

Deé Nagy Anikó
A könyvtáralapító
Teleki Sámuel

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása
Kolozsvár, 1997

Megjelent
a magyar Művelődési és Köznevelési Minisztérium
és a Gróf Mikó Imre Alapítvány
támogatásával

ISBN 973-98092-1-9
Felelős kiadó: Sipos Gábor
Készült a Református Egyház
Misztotfalusi Kis Miklós Sajtóközpontjának
nyomdájában
Felelős vezető: Tönk István
Műszaki szerkesztő: Bálint Lajos
Számítógépes szedés: Vargáné Nagy Erzsébet
Korrektúra: Mező Piroska
Tördelés: Venczel Géza
A könyvtárbelsőről a fényképeket
Kiirtiné Lévay Zsuzsanna készítette

Tartalom

Előszó

Teleki Sámuel életútja

A család

Gyermekkor- első tanulmányok

A tanulmányút az útinapló tükrében

A bázeli tanulmányok

A hollandiai benyomások

A párizsi hónapok

Hazatérés

A sárdi elszigeteltség

Meghiúsult mátkaság

Házasság - otthonteremtés

A sáromberki évek

A hivatali pálya állomásai

A kezdő hivatalnok

Négy császár szolgálatában

A napóleoni háborúk ideje

Utolsó évek

A magánember

Életmód, életvitel

Az otthon

A háztartás

Páter familias

A házastárs

A gondos apa

A jó gazda

Közzolgálatban

Erdélyi ügyek intézője

A közoktatás korszerűsítése

Iskolák felkarolása – alapítványok írók, tudósok, művelődési törekvések támogatása

Külföldön tanuló ifjak segélyezése

Protestáns érdekek képviselője

„Erdély elég dolgot ad”

Teleki Sámuel eszmerendszere

Államtudományi tanulmányok

Nézetei a felvilágosodásról

A felvilágosult abszolutizmus bűvöletében

Janus Pannonius műveinek sajtó alá rendezése

Az előkészítés

A kinyomtatás

A kiadás jelentősége

A bibliofil

Az intézményteremtés

A könyvgyűjtés megszervezése

Könyvek a köz szolgálatában

A marosvásárhelyi könyvesház

A philobiblon
A könyvek feltése
Könyvjegyzékektől a nyomtatott katalógusig
A könyvgyűjtő társ
Ritka könyvek - korszerű irodalom
Régi kéziratok, másolatok őrzési helye
A teremkönyvtár

Iratok

Levelek
Leltárak
Háztartási költséglisták
Évi bevételeikről készített feljegyzések
Adományok
A Teka építésével kapcsolatos és a könyvtár használatára vonatkozó iratok.

Forrásjelzések

Az Iratokban előforduló rövidítések

Névmutató

Előszó

A marosvásárhelyi Teleki Téka létrehozóját közel kétszáz esztendeje *a könyvtáralapító Teleki Sámuelként* szokták emlegetni. Aki megtekinti ezt az 1802 óta közkönyvtárként működő remek gyűjteményt, valóban jogosnak véli, hogy a név mellé éppen ez a kísértő jelző szegődött. A baj talán csak az, hogy ezzel le is szűkült a Telekiről kialakult kép. A könyvtárteremtés mögötti tudós egyéb irányú tevékenységéről már sokkal kevesebbet tud a régiségben egyébként járatos magyar ember. Az Erdély történetében, művelődési életében oly jelentős szerepet játszó, kiterjedt Teleki családnak tagjai között van, aki ismertebb nála. Nagyapjának, Teleki Mihálynak sokat vitatott politikai szerepléséről vagy a nevét viselő dédunoka afrikai földrajzi felfedezéseiről több szó esik, mint Teleki Sámuel művelődés- és tudománypártoló tevékenységéről. Minderről negyvenezer kötetes könyvtára, Bécsben megjelent négykötetes könyvtárkatalógusa, az utrechti Janus Pannonius-kiadás vall. Emellett közel hét évtizeden keresztül szorgalmasan jegyzi életről, politikáról, tudományról, könyvről való vélekedéseit. Feljegyzései, hatalmas levelezése őrzi sokirányú tevékenységének nyomát. S ha vallatóra fogjuk ezeket az írásokat, lassan kirajzolódik 18-19. századi művelődéstörténetünk egyik legjelesebb erdélyi képviselőjének az eddig ismertnél jóval árnyaltabb képe.

Ezzel a témával 1966-ban kerültem kapcsolatba: a Teleki-Bolyai-könyvtár¹ szolgálatába állva mindennapi munkám lett a könyvek-kéziratok gondozása és faggatása. Egészen fiatal és az egyetemen nem a kutatás felé irányított filológusként először a kíváncsiság késztetett mindent szellemileg birtokba venni az ismereteknek abban a kincsestárában, mely munkahelyem lett. Az ámulat után jött a felelősségérzés ösztönző terhe: az összegyűlt ismerethalmazt valamilyen formában rendszerezni, értékesíteni kell. A nyomtatott forrásokból és a kéziratos adatok feldolgozásából 1975-re elkészült *Teleki Sámuel élete és irodalomtörténeti jelentősége* című doktori értekezésem. Ennek függelékeként állítottam össze Teleki Sámuel levelezésének (az általa írtaknak és a hozzá érkezetteknek) a repertóriumát a lelőhelyek és esetenként a közlés helyének feltüntetésével.

Doktori értekezésemet nyomban elkészülte után elkérte a Kriterion Könyvkiadó azzal a szándékkal, hogy megjelenteti. Lectori jelentésre Jakó Zsigmondot kérték fel. Az ő terjedelmes véleményezése nagy segítségemre volt további kutatásaimban és szövegem véglegesítésében. Sajnos olyan másfél évtized következett, amikor már gondolni sem lehetett Erdélyben arra, hogy magyar nyelvű könyv jelenik meg egy gróf művelődéstörténeti szerepéről. Ha nem is vérmes kilátásokkal, de a nehéz években is folytattam azokat a kutatásokat, melyekre Jakó Zsigmond hívta fel a figyelmem.

A disszertáció készítése során tapasztalnom kellett, milyen elszomorítóan szegényes a könyvtáralapító Teleki Sámuelre vonatkozó irodalom. A néhány még életében megjelent, többnyire a mecénásnak szóló hálálkodó előszóba, ajánlásba foglalt méltatás és a halála után kinyomatott halotti beszédek mellett igen kevés munka foglalkozik személyével, tudományos teljesítményével. Az elszórtan megjelenő írások elsősorban a könyvtáralapítás jelentőségét méltatják, anélkül hogy megkísérelnék kijelölni helyét a 18-19. századi erdélyi és egyetemes magyar művelődéstörténet

¹ 1955-ben a Teleki-könyvtár épületébe költöztették a Marosvásárhelyi Református Kollégium 80 000 kötetes Nagykönyvtárát, melyet a Bolyaiak emlékére *Bolyai Könyvtárnak* neveztek el. Kezdetben külön működött a két intézmény, 1962-ben aztán *Teleki-Bolyai Könyvtár* (Biblioteca Documentară Teleki-Bolyai) név alatt egyesítették az államosításig református egyházi tulajdonú, illetve annak gondnoksága alatt álló gyűjteményeket. A két törzsszállományhoz időközben több köz- és magángyűjtemény, töredékkönyvtár került. 1974 óta a 200 000 kötetes gyűjtemény a *Maros Megyei Könyvtár* (Biblioteca Județeană Mureș) részlegeként működik.

összefüggésrendszerében. Az életrajz rekonstruálásához eredménnyel hasznosítottam azokat az adatokat, melyeket maga Teleki közölt útinaplójában és nyomtatásban megjelent munkáinak előszavában. Ezek alapján sem sikerült azonban részletes, kronológiai egyenletes életrajzot összeállítanom. A biográfia fehér foltjainak eltüntetéséhez a család kéziratos hagyatékának vizsgálata vált szükségessé. A Marosvásárhelyen őrzött levéltári anyag azonban Teleki Sámuel levelezésének csak egy részét, jegyzeteinek, gazdasági-politikai irományainak csak kis hányadát tartalmazza. Marosvásárhelyen főleg a könyvgyűjtéssel, könyvtárteremtéssel kapcsolatos iratok maradtak. A kéziratos hagyaték nagyobb része Budapesten, illetve Kolozsváron található.²

Kutatásaim kezdeti szakaszában - egy-két turista-utat leszámítva - alig akadt lehetőségem a budapesti levéltári anyag tanulmányozására. Az utóbbi években azonban sikerült az iratokat teljes egészében átnézni. Ennek során sok új család- és bibliofil történeti információ került felszínre, melyek birtokában lehetővé vált doktori értekezésem anyagának kiegészítése és sajtó alá rendezése.

Csakhamar rájöttem azonban, hogy számomra pusztán illúzió az életmű, a teljes pályakép rekonstruálása, az egész alakos képmás megrajzolása. Nem lehet egyetlen írásban összefogni a hajdan volt ember hétköznapijait, az alkotó gondolkodót, a klasszika-filológust, a tudománypártoló mecénást, a fél évszázadnál is tovább munkálkodó bibliofil és egy hajdani birodalom nagypolitikájában is szerepet játszó főhivatalnokot. Filológusi képesítéssel semmiképpen sem vállalkozhattam a politikatörténeti adatok összegyűjtésére és feldolgozására, Telekinek hosszú élete folyamán az erdélyi politikában játszott szerepének elemzésére. A Bánffy Györggyel folytatott levelezés feldolgozása, az Erdélyi Udvari Kancellária elnöki anyagában lévő levéltári adatok hasznosítása, az 1790-91-es országgyűlésen az unió kérdésében elfoglalt álláspontjának tisztázása - Erdély politikatörténetének megírójára váró feladat.

Munkámmal nem többet és nem kevesebbet akartam elérni, mint a sok felszínre került információ segítségével lehetőleg teljes képet rajzolni a könyvtáralapító és a könyvek világában bűvarkodó Teleki Sámuelről. Ebben az összefüggésben igyekeztem a korábbi szakirodalom tévedéseit kiigazítani és kellő érveléssel alátámasztani azt a meggyőződésemet, hogy a marosvásárhelyi könyvtár nem úri passzióból született, hanem egy korszerűen képzett elme közérdeket szolgáló buzgalmból. A könyvanyag vázlatos bemutatásával a közkönyvtárteremtő művelődéspolitikusra figyeltem, megvizsgálva, mit sikerült a felvilágosodás kori Európa szellemi eszköztárából könyvtárba összegyűjtenie, s az igényes philobiblonra, nyomon követve, hogy milyen könyv- és kéziratrirkaságokat szerzett meg.

A kötethez csatolt iratanyag összeválogatásánál az az elv vezérelt, hogy lehetőleg eddig kiadatlan dokumentumokkal (de nem mellőzve a legfontosabb publikált írásokat sem) hozzam közelképhe a személyiséget, a kor értelmiségi életformáját, az igényes, művelt ember szokásait. Az őt körülvevő tárgyak bemutatásával bepillantást nyerhetünk a kor főúri világának intimitásába, abba a vidéki, majd később a bécsi udvar árnyékában kialakított családi miliőbe, ahol Teleki mindennapjait élte. A családtagokhoz intézett levelek, nemkülönben a könyvtárosoknak küldött utasítások gazdag érzelmvilágra utalnak. Bennük a hozzátartozók féltése mellett mindig jelen van a könyvtár iránti aggodalom és szeretet is.

Az egészen apró levéltári adatok lelőhelyét azért tüntettem fel, mert minden esetben fontosnak éreztem a ma még meglevő irathagyaték pontos rögzítését.

Köszönettel tartozom mindazoknak, akik a hosszas kutatómunka során segítőkészen álltak mellettem. Mindenekelőtt hálával emlékezem Fikk Lászlóra, a Téka néhai tudós könyvtárosára, akitől az első ösztönzést, könyvtárosi ismereteim nagy részét és a Téka szeretetét kaptam. Csehi Gyula, a Babes-Bolyai Egyetem egykori tanára doktori értekezésem tudományos irányítójaként

² A Magyar Országos Levéltár tulajdonában lévő Teleki család levéltári gyűjteménye (Teleki Sámuel osztály). A Teleki család kéziratos hagyatékának kisebb része Sáromberkéről az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárába került. Onnan jutott előbb Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája kolozsvári fiókjának levéltárába, majd a Kolozsvári Állami Levéltár őrzetébe.

hívta fel figyelmemet azokra az európai összefüggésekre, melyekbe Teleki tevékenysége beágyazódik. Fikk Lászlónak, Vekerdi Józsefnek köszönhetem a latin prózai szövegek magyarra fordítását, Tóth Istvánnak néhány latin nyelvű könyvbejegyzés értelmezését. A latin, francia szövegellenőrzésben Tönk Sándor, Spielmann Mihály és Ovidia Mesaros segített. Hálával tartozom Ambrus Hedvig, Kelemen Sándor, Carmen Muntean és Zsigmond Irma kollégáimnak az évek során megtapasztalt segítőkészségükért.

Az anyagrendezés útvesztőiben való eligazodásban rendkívül nagy segítségemre volt Jakó Zsigmond doktori értekezéséről írott lektori véleményezése.

Végül, de nem utolsósorban hálásan köszönöm Benkő Samu tanácsait, lankadatlan szorgalmazását, mely nélkül talán meg sem született volna ez a könyv.

Teleki Sámuel életútja

A család

A 17. század második felétől kezdve a Teleki familia több tagja meghatározó szerepet játszott Erdély közéletében és művelődéstörténetében. Az ország sorsát alakító politikusok, a tudományos élet, az egyház, az iskola bőkezű pártfogói kerültek ki a családból. Sokan közülük maradandó irodalmi alkotásokkal tették ismertté nevüket. Az elmúlt háromszáz esztendőben historikusok, krónikások, művelődéstörténészek gyakran szóltak a Teleki család kiemelkedő tagjairól. A közelmúltban Tönk Sándor vállalkozott a Telekiek Erdély történetében játszott szerepének felvázolására, s ugyanakkor ő sürgette a család történetének korszerű összeállítását. „Szép történeti feladat lenne - írja - egyetlen nagy történelmi táblába foglalni a tudományművelő, tudománypártoló, egyházat védő és támogató, iskolákat fenntartó, az értelmiségiek útját egyengető, az alkotó értelmiségieket felkaroló Telekiek alakját, megírni a széki Teleki család történetét.”¹ Valóban történészre váró feladat ez, melyet minden bizonnyal megkönnyítenek a familia egyes tagjairól már megjelent² vagy most készülő monográfiák.

E sorok írója nem tűzte maga elé célul a Teleki család történetének még csak vázlatos bemutatását sem. Teleki Sámuel közvetlen felmenőit vizsgálva pusztán arra volt kíváncsi, milyen anyagi és szellemi közegből indult el az ifjú; általánosabban szólva: a családban generációkon keresztül milyen hagyományok határozták meg az utódok magatartását.

A familia eredetét illetően sokféle vélekedés él a szakirodalomban és köztudatban. Vannak, akik a Telekieket alacsony sorból származtatják³, mások a jól hangzó, történeti nevezetességű rokonságot hangsúlyozzák, amikor a gyökereket a régi Garázda nemzetségig vezetik vissza.⁴ Az tény, hogy a család első ismert tagja, Teleki I. Mihály Garázda lányt vett feleségül, s így került a Telekiek birtokába az a címeres nemeslevél, melyet 1409 februárjában Zsigmond királytól kapott Garázda Miklós. A neves ős a Hervoya-lázadás idején együtt védte Zrebernik várát horogszegi Szilágyi Miklóssal. A Telekiek később előszeretettel emlegetik a Garázda-Szilágyi rokonságot. Csakhogy az előkelő származás még nem jelentett megbízható vagyoni hátteret, és ma már azt is bizonyosan tudjuk, hogy a Telekiek még a 17. század derekán is szerény birtokú nemesek. Ezért kell a fejedelmi birtokigazgatásba vagy valamelyik főember szolgálatába szegődniük. Teleki Sámuel dédapja, Teleki János sem Zaránd megyei főispán, ahogy ezt a család történetével foglalkozó néhány historikus állítja, hanem a borosjenői vár porkolábja. Ez a tisztség azért nem éppen megvetendő, hiszen a vár első emberei közé számított a viselője, s általában csak némi birtokkal rendelkező nemesemberre szokták ruházni.⁵ Szalárdi János állítása szerint Teleki János később a váradi lovasság egyik hadnagya lett. Apja halála után ő örökölte a Bihar megyei széki birtokot, hiszen 1636-ban I. Rákóczi György oklevelében már a „de Szék” előnévvel szerepel.

¹ Tönk Sándor: *A Telekiek Erdély történetében.* = *Sáromberke 1319-1994.* Kolozsvár, 1994. 165.

² Trócsányi Zsolt 1972. - F. Csanak Dóra 1983.

³ Hermányi Dienes József 1992. 309-310.

⁴ Kempelen Béla: *Magyar nemes családok.* X. Budapest, 1931. 293-294.

⁵ Trócsányi Zsolt 1972. 15.

Teleki Sámuel másfél száz évvel később némi büszkeséggel emlegeti a családi krónikának ezt a fejezetét.⁶

A család talán legvitatottabb, de ugyanakkor legtöbbet emlegetett tagja Teleki II. Mihály, a nagy, akit kortárs és utókor egyaránt elmarasztalt, de Erdély sorsának irányításában betöltött szerepét soha senki sem tagadta. Személyét talán Kövály László ítéli meg a legből-
sebben: „A fejedelmi kor vége felé a gróf Telekiek nyomulnak előtérbe Teleki Mihály Mihály személyében, ki korának legmesszebb látó politikusa. Buda visszavételét s azzal a török uralom megszűnését egy évtizeddel előbb sejtette, mint mások. De mert döntőleg folyt be, s mert nem keresett vagy nem kapott, ki vele a felelősséget megossza, korának Görgeije lett.”⁷ Teleki Mihály azonban századokon át inkább csak úgy élt a köztudatban, mint gátlástalan törtető, az ország érdekeinek árulója. Az elmarasztaló vélemények tulajdonképpen még életében papírra kerültek. Szalárdi János *Siralmas krónikájában*, Bethlen János *Históriájában* Teleki Mihály mint féktelen ambíciójú bajkeverő áll előttünk. Legélesebben azok a paszkvillusok támadják, melyek közül kettő még életében, a harmadik nem sokkal a zernyesti csatát követően, azaz Teleki Mihály halála után született. Bár az utókor nem is ezekből, hanem inkább Bethlen Miklós önéletírásából és Cserey Mihály históriájából alkot képet az alacsony sorból magát feltornászó gátlástalan politikusról, a kíméletlen vagyonszerzőről. S a későbbi korok romantikára hangolt történelemszemlélete révén Teleki Mihály alakja beskatulyázódik a „kénköbüzű nagyságok” sorába.⁸ Trócsányi Zsoltnak köszönhető a torzítás nélküli, korszerű Teleki Mihály-kép megrajzolása. Monográfiájában végigvezet a korabeli Erdély legnagyobb politikai karrierjének stációján. Megtudjuk, hogy Teleki Mihály 1656-ban még II. Rákóczi György postamestere, halálakor pedig a következő tisztségeket tölti be: Erdély főgenerálisa, tanácsúr, Fehér, Torda és Máramaros megye főispánja, Csík-, Gyergyó-, Kászsónszék főkapitánya, kövári és huszti főkapitány, a fejedelmi tizedek főárendátora. Trócsányi vélekedése szerint ő a szigorú politikai realista, akit semmi más nem vezet, mint a valóság pontos értékelése s annak alapján az utak megtalálása kitűzött céljai felé. Teleki Mihály politikai karrierje párhuzamosan halad vagyonának nagy léptékű gyarapításával. Míg Apafihoz szegődésekor csak kevés birtokú famíliárus, halálakor Apafi Mihály tanácsura Erdély egyik legvagyonosabb embere. Birtokrendszerének vizsgálatát, birtokainak területi feltérképezését ugyancsak Trócsányi végzi el. Monográfiájában külön fejezetben tárgyalja Teleki birtokszerzéseit: a szentpéteri, Fogaras-vidéki, Fehér megyei, Kövár-vidéki, máramarosi birtokok bekebelezését. Szól a városi házak, telkek, kertek szerzéséről, majd azokról a szerzeményekről, melyekhez az Apafi-kor nagy politikai fordulatai segítették. Az 1670-es évektől kezdve Teleki uradalomnyi területekhez jutott az elkobzott birtokokból. Így szerezte meg a geryeszegi tömböt is (Gernyeszeg, Erdőcsinád, Sáromberke, Sárpaták, Nagy- és Kissármás részországokkal), melynek egy része később Teleki Sámuel örökébejut. Teleki Mihály birtokai halálakor: 75 helység 1956 jobbággal, 178 zsellérrel és 297 szökött jobbággal.⁹ Bár Erdélyben kevesen büszkélkedhetnek ekkora vagyonnal, ez a gazdagság nem mérhető például a magyarországi nagybirtokok mércéjével, már csak azért sem, mert a Teleki-birtok nem volt egy tömbben. A mértéktelen „szerzőről”

⁶ Amikor Telekit 1785-ben a váradi kerület biztosának nevezik ki, így ír feleségének: „Nem csodálkozom, hogy Vásárhelyen nem fér némely embernek a fejében az én Ujj hivatalom mert nekem is az Urunk ő Felsége ennek alkalmatosságával hozzám ki nyilatkoztatott Kegyelmeisége reménységemet és érdememet sokkal fellyül haladja. Az névben pedig nem esett semmi hiba [...] Ugyancsak nem vagyok én idegen a magam Districtusomban, mert a Nemzettségem eredete szerint oda való, a Szüle Apám Teleki János pedig N. Váradi Fő-kapitány volt.” (MOL. P. 661. 2420.)

⁷ Kövály László: *A millenium századában. - Erdélyben kihalt főúri családok s visszaemlékezés végső sarjai szereplésére*. EM. XVIII/1901. 72.

⁸ Trócsányi Zsolt 1972. 328.

⁹ Trócsányi Zsolt 1972. 315.

szólva ne feledjük, hogy a birtokszerzés a 17. században (is) a politikai emelkedés nélkülözhetetlen velejárója. Ahhoz, hogy politikai szerepet játszhasson, Telekinek valóban szereznie kellett. „Ő egyszerűen szerzett, ahogyan körülötte mindenki más, legfeljebb mozgékonyabban s ügyesebben másoknál” - vélekedik Trócsányi.¹⁰

Teleki Mihály gazdagságát emlegetve azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy sohasem fukarkodott a tudomány, a művelődés támogatásában. Ha száz esztendő múlva Erdély krónikásai még mindig az ország eladásával vádolják,¹¹ azért már van, aki bőkezű mecénásként emlegeti. Bod Péter például így ír róla: „Erdélyben is hogy a Tudományt el-bővíthetné, mint Salamonjeruzsálemben az ezüstöt, tizenennyoltz esztendőknék el-folyások alatt, tizen-nyoltz tanuló ifjakot küldött-el a' Belgiumi és Angliai Oskolákba, látás, hallás, tanulás kedvéért, meg annyi ezer forintokból álló úti költséggel készítvén-fel őket. Kikből az után ez Hazában váltanak a' Sión várán álló paisos sisakos erős Férfiak.”¹² A továbbiakban Bod Péter Teleki mecénáskodását a Bethlen Gáboréhoz méri, s mindez nem túlzás, ha figyelembe vesszük, hogy a külföldi iskolázás elősegítése mellett bőkezű támogatója az erdélyi protestáns iskoláknak is.¹³

A tudománypártolás, mecénáskodás a Teleki családban aztán a Teleki Mihályt követő nemzedékek sajátja lesz. Ebben az összefüggésben mindenekelőtt Teleki Sámuel apját, Teleki Sándort (1679-1754) kell említenünk. A kortársak feljegyzéseiben nehéz természetű, zsarnok emberként jelenik meg. Korában Erdély-szerte keringtek azok a történetek, melyek a környezetével szembeni szigoráról, kegyetlenkedéseiről szóltak.¹⁴ Bod Péter ugyanakkor a tudománypártoló Teleki Sándorról is szól. *Magyar Athenasának* előszavában írja: „az Isten Házához, Tudományokhoz és az Egyházi rendhez való szeretet és jó indulat igen meg volt e' Nagy Úrban [...] Mikor a' Tudományoknak és a' Kegyeség gyakorlásának ama Nemes és nevezetes fészke az Enyedi Kollégium 1704-dik észt. a' Várossal együtt hamuvá tétetett volna [...] azt találá-fel, hogy Angliai Hitünk sorsossainál kellene segítséget keresni, hogy pedig arra a' Királytól engedelmet lehessen nyerni, nem tsak levele által kereste meg, hanem küldött egy olyan készülettel való Török kardot-is, melly bé-illenék a' Király fegyverei közé [...] Ez Hazának nyomorúságos és terhes állapotjában egyéb módja a' jól tevére nem lévén, Házi Ezüstét a' Pénzverő Házba bé-adta, pénzzé formáltatta 's ugy is segítette a' külső Országai Akadémiákra tanulás kedvéért menni szándékozó tanuló ifjakat.”¹⁵

¹⁰ Trócsányi Zsolt 1972. 317.

¹¹ Retteg György 1970. 269.

¹² Bod Péter 1766. [5].

¹³ Példaként hadd álljon itt annak az adománylevelének a szövege, mellyel a marosvásárhelyi iskola és egyház megsegélyezéséről intézkedik: „Isten eő Felsége ingyen való jóvóltából Gernyeszeget nekem adván eő Felségéhez való alázatos és tartozó háládatosságomból ezen Gernyeszegei határon vetendő Majorságbeli Búzámnak Dézmáját az Maros Vásárhelyi Reformata Ecc[lesi]ához, vagy Templomhoz, és Scholához rendelem (Úgy hogy fele forditassék a Schola szükségire, fele a Templom építésére, s egyéb kiváltképpen való Ecc[lesi]ai szükségre) esztendőnként Holtom után is Maradékim tartozzanak igazán megadni. Ha meg nem adnák, vagy nem akarnák adni, Isten ezen határon vetendő Majorság Búzának áldását vegye el tőlök, kiről adom az Írásomot. Gernyeszeg, 7 Aug. 1685.” (MOL. P. 661. 1. cs. 181.); MvRefEgyhMLvt (Mindkettő másolat.)

¹⁴ Hermányi Dienes naplójában említi, hogy Teleki Sándor második feleségét. Petki Nagy Zsuzsannát annyira zár alatt tartotta, hogy az minden bizonnyal megátkozta „grófnőségát” is (Hermányi Dienes József 1992. 431-432.), Bod Péter pedig 1750-ben Teleki Sándor László nevű fiának így ír: „Az Úr ő Excellentiája jó egészségben vagyon s a mint mondják tserefázza hatalmasan a tselédit, a kik még vágnak. Készül Gernyeszegre, de nem tudom az indulás terminussát mikor leszén. A tzelnai oláhok inkább hiszem, ha rajtok állana, azt a napot fel íratnak az olá Kalendáriumba. Magyarigen, 1750 ápr. 6.” (Bod Péter levelei 1907. 203.)

¹⁵ Bod Péter 1766. 6-7.

Teleki Sándor mint az enyedi kollégium kurátora Pápai Páriz Ferencsel, az iskola híres professzorával együtt sokat fáradozott a kollégium megsegítése ügyében, peregrinus diákok támogatása érdekében, 1734-1754 között pedig a marosvásárhelyi kollégium főgondnokaként tette ugyanezt.¹⁶

Két házasságából Teleki Sándornak hat gyermeke maradt.¹⁷ Utódaira jókora vagyont s emellett az örökösödés miatti viszálykodás terhét testálta. Ugyanakkor valamennyiükre átörököltette a közösség szolgálatának vállalását, egyház, iskola, tudomány támogatásának nemes feladatát.

Gyermekkor - első tanulmányok

Teleki Sándor második, Petki Nagy Zsuzsannával kötött házasságából született Teleki Sámuel. Születésének dátumát maga jegyzi be 1770 körül kedvenc bibliája előzéklapjára: „Én G. Teleki Sámuel születtem e világra Gernyeszegen in Ao. 1739. d. 17. Novemb. N[éhai] Édes Atyám hóit meg Károly Vári Várban Ao. 1754. d. 5-a Sept; dellyesti XI. és XII. óra között. N[éhai] Édes Anyám pedig annak előtte hat esztendővel Czelnán Ao. 1748. d. 11 Dec. Szerda napra viradólag. Edgyütt temettetenek el 1755-ben Gernyeszegen a Templomban.”¹⁸ E szűkszavú bejegyzés nem sokat árul el a születése és árvaságra jutása közti 15 esztendőről. Teleki gyermekkorára vonatkozó adataink egyébként is elég gyérek. Hiteles kútfőnek tekinthető az a néhány sor, amit a családot jól ismerő magyarigeni tudós, Bod Péter ír *Magyar Athenasában*¹⁹ meg az az ugyancsak szűkszavú vallomás, melyet gyermekéveiről ő maga ír útinaplója elején.²⁰ A négyéves tanulmányúiról készült útinapló első oldalait Teleki minden valószínűség szerint utólagosan fogalmazta, s a gyermekkorára már érett fővel s a külföldi út tapasztalataival visszatekintő ifjú keserűen állapítja meg neveltetésének hiányosságait. Korai árvaságát, a nagyobb testvéreitől elszenvedett „támadásokat” gyermekévei legsötétebb emlékeként idézi. Ezzel indokolja „tanulásbéli sok hátramaradását” is, melyre valójában külföldön eszmélhetett rá.

¹⁶ Koncz József 1896. 512.

¹⁷ Teleki Sándor első felesége bethleni Bethlen Júlia (1686-1723), 1703-ban kötnek házasságot. Négy gyermekük születik: Teleki Miklós (1704-1745) alezredes; Teleki László (1710-1778) kamarás, guberniumi tanácsos, a család gyömrői ágának megalapítója; Teleki Lajos (1715-1758), felesége iktári Bethlen Kata; Teleki Judit (megh. 1734), férje vargyasi Dániel István. Teleki Sándor második felesége Petki Nagy Zsuzsanna (megh. 1748). Gyermekeik: Teleki Sándor (megh. 1798), három felesége volt: Vitéz Erzsébet, Halász Bora és Györffy Mária; Teleki Sámuel (1739-1822).

¹⁸ *Szent Biblia...* Ultrajectumban, W. Reers János, 1737. (Mv. Teleki kt. Tho-43b.)

¹⁹ „Teleki Sámuel R. Sz. B. B. Gróf, a' nagy Teleki Sándor Tanács Úrnak Fija, a' ki az édes Atyja idejében közel tizenkét esztendő-koráig, az Oskolákon kívül Tzelnán neveltetett, de annak utánna nagy szorgalmatossággal és serénységgel a' tanulásra adta magát 's a' szükséges tudományokat megtanulta.” (Bod Péter 1766. 290.)

²⁰ „Nem szándékom itten hosszason le-írni sem fel vett utazásomat, bujdosásomat sem pedig tsetsemő koromtól fogva félre való vad helylen, majd minden Emberi közönséges társolkodáson kívül lett neveltetésem, annyivalis inkább, mert szándékom elő számlálni Néhai Mlgos Kedves Szüleimnek 's kiváltképpen közelebb édes Atyámnak halálozások után tanulásombéli sok hátramaradásommal 's kárommal gyenge erőm felett viselt terheit, ügyesbaj oskodásaimat, és azoktól a' kiktől gyenge Aetásomb[an] 's árvaságomban méltán jót várhatok, példánélkül való háborgattatásaimat, pereltetésemet és néhai édes Atyámnak hozzám való Atyai szeretete miatt szenvedett Gyűlöltetésem, 's abból származott sok sanyarúságimat, mert azokról egy kis könyvet írhatnék; de minthogy keserves dolog énnekem azokról még tsak emlékezniis, arra nézveis el mulatom; külömben leírás nélküli tudgya azt el hagyott Hazámb[an] minden Keresztény jó Lélek.” (*Kézírásos útinapló* I. MOL. P. 661. 2. cs.)

Megérthetjük a napló panaszos sorait, hiszen nem kis fáradságába kerülhetett bepótolni a sok hiányt. Mindez azonban csak a külföldi tanulmányi színvonal, oktatási rendszer megismerésével vált szembetűnővé. De vajon az akkori hazai körülmények, lehetőségek figyelembevételével is éppen olyan elmarasztaló véleményt kell formálnunk a gyermek Teleki tanulmányairól? Ez az a kérdés, melyről a Telekivel foglalkozók a legellentétesebben nyilatkoztak. Azok, akik csupán a napló említett sorait idézték, kétségbe vonták azt, hogy Teleki Sándor - aki legkisebb gyermeke születésekor hatvanéves - megfelelő módon foglalkozhatott volna fia taníttatásával, így vélekedik 1822-ben Teleki halálára írott emlékbeszédében Méhes Sámuel is: „Mint legkisebb gyermek részszerént Szüleinek már elgyengült állapot) ok, részszerént az Édes Attyának egy lóról való leeséssel fején kapott ütésből eredett gyengesége nem engedték, hogy a ritka talentumokkal született fiú nevelésére illő figyelem fordíttassék, azért-is mintegy 16 esztendő korában árván maradván addig mind otthon neveltetett, és majd semmire sem taníttatott volt.”²¹

Teleki útinaplójának közrebocsátója, Imre Sándor kiadványához írt bevezetőjében a rendelkezésére álló források - napló, a Teleki család levéltárából tallózott iratok, a Telekivel foglalkozó néhány megjelent cikk - alapján megkísérli a kérdés tisztázását. Bár hivatkozik arra, hogy a naplóíró személyiségének értékelése érdekében végignézte a marosvásárhelyi Teleki-levéltár s a családnak akkor az Erdélyi Nemzeti Múzeum őrzetében lévő gyömrői levéltára iratait, meggyőződésünk mégis az, hogy jó néhány fontos írás elkerülte a figyelmét, s ennek következtében Teleki gyermekkorára, neveltetésére vonatkozó megállapításai nem minden esetben helytállóak. Ugyancsak téved akkor is, amikor kétségbe vonja a gyermek Telekiről író Koncz József megállapításának helyességét.²² Koncz a családi levéltár néhány eredeti iratára hivatkozva érvel amellett, hogy Teleki taníttatását valójában nem hanyagolták el. Levelekből vett idézetekkel érzékelteti, hogy Teleki Sámuel édesanyja, apja, nagyanja hogyan törődtek a kisgyermek szellemi fejlődésével. Cáfolja Koncz azt is, hogy ez a gondoskodás az anya 1748. december 11-én bekövetkezett halálával megszűnt volna, vagy hogy Teleki Sándor előrehaladott kora miatt nem foglalkozott legkisebb gyermeke neveltetésével. Elveti viszont a súlyot azzal, hogy Bod Péter és Bányai Székely György játékos szóhasználatát komolyan véve Teleki gyermekéveinek színhelyét - az Alsó-Fehér megyei kis Celná községet, melynek egyetlen nevezetessége az, hogy az erdélyi Hegyalja egyik legjobb bortermő helysége - több ízben úgy emlegeti, mintha ott kollégium működött volna. Bod Péter ugyanis 1752. április 29-én kelt levelében Lécfalvi Orbán Pétert, Teleki Sámuel házitánítóját tréfásan a „czelnai akadémia rectorának” nevezi²³, Bányai Székely György pedig 1748. november 4-én Sámuelt a „czelnai illustris kollégium” növendékéként üdvözlí.²⁴ Koncz József tévedését Imre Sándor igazítja helyre, ugyanakkor ő sem tudja hiánytalanul körvonalazni Teleki Sámuel külföldre menetele előtti tanulmányait. Teljes mértékben elfogadja a naplóíró Teleki saját gyermekkorára vonatkozó elmarasztaló véleményét, melyet ma már joggal ítélnünk túlzottnak.

A kérdés tisztázását megnehezíti, hogy a családi levelezés az 1739-1760 közötti időből csak hiányosan maradt fenn, mégis néhány újonnan előkerült kéziratos jegyzet, tankönyv figyelembevételével megkíséreljük felvázolni Teleki Sámuel taníttatásának körülményeit.

A 18. század elején Erdélyben az oktatás túlnyomórészt egyházi jellegű volt. Az egyházi hatóságok az intézményes oktatást mindenekelőtt a lelkészutánpótlás eszközeként

²¹ *A' nagy Cancellárius' képe, melyet Római Sz. Birodalombéli cancellarius gróf Teleki Sámuel... élete leírásában... egy halotti beszédben előadott Méhes Sámuel. = Halotti beszédek 1825. 50.*

²² Adatok a marosvásárhelyi Teleki könyvtár alapítója gróf Teleki Sámuel gyermekkori életéhez. Erdélyi Figyelő. A Kemény Zsigmond Társaság közlönye, Marosvásárhely, 1880. 119-120.

²³ Bod Péter levelei. 1907. 195.

²⁴ Bod Péter levelei. 1907. 195.

tekintették, s ezért a kollégiumi tananyag elsősorban a teológiai tudományokra, az egyháztörténetre, szentírásmagyarázatra szorítkozott. Noha már voltak kollégiumi tanárok, akik külföldről visszatérve megkezdtek természettudományos ismereteik továbbadását, jó ideig a matematikát a filozófia keretében tanították. 1753-ból ismert az első olyan reformtervezet, mely - a *Ratio Educationis* előtt - elírja, hogy minden gimnáziumban kell lennie a mathesis oktatására alkalmas tanárnak. Az oktatás menetének rekonstruálását elsősorban az nehezíti meg, hogy 1770-ig az erdélyi iskolákban nincs kötelező tanterv, s így nem tudjuk egészen pontosan meghatározni, miből állott a kollégiumok akkori tananyaga. Erre pedig igen nagy szükségünk lenne, mert Teleki Sámuel esetében az oktatásnak egy sajátos formájával van dolgunk. Teleki Sándor ugyanis gyermekei mellé házitanítókat alkalmazott, akik a hazai kollégiumok diákjai közül kerültek ki. A 18. század folyamán gyakori volt a taníttatásnak ama iskolán kívüli formája, hogy rangos családok gyermekeiket tudós papok, professzorok mellé küldték, vagy még elterjedtebb volt a privát praeceptor alkalmazása. A magántanítók a kollégiumok tógás diákjai közül kerültek ki, s a rektor ajánlatára nyertek alkalmazást. Teleki Sándor is mint az enyedi és a marosvásárhelyi kollégiumok főgondnoka gyermekei mellé a legjobb diákok közül választhatott oktatókat. Hasznosnak ígérkezik megvizsgálnunk, kik voltak azok, akikre Teleki Sándor rábízta gyermekei tanítását. Bár nem minden esetben sikerült megnyugtató módon tisztázni a Teleki házban tanítók kilétét, mégis azzal, hogy néhányuk tevékenységéről közelebbi adatokat találtunk, fogalmat alkothatunk Teleki Sándor taníttatási igényeiről. Akik Teleki Sándort pusztán a kortárs emlékirók vitriolos megjegyzései alapján próbálják elképzelni, nehezen hiszik el, hogy a kemény természetű zsarnok, a fősvénynek tartott ember milyen sokat törődött két legkisebb gyermeke neveltetésével. Sándort, a nagyobbik fiút először otthon taníttatta, majd beadta a vásárhelyi kollégiumba. Az őt oktató praeceptorok közül Simon Istvánról közelebbi adataink nincsenek, viszont Nádudvarisámuelnek a neve sokat mondó. Ő Enyeden oktat Christian Wolff filozófiájának szellemében, s a merev pietista felfogással ellenkező nézeteket hirdet. Szerinte az isteni kegyelmet az ember „értelemből és szabad akaratából fakadó jócselekedetekkel érdemli ki.”²⁵ Felfogásáért az enyedi egyháztanács vádat emel ellene, s a kollégiumot el kell hagynia. Ezután kerül Vásárhelyre. Teleki Sándor pártfogásának köszönheti, hogy itt katedrát nyert. Igaz ugyan, hogy most sem tagadja meg nézeteit, sőt miután Teleki - bizalmának újabb bizonyítékeként - felkéri nagyobbik fia tanítására, 1741-től kezdve Wolff könyveiből oktatja a gondjaira bízott gyermeket. Teleki tehát nem idegenkedett attól, hogy fiát egy akkor még Erdélyben ugyancsak bizalmatlanul fogadott eszme szellemében oktassák.

Az ekkortájt írt levelekből egyértelműen kitűnik az a megkülönböztetett szeretet, mellyel Teleki Sándor legkisebb fiára tekint. Ez fakadhatott az élete vége felé közeledő apa aggo-dalmaskodásaiból, vagy - mint ahogyan a Teleki Sámuelről írók általában megállapították -lehet a közte és első házasságából származó nagyobb gyermekei közötti ellentét következménye. Egy 1750. május 20-án kelt levélben így ír: „Az egy neveletlenke, tanulgató Sámuel fiacskámon kívül minden gyermekeim nékem ellenségimmé lettének, kiktől már sok esztendőktől fogva és e máj napig meg nem szűnt kesergettetéseim szerettek és augeálták is ezen nyavalyámat, holott egész Erdély országa bizonyságom, hogy mely nagy szűkült állapotomban s esztendőkből erőm felett ruháztam, neveltem s taníttattam és szárnyokra is bocsátottam őket.”²⁶ Az ekkor már hetvenegy éves apa ezt a „tanulgató kis Sámuel” maga mellett tartja. Miután felesége meghal, nagyobb fiai elszélednek mellőle, a gyakran változó kisszámú belső cselédségen kívül Sámuel van vele utolsó percéig. Édesapja komor társasága érleli idejekorán felnőtté. Szemtanúja az apa és testvérei közti viszály sokszor nagyon is éles megnyilvánulásainak, édesapja íródeákjaként

²⁵ Kovásznai Sándor 1970. 14.

²⁶ Teleki Sándor Bánffy Zsigmondhoz. Közlí Imre Sándor: *Teleki Sámuel úti naplója*. 1908. XI.

pedig korán részt vesz a család gazdasági ügyeinek intézésében. Mindeközben úgy látszik, hogy rendszeresen tanul. Így számol be erről ő maga tizenegy esztendő korában anyai nagyanyjának, Kovács Juditnak: „A mi eb ben a szoros helyben a tudományban lett profectusomat, előmeneteletem nézi, e felől azt írhatom édes nagy asszonyom anyámnak, hogy tanulásom kezdetétől fogva a míg három esztendők betelnek (a mely három esztendők a közelebb jövő szeptemberben telnek be), minden classisokat Isten segedelméből megkívántató jó móddal el fogok végezni és magamévá kívánok tenni, úgy hogy azontúl Collegiumba fogok is menni, nem classisba, hanem tiszteletes professorok tanításokra fogok járni.”²⁷

Szó esett tehát arról is, hogy Sámuel felsőbb tudományokra beadják Sándor bátyja mellé a vásárhelyi kollégiumba.²⁸ Ez azonban csak terv maradt, hiszen az ezutáni adatok egyértelműen azt bizonyítják, hogy 1750 után is otthon végzi tanulmányait. Erre az időre esik Lécfalvi Orbán Péter²⁹ alkalmazásának kezdete, ő nevelősködött a leghosszabb ideig a celnai házban. Rajta kívül még fel-felbukkan egy-két házitanító neve. Simon Istvánt³⁰ maga Teleki Sándor említi levelében, egy Kolosvári nevű praeceptorról 1754-ben Bod Péter tesz említést³¹, Bánya Székely Györgyről Imre Sándornak az útinapló elé írt bevezetőjében olvashatunk.

Ezekből az évekből előkerült néhány kézírásos jegyzet meg nyomtatott tankönyv. Ezek egyértelműen cáfolják azt a már említett téves felfogást, miszerint Teleki gyermekkorában a „hitbeli tudományokon” és a latin nyelvgyakorlatokon kívül egyebet nem tanult. A jegyzetek és könyvek félreérthetetlenül utalnak természettudományos tanulmányaira is. Az egyik, egy 63 lapos jegyzetfüzet címlapján ez áll: *Institutiones Geometriáé Theoreticae et Practicae Methodo Mathematica adornatae. Ao. 1751 die 18 Febr. Descripta per me S. R. I. Comitem Samuelem Teleki Junior de Szék. Czelnae, Methodo Cl. D. Steph. Tőke?*³² Felmerül a kérdés: hogyan készült ez a jegyzet? Tanulás közben a tanár magyarázatait jegyezte le a tanuló, vagy tankönyvből másolta? Az egyenletes, nyugodt írás, az anyag egyes részeit rendszerező index, a szépen rajzolt ábrák az utóbbi feltevést erősítik. Kérdés csak az, hogy a címlapon feltüntetett Stephanus Tőke geometriája nyomtatott vagy pedig kézírásos könyv volt-e.

Vásárhelyi Tőke István 1725-től Nagyenyeden bölcseletet és mathesist tanított. Az eddig ismert életrajzi adatai hiányosak. A nagyenyedi Bethlen főtanoda hányatott sorsa megnehezíti a megbízható adatok szerzését.³³ A Teleki jegyzetfüzetében olvasható „Methodo Cl. D. Steph. Tőke” szöveg alapján arra is gondolhatunk, hogy esetleg Celnán maga Tőke oktathatta a gyermeket. Szathmáry Károly, az enyedi kollégium történetének írója szerint Tőke István 1751-ben mint az iskola igazgató-tanára szerepel egy szerződés aláírói között.³⁴ Ezek szerint ugyanabban az évben nem taníthatott Celnán is.

²⁷ Teleki Sámuel Kovács Judithoz. (*Teleki Sámuel úti naplója* 1908. XVI.)

²⁸ „..... és az Istennek ingyen való kegyelmességéből meg maradván Sámuel fiatskámnak is élete és nékem is életem, ez mostan szintén előjött szüretezésnek el múlása után kisebb Sámuel fiamat is a Bátyya mellé tanulni a Maros Vásárhelyi R[e]f[or]m[at]um Collegiumba szándékozván bé adni és kevés idő el múlva testvér ötsének Sámuel fiamnak a meg irtam N[agyságo]s Refor[ma]tum Collegiumban való taníttatásoknak, neveltetéseknek és tisztességes s illendő és minden fogyatkozás nélkül jó móddal való interteneáltatásoknak állapotokról mostani becsületes Praeceptorjoknak Simon István ő K[egye]lmének elméjére adtam s elejében irtam tettészéseim és rendeléseim.” (*Teleki Sámuel úti naplója* 1908. XVII.)

²⁹ 1746-ban a marosvásárhelyi kollégium diákja. (Vö. Tönk Sándor 1994. 77.)

³⁰ 1736-ban a marosvásárhelyi kollégium diákja. (Tönk Sándor 1994. 71.)

³¹ Bod Péter Teleki Lászlóhoz. (*Bod Péter levelei* 1907. 333.)

³² *Annotationes Mathematicae Com. Samuelis Teleki et alia* című miscellaneás kötetben. (Mv. Teleki kt. Tq-839. Ms. 325/6.)

³³ A kollégium 1849-es pusztulásakor az ott őrzött tanári hagyatékokkal együtt Tőke István jegyzetei, kéziratái is megsemmisülhettek. Turnowsky Sándor *A Nagyenyedi Dokumentációs Könyvtár* című cikkében (Igazság, Kolozsvár, 1945. június 5.) tévesen állítja ennek ellenkezőjét.

³⁴ Szathmáry Károly 1868. 167.

A tudománytörténet Tőke Istvánnak egyetlen nyomtatásban megjelent munkáját tartja számon (*Institutiones Philosophiae Naturalis Dogmatico-experimentalis*. Cibinii, 1736), mégpedig az első hazai kísérleti fizika tankönyvként. Célja a kartézianus és kísérleti fizika összeegyeztetése. Tőke mechanikájában Descartes-ot követte, de a könyv arra enged következtetni, hogy felhasználta Newtont és Leibnizot is. Újszerű szemléletmódja, jól láttató ábrái miatt a kor tankönyvirodalmának úttörő darabja, melyhez fogható abban a korban még Európában is keveset találni.³⁵ Ez a fizika tankönyv és a Teleki által másolt geometria szembevetendő hasonlatosságot mutat. Tőke István mindkét esetben azon igyekszik, hogy az általános elméleti részek mellett „experimentálissá” tegye a tananyagot. Geometriájában is nagy szerepet juttat a mértan gyakorlati alkalmazásának. Geometria felszereléseket, szögmérést, asztrolábium-készítést mutat be. Sok példát és azok megoldásait találjuk a jegyzetben. A szerző Eukleidész geometriáját követi, de posztulátumfelépítése nem azonos, ugyanis nem tárgyalja Eukleidész ötödik párhuzamossági posztulátumát. Óvatosan szólva feltehető, hogy Bolyai János előtt jó pár évtizeddel Tőke ráérez ennek a tételnek a vitathatóságára, s ezért mellőzi tárgyalását.³⁶ Mindezek miatt eléggé szegényes geometria irodalmunkban talán figyelmet érdemel Tőke István ismeretlen, Teleki Sámuel jegyzetei között megőrzött kis geometriája, mely minden bizonnyal valamelyik egykori Enyeden vagy Marosvásárhelyen tanult praeceptor révén jutott Cérnára.

Néhány nyomtatott könyv is maradt Teleki Sámuel hagyatékában, melybe gyermekként maga írta be nevét. Ezek jelzik, hogy mikből tanult édesapja házában. Maróthi számvetésre oktató könyvecskéjébe³⁷ a következőket írja: „Ezen Arithmetica ajándékozott Mlgs Édes Atyám Ur ő Exclja nekem G. Teleki Sámuelnek ez máj napon Édes Atjai gratiájából Czelna. Ao. 1753. 31 Mártii.” Egy másik arithmetica könyvbe³⁸ ezt írja. „Ex oblatione Exlmi Dni Parentis est S.R.I. Jun. Com. Sam. Teleki.” Teleki Sándor tehát gyermekének olyan könyvet ajándékoz, melyet a tudománytörténet a korszak legjobb matematikai tankönyveként tart számon,³⁹ vagy amelyről úgy gondolja, hogy fiának a mindennapi élet gyakorlatában lesz majd rá szüksége. 1753-ban még egy másik könyvbe is bejegyzi nevét Teleki Sámuel. Johannes Amos Comenius *Orbis Sensualium Trilingvis*ének 1738-as szebeni kiadásában ez olvasható: „S.R.I. Com. Junioris Samuelis Teleki. Czelna 1753. 25 Mártii.”⁴⁰ Az *Orbis Pictus*-kiadványok egyik 18. századi példánya ez, melyet a „látható világ” megismerése céljából adtak a tanulók kezébe. Szerencsés körülmények folytán módunkban áll megfigyelni, hogy mit is tanult ebből az ismereteket latin, német, magyar nyelven tolmácsoló könyvből. Előkerült Telekinek egy pár lapos, kézzel írott jegyzete,⁴¹ mely minden kétséget kizáróan az *Orbis Pictus* alapján készült. Lehetséges, hogy éppen az előbbi kiadásból jegyzetelte ki, bár a könyv bejegyzése egy évvel későbből származik. Megtörténhetett az is, hogy már 1752-ben tulajdonában volt a kötet, vagy esetleg tanítója Comenius-példányát használta.

A fák, madarak, halak, növények nevét csak latinul és magyarul jegyzi fel, ekkor - s mint látni fogjuk, egészen külföldre menetelég - még nem tanult németül. Bár már ebben

³⁵ M. Zemplén Jolán: *A magyarországi fizika története a XVIII. században*. Budapest, 1964. 213-214.

³⁶ Dr. Weszely Tibor marosvásárhelyi matematikusnak ezúton köszönöm a kézirat értelmezésében nyújtott szakmai segítségét.

³⁷ Maróthi György: *Arithmetica, vagy számvetésnek mestersége*. Debreczenben, 1743. (Mv. Teleki kt. Thd-46.) A kötetben Teleki Sándor korábbi bejegyzése is olvasható: „Vétettem magamnak Vargyasi Dániel fiú két kedves unokám Praeceptorok Jantso Gábor ő kegyelme által hetvenkét pénzen. Czelna 1747. 11 Junii.”

³⁸ *Practica arithmetica, az az számvető tábla, mellyben mindenféle adásról és vételről, akárminémű Kereskedésbenis bizonyos Számoknak Summája készen és könnyen feltaláltatik*. Szebenben, 1742. (Mv. Teleki kt. Tho-426.)

³⁹ Kosáry Domokos 1980. 181.

⁴⁰ Mv. Teleki kt. To-1653.

⁴¹ *Nomina Arborum, Avium, Piscium Rapta ex Commenio Joh. Comm.* Czelnae Ao. 1752. Christi. Per C. S. T. J. de Szék. (Mv. Teleki kt. Tq-839 Ms. 325.)

az időben itt-ott emlegetik Comenius tankönyveinek nyelvi „tisztátalanságát”⁴², művének használata számunkra azért érdekes, mert azt igazolja, hogy a gyermek Telekit Celnán természetrajzi ismeretekre is oktatták.

A marosvásárhelyi könyvtárban őrzött latin nyelv- és írásgyakorlatok⁴³, az újabban előkerült matematikai és természetrajzi jegyzetek meggyőző erővel tanúsítják, hogy a kisdíák apja házában a kor szokásos vallásos képzésén túlmenően sokrétű oktatásban részesült. Ismereteit azokból a kézírásos tankönyvekből merítette, melyeket kollégiumi tanulmányaik idején praeceptorai készítettek. Apja arról is gondoskodott, hogy fiának az akkor használatos nyomtatott tankönyvek közül a legfontosabbakat megszerezze. Erre annál is inkább szükség volt, mivel a 18. század első felében még maguk a kollégiumok sem rendelkeztek megfelelő mennyiségű tankönyvvel. Könyve a tanárnak, praeceptornak sem volt mindig, sokszor ötven év előtti kézíratos jegyzetet használtak.⁴⁴

Teleki Sándor házában tehát bizonyos mértékig megvolt a feltétele annak, hogy a legkisebb gyermek a 18. századi hazai körülményeknek megfelelő oktatásban részesüljön. Ha tovább él az apa, fiát valószínűleg kollégiumba vagy esetleg külföldre küldte volna, hiszen világosan látja a külföldre menetel fontosságát. 1711-1755 között ő maga patronál mintegy 30 kint tanuló erdélyi diákot. Mint láttuk, kollégiumi főgondnokként éveken keresztül személyesen foglalkozik a tanárok, diákok problémáival. Személyes kapcsolata van a diákokkal, ünnepekkor a legjobb tanulók közül legátusokat hív házához. A gyermek Telekinek így alkalma nyílik megismerkedni külföldet járt vagy itthon tanuló diákokkal. Feltehetőleg már ekkor kezdi felismerni tudásának hiányosságait, s kialakul benne az intézményes keretek között folyó oktatás iránti vonzódás.

A kortárs Kovásznai Sándor önéletrajzából értesülünk arról, hogy Teleki apja halála után meg szeretné változtatni tanulmányi körülményeit. „Azonban pedig történt, hogy a nagy Teleki Sándor még régen a vásárhelyi kollégiumból szokván praeceptorokat tartani fiainak a maga házához, a kisebbik fiát, g. Teleki Sámuel úrfit, mivel Celnán taníttatta, amíg maga megholt, és osztán az úrfi bejövén a kollégiumba, Lécfalvi helyibe más Praeceptort kívánt maga mellé [...] Osztán felvállalá [Kovácsznai], de olyan conditioval, hogy mikor az úrfi benn leszen a kollégiumban, tanítja, de mikor kimegyen, ne legyen Kovásznai Sándor obiigatus, hogy az úrfival kimenjen.” Tovább arról számol be Kovásznai, hogy elmarad praeceptorsága, de elmarad - most már másodszor - Teleki kollégiumba menetele is. Teleki Sándor végrendeletében ugyanis Sámuel tanítójául Lécfalvi Orbán Pétert jelölte meg, „aki eddig praeceptor volt [...] nem lehet megváltoztatni a testamentumot, mert másképpen az egész testamentum megromlanék. És így a régi praeceptor, a testamentarius, megmarad g. Teleki Sámuel úrfi mellett. Egyébiránt igen jeles úrfi vala ez a g. Teleki Sámuel. Nem is lett volna Kovásznai Sándor arra való, hogy az úrfit tanítsa” - olvassuk az önéletrajzában.⁴⁵ Teleki nem sokkal apja halála (1754) után a család sáromberki birtokára költözik. Az ezt követő évekről, a külföldre menetel időpontjáig eltelt időszakról sajnos csak néhány szűkszavú tudósítás áll rendelkezésünkre. A sáromberki eklézsia anyakönyvébe jegyzett be néhány vele kapcsolatos dolgot az akkori református pap, Kibédi Péterffy László. Az első beírás 1757-ből, a tizenhét éves fiatal ember megbetegedéséről szól: „Ebbe[n] az esztendőb[en] nyomorodott volt meg ennek a Fal[un]ak Ura Imp. Groff Teleki Sámuel Ur 18 esztendő korába a lábaival fen a Fartsakába[n] de meg gyógyult minek utánna hosszasan feküdt volt miatta a Radnai feredőn amely alól vagyon a falun és tapasztalható képpen használt, minek utánna benne feredet

⁴² Kosáry Domokos 1980. 114.

⁴³ *Applausus in diem Alexandri* Proposuit S. R. I. Comes Junior Sámuel Teleki de Szeék. Czelnae Anno MDCCLIII Die 18-e Martii. (Mv. Teleki kt. Tq-839. Ms. 325.); *Applausus in Növum Annum 1753* Proposuit, et Compesuit Czelnae S. R. I. Comes Junior Sámuel Teleki de Szeék in Annum Christi 1753. (Mv. Teleki kt. Tq-839. Ms. 325.)

⁴⁴ Kovásznai Sándor 1970. 11.

⁴⁵ Kovásznai Sándor 1970. 109-110.

volna két hetekig. Szekerén vittük oda még p[e]d[ig] nehezen: mert nem mehetett néha, magától fel sem állott, de Lábán nyárgalászott mikor vissza jöttünk a nehéz helyeken leszálván az hintóból a Mogyoró után ő Nsága.”⁴⁶ A külföldre menetel előtt Péterffi még Teleki néhány adományát is bevezeti az anyakönyvbe: „Ebbe[n] az esztendőb[en] [1759] adta Gróff Teleki Sámuel vissza ennek az Ek[lésiának] a falusi búza dézmáját, hogy abból a Templom megépíttessék és a papi kőház tsináltassék máshova.”⁴⁷ Később még visszatér a külföldre menetel előtti adományokra és feljegyzi, hogy adott Teleki egy darab kaszálót a papnak, „de a melyet acta most birnak bitangban a sárpataki udvari tisztek”.⁴⁸

Fennmaradt Telekinek egy 1756. augusztus 13-án kelt levele⁴⁹ is, melyben unokatestvérének, Teleki Ádámnak gratulál tervezett külföldi tanulmányútjához. Azt kívánja, hogy rokona „mind a tudományokban, mind az experientiákban épületet vegyen”, majd így folytatja: „Isten [...] hozza vissza is mindennemű maga áldásaival és sz[ent] ajándékival fel ékesítette Nemes Hazájának szolgálatjára, kedves familiájának és jó szives Atyafiainak Consolatiojokra, különösen pedig Mlgs Uri méltó tiszteletben lehető Attyának egész örömére 's Contentusára és az Isten Házának épületére.” Teleki Sámuel láthatóan már ekkor a külföldi útra nem öncélú, csupán egyéni épülési lehetőségként tekint, hanem szeretné, ha öccse hazájának és egyházának szolgálatára térne vissza. Bölcs gondolatok ezek egy tizenhét éves ifjútól, s önkéntelenül összevetjük őket nagyanyja, Veér Judit jóval korábban ezelőtt papírra vetett intelmeivel, melyekkel fiát, Teleki Pált (1677-1731) indította peregrinációs útjára: „bujdosása által Bölcsességet keressen, mellyel valaha a Reformata] Ecclesiának, édes Hazájának és Attya Házának is szolgálhasson.”⁵⁰ Ádám öccséhez írott levelében még nem említi saját külföldre menetelének tervét. Talán még meg sem érlelődött benne az út gondolata. Az apja halála után rászakadó gazdasági gondok, örökösödési perpatvarok, testvéreivel folytatott viszálykodások nagyon is leköthették az akkor még szinte gyermekkorú fiatalember idejét, energiáját. Talán ez a magyarázata annak, hogy amikor 1759-ben konkretizálódik peregrinációs terve, többen kételkednek abban, hogy a külföldi útért abbahagyja birtokügyeinek intézését. Bod Péter gyakran járt a celnai birtokon, jól ismerte Teleki Sándor legkisebb gyermekét, s bizalmat előlegez neki. 1761-ben az akkor Bázelen tanuló ifjúnak írja: „Mikor épen egyedül kedvetlenkedném mostani szokásom szerint házamban, akkor érkezek várásom felett a Ngod levele; a mely elűzte minden kedvetlenségemet és bétölte örömmel. Az valóban nagy öröömre vagyon, hogy Ngod iránt való ítéletem (a melyért én is megítéltettem) nem tsalt meg, Ngod Isten kegyelme által, nem a bolondságon, hanem a tanuláson kapdos.”⁵¹ Teleki Sámuel tehát 1759-1763 között külhonban folytatja tanulmányait, szorgalmasan küzd azért, hogy a négy esztendő alatt bepótolja sajátos egyéni körülményekből és a hazai szűk lehetőségekből származó hátramaradását.

⁴⁶ Liber Ecclesiae 1. (SárombReiEgyhLvt 1/2.)

⁴⁷ Liber Ecclesiae 6.

⁴⁸ Liber Ecclesiae 8.

⁴⁹ Teleki Sámuel Teleki Ádámmal. Sáromberke, 1756. aug. 13. (Teleki cs. kendilónai lvt.)

⁵⁰ Teleki Pál külföldi tanulmányútja. Levelek, számadások, iratok 1695-1700. Összeállította és az utószót írta Font Zsuzsa. Szeged, 1989. 7.

⁵¹ Bod Péter levelei 1907. 384.

A tanulmányút az útinapló tükrében

Teleki Sámuel a külföldi út élményeiről feljegyzéseket készített. Mintegy másfél száz évvel később a Teleki család akkori levéltárosa, Biás István talál rá a jegyzetekre, és sajtó alá rendezi az addig ismeretlenül heverő kéziratot.⁵² Az 1908-ban nyomtatásban megjelenő útinaplóra sem az irodalom, sem a történetírás nem figyelte fel. Talán azért nem, mert a kor egyébként gazdag memoártermésében nem képvisel kiemelkedő irodalmi szintet. Értéke elsősorban az, hogy a nagyon hézagos Teleki-életrajzhoz szolgáltat adatokat. Minthogy a négyéves tanulmányút idejét öleli fel, írja életének 1759-1763 közötti időszakáról nyújt bő információt, s emellett bepillantást enged néhány európai város, egyetem korabeli életébe.

Amikor Teleki Sámuel 1759-ben elhatározza, hogy külföldi tanulmányútra indul, valójában évszázados szokást követ. A peregrinatio academica gazdag irodalma s különösen az újabb kutatások eredményei⁵³ jól tükrözik, hogy a 14. századtól kezdve Bologna, Bécs, Prága, Pádua, a 15. századtól Krakkó egyetemeit látogató magyar diákok között erdélyiek is vannak. Különösen megnő a 16. századtól kezdve azoknak a száma, akik saját költségükön vagy jótévedők támogatásával külföldi akadémiákon folytatják tanulmányaikat. Később maguk ezek a külföldi egyetemek segítik kisebb-nagyobb segéllyel a tanulni vágyókat. A 17. század elejétől Leiden, Utrecht, Franeker, Tigurium városok egyetemei állandó alapítványokkal, beneficiumokkal támogatják az erdélyi kollégiumokból kiküldött ifjakat. Bázelen az Erasmus-alapítványból egy erdélyi akadémista részesült támogatásban; a genfi, frankfurti egyetemen enyedi és kolozsvári diákok kaptak ösztöndíjat, Marburgban pedig a marosvásárhelyi főtanoda két tanulója nyert „szabad asztalt” és szállást.⁵⁴ Mindezeket a külföldi ösztöndíjakat azonban elsősorban a papi pályára készülők nyerhették el. Másféle megszorításai is voltak a külföldre menetelnek. 1554 óta országgyűlési határozat szögezi le, hogy fejedelmi engedély nélkül senki sem mehet ki. Az 1659. évi marosvásárhelyi országgyűlés pedig megszabja, hogy a tanulásra, peregrinálásra menők kötelesek *salvus conductust* kérni. E törvények 1752-ig volt érvényben, amikor megszűnik az uralkodói engedély feltétlen szükségessége, ezzel szemben a főkormánysház kötelessége az „alkalmas egyének” megválogatása. 1755-től az udvari kancellária sürgeti a protestáns ifjak külföldre menetelének korlátozását, nekik tulajdonítva az eretnokség és más veszélyes elvek behozatalát. A hétéves háború (1756-1763) kitörése alkalmul szolgált a kimenetel törvényes betiltására, és az utazókat fenyegető veszélyre hivatkozva ettől kezdve három évig senki sem nyer útlevelet.⁵⁵ Természetesen a tanulni akarók kérévényekkel ostromolják az udvari kancelláriát, és sürgetik a kimeneteli tilalom beszüntetését.

⁵² A napló-kézirat két kötetből áll. Az első kötet kötése fehér bőr, a kötéstábla mérete 20 x 16,5 cm. A szövegtükör mérete 15,5 x 14,5 cm. A kötéstábla verzóján ezt olvashatjuk: „Gróf Teleki Sámuel udvari Kancellár Úr és Könyvtáralapító naplója. 1759-1761. NB. E naplót a Kancellár regisztrálatlan és sok időt a Könyvtárban őrzött levelesládáinak egyikében találtam meg. Biás.” A kötet 109 beírt oldalt tartalmaz. A második kötet kötése hasonló az elsőéhez. Mérete nagyobb: 23,5 x 19,5 cm. A szövegtükör mérete 18 x 18 cm. Az előzéklapon piros tintával írott bejegyzés áll: „Teleki Sámuel udvari kancellárius naplójának II. része. Felfedezte 1907 nyarán Biás István levéltáros.” (A nyomtatásban megjelent útinapló bevezetőjében Imre Sándor azt írja, hogy a kézirat 1906 nyarán került elő.) A második kötet 114 beírt oldalt tartalmaz. A két kötet papírja eltérő vízjelű. (MOL. P. 661. 2. cs. No. 18, 19.) A kézirat lelőhelyét 1908 után a Telekivel foglalkozó irodalom nem említi. E kötet gondozója is korábban tévesen állította, hogy Teleki Sámuel naplójának kézírata a MTAKKt-ban van. {*Teleki Sámuel* 1976. 239.} 1995 nyarán a MOL-ban folytatott újabb kutatások eredményeként került elő a két kézirat-kötet (az első tévesen az 1527-1749-es iratok közé sorolva

⁵³ Tönk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Bukarest, 1979. - Szabó Miklós-Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban. 1521-1700*. Szeged, 1992. (Fontes rerum Scholasticarum. IV.)

⁵⁴ Török István III. 290-292.

⁵⁵ Kosárv Domokos 1980. 128.

Ezért kénytelen Mária Terézia némi engedményt tenni. Életbe lép egy valójában újra csak korlátokat emelő törvény, mely szerint megengedik a külföldre utazást, de csak azok számára, akik baráti vagy szövetséges országokba kívánnak menni.⁵⁶ Az első kérvényezők közül különös királyi kegyelemből nyer kibocsátási engedélyt a Teleki familia három majdnem egyidős tagja: József, Sámuel és Ádám⁵⁷. Két oka is van, hogy éppen nekik sikerül felmentést szerezni a tiltó intézkedés alól. Először is mindhárman egy nagynevű erdélyi nemzetség fiai. A bécsi politika pedig ekkor már számol azzal, hogy érdekből magához kell édesgetni az erdélyi főurak legtekintélyesebbjeit. Célszerűnek ígérkezett a Teleki ház e három tagjának megnyerése, hogy ilyen módon biztosítsák udvarhűségüket. Másik oka az engedélyezésnek az, hogy Mária Terézia már korábban érvényt szerez a rendi műveltség elvének, azaz csak olyanoknak adja meg a peregrináció lehetőségét, akik nemesek, és rendelkeznek az úthoz szükséges anyagi feltételekkel, így váltja fel még a reformáció idején kialakult szegény vándordiók típusát lassan-lassan a 18. századi utazó nagyúr típusa, aki a hazai földön megkezdett tanulmányait külszországban fejezi be.⁵⁸ Ennek a diáknak nem csak erszénye gazdagabb, de más szempontból is felkészültebben indul útra. Itthon szerzett ismereteit külföldön csak elmélyíti. Legtöbbjük nyelveket ismer, előre meghatározott úti és tanulmányi programmal indul, azaz a tanulmányaiból már ismert városokat, intézményeket keresi fel.

Ennek a típusnak egyik jellegzetes képviselője a Teleki Sámuellel egy időben külföldre utazó Teleki József⁵⁹, aki már elindulásakor műveit, magabiztos ember, hiszen Nyugat-Európába érve azonnal megírja a kor legnagyobb gondolkodóival polemizáló esszéjét.⁶⁰ Teleki József nem egészen két esztendeig tartó külföldi tanulmányútja idején napról napra jegyzeteket készít. Ezekből egy olyan ifjú arisztokrata képe rajzolódik elénk, akinek otthon szerzett műveltsége, nyelvismerete a külföldi tartózkodást valóban gyümölcsözővé tette. Az úti élmények naplószerű rögzítése a tapasztaltakat nyitott szemmel látó megfigyelőről tanúskodik.

Az egy évvel fiatalabb Teleki Sámuel műveltsége a külföldre induláskor sokkal hézagosabb unokatestvérénél. A kezdeti nehézségek talán legnagyobbika, hogy Teleki Sámuel anyanyelvén kívül csak a latint beszéli. Elsősorban a német nyelvtudás hiányát érzi, hiszen Bécsbe érkezve nem mer „privata audientiát” kérni, mert nem tud a császárné nyelvén be szelni.

II. Teleki Mihály (1634 - 1690)		
I. Pál (1677 - 1731)	I. Sándor (1679 - 1754)	
↓	↓	↓
I. Ádám (1703 - 1769)	II. László (1710 - 1778)	II. Sámuel (1739 - 1822)
↓	↓	
II. Ádám (1740 - 1792)	II. József (1738 - 1796)	

⁵⁶ Finácz Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. I. Budapest, 1899. 56

⁵⁷ A Teleki nemzetség óriási családfáján gyakran ismétlődnek az azonos nevek. Könnyebb tájékozódás és a rokonsági kapcsolatok tisztázása végett alább felvázoljuk a családfából minket érdeklő részt. Alapul Nagy Iván nemzedékrendi tábláját használtuk fel, s az azonos nevek római számmal való megkülönböztetését is innen vettük át. (Nagy Iván XI. 59.)

⁵⁸ Halász Gábor: *Külföldjáró magyarok*. Budapest, 1959.

⁵⁹ II. Teleki József (1738-1796) - koronaőr, az erdélyi királyi tábla ülnöke, majd Békés vármegye főispáni helytartója, Ugocsa megye főispánja, a pécsi tankerület igazgatója, a Dunamelléki Református Egyházkerület főgondnoka.

⁶⁰ *Essai sur la Foiblesse des esprits-forts*. Csanak Dóra monográfiájában foglalkozik részletesen a mű létrejöttével, indítatásaival, megért kiadásaival és visszhangjával. (F. Csanak Dóra 1983. 106—148.)

Kevenhüller főkamarrással deákul szól, az „Asszony ö Exc[e]ll[entiá]jával pedig G. Bánfi Dienes Ur tolmátsolt” - írja naplójában.⁶¹

Érthető tehát, hogy a Bázélbe érkező fiatalember - akit a svájciak tréfásan „lateinischer Gráf-nak neveznek - azonnal német, majd később francia nyelvmentert fogad.

A nyelvtudáson kívül a külföldi útra való felkészülésnek másik két jellegzetessége is szemünkbe ötlik. Az egyik a felvilágosodás divatossá vált tudományaiban - matematika, fizika, botanika - való jártasság, a másik a kortárs filozófia, szépirodalom irányzatainak megismerése. Ilyen téren is különbözik a két Teleki. A természettudományos érdeklődés megnövekedése a felvilágosodás korának egyik jellemzője. Tanulmányai, olvasmányai során Teleki József ezeknek a tudományoknak nemcsak a divatjáról szerez tudomást, hanem már itthon olyan alaptudásra tesz szert, hogy Svájcba érve azonnal értő hallgatója lehet az egyetem nagynevű matematikusai, természettudósai előadásainak. Teleki Sámuel jóval szerényebb természettudományos ismeretekkel bír. Mint láttuk, önmagával szembeni kritikája annyira éles, hogy gyermekkori tanulmányait teljesen eredményteleneknek tartja, s útinaplójában így ír: „Gyermekségemtől fogva örökké nagy kívánságom volt Mathesist tanulni, de abban soha eddig módom nem lehetett.”⁶² Kétségtelen, hogy állításában van némi túlzás, viszont elképzelhető az is, hogy a bázeli professzorok előadásai elhomályosítják a celnai matematikaórák emlékét.

Vajon hogyan viszonyult a két külföldre induló Teleki a kor filozófiai nézeteihez, hiszen a 18. század derekáig az eszmei tájékozódás, a gondolkodás területén rengeteg új született. A forrongó, háborús Európában - mindenekelőtt Franciaországban - a bölcsélet, az irodalom területén gyökeres változások következtek be. Az erdélyi főrangúak között már a Telekieket megelőző nemzedék sorában voltak olyanok, akik tájékozódni igyekeztek a felvilágosodás korának irodalmában, tudományában. Teleki József is magáévá tett minden tudást, ami megközelíthető volt, s ebben benne foglaltatott az az új is, ami nyugaton a 18. században létrejött. Csanak Dóra az *Essai* elemzése során arra hívja fel a figyelmet, hogy ebben a műben benne vannak azok az utolsó félszázad európai filozófiáját foglalkoztató kérdések, melyekkel a tudásra szomjas, érdeklődő ifjú kiemelkedő felkészültségű nevelői segítségével megismerkedhetett.⁶³ Teleki Sámuel ezzel szemben peregrinációja idején még nem sokat tud ezekről a dolgokról, s mint látni fogjuk, franciaországi tartózkodásakor sem keresi a felvilágosodás nagy gondolkodóival való személyes ismeretséget. Pedig elképzelhetetlen, hogy ne hallott volna róluk, hiszen Teleki József nem sokkal Rousseau-nál tett látogatása után találkozik Bázélben vele. Nem említette volna a számára olyan jelentős eseményt? Mindenesetre találkozásukkor Teleki Sámuel csak ennyit jegyez fel naplójába: „21-a Martij Délben érkezett meg ide Parisból G. Teleki Josef Bátyám Uram, és az Innepekét itten edgyütt töltvén 's vagy két étzaka Déákoson edgyütt vigadván az itt való Tiszteletes Magyar Compagniával, a' magunk Szállásunkon; azután 27-a Martij innét jó reggel el indult Béts felé.”⁶⁴ Általában szembevetve a két Teleki eltérő reagálása a Franciaországban látottakra hallottakra. Mindketten tanulmányaik befejezéseként töltenek néhány hónapot a francia fővárosban, nagyjából azonos útvonalon van mögöttük, mégis a naplófeljegyzések azt tükrözik, hogy másképpen viszonyulnak a látottakhoz. Teleki József útinaplójában tekintélyes helyet foglalnak el a franciaországi feljegyzések, Sámuel viszont - mint látni fogjuk - a Párizsban töltött 5 hónapról szűkszavú, néhány oldalas leírást készít. De lássuk előbb Teleki Sámuel útjának kronológiáját.

⁶¹ Kézírásos útinapló I. 7

⁶² Kézírásos útinapló I. 88.

⁶³ F. Csanak Dóra 1983. 148.

⁶⁴ Kézírásos útinapló I. 73.

A bázeli tanulmányok

Útra indulásáról így ír naplójába: „Én pedig az Szent Istennek Vezérlése 's Kegyelmes Gondviselés alatt Ao. 1759. die 7-a 9br. Saromberkiről meg indultam magam alkalmatosságomon Kováts Joseff⁶⁵ Urammal (kitis úti Társul vettem) és mentem dolgaimra nézve *Kolosvárra*, onnét *Lonára* M. G. Teleki Ádám Ur kedves Bátyám Uramtól bútsút venni, onnét *Désre* az holott M. G. idősebb Haller Pál Úrtól 's ottan talált G. Teleki Károly kedves Bátyám Uramtól (kitis ki jövetelemmel Plenipotentiariusomnak Constituáltam) el bútsúztam, Désről érkeztem Remetei házamhoz 14-a 9br. az holottis mulatván három napot; el hagytam ifiabb Désfalvi Simon János Uramot (kitis Plenipotentiariusomnak 's Jozságotskáim Praefectussá[na]k hagytam) elégséges információt adván ügyes bajos dolgaimról; itten el hagytam minden Cselédeimet is és tsak könnyű Kotsival magam négy lovaimon meg indultam.”⁶⁶ Ezután leírja Debrecenen, Budán, Pozsonyon át vezető útját, majd bécsi tartózkodás után, december 19-én „német köntösbe” öltözve a német városokon keresztül folytatott utat. 1760. január 2-án érkezik Bázelbe. „2-a Januarii reggel 10 órakor Basileában [jöttem], holott az Koronához szállottam - írja a naplóban. - Az egész utam igen sanyarú volt, a sok havazás, hideg, eső, szél miatt, melyet nem tsak nappal, hanem egész északákon által folytatott Utazásomban szenvedtem; de Isten Kegyelméből reménségem felett superaltam. Schafhausentől fogva pedig Basiléaig a' Vizek áradására nézve is veszedelmes utam volt, sokszor meg merültem. Regenspurgumtól fogva Basileaig költöttem in Summa 84. Rhforintot. Az Arany pénz Bavariab[an] 's attól fogva Schafhausenig (hajó) öt öt német forintban el mejen, Schafhausentől fogva pedig Baselig 4 Rhf és 40 vagy 48 Xrt ér.”⁶⁷ Mi készítette arra, hogy peregrinálását Bázelben kezdje el? Elsősorban bizonyára az, hogy rokonai, József és Ádám⁶⁸ is itt kezdik meg tanulmányaikat. Teleki József 1759 augusztusában elsőként érkezett Bázelbe. Bár előzőleg habozott, ne menjen-e inkább Genfbe, végül Bázél mellett döntött, minthogy a genfi egyetemen nem volt matematikai tanszék. Pár hónap múlva Ádám is követte. Teleki Sámuel tehát unokatestvérei után érkezik Bázélbe, és 1761. július 24-ig tartózkodik itt.⁶⁹ Ez a másfél esztendő döntő jelentőségű életében, felkészülésében. Először is a legsürgetőbb pótolnivalókkal kezd. Német és francia nyelvórákat vesz, s hozzálát matematikai ismereteinek bővítéséhez is. Mindez elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy a neves svájci tudósok előadásait követni tudja. Matematikán, mechanikán kívül egyetemes történelmet, egy kevés egyháztörténetet és jogtudományi előadásokat hallgat. Tanulmányairól így ír naplójában: „Mikor ide érkeztem Németül nem tudtam, és itt lévén egy Professor J. Jacobus Spreng Uram, kiis a' Német nyelvben omnium Judicio Cicerónak tartatik. Külömbenis igen tudós ember, holmi apróság munkátskákotis irt (mellyekkelis engemet meg ajándékozott) [...]ezen Spreng Uramnál három holnapig halgattam letzkét privatim a' Német Nyelvben, de minthogy nagy Critikus, homályoson tanított, tsak az auctorokat corrigalta, még Grammaticat se kaphattam soholt mellyet approbalt volna, egy szóval tudós németet kívánt a tanítása Tanítványnak; nem pedig olytat a' ki kezdi a' Német Nyelvet tanulni, azért kéntelenittem a' negyedik holnapban egy Freyburger nevű

Sprachmeister fogadni, kitis mintegy hét holnapokig jártatván magamhoz, Isten

⁶⁵ Kováts József (1732—1797) — udvarhelyi, majd nagyenyedi tanár. Úti élményeiről ő is naplót vezetett, mely az enyedi kollégium iratainak 1849-es pusztulásakor semmisült meg.

⁶⁶ Kézíráson útinapló I. 3-4.

⁶⁷ Kézíráson útinapló I. 17-18.

⁶⁸ II. Teleki Ádám (1740-1792) - dobokai főispán, kormányzékai tanácsos, kővári főkapitány, 1785-1790 között a kolozsvári kerület királybiztosa. 1773-ban lefordítja Corneille *Cicijét*

⁶⁹ Bázélben 1980-ban elkészített az egyetem összesített anyakönyvét. Ebben az 1760-ban beiratkozott diákok között az 1175-ös sorszám alatt szerepel Teleki Sámuel neve: „die 17. Januarii *Sámuel Sacri Rontani Imperii Comes Teleki de Szék. Transylvano Hungarus* - 1 Ducaten”. = *Die Matrikel der Universität Basel*. Bd. 5. 250-251.

kegyelméből az alatt annyira mentem a Német nyelvben, nagyobbára az exercitium 's az privatum Stúdium által, hogy alkalmason beszéltem, irtam, és a Könyveket értettem; Kováts Josef Uramis a' Német letzkeimetis velem halgatta; ezután osztán Frantziaul kezdettem tanulni egy Colén nevű Sprachmeisteről kiis az előtt Canonicus Pap Ur volt Lotharingiában, de már Reformátussá lőtt, és itt lakik.”⁷⁰ Tanulmányairól pedig ezt írja: „Az mi az itt való Tanulásomat illeti, azzal igen Contentus voltam, derék és tudós embereket hallgattam, bár mindenütt olyanokat hallgathatnék! A' mint fellyebbis irtam Prof Isellius⁷¹ Uramnál Tizenkét Holnapokig hallgattam Collegiumot in História Juris Civilis, et in Institutionibus Justinianei; Doctor Socin⁷² Uramnál mintegy három holnapokig jártam másokkal edgyütt egy experimentale electricum Collegiumat [...] 3-a Octobris 1760 Kezdettem Tiszteletes Prof. J. Christophorus Beck⁷³ Uramnál egy Privatum Collegiumot in História Universali.”⁷⁴ Telekire legnagyobb hatással kétségtelenül Beck volt, akit már akkor „nagy theologusnak” és historikusnak tart. A naplóban ezt írja róla: „az Magyarokat különösön szereti, és sok jóvalis vagyon hozzájuk, és el mondhatom hogy Apjok az Magyar Deá-kok[na]k Baselben. Hozzám igen nagy szívességet és szeretetet mutatott, sokszor magais el jött hozzám.”⁷⁵ Értékes magánkönyvtárral rendelkezett, s azonkívül a helyi nyilvános könyvtárat is ő vezette. Mint látni fogjuk később, Teleki saját könyvtára összegyűjtésekor is haszonnal értékesíti a bibliofil Becktől hallottakat. Naplójában sokat emlegeti a Bernoulli fivéreket is, akiktől ugyancsak sokat tanult és akikkel Bázelen kialakult barátsága hazatérése után sem szakadt meg. Idézzük újra az útinaplót: „4-a marty 1760 kezdettem Bernoulli János Uramnál, kiis Matheseos P. P. Ord. az Mathematicum Collegiumaimat privatum' [...]ehez hasonlót Baselen kívül ritkán sőt talám nemis találhattam volna, mert e' mái napon ritka párja az Mathesisben a' Bemoulliaknak, sőt én nemis tudok még senkit a' kit hozzájuk hasonlíthatnék.”⁷⁶ Azontúl, hogy belekóstolt a szaktudományokba, a bázeli időzésnek az a legnagyobb hozadéka, hogy az erdélyi diák megtanulja értékelni magát a tudományt, a tudást. Forgolódása a bázeli tudós környezetben, a szellemi előkelőséggel való közelebbi ismeretsége döntő hatással van rá a továbbiakban is. Talán ezzel magyarázható, hogy később Hollandiában, Párizsban érintkezésköre, érdeklődése is ennek megfelelően alakul. Bázeli tanárai jóakaró barátai lettek, akik nemcsak a svájci tanulmányait irányítják, hanem tanácsaikkal, ajánlólevelekkel a tanulmányút többi állomásán is segítségére lesznek.

A bázeli tartózkodásnak az ifjú további fejlődését döntően befolyásoló hatáson kívül még van egy másik jelentősége is. A másfél év eseményeit rögzítő útinapló hiteles tükre a város 18. századi életének. Az eredeti feljegyzések egy része elveszett, hiszen a napló első fele magán viseli az utólagos szerkesztés számtalan jegyét: az események kronológiáját Teleki megváltoztatta, bizonyos dolgokról összevontan, a később történetek előrehozásával

⁷⁰ Kézírásos útinapló I. 30-31.

⁷¹ Iselin, Johann Rudolph (1705-1779) - a bázeli egyetem jogi professzora, különböző akadémiák tagja.

⁷² Socin, Ábel (1729-1808) - orvosdoktor, fizikaprofesszor Hanauban, majd ugyanott udvari orvos. Bázelen a három Teleki grófot elektromosságtanra oktatja.

⁷³ Beck, Jákob Christoph (1711-1785) - teológiai professzor a bázeli egyetemen, ugyanitt történelmet is oktat 1735-től.

⁷⁴ Kézírásos útinapló I. 85-86.

⁷⁵ Kézírásos útinapló I. 87.

⁷⁶ Kézírásos útinapló I. 107. A kiterjedt svájci tudósfamíliából Teleki a fenti idézetben két Bernoulli fivérre, Dánielre és Johannra utal: Bernoulli, Dániel (1700-1782) - a család letehetősebb matematikusa; a bázeli egyetemen előbb anatómiát, majd 1748-tól fizikát tanít a matematika mellett. Bernoulli, Johann II. (1710-1790) - jogot és matematikát tanult; a bázeli egyetemen matematikaprofesszorként működött.

emlékezik. így ír erről ő maga: „Ezen Könyv emben nem minden eket írhattam jó rendel, mert a' jegyzéseimet más Diariumban tettem volt 's tsak úgy irtam osztán öszve őket kiváltképen a közepe táján, majd minden rend nélkül.”⁷⁷ Az utólagos átírásnak köszönhető, hogy a bázeli tartózkodás több eseménye Teleki megszokott lakonikus diáriumvezetésétől eltérően, részletesebben, kommentálva kerül az olvasó elé. Ez teszi ezeket a felfjegyzéseket különösen érdekessé, s talán éppen ezen erények okán maguk a svájciak is felfigyeltek a naplóra. Ottó Spiess bázeli professzor Teleki Sámuel és Teleki József naplóira támaszkodva írja meg a 18. századi Bazel történetét,⁷⁸ Ernst Staehelin professzor pedig Jákob Christoph Becklevelezésének feldolgozásakor⁷⁹ ugyancsak gyakran hivatkozik a két Teleki naplójára. Spiess úgy véli, hogy ezeket az egészen egyedülálló forrásokat semmiképpen sem kerülhetik ki a város történetével foglalkozók.⁸⁰ Spiess a Telekiek Bázeltre vonatkozó úti jegyzeteinek német fordítását úgy nyújtja át az olvasónak, mint a korabeli városi és egyetemi életre vonatkozó ritka forrásanyagot. Természetesen a mai olvasót az akkori 15 000 lakosú kis egyetemi város életének, társadalmának, ma már inkább furcsaságszámba menő szokásainak, jellegzetességeinek bemutatása mellett elsősorban az egyetemi élet, a tudósvilágról rajzolt kép érdekli. Mi az, ami például akkor Teleki Sámuel, ma pedig minket csodálkozásra késztet? Elsősorban az egyetem, a professzorok külön kiváltságokat élvező helyzete. Az „akadémiai polgár” amellett, hogy mentes az állampolgári teherviselésétől, a város talán legtiszteltebb polgáraként éli a maga elsősorban az egyetem tradíciói és törvényei által megszabott életét. A szellemi teljesítmények jussán szerzett kiváltságok felette állanak a születés adta jogoknak. Ilyen körülmények között furcsának vagy éppen ellentmondásosnak tűnhetik, hogy a távoli országból jövő három ifjú arisztokrata mégis rangjának szülő megkülönböztetésben részesül. Mivel magyarázzuk, hogy a városban mindössze pár hónapja tartózkodó Telekiek 1760 áprilisában az egyetem jubileumi ünnepségein közvetlenül a rektor mellett foglalnak helyet, hogy a rektoravatáson Teleki Sámuel a rektor mögött vezet egy magistert, s a professzorok csak azután következnek? Maguk a fiatal emberek csodálkoznak ezen a legjobban. Amikor érdeklődnek a megkülönböztetés oka felől, a professzorok az intézet régi constitúciójára hivatkoznak. 100-200 évvel ezelőtt valóban külön törvény védte kiváltságokkal bírtak az egyetem főrangú hallgatói,⁸¹ a 18. század második felében azonban más oka is van ennek. Ottó Spiess véleménye szerint az egykor híres egyetem ez idő tájt már csak dicsőségének emlékéből él, a hírneves tanárok sokszor tizenegynéhány éves ifjaknak adnak elő, az egyetem 40-50 diákjának zöme pedig hazai, azaz svájci, hiszen a külföldi diákok ekkor már Strasbourg, Göttingen, Halle vagy Leipzig felé veszik útjukat. Ezért nem marad hatástalan sem az egyetem, sem a város életében e három erdélyi fiatal arisztokrata megjelenése. 150 évvel ezelőtt - írja Spiess - ez fel sem tűnt volna, hisz 1600 táján az előkelő világ divatos egyeteme volt a bázeli, melyre évente száznál is többen iratkoztak be, de 1760-ra ez már a múlté.⁸²

⁷⁷ *Kézírástos útinapló* I. 107.

⁷⁸ O. Spiess 1936.

⁷⁹ E. Staehelin 1968.

⁸⁰ „Wenigstens für uns Basler ist es nicht ohne Reiz, einmal so im einzelnen zu verfolgen, wie ein junger Student aus gutem Haus hier im Basel der Zopfzeit seine Tage verbringt, wie er mit seinen Lehrern verkehrt, und was ihm an Land und Leuten auffällt. In dieser eziehung ist unsere Quelle sogar bisher einzigartig; und wer künftig über diese Periode der Basler Geschichte schreibt, wird an den schlichten, jeder Aufmachung baren Erzählungen der beiden Grafen Teleki nicht vorbeigehen können.” (O. Spiess 1936. 12.)

⁸¹ W. Vischer: *Geschichte der Universität Basel*. H. n., é. n. 132-133

⁸² „150 Jahre früher wäre dies nicht aufgefallen, denn um 1600 herum war Basel die Modeuniversität der vornehmen Welt, an der sich jährlich hundert und mehr Studenten immatrikulierten. Aber um 1760 hatte dies längst aufgehört...” (O. Spiess 1936. 8.)

A fiatal emberek mindenekelőtt tanulni jöttek. Magukat a professzorokat is meglepi a komolyságuk, s ezért megkülönböztetett figyelemmel viseltetnek irányukban. Kölsönösen látogatják egymást, s mint Teleki Sámuel naplójából kiderül, gyakran hívják őket város körüli sétára. Ilyenkor legtöbbször tudományos dolgokról társalognak. Tanáraik révén kapcsolódnak be a város társasági életébe is. Mennyire különbözik ez az otthon hagyott vidéki világtól! Teleki Sámuel naplójában arról is olvashatunk, hogy eljárt egyik német társaság, a Deutsche Gesellschaft összejöveteleire. Beck professzor révén kapta az első meghívást, s 1760 szeptemberétől aztán kéthetenként részt vesz a találkozókön. „Ezek a Societas Tagjai mind derék tudós emberek 's igen nagy nyereségemnek tartottam, hogy itt létem alatt mind végig, ilyen derék tudós emberekkel társalkodhattam, bár örökké ilyen Compagniát gyakorolhatnék.”⁸³ Gyakran vesz részt magánházaknál tartott összejöveteleken, conversatiókon, és sűrűn invitálja barátait magához. Megismerkedik a szórakozás hasznos, épületes formáival. Ellátogat néhány köz- és magánkönyvtárba, régiséggyűjteménybe. Milyen hasznos lesz mindez számára a későbbiekben! Naplójába bejegyzi, hogy vívó-, fuvola és táncleckéket is vesz, bizonyára úgy látja, hogy ezek nélkülözhetetlenek a társasági életben.

A naplófeljegyzések között sok utalást találunk a svájci polgár hétköznapijaira, ünnepi alkalmaira is. Részt vesz a nagy pompával megrendezett hagyományos református ünnepen, a „Fass-dauer-buss-und Batt-Tag” rendezvényen, az áldozócsüdtörtöki határjáráson, a Teli Vilmos ünnepségen. Lakodalomba is meghívják, naplójában azonban erről szűkszavúan csupán annyit ír, hogy a vőfély hintón vitte a lakodalmas házhoz, ahol mintegy másfél száz személy gyűlt össze. Arról panaszkodik, hogy milyen sok kiadással járt ez az esküvő, hiszen egy pár ezüst gyertyatartót ajándékozott, „melyet nyolcz aranyon és egynéhány forinton vettem. In summa a lakodalom többbe került tiz aranyomnál az köntösömön kívül. Erre nézve idegen földön nem vágyom arra, hogy sokszor nekem ilyen becsületet tegyenek.”⁸⁴

A takarékos, pénzt gondosan beosztó fiatal ember pontosan feljegyzi, hogy Svájcban mit költött. Látjuk, hogy professzorainak új körmöci arannyal fizet az óráért, a tánc- és fuvolaóra díja egy arany, a vívóleckék ugyancsak pénzbe kerülnek. A naplóban így ír kiadásairól: „Mikor Basileában érkeztem 2-a Januarii 1760 volt kész pénzem ezerkétszáz nyoltzvan forintom; azután percipiáltam Vechsel által Erdélyből 1760 die 14-a augusti 200 aranyokat ide való pénzül az Louis d'orokul; azután ismét 18-a Xbris 1760 percipiáltam hasonló képen 200 aranyokat [...] így a 2-a januarii 1760 usque ad 24-tim Julii 1761 költöttem Basileában mindenestől fogva: Könyveimre, Köntöseimre; magam és Kováts Uram Intertentiojára 's szolgálom tartására, szállásomért etc. etc. in summa vide infra circa finem Három ezer kilentz száz német forintokat (az aranyokatis ide való pénz szerint forintokra reducálván).[...] Meg vallom, hogy soha se gondoltam, hogy itten annyi idő alatt, annyi pénzt el költsek; de az is igaz, hogy abból semmit el nem vesztegettem. Játékra 's haszontalan helyre semmit sem költöttem; hanem a mi szükséges volt arra fizettem, és oly tisztességesen éltem, hogy se tékozlással, se pedig rendkívül való fősvénységgel senki sem vádolhat; e' mellett meg vallom azt, hogy nagyobb haszonnal pénzemem nem költöttem mint itten, az Tanulásra nézve.”⁸⁵ A bázeli naplófeljegyzéseket pedig így rekeszti be: „Fellyebb a' hol a pénz Költségemet irtam le Basileában, nem jól irtam, mert még akkor nem fizettem volt ki mindeneket, és többre ment osztán a Költségem az mint sem én gondoltam volt [...] és így Basileában tett egész költségem mindenestől fogva térszen 4360 Nforintokat [...] Légyen az Ur Istennek hála a' ki az én Basileában való mulatásomat, tanulásomat 's szorgalmatosságomat haszonnal és boldog elő menetellel meg áldotta és énnekem ottan erőt, egészséget és békességet szolgáltatott, szorgalmatos és hív Tanítókat rendelt, igaz

⁸³ Kézírástos útinapló I. 80.

⁸⁴ Kézírástos útinapló I. 80.

⁸⁵ Kézírástos útinapló I. 98-100.

Barátokat Jóakarókat parantsolt, és minden jó emberek előtt kedvességet adott! Meg vallom, hogy édes Hazámban nagyobb kedvességben 's betsületben élni nem kívánok mint Basiléában voltam.”⁸⁶

Azt gondolhatnák, hogy mindez tanulmányútja befejeztével, a feljegyzések utólagos megfogalmazása során kristályosodott ki Telekiben. Hogy közvetlen élmények papírra vetéséről van szó, bizonyítják a bázeli tartózkodás idején kelt levelek, melyeket az akkor Hollandiában tanuló Teleki Ádámnak és a Genfben lévő Kendeffi Eleknek⁸⁷ küldött. Ezekben beszámol a svájci tanulmányi körülményekről, informál a megélhetési lehetőségekről. 1761. február 23-án kelt levelében Kendeffi Eleknek lelkesen ajánlja Bázelt: „ha pedig a Mlgs Urffi mintegy Júliusig itt mulatni szándékozik, úgy egy jó szállást kerestetek holnap számára, mert a házáat az idevaló gazdag Schweitzer nemadgya ki szállásnak örömet négy öt hétre, és ha ki adgyais igen drágán; én gondolom, hogy a Mlgs Urfi ha ide jön, mintegy Júliusig itt meg marad, és én javallanámis kiváltképpen a' Frantzia Nyelvre, de leginkább az mathesisre nézve, mert az alatt in Subliniori Mathesi Bernoulli Uramnál contentumával hallgathatna a' Mlgs Urfi egy rövid collegiumot, a Methesisben pedig Bernoulliaknál nagyobb embert seholt se hiszem hogy lehessen halgatni, hanem ha ollyat, most in Calculo Differentiali vagyunk, már tizen két hónapig, hogy Beraoullival Mathesist kezdettem és halgatok contentumával. Beck Uramis szépen tanította az universalis Históriát privatim, gondolom, hogy két hét múlva az 16-dik száz esztendő Históriájához kezd; én a' Mlgs Urfi válaszáat el várom minél hamaráb itt mulatásának meg határozása iránt.”⁸⁸ Teleki Sámuel Bázelen kelt levelei tehát kiegészítik mindazt, amit naplójában írt svájci tartózkodásáról. Míg az útinapló elsősorban eseményeket rögzít, képet nyújt a bázeli tanulmányokról, a levelekből egy életközeli Teleki-kép rajzolódik elénk. Ez a hazájából szinte gyermekfővel távozó ifjú a külszág ezernyi új benyomása között sem szakad el otthonától. Leveleiben gyakran érdeklődik az erdélyi eseményekről, hírekről s a maga során ezeket ő is továbbítja kint tanuló társainak. Érdekes például, hogy 1761-ben milyen gyorsan reagál az otthonról jövő hírekre. Az erdélyi románok tiltakozásáról van szó, amiről a kortárs emlékiró Rettegi György így ír: „Felette nagy disturbium vagy az román natio között az unió felett, mivel az országban az unitus papokat a templomokból kirekesztették, mindenütt [...] Zalakna körül több hatezer románnál verte össze magát, kiket hogy sedáljanak, a méltóságos gubernátor úr s thesaurarius Bornemissza Ignác úr együtt elmentek volt, de semmit sem tehettek vélek.”⁸⁹ Ezeknek az eseményeknek a híre hihetetlen gyorsasággal terjedhetett, hiszen már márciusban Teleki Sámuel Kendeffi Elek faggatja róluk: „Itt rég ideje már tsak beszélük, s Bétsből az Zeitung Schreibeik irogattyák, hogy Erdélyben Revolutio támadott, de nekem Erdélyből nem írja senki [...] Mlgos Urfi tud rolla valamit meosztassék velem közleni.”⁹⁰ Bod Pétertől is hazai híreket vár, 1761. november 16-án így ír Bod Teleki Sámuelnek: „Tudom, hogy Ngod erdélyi újságokat várna; írnek is ha tudnék valamit, de itt is a dolgok úgy vágnak mint másutt. 1. Bor, búza középszerűen termett. 2. A szegény emberek mostan is szegények. 3. Ngod testvérbátya most is olyan erőszaktevő mint eddig a szomszédjain.”⁹¹

Teleki Sámuel bázeli diáklevelei más szempontból is érdekesek. Az útinapló száraz, monoton stílusától eltérően ezek a többnyire színes, derűs levelek a fiatal Teleki akkor még kedélyes gondolatvilágát tükrözik. Különösen kedvelte a nála egy évvel fiatalabb, víg

⁸⁶ *Kézírtásos útinapló* I. 106-108.

⁸⁷ Kendeffi Elek (1740-1783) - Teleki Sámuellel egy időben folytat külföldi tanulmányokat. Hazatérte után hunyadi főispán és főkörmányszéki tanácsos lesz.

⁸⁸ Teleki Sámuel Kendeffi Elekhez. Bazel, 1761. febr. 23. (Jósika cs. fenesi lvt. az ENMLvt-ban. Jelenleg a KvÁLvt őrizetében. A továbbiakban: Jósika cs. fenesi lvt.)

⁸⁹ Rettegi György 1970. 117.

⁹⁰ Teleki Sámuel Kendeffi Elekhez. Bazel, 1761. márc. 26. (Jósika cs. fenesi lvt.)

⁹¹ *Bod Péter levelei* 1907. 384-385.

kedélyű Ádámot, mint ahogy ezt meg is vallja: „írj, ha emberséges ember vagy, mert alig várom, hogy leveledet vehessem. Hidd el, hogy grátiámban vagy!”⁹² Annak ellenére, hogy öccsét gyakran inti komolyabb hangvételre, ő maga is szinte minden esetben évődő hangnemben ír neki. Az ilyen tónusú levelekből szerzünk tudomást a bázeli diákos csínytevésekről, ivásza-tokról, széptevésekről. A levelekben gyakran előforduló asszonynevek kiegészítik az útinapló ilyen vonatkozású hiányait. Ottó Spiess könyvében pontosan a bázeli lányok jelenlétét hiányolja Teleki Sámuel útinaplójáról szólva. Vajon hogyan vélekedett a fiatalember a bázeli hölgyekről? - teszi fel a kérdést, és sajnálja, hogy az útinapló egyáltalán nem tartalmaz ilyen irányú információt.⁹³ Ezzel szemben a diáklevelek közös kalandok, szórakozások emlékét idézik: „A' Péter Piatzon bezzeg hírül se lát most az ember Rút nevűt, a Jó életet a' miolta el mentetek, gondolom a' Télen a szánkázásnak se lesz annyi kelleti: meg nyugszik még Molnár-né Aszszonyom...”⁹⁴ Egy másik levélben pedig ezt olvassuk: „és ha ezen levelem Józsefet ott érné, köszöntsed szómmal, szives atyafisággal, sírnak sóhajtanak utánna a Bázeli Tengeliczek...”⁹⁵ De ugyanebben a levélben ennél sikamlósabb dolgokról is ír unokaöccsének: „A mint irod Amstelodamban a K[urvá]k házában experiáltál, vagy talám miscuáltál disznó! Jó volna, ha az Amsterdami atyafiaktól ottan praepositusságot kaphatnál, egyebet talám ottan nemis láttál, mert semmiről sem irsz.” Egy másik levélben ugyancsak ugratva korholja Ádámot: „Már pedig hogy én is levelednek tenora, és inyed szerint írjak, azt írhatom, hogy Neseman ugyan Müllernét el vette [...] de hijjában himezed hámozod a dolgot, mert itt tréfán kívül az az opinio némellyeknél, hogy mikor szánkoztattad ő Aszszonyságát, fel döjtötted s magad fellyül esvén reája in motu composito voltatok [...] én ugyan mentettelek a hogy lehetett, s esküdtem melletted, mint a Czigány a lova mellett, ha szintén másképpen hittemis, elég az, hogy itten jó híredet nevedet hagyta, előbb állhatsz véle, ha Leydabanis olyant hagysz.”⁹⁶ Leveleiben Teleki Sámuel még sokáig emlegeti a bázeli víg napokat, s később Hollandiában is jószívvel emlékezik vissza: „no! én ki nem írhatom mely igen sajnálom, hogy ide fel keringésünkben még vagy egyszer nem láthatnálak, oda van a' Bázeli jó élet, oda a' Triumvirátus is, talán soha ugy a' mint ott egy kevés ideig vala nem is leszen...”⁹⁷

Teleki Sámuel 1761. július 24-én hagyja el Bázelt, s most is unokatestvérei útvonalát követve, a Rajna mentén indul Hollandia felé. Augusztus 11-én ezt írja be naplójába: „Baselnél éppen a Korona fogadónak kapuja s ajtaja előtt ültem a Hajóban, ugy szintén ittenis a' fogadónak éppen ajtaja előtt szállottam ki a' hajóból; ugy hogy a Baseli Szállásomnak ajtajánál vízre ültem 's attól fogva egész Ultrajectumi Szállásomnak ajtajáig mindenütt Vízén jöttem; mellyet méltónak tartottam ide feljegyezni.”⁹⁸

Mielőtt útra kelt volna, tájékozódott a hollandiai körülményekről. Elsősorban Teleki Ádám az, aki figyelmét Utrecht felé irányítja, leveleiben ő számol be ottani tapasztalatairól, aki egyébként „igen contentus Hollandiával.”

Mielőtt a hollandiai tartózkodásra kerítenénk a sort, szólnunk kell a Rajna menti útról, melynek leírása a naplóban is tekintélyes helyet kap. Teleki Józsefhez hasonlóan ő is többször megszakítja útját, és meglátogatja a nevezetesebb városokat. Ezen az útvonalon egyikük sem végez tanulmányokat, hanem csupán utazgató arisztokraták, akik élvezik az útjukba eső látnivalókat. Természetesen abban, ahogyan reagálnak a látottakra, most sem

⁹² Teleki Sámuel Teleki Ádámhoz. Párizs, 1762. dec. 4. (Teleki cs. kendilónai lvt. az ENMLvt-ban. Jelenleg a KvÁLvt őrizetében. A továbbiakban: Teleki cs. kendilónai lvt.)

⁹³ „Wie Sámuel über die Basler Damen dachte, werden wir leider nie erfahren, da in dem auf Basel bezüglichen Teil seiner Aufzeichnungen ein weibliches Wesen überhaupt nicht genannt wird.” (O. Spiess 1936. 25.)

⁹⁴ Teleki Sámuel Teleki Ádámhoz. Bazel, 1760. aug. 15. (Teleki cs. kendilónai lvt.)

⁹⁵ Teleki Sámuel Teleki Ádámhoz. Bazel, 1760. szept. 13. (Teleki cs. kendilónai lvt.)

⁹⁶ Teleki Sámuel Teleki Ádámhoz. Bazel, 1760. dec. 5. (Teleki cs. kendilónai lvt.)

⁹⁷ Teleki Sámuel Teleki Ádámhoz. Bazel, 1760. szept. 13. (Teleki cs. kendilónai lvt.)

⁹⁸ Kézírásos útinapló II. 35-36.

egyezik meg teljesen a két Teleki: József számára a rajnai német fejedelemségekben látottak inkább művészi élményt jelentenek, Sámuel pedig ezúttal is elsősorban az emberi kapcsolatokról, látogatásairól számol be.

Strasbourg az első nagyobb város, ahol megállnak. Naplójukban mindketten beszámolnak a város nevezetességeiről. Meglátogatják a neves könyvtárakat, templomokat, városi ispotályt, botanikuskertert, borpincéket. Feljegyzéseik, értékeléseik azonban sokban különböznek. Leginkább a város híres katedrálisáról írottakon érzik Teleki József művészetekben való jártassága, Teleki Sámuelnélpedig ennek hiánya. Amikor a középkori művészetnek erről a remekéről ír - melyben a korai román stílustól kezdve a késő gótika jegyeiig az építészettörténet minden fázisa felismerhető -, Teleki Sámuel csak azt jegyzi meg, hogy a „Templom igen nagy, gyönyörűséges és nagy faragott kövekből vagy on épülve.”⁹⁹ Lenyűgözi az épület hatalmas mérete, de részletesebben csak az egyik toronyban lévő csillagászati óra leírásával foglalkozik, majd így fejezi be a templomra vonatkozó feljegyzéseket: „A' templomban látám hogy vagy két Barát tüzesen gyóntat vala vagy két menyecskét; eddig nem láttam volt, hogy megyén véghez az Auricularis Confessio.”¹⁰⁰

Ennél bővebben szól neves embereknél, előkelőségeknél tett látogatásairól. Többször találkozik a neves strasbourgi történészprofesszorral, Johann Dániel Schöpflinnel (1694-1771). Említi, hogy Stammbuchjába¹⁰¹ is beírta nevét. Különösen nagy érdeklődéssel szól Schöpflin könyvtáráról és arról, hogy nála látja meg először Mátyás király ifjúkori képét, melyet később - mint látni fogjuk - meg is szerez magának. Ahol csak teheti, ellátogat a fényűző kastélyokba is, megcsodálja a pazarul gondozott kerteket, parkokat. Talán a legnagyobb hatással a Karlsruhéban élő baden-durlachi nagyherceg előkelő rezidenciája van rá, hosszú oldalakon keresztül áradozik a fényes udvartartásról, gazdag életéről. „Meg vallom igazán hogy ha a Jóságomat pénzzé tehetném, seholt örömebb 's tsendesebben nem laktam mint Carlsruhan”¹⁰² - írja naplójába az elragadtatott fiatalember. Mannheimban, Wormsban, Mainzban, Koblenzben ellátogat a választófejedelmekhez, s feljegyzéseibe elsősorban a főúri életéről alkotott benyomásai kerülnek. Köln az egyetlen város, melyről valamivel bővebben ír, de a nagyrészt katolikusok lakta helységről nem a legkedvezőbben szól: „Soha rusnyább 's bűdösebb, gazosabb városban nem valék mint Colonia; nagy bolond város, sok Pap, Barát, minden féle szerzetes vagyon benne. Tsak Templomok kápolnákkal edgyütt 270 vágynak benne; utállyá az ember az Uttzán járni...”¹⁰³

A hollandiai benyomások

Teleki Sámuel 1761. augusztus 11-én érkezik Utrechtbe. Ott találja Kovásznai Sándort, Kováts László enyedi diákok s még néhány magyart. A naplóban megjegyzi, hogy ezek közül többen már évek óta itt vannak, „más szegény legény kárával a' Beneficiumot vesztegetik, nem sok betsületire vagyon az Magyarok[na]k”.¹⁰⁴ Sajnos a hollandiai tartózkodásról sem alkothatunk teljes képet az útinapló alapján, mert mintegy 11 hónap eseményeinek leírása hiányzik (1761. dec. 20. -1762. nov. 12.). Néhány fennmaradt levele, bázeli tudós barátainak válaszlevelei sok Hollandiával kapcsolatos kérdést érintenek, de mégsem pótolják a rendszeresen vezetett diárium tudósításait. Hollandiában kialakított

⁹⁹ Kézírástos útinapló II. 5.

¹⁰⁰ Kézírástos útinapló II. 6-7.

¹⁰¹ „Vita sine literis mors est.” Illustrissimo Comiti memóriám sui ut commendaret, haec adjecit Johannes Dániel Schoepflinus, Historiografus Regius. Argentorati, 6. 29. Julii MDCCLXI. {Teleki Sámuel albuma. Kísérő tanulmánnyal közreadja Jankovics József. Szeged, 1991. 24. Peregrinatio Hungarorum. 8.)

¹⁰² Kézírástos útinapló II. 24.

¹⁰³ Kézírástos útinapló II. 30.

¹⁰⁴ Kézírástos útinapló II. 38.

kapcsolatairól némi információt nyújt *Album amicorum*.¹⁰⁵ vagy ahogyan ő nevezte: Stammbuchja. Ez a peregrináló diákok körében divattá váló emlékkönyv biztos adatforrás, hiszen a beírások jelzik, hogy az album tulajdonosa mikor hol tartózkodott és kivel tartott kapcsolatot. Teleki Sámuel emlékkönyve 45 beírást tartalmaz. Ezekből 20-at 1761 novembere és 1762 decembere között Leidenben vagy Utrechtben jegyeztek. Hat beírás az akkor éppen Hollandiában tartózkodó honfitársaktól származik, a fennmaradó 14 pedig hollandiai tanároktól, ismerősektől. Számunkra főként az érdekes, hogy köztük öt olyan név is szerepel, akiket Teleki útinaplójában nem említ (Ant. Godefroid Decoré leideni orvos; A. Clairon belga lelkipásztor; Jean Nicolas Sébastien Allomand leideni fizikatanár, Dávid Ruhnken az ékesszólás és történelem professzora Leidenben; Johannes Lulofs csillagászat- és matematikatanár ugyanott).

A rendelkezésünkre álló források egyöntetűen azt bizonyítják, hogy a hollandiai tartózkodás legfőbb célja újra csak a tanulás volt. Levelekből tudjuk, hogy Teleki eredetileg Leidenbe készült Pieter van Musschenbroek¹⁰⁶ kísérleti természettan előadásai végett, de amikor az ottani viszonyokról személyesen tájékozódik, úgy dönt, Utrechtben marad: „Én olyan szándékkal jöttem volt el Baseltől hogy Leydában mennék tanulni, de 'a Leydai Deákjaink Leydát nem igen ditsérik, nintsen most Müssenbroeckon kívül egy nevezetes emberis a' ki tanítana nékem való Tudományokat; Müssenbroeckért ugyan örömet oda mennék, de nem merek, mert igen öreg el alélt ember, úgy lehet, hogy egy nap tanított 's más nap vagy meg betegszik vagy meg hal; a' mint az gyengeségit describállyák, és én osztán híjában fizetek ott esztendeig a' szállásomért és egyébért. Itt pedig szorgalmasan tanított Wesseling Uram Historicát, és Jus Publicumotis a' kik kívánnák azok[na]k; és ez in es genere Scientiarum leg elsőnek tartatik az Hollandiai Tudósok között; Prof. Hahn Uramis tanított Physicát, ezis abban igen híres embernek tartatik Hollandiában, és Müssenbroeck után másodiknak; gondolom ugyan, hogy nem leszen olyan, mint a' Bernoulliak; de Saxe Uramis itten nagy Mathematicus Professor is nagy Antiquarius. Én azért a' magam tanulásomra nézve jobbnak tartottam itt maradni, mind Leydában menni tanulni, másokis inkább javallottak”.¹⁰⁷ A döntés helyesnek bizonyult, mert Musschenbroek még abban az évben meghalt.

Az útinapló írója a hollandiai tanulmányoknak néhány érdekes mozzanatát jegyzi fel. Wesselingről például azt írja, hogy az egyetemes történelmi előadásait saját házában tartotta, ahol „sokan fennis állottak, sokan az ajtón kívül a Pitvarbolis halgatták a' kik a' Házban bé nem fértenek.

Soha tudósabb 's jobban ki dolgozott Letzkéket az Wesseling Uraménál nem hallottam; ugyan tudja a Históriat és mindent a' Világon valami ad illustra[ti]onem Históriaé tartozik”.¹⁰⁸ A naplóban olvashatunk Christoph Saxe,¹⁰⁹ Johann Dávid Hahn¹¹⁰ professzorokkal való személyes kapcsolatáról is. Értesülünk a tudós történésszel, Saxéval való barátsága elmélyüléséről, mely valószínűleg Petrus Burmann plágiumvádja miatt csak óvatos tapogatódzás után alakult ki, de végül hazatérése után is tartósnak bizonyult.

Szólunk kell arról is, hogy Teleki a bázeli tapasztalatok után igen kritikusan

¹⁰⁵ Teleki albumának lelőhelye: MOL. P. 661. 2. cs. 1. Évredezett iratok 1750-1765. (L. az 50. jegyzetet.)

¹⁰⁶ Musschenbroek, Pieter van (1692-1761) - a leideni egyetem matematika- és kísérleti fizika professzora 1740-től.

¹⁰⁷ *Kézírtas útinapló* II. 38-39. Teleki utrechti tanulmányairól az egyetem matrikulái nem tájékoztatnak. G. Henk van de Graaf a németalföldi egyetemek erdélyi diákjait felsorakoztató könyvében Teleki Sámuelről azt írja, hogy Utrechtben tanult, de nem iratkozott be. (*A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században. 1690-1795.* Kolozsvár, 1979. 241.)

¹⁰⁸ *Kézírtas útinapló* II. 54. Wesseling, Petrus (1692-1764) - utrechti történész, filológus.

¹⁰⁹ Saxe, Christophorus (1714-1806) - régész és irodalomtanár az utrechti egyetemen. Petrus Burmann kinyomtatott leveleiben plágiummal és bizonyos kéziratok ellopásával vádolja. Teleki naplójában hiányolja, hogy Saxe nem tisztázta még magát ebben az ügyben.

¹¹⁰ Hahn, Johann Dávid (1729-1784) - az utrechti egyetem fizika- és csillagászatánár.

vélekedik a hollandiai tanulmányi körülményekről. Úgy érzi, sokkal kevesebbet kap itt, mint Bernoulliék iskolájában, pedig folytatni szeretné a matematikai és fizikai tanulmányokat. 1762 februárjában Johann Bernoullinak arról ír Utrechtből, hogy elkezdett fizikával foglalkozni, de érzi, hogy ehhez feltétlenül szükséges a matematika ismerete, a természet bölcsességének feltárása és a titkok megfejtése végett.¹¹¹ Általában bázeli tudós barátait folyamatosan informálja hollandiai tanulmányairól, leveleiben nemegyszer számára homályos kérdések megmagyarázását kéri. Dániel Bernoulli 1762. március 22-én írott levelében a nehézke-dés törvényét fejtegeti, úgy vélve, hogy a nehézkedést a felszín és nem a tömeg függvényében kell értelmezni. Nem csoda, ha Teleki nem ért egyet az utrechti matematikaprofesszorral, Castellónival, aki a Bernoulliakat próbálja előtte kritizálni. „A két Bernoulliak tudományokban 's tanításokban hibát 's fogyatkozást keres, azt mondván, hogy mindent csak analytice demonstrálnak 's resolválnak [...] már pedig eo ipso, hogy olyan embereket gyaláz (a' kik praescribaltatnak in Mathesi a' tudós világ előtt) [...] nem szégyenli azt mondani arról az éles eszű 's az egész tudós világ előtt nagy meritumú bölts Bernoulli Dánielről, hogy tud ugyan invenniálni, de a' mit invenniál, nem tudgya componálni 's jól le írni; pedig én Bernoulli Dánielnél soha jobb 's tisztább tanító embert nem hallgattam”.¹¹² Az útinapló hiányos volta nem teszi lehetővé, hogy teljes képet formáljunk Teleki hollandiai tartózkodásáról. A napi eseményeket egészen röviden tárgyaló részek mindenképpen arra engednek következtetni, hogy fő gondja a tanulás lehetett. Bázeltől eltérően itt már nem kapcsolódik be olyan lelkesen a város életébe. Megismerkedik ugyan néhány polgárral, egykét látogatásról is szól, de nem ír olyan részletesen a hollandiai szokásokról, életkörülményekről, mint ahogyan azt a bázeli tartózkodás idején tette. Szívesen olvasnánk többet az akkori holland városokról, merthogy néhányat meg is látogat, de Hágán kívül egyetlen város leírásánál sem időz. Kendeffi Elekhez írott egyik levelében említ egy ötnapos amszterdami kirándulást, csodálatosnak ítéli a várost, persze a takarékos fiatalember szinte sajnálja azt a 20 ducatot, amibe a kirándulás került.¹¹³ Teleki naplójában csak könyvtárlátogatásait írja le bővebben. Úgy látszik, hogy a svájci könyvészkedés kialakította benne a bibliofil igényeket, s mint látni fogjuk, Hollandiában már hozzáértőként szól a meglátogatott gyűjteményekről, vagy válogat a vásárlásra ajánlott könyvek közül.

Kétségtelen, hogy a svájci emlékek, a Bazel utáni nosztalgia diktálja az ilyenfajta vélekedéseket: „ugyan buták, parasztok ezek a Hollandusok; Frantziák a Schweizerek hozzájuk képest, ennek Lelke teste csak a'pénz...”¹¹⁴ E szubjektív vélemények ellenére nem állítjuk, hogy Teleki Sámuel hollandiai tartózkodása eredménytelen lett volna. Ismeretei általános gyarapodása mellett két különleges eredménye volt a leideni-utrechti időzésnek: itt vásárol későbbi könyvtára számára 365 kötetet, megvetve alapját élete végéig tartó hollandiai könyvfrészezési kapcsolatainak, Wesseling professzorral való személyes ismeretsége pedig történelmi és klasszika-filológiai érdeklődésének elmélyülését eredményezi.

¹¹¹ Teleki Sámuel Johann Bernoullinak. Utrecht, 1762. febr. 24. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.) Közli Gulyás Károly 1912. 5-8. 196-197.

¹¹² *Kézírásos útinapló* II. 50-51.

¹¹³ „J'ai quitté Utrecht tout de bon le 14-e du ce mois pour aller á Amsterdam, j'y suis resté pendant 5 jours, en y employant mon tem[p]s a venir la maison de ville qui est superbe surtout en dedan, l'Amiraute, les Vaisseaux de guerre plusieurs Cabinets de tableaux de médailles et de livres, et quantité de batiments publics: il est vrai que ces experiences m'ont coutés près de 20 ducats, car je suis pauvre.” Teleki SámuelKendeffi Elekhez. Leiden, 1762. aug. 21. (Jósika cs. fenesi Ivt.)

¹¹⁴ Teleki Sámuel Teleki Ádámhoz. Utrecht. 1761. szept. 30. (Teleki cs. kendilónai Ivt.)

A párizsi hónapok

Teleki 1762. november 29-től 1763. május másodikáig, azaz mintegy öt hónapig volt Párizsban.

A Bernoulliakkal folytatott levelezés tanúztatása segít a franciaországi útiterv megszületésének vizsgálatánál. A hollandiai tanulmányaival elégedetlen erdélyi ifjút a Bernoulli ivérek a párizsi tudósokhoz irányítják. Már 1762 augusztusában megkapja Johann Bernoullitól a La Condamine-hez¹¹⁵ szóló ajánlólevelet. Ugyanekkor Dániel Bernoulli Clairaut¹¹⁶-ra hívja fel a figyelmét. Úgy gondolja, ha a rendkívül elfoglalt tudósak nem is lesz ideje szabályos órákat adni, bizonyára szívesen fogja tanácsokkal, útmutatásokkal segíteni az utazó diák matematikai stúdiumait. Amikor már Párizsból küld Teleki beszámolót, válaszelevelében Lalande¹¹⁷ francia csillagászt ajánlja abban az esetben, ha tanítványát az asztronómia érdekelné. A franciaországi tartózkodásról sajnos Teleki útinaplója újra csak töredékesen tájékoztat. Maga írja: „időm sinsen hogy napról napra írogassak; a'mit lehet fel írok diribbe darabba”.¹¹⁸ Ez pedig azt jelenti, hogy a napi feljegyzések inkább csak a látogatásokra szorítkoznak, a tanulmányairól szinte semmi információt nem nyújtanak. Elvértve találunk csak egy-egy szűkszavú utalást: „La Lande Ur nállam volt. Ebéd után a' Letzkjire mentem au College Royale, melyet ad De Constructione Navium”.¹¹⁹ De hogy ez egyedi alkalom, vagy pedig valóban foglalkozik a hajóépítés problémáival, már nem derül ki a naplóból. Sok utalást találunk arra, hogy mechanikai kérdések érdeklik. Megismerkedik Ferdinánd Berthoud híres órásmesterrel, aki a pendulumok, az ingák szakértője. Ellátogat a király „physicum instrumentumai”-nak kezelőjéhez, Dom. Noele-hez, aki éppen akkor egy 22 láb hosszú telescopiumon dolgozik. Valamivel többet szól arról, hogy asztronómiával is foglalkozik: „21 dec. Astronomiát kezdettem Isten segedelmével tanulni Rousselot¹²⁰ Uramtól, kitis La Lande Ur commendált. A'mi az Observatiokat illeti, azokat La Lande Uram mutattya meg az Observatoriumban, az hova el hiva, mikor szép idő vagyon 's oda megyén.”¹²¹ Asztronómiai megfigyelésekről több más alkalommal szól. Eljár az akadémiái ülésekre is. 1763. április 13-án jegyzi fel: „Az Scientiarium Academia gyűlésében, vagyis Húsvét után való beállásban, jelen lévén, a több memoir-ok között Cassini Uram olvasott edgyet, mellyis volt az Német Országban a Párisi meridianus prolongatioja végett tett utazásáról 's operációiról való Historica Rélatioja.”¹²² Gúnyos hangon jegyzi meg a naplóíró, hogy a felolvasó a meglátogatott német fejedelemségeket agyondicsérte, „úgy hogy edgyik se tarthattya magát meg ditsértetettnek, mert mind egy aránt 's felette meg voltának ditsérve”. Ellátogat Versailles-ba is az osztrák követ, gróf Starhemberg kíséretében. Bemutatkozik a királyi családnak, de úgy tűnik, ez nincs rá különösebb hatással. Valamivel részletesebben írja le egy későbbi látogatását, amikor a királyi pár néhány szegény gyermek lábát mossa meg, majd ebédet ad nekik, ezután pedig egy abbé pompás, de „hitvány” prédikációt mond.

Teleki Sámuel naplójában nyomát sem találjuk annak, hogy Franciaországban kereste volna az ismerkedési alkalmat a nagy felvilágosult gondolkodókkal, enciklopédistákkal. Meglepő, hogy Teleki Józseffel ellentétben milyen kevés dologra reagál a felvilágosodás kori Franciaországban.

¹¹⁵ La Condamine,, Nicolas Marié de (1701-1774) - matematikus és földrajztudós, nevét dél amerikai utazásával tette ismertté.

¹¹⁶ Clairaut, Alexis Claude (1713-1765) - neves francia matematikus, csillagász, részt vett a Föld alakjának meghatározásában.

¹¹⁷ Lalande, Joseph-Jérôme le François de (1732-1807) — francia csillagász.

¹¹⁸ *Kézírásos útinapló* II. 79.

¹¹⁹ *Kézírásos útinapló* II. 79.

¹²⁰ Rousselot, Jacob párizsi matematikus és geográfus.

¹²¹ *Kézírásos útinapló* II. 80.

¹²² *Kézírásos útinapló* II. 85-86.

A későbbi hivatásos bibliofil viszont már ekkor órákat tölt a híres párizsi könyvtárakban.

Nem szól a napló arról sem, hogy a megismert tudósokon kívül kapcsolatot teremtett volna a párizsi elittel. Magyarázatot erre talán La Condamine Johann Bernoullihoz írott levelében találunk. Valószínűleg Teleki Sámuelről szól, amikor azt írja, hogy bármennyire is jó külsejű és jó nevű a fiatal gróf, a párizsi társaság nem fogja befogadni, mert nem szeretnek ismerkedni idegenekkel, különösen olyasvalakivel, aki néhány hónap múlva úgyszólván elmegy.¹²³ Teleki társasága a tudós professzorok mellett az osztrák követiségek alkalmazottaitól, Jacques Duvoisin francia lelkészből tevődik össze. Az útinapló írója fontosnak tartja, hogy feljegyezze azt az esetet, ami Párizsból kijövet történt vele. Eltört a szekere vastengelye, s míg egy fogadóban megjavították, beszédbe elegyedett egy francia paraszttal. Teleki csodálkozva hallgatta, ahogy a század nagy tudósairól, gondolkodóiról elmélkedett ez a celnai, sáromberki embereknél sohasem tapasztalt tájékozottsággal rendelkező egyszerű parasztember. Így örökíti meg az esetet a napló: „Itt történet szerint egy Francia falusi Paraszttal sokat beszéltem; a ki nagy álmélkodásomra a Hugenus, Newton, Leibnitz, Bernoulliak, Cartesius és Volffius decouvertéiről, munkájukról, érdemeikről, veszekedésekről superficialiter ugyan de sokat raisonnírozott 's nagy Historica Cognitiot mutatott’”.¹²⁴

1763. május 2-án vesz búcsút Franciaországtól. XV. Lajos országa, a fényűző királyi udvar úgy látszik idegen maradt a puritán gondolkodású erdélyi fiatalember számára. Szinte hihetetlennek tűnik, hogy az a Teleki, aki a következő évtizedekben könyvtára számára olyan nagy gonddal és hozzáértéssel válogatja össze a felvilágosodás, a francia racionalizmus hatalmas könyvanyagát, öthónapos franciaországi tartózkodásának eseményeit összegezve csupán ezt jegyzi meg útinaplójában: „Parisról sokat írnék ha nem volna szükségtelen. Rövideden [...] azt írhatom, hogy az ember ott sok jót 's rozszat tanulhat, tudós 's boldond emberekkel társalkodhatik, rősz példából gyakrabban tanulhat, mint jóból, ha tisztességesen akar élni, sokat költ’”.¹²⁵ Hazafelé jövet megállt azokon a helyeken, ahol barátaitól, tanáraitól búcsút akart venni. Természetesen Bázelen időzik a leghosszasabban, hiszen hosszú a sora azoknak, akikkel még találkozni akar. Egy érdekes új ismeretséget is feljegyez naplójába: „a” híres Bernai Ifjú tudós ember Schmidt Ur¹²⁶, nagy antiquarius, és a'ki annyi praemiumot nyert el tudós Dissertatioival, sok tudós Societásoktól, sok Academiák[na]k membruma, nem régiben Baseli Cívisnek és egyszersmind extraord. és honorarius Professornak recipiáltatván, mostan Baselban lakik, 's meg tudván ide érkezésemet elébb, mint sem én itt létét, kívánt velem meg ösmerkedni és hozzám el jött. Énis azután voltam nálla, szép antiqu. Cabinéttya vagyon, 's régi pénz Collectiója. Igen ifiu ember, alig vagyon 26 esztendő’”.¹²⁷

Teleki 1763. május 24-én hagyja el Bázelt. Innen kezdve naplófeljegyzéseit — talán nyelvgyakorlás végett - francia nyelven írja. A szüksézávú bejegyzések arról tanúskodnak, hogy írójuk ezen az útszakaszon is igyekszik gyarapítani ismereteit, tudását. Felkeresi az érintett városok jeles tudósait, könyvtárakat, könyvtárosokat látogat. Bernben még egy színházi estéről is említést tesz. Új ismerőseivel, Johann Rudolph Sinnerrel¹²⁸ együtt megy egy francia nyelven előadott darab megtekintésére. A naplóból arról is értesülünk, hogy maga Sinner is játszott a darabban.

¹²³ La Condamine Johann Bernoullihoz 1761. április 21-én írott francia nyelvű levelének erre vonatkozó passzusát Csanak Dóra idézi. (F. Csanak Dóra 1983. 88.)

¹²⁴ Kézírástól útinapló II. 92.

¹²⁵ Uo.

¹²⁶ Schmidt de Rossan, Friedrich Sámuel (1737-1796) - a bázeli egyetem régiségtan tanára, majd a badeni örögróf régiséggyűjteményének igazgatója.

¹²⁷ Kézírástól útinapló II. 93.

¹²⁸ Sinner, Johann Rudolph (1730-1786) - a berni könyvtár vezetője, neve íróként is ismert.

1763. június 15-én érkezik Teleki Bécsbe. Szállást bérel, és elkezd a hivatalos és magánlátogatások egész sorát. Felkeresi a tanulmányút idején megismert országok követeit, a császárvárosban magas tisztséget viselő erdélyi arisztokratákat. Legnagyobb hatással a császárnőnél tett audiencia van rá. Az elragadtatás hangján ír arról, hogy milyen kegyesen fogadta őt a császárnő, s naplójába már az uralkodó asszony örökre eljegyzett hú alattvalójaként jegyzi be, hogy vasárnaponként elmegy a királyi család nyilvános láttatásaira, hogy - mint írja - őt is lássák, de neki is meglegyen az az elégtétele, hogy láthatja a földkerekség legragyogóbb királyi családját.¹²⁹

A négy évig tartó külföldi tanulmányutat rögzítő útinaplónak ez az utolsó bejegyzése. A tulajdonképpeni diáriumot a hazatérésre vonatkozó néhány sor zárja. Innen tudjuk meg, hogy Teleki 1763. október 25-én indul el Bécsből, egy nappal később Pozsonyban, Klimó pécsi püspöknél¹³⁰ tesz látogatást, majd Vácott Migazzi bíborost¹³¹ keresi fel. A naplóban említett utolsó megállóhely Gödöllő, ahova november 17-én érkezett.

A naplót őrző füzet még néhány későbbi eseményt rögzítő Keljegyzést is tartalmaz. Az útinaplót közlétevé Biás István természetesen ezekkel együtt nyomtattatta ki a diáriumot. Telekinek előbb Bánffy Ágnessel, majd iktári Bethlen Zsuzsannával való jegyességére vonatkozó becses adatok ezek, melyeket később, a megfelelő helyen tárgyalunk.

Teleki Sámuel naplója nem tartozik a magyar irodalom elsőrendű alkotásai közé. Mint általában a 18. századi útinaplók szerzői, ő sem szánta jegyzeteit a nyilvánosság elé. A szűkszavúság, egyenetlenség onnan adódik, hogy a diárium egyes részei elvesztek, és Teleki, utólagosan veti papírra emlékeit. Emellett a közbeiktatott francia nyelvű részek a napló olvasását nehezítik, majdhogynem élvezhetetlenné teszik. Az emlékek megőrzésére szánt rövid feljegyzések és a gondosabban megmunkált részek között meghúzódozó szubjektív vallomások csak keveset árulnak el az egykori peregrinusról. De ez a kevés a fennmaradt diáklevelekkel együtt segít bennünket a külföldjáró Teleki egyéniségének rekonstruálásában. Hogyan élt, hogyan gondolkodott négyéves tanulmányútja idején, mit látott meg az őt körülvevő világból? - mindezekre a kérdésekre a napló és a levelek hiányában egyáltalán nem kapnánk feleletet.

Az egyetemjárás évszázados gyakorlata biztosította az erdélyi társadalom számára az európai tudomány és műveltség megismerését. Peregrinációs naplók őrizték meg leghitelesebben ennek az ismerkedésnek az emlékeit. Kint tanuló diákok vallanak arról, mit ismertek meg a korabeli európai tudományos életből, mit tanultak a kinti akadémiákon. Teleki Sámuel útinaplója is ebből a szempontból jelent információs értéket. Ugyanakkor szól a megismert európai városokról, lakóikról. F. Csanak Dóra hívja fel a figyelmet Teleki József és Sámuel útijegyzeteinek egy másik érdekességére is. A fiatal grófok származásuknál fogva olyan helyekre is eljutottak, ahova a közrendű akadémiták nem. Fejedelmi udvarokban tett látogatásaik, császári audienciáik leírása a korabeli Európa uralkodói világába enged bepillantást.¹³² Teleki Sámuel naplója a hazai művelődéstörténet számára azért is értékes hozadéka a 18. századi külföldjárásnak, mert rengeteg adatot szolgáltat a kortárs könyv- és könyvtártörténet számára. Írója szemünk előtt válik szakavatott bibliofilé, s a napló lapjain bontakoznak ki a későbbi könyvgyűjtés kezdetei.

¹²⁹ „Tous les Dimanches lorsqu'il y a *Cercle* ou *Appartement* á la Cour, j'y vais, pour me faire voir, et pour avoir la satisfaction de voir la Famille Imperiale qui est la plus brillante du Monde." (*Kézírásos útinapló* II. 107.)

¹³⁰ Klimó György (1710-1777) - pécsi püspök, a pécsi püspöki könyvtár megalapítója. Erdemei vannak a magyar egyháztörténetre vonatkozó külföldi okmányok megszerzése és lemásoltatása terén.

¹³¹ Migazzi Kristóf Bertalan (1714-1803) - váci püspök, majd bécsi érsek. Az egyik legnagyobb magyarországi magánkönyvtár tulajdonosa, aki élete vége felé gyűjteményét Batthyány Ignácnak adta el.

¹³² F. Csanak Dóra 1983. 105.

De jelentős a diárium az erdélyi neveléstörténet szempontjából is, hiszen a 18. század közepe táján a főúri ifjak neveltetése szorosan összefügg a hazai művelődés-oktatás állapotával. Hazájukba visszatérve ezek közül az ifjak közül legtöbben az iskolák, tudományok pártolói lettek. Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, hogy a külföldre menő arisztokraták mellett majdnem minden esetben a kísérő szerepét betöltő szegényebb sorsú diákok élvezhették a tanulmányút kínálta lehetőségeket. Teleki József például 1759-ben Miller Mátyást, a Teleki család intézőjének fiát viszi magával. Bolyai Farkas 1798-ban mint Kemény Simon correpetitora került ki a jénai, majd a göttingai egyetemre. A naplóíró Halmágyi István pedig Teleki Pállal ment 1752-ben külföldi tanulmányútra.

Teleki Sámuel mellett Kováts József járja végig a svájci, hollandiai, párizsi utat. Hogy mit jelentett számára mindez, arról ő maga vall: „Telekinek tulajdonítom tsekély experientiámat, tanulásomat, sok nagy és tudós embereknek hallgatását, könyveimnek legnagyobb számát, egyszóval boldogságomat”.¹³³ De Teleki nem pusztán a kor divatjának hódol, amikor magával viszi Kováts Józsefet. Útinaplójában ír erről: „mind Iselius mind Beck'us uramnál, mind a két Bernoulli uraméknál az collegiumaimat Kováts József uram velem együtt hallgatta s az mathesisben nevezetesen szép progressusokat tett és én magam részemről nagy szerencsémnek tartom, hogy ebben ő kegyelmének és ő kegyelmében, ha Istennek tetszik édes hazámnak s nemzetemnek szolgálhattam”.¹³⁴

Ugyancsak a tanulmányútiig nyúlnak vissza szinte élete végéig tartó mecénás tevékenységének kezdetei. A kint tanuló diákokkal állandó kapcsolatot tart fenn. Tudatában van annak, hogy csak olyanokat szabad segíteni, akik hazatérve valóban gyümölcsöztetni fogják a külföldön szerzett ismereteket. Rossz véleménye lehetett az abban az időben ugyancsak Svájcban tartózkodó KalmárGyörgyről, mert Teleki Ádámot így figyelmezteti: „Vendéged érkezik, amaz hires nevezetes Ásiát, Affricát, Európát bé járt Kalmár György, ha hírét hallottad, kiis a' minap itt vala egy fél napig, de látván, hogy itt se betsülete, se beneficiumot nem kaphat, el indula Hollandiában. Vigyázz reája ha mint lehet, hogy valahogy Trajectumban vágj másutt beneficiumat ne kapjon a' Magyarok kárára s kisebbségekre”.¹³⁵ Teleki Kalmárról alkotott véleménye nem volt elszigetelt, mert a magyar nyelv török-tatár rokonságát bizonygató nyelvész munkássága valóban meddő maradt.

Személyes tapasztalatai segítik abban, hogy összehasonlítva a hazai és külföldi viszonyokat, észrevegye az oktatási színvonal közti különbséget, s lassan megérlelődik benne a segíteni akarás gondolata. Láttuk, hogy 1761-ben még szívesen maradna örökre Karlsruheban. Még 1762 májusában így ír: „Meg vallom igazán, hogy nem a Hazám boldogsága, nem is az én Hazámban remélhető boldogságom óhajtja velem az Hazámban való vissza térést.”¹³⁶ Pontosan a négyéves külföldi tartózkodás győzi meg Telekit arról, hogy tudományokkal, könyvekkel megrakottan vissza kell térnie szülőföldjére. Az útinapló legnagyobb értéke éppen az, hogy hitelesen tárja az olvasó elé írója személyiségének formálódását, azt a folyamatot, ahogyan kialakul a későbbi tudománypártoló, felvilágosult főúr alakja.

A napló sokirányú információs szerepe, művelődéstörténeti forrásértéke - hiányosságai mellett is -megfelelő helyet biztosít számára diáriumirodalmunkban.

¹³³ Bodola János: Halotti prédikáció az emberi tudományoknak az életben való foglalkozásaikról. Kolozsvár, 1797. 58.

¹³⁴ *Kézírási útinapló* I. 96.

¹³⁵ Teleki Sámuel Teleki Ádámhoz. Bazel, 1761. jan. 14. (Teleki cs. kendilónai lvt.)

¹³⁶ Teleki Sámuel Teleki Ádámhoz. Utrecht, 1762. május 20. (Teleki cs. kendilónai lvt.)

Hazatérés

A sárdi elszigeteltség

Teleki Sámuel családi bibliájában olvashatjuk hazatérésének pontos dátumát: „1763-ban d. 15. Dec. érkeztem vissza Hazámban szerencsésen.”¹³⁷ Másik korabeli feljegyzés pedig arról tudósít, hogy egy hónap múlva Teleki ellátogat sáromberki birtokára is: „[1764 13 Jan.] ekkor jött ide előbb a mi Urunk Groff Teleki Sámuel Ur lejövén Akadémiákról 4 esztendő eltelése után, mellyeket töltött Német, Frantzia, Helvetzia és Belgium országokb[an], meg is tanulta e nemzetek nyelvét; hozott többet 40 mázsa könyvnél, de amint tudhatom valamivel többet költött Húszezer forintoknál.”¹³⁸ Ez idő tájt írott levelei azt tanúsítják, hogy a legtöbbet Sárdon tartózkodik. Könnyen elképzelhető, hogy az európai út akkor még friss benyomásai után hogyan hatnak rá az eldugott kis Fehér megyei falu életlehetőségei. A négy és fél évi távollét után hatványozottan érzi hazája elmaradottságát. Szeretné folytatni megkezdett tanulmányait, de hamarosan rádöbben arra, hogy az erdélyi viszonyok között vajmi keveset tehet, hiszen tanulmányainak, tudományos próbálkozásainak nemcsak irányítója nem akad, de még az sincs, akivel a felmerülő kérdéseket megtárgyalhassa. Azt is tapasztalnia kell, hogy csak nagyon megkésve értesülhet a tudományos világ híreiről, hogy a könyvek szerzése is milyen sok akadályba ütközik.

A külföldön kialakított kapcsolatok fenntartására egyetlen reális lehetőségnek a levelezés kínálkozik. Ezért veszi fel hazajövele után szinte azonnal a kapcsolatok fonalát, és sűrű levélváltással próbál kitörni az elszigeteltségből. Természetesen az első levelek tele vannak panasszal, keserűséggel. Csalódottan írja, hogy a tanulmányút utáni öthónapos bécsi tartózkodás nem teljesítette be a hozzá fűzött reményeket. Úgy tűnik, Teleki komolyan vette Bethlen Gábor kancellárnak még a tanulmányút elején tett ajánlatát arra vonatkozóan, hogy a császári udvarban éppen akkor alakuló testőrgárdába esetleg beprotezsálhatná a Teleki fiúk valamelyikét, annyiival is inkább, hogy „itten egy néhány esztendőig szolgálván sive ad Militaris, seu ad politica applicaltatik”.¹³⁹ Kétségtelen, hogy Teleki vállalkozott volna az udvari életre, s tervéhez a császárvárosban támogatókat keresett. Járt Mária Terézia házi-orvosánál, Gerhard van Swietennél is, de hideg fogadtatásra talált, amint erről La Condamine-nek panaszkodik. A párizsi tudós 1764 februárjában kelt válaszlevelében csodálkozik van Swieten megváltozott magatartásán, hiszen ő egykor udvarias és szolgálatkész embernek ismerte, persze akkor még fiatal volt és nem volt az udvar első orvosa és könyvtárosa.¹⁴⁰ Telekinek Kaunitz-Rietberg államkancellárnál tett kísérletei sem jártak több sikerrel, hiszen 1765 júniusában Sárdra érkezik az elutasító válaszlevél.¹⁴¹

Elég nehezen teszi túl magát a Bécsben szerzett kellemetlen tapasztalatokon. Külföldi tudós barátaihoz írott leveleiben sokáig emlegeti csalódottságát. Jean Bernoullinak 1764 áprilisában nem kevés öngúnnyal így számol be: „Az udvarban időzve minden elfoglaltságom az udvaronc szerepének eljátszására szűkült. Helyzetem nagyvilági életre kértyszerített, s rossz géométerből jó udvaronc akartam lenni. De végül is, nem rendelkezvén a szükséges jó tulajdonságokkal, otthagytam az udvart, és visszatértem birtokomra, hogy ott a sötét magányban töltssem napjaim. Szigorú végzet köt szerencsétlen hazámhoz, vele kell

¹³⁷ *Szent Biblia...* (Mv. Teleki kt. Tho-43b.)

¹³⁸ *Liber Ecclesiae* (SárombRefEgyhLvt. 1/2 15-16.)

¹³⁹ Bethlen Gábor Teleki Sámuelnek. Bécs, 1760. május 9. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 38. cs. 263.)

¹⁴⁰ La Condamine Teleki Sámuelnek. Párizs, 1764. február 8. (Mv. Teleki kt. Tq-1580. Ms 21.) Közli Gulyás Károly 1912. 222-223

¹⁴¹ Kaunitz-Rietberg Teleki Sámuelnek. Bécs, 1765. június 15. (MOL.P. 661. Teleki Sámuel oszt. 2. cs. 469.)

szenvednem.”¹⁴² Egy Dániel Bernoullihoz küldött levélben azt is megfogalmazza, mi volt sikertelenségének az oka: „Valami udvari tisztséget engedtek remélni, de valójában csak szép szavakkal fizettek ki. Rájöttem néhány próbálkozás után, hogy semmit sem lehet elérni, ha az ember nem a divatozó vallás híve.”¹⁴³ Néhány évtized múlva a protestáns közvélemény jócskán kiszínezi a Bécsben történeteket. Koncz József egyik Teleki Sámuellel foglalkozó közleményében fiának, Ferencnek állítólagos elbeszélése nyomán említi a híres audiencia történetét. A császárnő arra akarta rábírti Telekit, hogy változtassa meg vallását, mert „előmeneteles” embert csinál beolőle. A fiatal erdélyi gróf erre így felelt: „Felséges asszonyom! Istenemet, vallásomat soha semmiért meg nem tagadom.”¹⁴⁴ Talán nem tévedünk, ha Teleki Ferencnek ezt a fűltanúk előtti nyilatkozatát megkérdőjelezzük, hiszen Teleki Sámuel útinaplójában leírja a császárnőnél tett kihallgatását, és semmi utalást sem tesz a fenti jelenetre. Érdekes, hogy a korabeli feljegyzések tanúsága szerint a kortársak közül is sokan vélekedtek úgy, hogy a külföldön járt Teleki grófokra itthon karrier vár. Halmágyi István 1766 januárjában krónikájában így ír erről: „Erdélyben abban az aetásban nincs most oly qualificatus két ifjú úr, mint Teleki József és ez az Sámuel; széles tudományokra, experientiájokra és nyelvek tudására nézve. Ismeretesek mindketten a franczia udvarnál, hollandiai, helvétiai respublicáknál és másutt is. Tűzek igen nagy, a bécsi felségeknél és ministereknel is distinctim ismeretesek.”¹⁴⁵

A külföldi barátok nem lelkesednek túlságosan Telekinek az udvari szolgálat elnyerésére tett kísérleteiért. Leveleikben arra biztatják, hogy folytassa megkezdett tanulmányait, a politika helyejt inkább a tudományokkal foglalkozzék. Rousselot Teleki bécsi próbálkozásaira célozva írja, hogy véleménye szerint az udvaronc szerepének eljátszása talán nehezebb is, mint a parallaxis meghatározása,¹⁴⁶ Dániel Bernoulli pedig azzal vigasztalja, hogy talán eljön az az idő, amikor a bécsi udvar fogja őt megkeresni. Addig pedig elégedjen meg a békés munkálkodásra alkalmas csendes élettel, mert az udvari élet inkább csak felkavarná nyugalma és fölősegesen szaporítaná tennivalóit. Valószínűleg elszigeteltségéről panaszkodhatott Bernoullinak, mert a tudós professzor Teleki Józsefet ajánlja matematikus-filozófus partnereként, végül pedig a természet nagy könyvéhez utasítja Telekit, mely mindenki számára nyitva van.¹⁴⁷

A francia és svájci tudósokkal folytatott levelezésben gyakran esik szó arról, hogy Teleki Sámuel is foglaljon állást D'Alembert és Dániel Bernoulli akkortájt kibontakozó tudományos vitájában. Ez a nagy port kavaráó ügy lényegében a himlőoltás bevezetésének kérdése körül bontakozott ki.

¹⁴² „Etant á la Cour, toutes mes occupations se reduisoient á jouer le role de Courtisan. Plus repandu que jamais dans le grand monde par mon état et par mon devoir, je pensois devenir de mechant Geometre bon Courtisan. Mais enfin n'ayant pas toutes les qualites requises pour y reussir j'ai quitté la Cour pour revenir sur mes terres et pour y vivre en particulier dans une retraite obscure. Un severe dessin m'attache á ma Patrie malheureuse, il faut souffrir avec elle.” Teleki Sámuel Jean Bernoullinak. Sárd, 1764. április 4. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.) Közli Gulyás Károly 1912.200.

¹⁴³ „On me faisoit espérer quelque charge a la Cour, mais au fond on ne me payoit que de belles paroles. Après avoir sondé les coeu'rs et fait une tentative, je me suis bien appercu qu'il n'y avoit rien á gagner, á moins que d'etre de la Religion á la mode.” Teleki Sámuel Dániel Bernoullinak. Sárd, 1764. április 3. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.) Közli Gulyás Károly 1912. 216.

¹⁴⁴ Koncz József: *Teleki Sámuel prédikációja*. Protestáns Közlöny XII/1882. 311.

¹⁴⁵ *Halmágyi István* 1906. 243.

¹⁴⁶ Rousselot Teleki Sámuelnek. Párizs, 1763. december 26. (Mv. Teleki kt. Tq-1580. Ms. 21.)

¹⁴⁷ „Vous trouverez toutes les ressources en vous meme; vous avez d'ailleure une bibliotheque choisie sans parler du grand livre de la nature ouvert á tout le monde; c'est particulierement ce grand ouvrage quil faut etudier et il vous instruira plus que ne pourroient fairé toutes les Academies des sciences et des Arts: enfin Vous vivez avec Monsr, le Comte Joseph, qui joint á toutes ses autres qualites celle de Philosoph et de Mathematicien.” Dániel Bernoulli Teleki Sámuelnek. Bázél, 1764. május 7. (Mv. Teleki kt. Tq-1580. Ms. 21.) Közli Gulyás Károly 1912. 218.

A vita főszereplői D'Alembert, La Condamine és Dániel Bernoulli voltak, de végül a felvilágosodás jeles képviselői közül többen is bekapcsolódtak a polémiába. A vita tárgya első pillanatra orvostudományi kérdésnek tűnik, de érdekes módon sok matematikai vonatkozása is van. így például Dániel Bernoulli a halálozási és megbetegedési statisztikák alapján megpróbálta kiszámítani a himlőben való megbetegedés veszélyének esélyeit s azt, hogyan változnak ezek a számok a beoltottak esetében. D'Alembert *Opus-culum mathematicae-jában* bírálta Bernoullit. Véleménye szerint az oltás előnyeinek bizonyítására semmiképpen sem alkalmasak a Bernoulli-féle számítások, azaz megkérdőjelezi a valószínűesszámítás statisztikai alkalmazásának helyességét. A vitában részt vevők levelezésében gyakran találkozhatunk Teleki József és Sámuel nevével is. F. Csanak Dóra Teleki Józsefről szóló monográfiájában példaértékű rendszerességgel végzi el a vita történetének vizsgálatát s mindenekelőtt Teleki József szerepének körülhatárolását attól kezdve, hogy La Condamine az ő neve alatt akarja a Bernoullit védő munkát megjelentetni, egészen addig, hogy Teleki József valóban elkészíti francia nyelven D'Alembert értekezéséről írott észrevételeit.¹⁴⁸ Említettük, hogy a témára vonatkozó levelezésben néhányszor Teleki Sámuel neve is előfordul. A kérdés csak az, hogy milyen szerep jutott neki a sokakat megmozgató polémiában. Még párizsi tartózkodása idején Dániel Bernoulli levélben tájékoztatta a D'Alembert-tel kialakult nézetkülönbségeiről. La Condamine-hez utasítja tanítványát, aki első kézből adhat információkat az üggyel kapcsolatosan. Ebben a levélben azt is említi Bernoulli, hogy Teleki József elvállalta védelmét, bár még nem lehet pontosan tudni, hogy a védelmező írás közelebbről meg fog-e jelenni vagy sem. „Ennek a viszálynak nem tulajdonítok különösebb jelentőséget - írja Bernoulli -, de D'Alembert úr viselkedése annyira minősíthetetlen, hogy bepanaszoltam az Akadémián.”¹⁴⁹ Talán ennek a tevének a hatására kezdi figyelemmel kísérni Teleki Sámuel a vita fejleményeit, s dönt úgy, hogy Teleki Józsefhez hasonlóan ő is védelmére kel nagyrabecsült svájci mesterének. Ezért írja 1764 áprilisában Bernoullinak, hogy egy nap talán vállalkozni fog *Hydrodinamikájának* a megvédésére azzal a támadással szemben, mely D'Alembert-től érte. Teleki úgy érzi, hogy hiányos felkészültsége miatt nem lehet a párizsi tudós egyenrangú vitapartnere még akkor sem, ha biztosan tudja, ő képviseli az igaz ügyet. Mégis, hogy ne ártsen az ügynek, arra kéri Bernoullit, ismertesse vele ellenfelének *Dinamikájára* vonatkozó tudós elmélkedéseit.¹⁵⁰ Itt tulajdonképpen Teleki Bernoulli és D'Alembert egy régebbi vitájára utal, mely néhány évvel megelőzte a himlőoltással kapcsolatos nézeteltérésüket. 1738-ban látott napvilágot Strاسبourgbán Bernoulli *Hydro-dinamikája*. A tudománytörténet, de maguk a kortársak is sokra tartották a kísérletekre alapozott, jól megírt szakmunkát. Hat esztendő múlva jelenik meg D'Alembert *Traité de dynamique* című műve, melyben teljesen mellőzi Bernoulli vizsgálódásainak eredményeit. Nos, Teleki Sámuel éppen ezért szeretne .svájci tanára mellett szót emelni. Úgy látszik, La Condamine-től is véleményt kért az ügyben, de a

¹⁴⁸ F. Csanak Dóra 1983. 162-186.

¹⁴⁹ „J'espere, Monsieur, que Vous aurez vu aussi Mr. de La Condamine. Personne n'est plus en etat que lui de Vous donner des éclaircissemens sur les brouilleries singuliers que j'ai avec M. D'Alembert. Mr. le Comte Joseph a eu la bonté de prendre mon parti, meme jusqu'à se charger lui mème de ma defense: je ne scai si cetté defense paroitra bientot: peutetre que Mr. de La Condamine, qui est en liaison avec Mr. le Comte Joseph, pourra Vous le dire. Ces demelés ne me tiennent pas á coeur, du moins pour ce qu'ils ont de litteraire; mais la conduite que M. D'Alembert a eue avec moi me paroît tout a fait indecente et je m'en suis piaiñt á l'Academie.” Dániel Bernoulli Teleki Sámuelnek. Bázél, 1763. január 14. (Mv. Teleki kt Tq-1580. Ms. 21.) Közli Gulyás Károly 1912. 215.

¹⁵⁰ „Ainsi pour éviter que mon zèle pour Votre reputation ne Vous fasse quelque tort, je Vous supplie de vouloir bien me donner des éclaircissemens necessaires la-dessus et me fairé part de Vos savantes reflexions touchant la Dynamique de Votre adversaire.” Teleki Sámuel Dániel Bernoullinak. Sárd, 1764. április 3. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.) Közli Gulyás Károly 1912. 217.

párizsi tudós arra hivatkozik, hogy nem ismeri eléggé a két tanulmányt.¹⁵¹ Teleki fizika-matematika jegyzetei között semmi nyomát sem találni annak, hogy végül hozzáfogott volna a tervezett tanulmány összeállításához. Ma talán túlzottnak tűnik Bernoulli 1764 májusában megfogalmazott biztatása, s különösen az, hogy udvariaskodásában már-már érdemtelennek tartja magát egy olyan tudós védelmezőre, mint amilyen Teleki Sámuel. Ha mégis vállalkozik erre a szerepre, azt tanácsolja fiatal erdélyi barátjának, lépésről lépésre vizsgálja meg, jóhiszeműen járt-e el ellenfele. Azt is feltételezi Bernoulli, hogy teljesen olvasatlanul fogott hozzá D'Alembert az ő munkájának cáfolatához, ez esetben természetesen a világ leggonoszabb embere. Elmondja levelében, hogy ő maga sem tudja már elviselni ellenfele munkáinak látását, s ezért könyvtárából kihajította D'Alembert *Dinamikáját*. Végül pedig felhívja Teleki figyelmét a pétervári akadémia közleményeiben újabban közzétett érveire.¹⁵² Így váltakoznak a Sárdra küldött levélben a szinte gyermekes düh diktálta kijelentések és a komoly információk. Még ha bizonyító adatok hiányában egyelőre be is kell érünk annnyival, hogy a 18. század egyik érdekes tudományos csatározásában Teleki Sámuelnek csak egy egészen marginális szerep jutott, pontosan a levelezésében meghúzódó apró háttérinformációk teszik érdekessé a hozzá intézett tudósleveleket.

Ezekben az években Telekit nemcsak matematikai-fizikai kérdések foglalkoztatják. Wesseling, Saxe, Iselin professzorokkal irodalmi, történelmi kérdésekről levelezik. Gyakran szól például tervezett irodalmi vállalkozásáról, Janus Pannonius műveinek összegyűjtéséről, s lényegében ettől kezdve válik valóban módszeressé az új kiadást előkészítő klasszikafilológiai munkálkodása.

Nem egy esetben hangoztatja, hogy nem a „jobb szerencse reményében” folytat tudományos próbálkozásokat, hanem a tudományok és irodalom szeretete ösztönzi erre.¹⁵³ Régi pénzek gyűjtése is foglalkoztatja. Hazai és külföldi barátainak gyakran ír a birtokain talált régi érmékről. Ezekből a levelekből az is kitűnik, hogy egy-egy lelet azonosítását komoly kutatómunka előzi meg. Néha ajándékba is küld ezekből, Saxénak például 1764 júniusában egy 5. századból származó gót érmét ajándékoz.¹⁵⁴

Több levél őrzi nyomát annak, hogy külföldi tudósok Telekitől hazája felől érdeklődnek. Wesselinget például a tudományok sorsa érdekli. „Kéred, hogyan állnak nálunk a szent és profán tudományok - írja Teleki.- Én pedig teszem a Harpokráteszt. Jobb szeretném, ha ügyeink szomorú állapotát másoktól ismernéd meg.”¹⁵⁵ Arról is panaszkodik, hogy honfitársai egyre ritkábban és nehezebben jutnak ki külföldre, s mint írja, általában „ezek vallásuk miatt akadályoztatnak”.

A hazatérést követő első években az ifjú gróf idejének egy részét a gazdasági ügyek kötik le. Sorra látogatja jószágait, és maga igyekszik tájékozódni birtokainak állapotáról. A hatvanas évek végéről fennmaradt gazdasági iratok: számlák, kimutatások, inventáriumok azt bizonyítják, hogy ő maga ellenőrzi a celnai, sárdi, sorostélyi, erdőcsinádi, kölpényi, sáromberki birtokok ügyeit. Foglalkozik a jószágain termett gabona, a borok vagy az állatok eladásától kezdve a birtokain működő kocsmák jövedelmének számbavételéig mindennel. Ezek a számára különös terhet jelentő feladatok s a sárdi elszigeteltség még inkább éreztetik a nyugat-európai tanulmányút idején megízlelt kulturált városi életforma s mindenekelőtt az értelmiségi környezet hiányát. Nem csoda, ha a tudósok sírjának tekinti Erdélyt, ahol úgy

¹⁵¹ La Condamine Teleki Sámuelnek. Párizs, 1764. február 8. (Mv. Teleki kt. Tq-1580. Ms. 21.) Közli Gulyás Károly 1912. 223.

¹⁵² Dániel Bernoulli Teleki Sámuelnek. Bazel, 1764. május 7. (Mv. Teleki kt. Tq-1580. Ms. 21.) Közli Gulyás Károly 1912. 218-219.

¹⁵³ Teleki Sámuel Dobai Székely Sámuelnek. Szeben, 1767. június. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

¹⁵⁴ Teleki Sámuel Cristophorus Saxénak. Sárd, 1764. június. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

¹⁵⁵ Teleki Sámuel Petrus Wesselingnek. Sárd, 1764. június. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

érzi, hogy élve eltemetkezett.¹⁵⁶ Iselin professzornak pedig így ír: „Sok mindenben reménykedtem egykor magabiztosan, amiben most bölcsen már nem reménykedem. A császárnő jósága valami közhivatal elnyerésével is kecsegtetett, de a vakbuzgóság, ami nálunk uralkodik, és az összes dolgokat elhomályosítja, hiábavalóvá teszi a reményt.” Olyan kilátástalannak látja helyzetét, hogy teljes lemondással csak ennyit közöl: „Az atyai földet művelem ökreimmel, kerülve a várost és a hatalmasok kevésbé küszöbét.”¹⁵⁷

Végül valóban teljes visszavonulásra készíti az udvar kegyetlen beavatkozása magánéletébe, ugyanis erőszakkal megghiúsítják házassági tervét.

Meghiúsult mátkaság

A sáromberki eklézsia anyakönyvébe 1766-ban Kibédi Péterffi László református pap a következőket jegyzi fel: „Ez esztendő[en] mátkásodott meg a falunak Ura Mltgs Groff Széki Teleki Sámuel Ur a Mltgs Groff Bánffi Dienes ő excellentiaja Leányával, ki amint mondják tizenegy esztendő, de maga ideje felett tanult és okos, kelletvén még utánna várakozni a Groffn[ajk] egynéhány esztendő[eig]. Kedveljed én Istenem őket, és adjad egybe, s éltesd egymás szeretetibefn], hogy annak a ditsőségedet buzgósággal és valósággal munkálkodott Háznak meg hányattatása ő benne helyre állíttassák és meg is építtessék. Ámen.”¹⁵⁸ Úgy látszik, a könyörgés nem hallgattatott meg, mert a következő év júliusában Péterffi tiszteletes egy szinte hihetetlennek tűnő eseményt kénytelen beírni az eklézsia könyvébe: „NB 25. Julii, ez esztendő[en] vette el Bánffi Dienes Ur a mi Grófiunktól 's édes Anyától a mi Groffunk[na]k mátkáját 's maga Leányát egy Squadron Lovas Huszárt küldvén reájok Örményesre, volt vezérek Groff Betlen Miklós Ur mostoha Leányával B. Jósika Imrénével és Groff Haller Gábornéval, s maga feleségével, nagy erőszakkal esett elvételése és békeségnek idején példa nélkül. A Groff vévén észre a dolgot, maga hintójára vévén az Assz[ony]t kis Asszonnyal egyben el futott volt Pagocsa felé, de utol érvén egy Hadnagy felesed magával erőszakkal vissza vitte ő Nsgkt Örményesre, hová meg érkeztek étzaka és Groff Teleki Sámuel Urat magát külön őrizet alá vetvén egy S. R. Imperii Groffat a szegény Asszonynak öléből erőszakkal ki húzván a kis Assz[o]nt maga kezéből Groff Betlen Miklósnénak hintájába tették s el vitték, holott a Királyné maga Confirmálta volt mátkaságokat. Fel ment a Groff az Asszonnyal edjűtt Bétsbe s a kis Aszszant is a Király fel vitette 's még oda vannak tudja I[ste]n mint lesz a dolog. Könyörgöttek ezért a mieink sok felé, miis mai napig is.”¹⁵⁹ Az ügy végkifejlesztését 1768-ban így összegezi Péterffi: „Ez esztendő[en] Augustusb[an] érkezett a mi Groffunk Bánffi Dienesné Aszsz[ony] ő Ngval edjűt, kik mind eddig Bétsb[en] és Posonb[an] voltának tavajtol fogva. Oda maradván a Kis Aszszony, a mi Groffunk mátkája kit maga akar a Királyné Aszsz[ony] educalni, nem adván vissza ezek[ne]k. Confitealt is a kis Aszsz[ony] Pálfordulása napján, nem is lehet semmi reménség e kis Aszszonyhoz, h[ogy] a mi Groffunk[na]k felesége lenne: magais már így esvén a dolog elvenni nem szándékozik, úgy értettük. 10 Aug. idejött a Groff és meg betegedett forró nyavalyáb[an] egészszen szüretig mind beteg volt.”¹⁶⁰

Az eset nem csak a legérzékenyebb szereplőt, a menyasszonyától megfosztott Teleki Sámuel betegítette meg, hanem valóban lázba hozta a korabeli Erdélyt. Széltében-hosszában mesélték a példátlan történetet, s a korszak valamennyi emlékirója részletesen szól róla.¹⁶¹

¹⁵⁶ Teleki Sámuel Dániel Bernoullinak. Sárd, 1768. augusztus 7. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms.285.) Közli Gulyás Károly 1912. 220.

¹⁵⁷ Teleki Sámuel Rudolph Iselinnek. Sárd, 1764. június. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.) Magyar fordítását közli *Teleki Sámuel* 1976. 71-73

¹⁵⁸ Liber Ecclesiae 20.

¹⁵⁹ Liber Ecclesiae 23.

¹⁶⁰ Liber Ecclesiae 26.

¹⁶¹ Halmágyi István 1906. 317-319. - Rettegi György 1970. 211-213.

Mi azért idéztük a sáromberki egyház anyakönyvébe feljegyzetteket, mert nem utólagosan, hanem rendre, az események kronológiájának megfelelően rögzíti a történeteket.

Nézzük meg, miért került sor a menyasszonyra, mi áll tulajdonképpen az eset hátterében. A Mária Terézia idején érvényesülő valláspolitikai a 17. század türelmetlen fanatizmusának következménye. A katolikus restauráció véghezvivői a császárnő közvetlen fennhatósága alatt minden alkalmat megragadnak, hogy a hitújítás 150 éve alatt megnyirbált katolikus vallást jogaiba visszahelyezzék. Végül cél az egyvallású állam megvalósítása a másik félre való minden tekintet nélkül. Az egyházi türelmetlenség lényegében egy „systema”, melyben az egymást követő intézkedések a végül cél szolgálják: a protestáns egyházak felszámolását.¹⁶² S bár ekkor már a monarchia központi kormányzatában is akadnak olyanok, akik túlléptek a vallási elfogultságon, és ha lassan is, de a felvilágosult abszolutizmus felé haladnak, mégis a császárnő hallgatólagos egyetértése mellett folyik a visszaszorítás politikája.¹⁶³ A protestáns Erdélyben az udvar közvetlen támogatását élvező katolikus klérus nem válogat az eszközökben a restauráció véghezvitelekor. Olyan intézkedések lépnek életbe, melyek lehetővé teszik, hogy a bécsi udvar a protestánsok legszemélyesebb ügyeiben is teljhatalmúlag intézkedhessek. Az erőszakos áttérítések nemcsak a közrendűek sorában mindennaposak, az erdélyi protestáns főnemesség sem kerül el a restauráció sokszor nagyon is durva megnyilvánulási formáit. A családok életébe avatkozva a legdrasztikusabban járnak el a vegyes házasságokon belüli reverzáliskényszer megszegőivel szemben és hajtanak végre kényszerátterítéseket. A Bánffy Ágnes esete is ilyen erőszakos áttérítési ügy.

Amikor a bécsi udvar tudomást szerez a külföldről nemrég hazatért Teleki Sámuel házassági tervéről, minden eszközt megragad, hogy megakadályozza a két vagyonos erdélyi protestáns főrangú család házasság révén való megerősödését.

1765. október 3-án Sárdon kötött Teleki szerződést leendő menyasszonya, Bánffy Ágnes anyjával, Barcsai Ágnessel, melynek értelmében elnyerte az akkor még csak tizenegy esztendő lány kezét. A szerződés szövege magyarázatot ad arra, mi késztette Bánffy Dénesnét a megkötésre, miért sietett zsenge korú gyermekét biztos kezekre bízni: „4 Decembris 1761 lőtt egyezésem az Férjem urammal az következhető egyenletlenségek el távoztatására azt tartya, hogy Leány Gyermekemet én neveltessem és szabadon Dispositiom alatt légyenek [...] erőm is gyengülni kezdett, míg Isten jóvoltából életben és ép elmével vagyok, kívántam emiatt Édes Leánynomnak jövődöbeli Férjét szemeim előtt látni, és ez végre midőn Méltóságos Imperialis Groff Ifjabb széki Teleki Sámuel Urat, mind magam meg esmértem, mind maga Sokak előtt magát tetszésemre meg esmértette; születésére, experientiaira, idejére, és e' világi rendes élethez el készült minéműségeire nézve, Házamban Leánynom és Jóságaim mellé szükséges és egyszersmind elégséges Férfinak tartom.”¹⁶⁴ Barcsai Ágnes tehát így akarta leányát férjével szemben megvédeni. A dolog mögött régi egyenletlenség húzódott. A pazarló, erkölcstelen életmódot folytató Bánffy Dénes egyike volt azoknak a protestánsoknak, akik érvényesülésük érdekében vallást változtattak, s így az udvar kegyeit élvezte. Anyósa birtokait elzálogosította, költségei fedezésére adósságot adósságra halmozott, s feleségétől állandóan pénzt követelt. Amikor felesége megtagadta a kiadások fedezését, s a királynőnél panaszt tett ellene, a konvertita Bánffy Dénes drasztikus lépésre szánta magát: elraboltatta leányát, hogy így könnyebb legyen az áttérítése. Haragját az is növelte, hogy felesége nem sokkal ezelőtt testamentumot csinált, nehogy férje rátegye kezét gyermekei vagyonára. A házassági szerződés megerősítése végett s a végrendelet hitelesítése ügyében Teleki Sámuel jár el Bécsben. A kortárs Halmágyi jegyzi fel, milyen nehezen szerezte meg a vőlegény a házassági engedélyt: „Leérkezik gr. Teleki Sámuel úr ki

¹⁶² Mályusz Elemér 1939.

¹⁶³ Kosáry Domokos 1980. 88, 386.

¹⁶⁴ Lelőhely: MvÁLvt

is előbeszél, mennyi munkája volt, míg gr. Bánffy Dienesné asszony exciája testamentumát confirmáltatta. Religiot, aetast és minden egyéb contraria ratiokat opponáltak.”¹⁶⁵ Telekinek meg kell ígérnie, hogy mátkája nagykorúsága elérésekor szabadon választhat religiot, addig pedig megengedik, hogy továbbra is anyja mellett maradjon. Az ígéretek ellenére Bánffy eléri az udvarnál, hogy a kabinet írásban utasítja Bajtay József Antal erdélyi püspököt a lány elvitelére. A lányrablás történetét legrészletesebben Szilágyi Ferenc írja le,¹⁶⁶ a néhol kissé túlszínezett leírást a mellékelt eredeti okmányok teszik hitelessé. Bánffy Ágneset előbb Szentpálra, onnan Küküllővárra, majd Kolozsvárra hurcolták. Teleki Sámuel bizalmas hívét, Kibédi Mátyus Istvánt, Marosszék főorvosát bízta meg, hogy próbáljon a lány közelébe férkőzni. Mátyus levélben számol be a látottakról.¹⁶⁷ Leírja, mennyire szigorúan őrzik a gyermeket, „senki idegent feléje nem bocsátanak, a kapukat zárva, és darabonttal strásálva tartják”. Amikor végre közelébe jut, még orvosként sem maradhat kettesben a lánnyal, ne-hogy anyjától vagy vőlegényétől hozott híreket adjon át. Teleki Barcsai Ágnessel Bécsbe utazik, az udvar azonban nem hallgatja meg kérésüket, sőt megszületik Mária Terézia végleges döntése: a lányt Bécsbe kell vinni, s az apja jogos kérésének megfelelően katolikus hitben nevelni. Teleki Sámuel menyasszonya 1768 elején a hathatós térítő munka eredményeként a bécsi udvari kápolnában vallást cserél. Később a császárnő udvarhölgye lesz, majd férjhez adják a katolikus Eszterházy Jánoshoz, a későbbi kormánybiztos tanácsoshoz.

Még egyszer idézzük az eset leghitelesebb adatközlőjét, Teleki Sámuel. Ő maga gyűjtötte össze a Bánffy Ágnes erőszakos áttérítésére vonatkozó iratokat.¹⁶⁸ Az útinaplót közlétező Biás István Teleki feljegyzései közül néhányat hozzáfűzött a tulajdonképpeni napló szövegéhez:

„1767. 15-a Julii. Estve jött squadron Örményesre és éjféli után 2 órakor vitte el a mátkámat Bethlen Miklós szekeriben. Azon éjszaka 3 órakor indultam Bécsben a szegény megkeseredett anyával.

26-a Julii. Estve érkezünk Bécsben.

12-a Augusti. Volt audientiája a grómnának.

[...]

16-a Octobris. Estve hozta fel Erdélyből a mátkámat B. Graszné, udvari cammerfrau.

21-a Octobris küldötte le a királyné a mátkámat az anyjához, hogy meglássa G. Michané által.

23-a Octobris. Általadta a mátkámat a királyné G. Michanénak, hogy tartsa.

24-a Novembris. Vettük a rossz resolútiót mátkám elvettése iránt, mely 19. ejusdem költ volt.

24-a Novembris. A resolútió vételinek alkalmatosságával szóval mondotta B. Bruckenthal a grófnénak s nekem, hogy Bécsből eljőjünk a királyné parancsolatjával.

15. januarii, 1768. Estve felé elindultunk a grófnéval együtt Bécsből. Úgy, hogy még csak búcsúzás végett sem engedtetett meg, hogy én a mátkámat, az édes anya pedig édes gyermekét, láthassuk.

16-a Januarii. Érkeztünk ebédre Posonyba.

¹⁶⁵ Halmágyi István 1906. 259.

¹⁶⁶ Szilágyi Ferenc: *Gr. Bánffy Dénesné és leánya. = Rajzok Erdély államéletéből a XVIII. században.* Budapest, 1873 (Értekezések a történelmi tudományok köréből. III/5.)

¹⁶⁷ Mátyus István Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely. 1767. augusztus 1. és 7. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 42. cs.) Közli Fodor István: *Orvostörténeti levelek. = Communicationes ex Bibliotheca Historiæ Medicæ Hungaricæ.* 35. Budapest, 1965. 270-274.

¹⁶⁸ Monumenta actorum in causa Comitissæ Agnethe Bánffy, anno 1767. die 15-a Julii, armata 170 militum manu, matri simul ac sponso ereptæ, qua in unum volumen collecta inter libros bibliothecæ suæ manuscriptos retulit Sámuel S. R. I. Comes Teleki, ut memóriam tragici hujus casus serae commendaret posteritati. (Az összegyűjtött iratok jelenlegi lelőhelye ismeretlen.) Vö. Teleki Sámuel úti naplója 1908. 113.

25-a Januarii. Pálfordulása innepén az bécsi udvari cappellában objuráltatták solemniter a mátkámmal a maga vallását. B. Bruckenthal is jelen volt. Ezolta levelet oda nem is írtam.”¹⁶⁹

Természetesen Teleki ekkortájt kelt leveleiben rengetegszer utal a Bécsben történteke. Dobai Székely Sámuelnek, Cristoph Becknek, Rudolph Iselinnek, a Bernoulli fivéreknél panaszskodik az őt ért sérelmekről. Sokszor nem is mer nyíltan panaszskodni, mert akiket vádol, azok túl fontos személyek. Még hazatérése előtt, Pozsonyból ír Dobai Székely Sámuelnek, de csak egész röviden említi, hogy erőszakkal elszakították menyasszonyától. Jobban szeretné, ha az esetet mástól hallaná meg, mert levélben beszámolni róla túlságosan veszélyes.¹⁷⁰ Ugyanígy ír Becknek pár hónap múlva Sárdról, emlegeti a tragédiát, amit átélt, de nem meri kipanaszolni magát, mert tudja, hogy bölcsebb dolog magába fojtani panaszait.¹⁷¹ 1768. augusztus 7-én mindkét Bernoullinak levelet küld, hosszú hallgatását az időközben elszenvedett sorscsapásokkal indokolja. Ezekből megható tragédiát lehetne írni, melynek sajnos ő lenne a hőse.¹⁷²

Az erőszakos térítési akció híre minden diszkréció ellenére gyorsan terjedt itthon és külföldön is. Beszélték, hogy Bécsben maga Teleki panaszkodott idegen országok képviselői előtt. Az 1767-es esztendőre vonatkozó feljegyzései között a kortárs Rettegi György leírja, hogy Teleki a svájci követnek mesélte el a történetet, „melyet amaz álmélkodással hallgatott. Ott lévén Starhemberg is, a miniszter, megszólította, miért beszél a királyné felől idegen potentator embere előtt olyaténképpen az ő hallatára, holott tudja, hogy azokat öneki kötelessége referálni öfelségének? Melyre azt felelte Teleki uram: Nagyobb az én panaszom, mintsem eltitkolhatnám valaki előtt. Dictum factum, nincs boldogság ezen a világon!” - vonja le a végkövetkeztetést a krónikás Rettegi.¹⁷³

De terjedt az ügy híre más úton is. Teleki József például levélben tájékoztatta közös ismerőseit, még a tanulmányút idején megismert Jean Jacques Duvoisint, aki 1756-tól a párizsi holland követség protestáns lelkésze volt. Duvoisin maga is ellensége lehetett mindenfajta vallási fanatizmusnak, hiszen pontosan abban az évben vette feleségül az ártatlanul kerékbe tört Jean Calas leányát. Calas ügye európai méretű felháborodást keltett, s utólagos rehabilitálásáért Voltaire is szót emelt. Duvoisin tehát együttérzéssel reagált a hírre, hogy Teleki Sámuel tervezett házasságát lényegében az intolerancia jegyében hiúsította meg a bécsi udvar. Teleki Józsefnek küldött válaszlevelében írja, hogy világosan tudja, ki áll a dolog hátterében, de nevét tanácsosabb ki sem ejteni.¹⁷⁴

Az eset protestáns és katolikus körökben egyaránt visszhangot keltett. Halmágyi István naplójában azt olvassuk: „Bécsben ezen illetlen és erőszakos cselekedetnek híre elterjedvén, angliai és prussus követek felmentek volna ő felségéhez, és proponálták, hogy ő nekik sem Bánffiné, sem Teleki noha semmit nem szólottak, de közönséges hírből értvén, minémű erőszakos persecutio történt rajtok, kívánták ő felségét kérni, hogy azon megszomorodott grófnét vigasztalja meg, mert másként kenteiének lesznek magok principálisoknak hírt tenni iránta.”¹⁷⁵

¹⁶⁹ Teleki Sámuel úti naplója. 1908. 113-114.

¹⁷⁰ Teleki Sámuel Dobai Székely Sámuelnek. Pozsony, 1768. május. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

¹⁷¹ Teleki Sámuel Christoph Becknek. Sárd, 1768. augusztus. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

¹⁷² Teleki Sámuel Jean Bernoullinak. Sárd, 1768. augusztus 7. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.) Közli Gulyás Károly 1912. 204. - Teleki Sámuel Dániel Bernoullinak. Sárd, 1768. augusztus 7. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.) Közli Gulyás Károly 1912. 219.

¹⁷³ Rettegi György 1970. 213.

¹⁷⁴ „J'ai été navré de la triste histoire du cher Comte Sámuel, histoire, pour vous en dire naïvement ma pansée, qui ne fait pas honneur á, á ...je n'ose articuler le nom.” (Gábel Tolnai: *La cour de Louis XV. Journal de voyage du Comte Joseph Teleki*. Paris, 1943. 165.)

¹⁷⁵ Halmágyi István 1906. 319.

Hogy ez megtörtént vagy sem, nem tudjuk, de az udvar döntése változatlan maradt. Mint láttuk, Barcsai Ágnes leánya nélkül tért vissza Erdélybe.

Házasság – otthonteremtés

Alig fél esztendővel a császárváros kényszerű elhagyása után Teleki Sámuel megismerkedik az akkor tizennégy esztendőös iktári Bethlen Zsuzsannával. Hogy már az ismerkedés is egyfajta vigasztalódást jelentett Teleki számára, ezt az a pár soros feljegyzés igazolja, melyet a mátkasága felbontását megelőző események rögzítése után, 1768. november 14-én vetett papírra: „Mutatott a Jehova vigasztalást énnekem az én sok nyomorúságomnak napjai után, melyet tegyen is állandóvá és szenteljen meg a maga dicsőségére és az én lelkemnek örök idvességére, szent fiának érdemeiért! Amen.”¹⁷⁶ Pontosan egy esztendő múlva a következőket jegyzi fel: „A kegyelmes Úr Istennek szent neve legyen áldásban mindörökké. Anno 1769, die 13-a Novembris Drágban magamnak örökös feleségül eljegyeztem és hit által is elköteleztem gróf iktári Bethlen Zsuzsannámat, kivel való házassági szent szövetségemet a mennynek, földnek Ura áldja és szentelje meg! Ámen.”¹⁷⁷ De idézzük csak tovább magát Telekit. A már említett családi biblia bejegyzései között életének erről az eseményéről így ír: „A' Napok után, a melyekben láttam sok gonoszt: jegyeztem-el magamnak örökös Házassági Társul Groff Iktári Bethlen Susannát G. Iktári Bethlen Domokos Urnák, első Feleségétől N. L. Baro Hadadi Wesselényi Mária aszszonytól 1754-ben d. 29. Januarii Hadadban'született egyetlen Leányát, Drágban Ao. 1768. d. 14. Novembr. Kitis Hittelis magamhoz el-köteleztem Ao. 1769. d. 13. Novemb. Drágban. Egyben kelésünk volt ugyan ottan minden pompa nélkül, Ao. 1770. die 19. Febr. Susanna napján.”¹⁷⁸

Mit tudunk a megismerkedésükkor tizennégy esztendőös Bethlen Zsuzsannáról? Apja Iktári Bethlen Domokos, Bethlen Gábor fejedelem egyik oldalági leszármazottja, Bethlen Sámuel és Keresztes Borbála fia. Neve a kortársak írásaiban keveset szerepel. Hermányi Dienes jegyezte fel, hogy anyai nagyapja, Sárpataki Keresztes Márton József „pápisztává lévén nyere Grófságot, s Küküllőben Fő Ispánságot”.¹⁷⁹ Bethlen Zsuzsanna anyja Wesselényi Mária, Wesselényi Ferenc (1706-1770) és Rhédei Zsuzsanna (1716-1771) leánya volt. Érdekes, hogy a nagyszülők neve gyakrabban szerepel a kortárs krónikákban. Rettegi György például az 1770. év eseményei között említi Wesselényi Ferenc halálát. Ennek kapcsán röviden elmondja véleményét a hatvanöt éves korában elhunyt nagy vagyonú, főispáni tisztséget viselő úrról, aki „soha ország romlásával magának promotiot s respectust nem szerzett.” De az éles nyelvű krónikás nem állja meg, hogy ne szóljon a rendkívül szegényes temetésről. Alig néhányan vettek részt a drági elhantoláson. „Szörnyű fősვნისება uralkodik olyan helyen, az hol attól félnek, hogy ha nemesembereket hívnak, sok bor kél el s azért nem hívják. Pedig nemesember nélkül csak olyan az afféle solernnitas, mint sokadalom ember nélkül.”¹⁸⁰ Az 1771-es év krónikájában újra egy drági temetésről számol be Rettegi. Bethlen Zsuzsanna nagyanyja mindössze egy évvel élte túl férjét. „Néhai méltóság-gos jó uramnak s míg élt, kegyes patrónusomnak, Wesselényi Ferenc úr öexcellentiájának kedves és kegyes özvegyen maradott hites társát, Rhédei Zsuzsanna aszszony öexcellentiáját, ma id est 17-ma Novembris, tették koporsóba Drágba.

Ez az szegény Rhédei József úrral egytestvér volt, Rhédei Pálnak Boros Borbálától

¹⁷⁶ Teleki Sámuel úti naplója 1908. 115.

¹⁷⁷ Teleki Sámuel úti naplója 1908. 115.

¹⁷⁸ Szent Biblia... (Mv. Teleki kt. Tho-43 b.)

¹⁷⁹ Hermányi Dienes József 1992. 122.

¹⁸⁰ Rettegi György 1970. 227.

való leánya, melyet vett volt el a szegény Wesselényi Ferenc úr anno 1731.

Csudálkozott az egész világ akkor, miért házasodott oly alacsony helyre egy ország praesidensének fia, kinek édesatyja, Wesselényi István úr, különben is mind familiájára, mind hivatalára, mind nagy jószágára nézve nagyúr volt. De csak elvette, mivel noha szöke, fejr személyű volt, de csak el lehet mondani, hogy Erdélyben szebb asszony nem volt nála. Majd 40 esztendeig éltek igen nagy világi boldogságban...¹⁸¹ Gyermekük: Wesselényi Farkas (1743-1811), Wesselényi Kata (1735-1788) és Wesselényi Mária (7-1755), Bethlen Zsuzsanna édesanyja. Róla kevés adatunk van, Rettegi csak korai halálát emlegeti: „Meghala csakhamar az szegény ifjúasszony Aranyasföldvart. Csekély állapotban volt betegségében is. Maradott egy leánya, kit is most a múlt télen vett el gr. Teleki Sámuel, igen jeles úriember” - írja 1770-ben. Bethlen Zsuzsanna alig egyeztetendő, mikor anyját elveszti, minden bizonnyal ezzel magyarázható, hogy nagyszüleihez és nagynénjéhez, Wesselényi Katához rendkívül szoros szálak kötik. Látni fogjuk később, hogy értékes magyar tékájának alapját is a Rhédei Zsuzsannától és Wesselényi Katától kapott könyvhagyaték képezi.

De térjünk vissza Bethlen Zsuzsanna és Teleki Sámuel kapcsolatának kezdetéhez. Fennmaradt néhány levél, melyet ismeretségük elején váltottak. Ekkor Bethlen Zsuzsanna nagyszüleinél nyáron Hadadban, télen pedig Kolozsváron, illetőleg a drági „belső jószágokon” élt. Ide látogatott el Teleki s innen kapta Zsuzsannától az első, bizony elég gyakorlatlan levélíróra valló rövid kis leveleket.

Napját nem tudjuk, mikor ismerkedtek össze, de valószínűleg nem sokkal azelőtt, hogy 1768 novemberében megkötik a házassági egyezséget. Ezt követően egy hónap múlva küldi Bethlen Zsuzsanna Telekinek első pár soros kis válaszlevelét. Új esztendőre szóló jókívánság után ezt írja: „Hibás írásomról a' Mlgs Urat alázatosan követem. Kérem méltóztassék nekem meg engedni minthogy a' Corespondentziához én mind eddig is szokatlan voltam.”¹⁸² De azért jönnek-mennek a levelek. Teleki ellátogat a nagyszüleinél tartózkodó lányhoz, és felkeresi Héderfáján jöendőbeli apósát, Bethlen Domokost is. Úgy látszik, mindenki elégedett a tervezett házassággal. 1769. augusztus 26-án kelt levelében örömmel értesíti Zsuzsannát, hogy Bécsből megérkezett a várt házassági engedély is.¹⁸³ Azért furcsaságok is adódnak, hiszen Teleki ragaszkodik, hogy a jegyváltás előtt kapja vissza rossz emlékü első mátkaságának tárgyi bizonyítékát, a Barcsai Ágnesnél maradt jegygyűrűjét. Most is a mindenre figyelő krónikás szolgált közlelbbi információkat: „Kérette vissza a gyűrűt gr. Bánffi Dienesné aszszonytól, ki is Ígérte, ha a 40 000 forintos contractust, melyben az örményesi jószágát a grófnak azon casusban is kötötte volt, ha quorunque demum modo elmúlnék a házasság. De ezt a gróf nem cselekedvén, amaz is megtartotta a gyűrűt. Mivel pedig br. Vesselényi Ferenc úr excellentiája unokáját, gr. Bethlen Domokos úr kisasszonyát akarta eljegyezni s venni, küldött vala fel instantiát ő felségéhez, hogy a gyűrű visszaadása iránt parancsolni méltóztassék.”¹⁸⁴ Hogy végül is szükség volt-e a királyi közbelépésre vagy sem, azt nem tudjuk, de 1769. október 25-én Teleki jelenti a jó hírt: „Tudván, hogy a' Ngod jó szive az én ahoz köttetett sziv szivemnek érzékenységeiben részesül, örvendezve jelentem Ngodnak, hogy az Isten ő Szent Felsége meg szabadított már engemet azon akadéktolis, mely külsőképen eddig függőben tartotta az én szivemnek a' Nagyságodhoz való el-kötelezésének kinyilatkoztatását. A' Jegy gyűrűmet G. Bánffiné tegnap vissza küldötte, énis azt a' mely nállam hevert, vissza adtam, egyszer kérték 's kétszer adtam.

¹⁸¹ Rettegi György 1970. 258.

¹⁸² Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. Drág, 1768. december 26. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2837.)

¹⁸³ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Héderfája, 1769. augusztus 26. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2198.)

¹⁸⁴ Halmágyi István 1906. 419-420

Már e' szerint azon hitvány külső jegyekre nézveis minden nyúgtól Istennek hála ment lévén, nintsen semmi a'mi az én szívemnek a' Nagyságával meg edgyező jó kívánságainak tellyességét tovább függőben tarthassa.”¹⁸⁵

Úgy tűnik, valóban nincs már semmi akadály a házasságnak. Az ebben az időszakban kelt levelek bámulatos variációi egy több mint két évszázaddal ezelőtti széptevésnek. Az első levelek tartózkodó, udvarias hangja lassan-lassan megváltozik, s a harmincadik évéhez közeledő Teleki végtelenül kedvesen udvarol alig tizenöt esztendő választottjának. 1769 januárjában ezt írja: „de instálok Ngodnak alázatossan hogy a Correspondentiához való szokatlanságából vett mentsége Ngodnak ne foszszon meg továbbrais engemet attól az örömetől, melyet mindenkor a Ngod hozzám való Kegyességeinek jeleiben keresek, és távol létemben egyedül a Ngod Leveleiből vehetek. Én pedig a Ngod kegyességit nem csak meg nyerni, hanem mindenkori szives tisztelettel és tökéletes hivséggel érdemelnis kívánom.”¹⁸⁶ 1769. április 18-án Sáromberkéről kelt levelét így kezdi: „Meg fogyatkozván hizelkedő reménységemben, mely szerint ide lett fel érkezéssel Nagyságod[na]k óhajtott kegyes választát és tudósítását Vásárhelyi postával vennem bizonyosnak tartottam, nem tehetem hogy időmet halgatásban tölcsem, és azzalis Nagyságodtól való távol létemnek érzékenységét terhesicsem, mert ugyanis a' miolta szerencsém vagyon Nacságod jó szívét közelebről ösmérnem, minden napokat, melylyeket Nacságod tisztelete nélkül el töltenék, el vészett időnek tartanám, és életem napjai közé nemis számlálnám.”¹⁸⁷ A jegyváltás előtt egyik levelében arra kéri Zsuzsannát, szüleit, nagyszüleit tudósítsa saját beleegyezéséről, hogy odaérkezésekor a hozzátartozók már legyenek felkészítve, s „azok [mármint a lány jóindulatai] az én boldogságomnak valamint tzéllya, úgy eszközeiis önként lehessenek. Egy kis áldozatot kérek Edes Kintsem! hogy tudniillik Ngod azt az ékesítő Szemérmetességét, melyben született, és neveltetett, az én boldogságomnak, mely a' Ngodéval egyben köttetett, önként rövid időn feláldozni méltoztassék. Tudom, hogy az a' szemérmetesség tsak ezen írásomnak olvasásátolis fogja irtoztatni Ngodat; de kérem Édes Kintsem engedgye meg nékem ezt a' kis szükséges orczátlanságot a' Ngod meg győzésére.”¹⁸⁸ Pár nappal az eljegyzés után Szebenbe kell mennie a nemrég megalakult erdélyi mezőgazdasági egyesület ülésére. Onnan ír mátkájának: „Ki mondhatatlan rossz útban, de Istennek hála szerencsésen, tegnap énis Szebenben beérkezem. A' Gazdaságról és Mesterségekről fel állott Társaságban ugyan valóban kevésre megyünk, ha annak több Tagjai úgy oda haza hagyták az eszeket, mint én Drágban; mert nékem az a Drág, vagyis inkább Drágban hagyott leg Drágább Kincsem úgy el viszi sokszor az eszemet, hogy ha szárnyaim volnának, mindgyárt magamis utánna repülnék.” Arról is beszámol, hogy Szeben felé jövet bement Héderfájára is, ahol Bethlen Zsuzsanna édesapja és valószínűleg mostohaanyja¹⁸⁹ is beleegyezésüket adták a Zsuzsanna-napi egybekeléshez. „Egységemre nézve Istennek hála énis még eddig jól vagyok, és az ő Excellentiájok hozzám való Kegyességekben vetett jó reménységemmel táplál-tatván talám Susanna napig jólis leszek; de akkor ha a szívemis kívánságának tellyesedésével meg nem gyógyittatik, az egységemis bizonyosan el romlik.”¹⁹⁰

¹⁸⁵ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Sárd, 1769. október 25. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2192.)

¹⁸⁶ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Sárd, 1769. január 12. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2181.)

¹⁸⁷ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Sáromberke, 1769. április 18. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2184.)

¹⁸⁸ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Sárd, 1769. november 6. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2193.)

¹⁸⁹ Iktári Bethlen Domokos három évvel első felesége halála után, 1758. aug. 3-án újránősül. Második felesége bethleni gróf Bethlen Kata (1726-1769).

¹⁹⁰ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Szeben, 1769. november 28. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2194.)

Minden bizonnyal Drágban ekkor már folynak az előkészületek a Zsuzsanna napjára kitűzött me-nyegzőre. A mátkaság utolsó időszakában a levelekben már az esküvővel kapcsolatos apró problémák is feltűnnek. A vőlegény úgy látszik, megígérte, hogy saját szakácsait is elküldi a drági konyhai előkészületekre, de az egyik legjobb szakácsa pontosan akkor betegedett meg. A menyasszony nagyanyja köszönetét tolmácsolja Telekinek: „A nagy Aszszony ő Nga igen szépen köszöni, hogy avagy tsak a' két szakácsat is el küldi a' Mlgos ur, és ő Nga eléggé sajnálja a' leg jobbik Szakácsot mind azért hogy ide nem jöhetet, de főképpen azért, hogy ha meg talál halni Szegény; olyan jo tanult Szakácsba nagy kárt vall a' Mlgos Ur. Én pedig írhatom, hogy alig várom azt az órát, melyben tisztelhessem Személyesen Édes Kintsem.”¹⁹¹ Teleki mintegy tíz nappal az esküvő előtt jelenti, hogy útra tette a két segítséget: „Most Szebenben cura alatt lévő legtanultabb Szakácsomat betegsége miatt el nem hozhatván, az itthon valók közül a' két leg jobbikat küldöttem; edgyiket téstákra 's Német étkekre, a' másikat pedig Magyar étkekre merem dicsérni, csak méltoztassék Édes Kincsem reájok vigyázatni hogy meg ne részegedgyenek.”¹⁹² Sajnos ennél többet a lakodalmi étkekről, előkészületekről, az ünnepség lefolyásáról nem tudunk meg. Méltán sajnálhatjuk, hogy a jószemű Rettegit csak temetések alkalmával invitálták Drágra.

Az esküvő után két héttel az újdonsült férj feleségét sáromberki birtokára viszi. Az eklézsia anyakönyvében olvashatunk erről: „19 febr. Házasodott a mű Grófunk Teleki Sámuel Ur ő Nsga Kamarás v. aranykultsos Ur, vette a Groff Bethlen Domokos Ur ő Nsga szüz Leányát Bethlen Susannát 16 esztendő s koráb[an], a Veselényi Ferentz Ur ő excellentziája unokáját. Drágba volt a Lakodalom, hozta haza ő Nsga ide 2-a Mártii és én prédikállottam a Templomb[an] 4-a ejusdem [...] ő Nsgk jelenlétekb[en], és akkor Urvatsorájátis osztottam. NB. 25 Decembr. (már az előtt egynéhány nappal menvén beléjek lakni) prédikállottam itt Sáromberkén a Grofftól épített uj házakban [...] az egész Ekklá előtt és meg áldottam, imátkosztunk in pleno eisdem verbis. Az ajtok[na]k homlokaira vagyis frontispiciumokra a maga nevét így tette fel a Groff: GST.”¹⁹³

A sáromberki kúria felújítását tulajdonosa még házassága előtt tervbe vette. 1768 júliusában írja Sárdról egyik tisztartójának, hogy deszkáztassa meg a zsindeyes épület két „föld pádimentumos” szobáját, a téglás szobák maradhatnak. Úgy tűnik, a sáromberki lakóház elhanyagolt állapotban lehetett, de a betakarítási munkálatok idején nem akarja az udvari, embereket az építkezéssel, a nyári munkáktól elvonni. „Bé takarodás után pedig meg láttyuk mire segitt az Isten. Mész iránt tettem Gyaluban kész pénzemért rendelést, ha foganattya nem lészen, én egy rősz ember után se járok, hanem másuttis pénzért kaphatok.” Ezután egészen részletes utasításokat tesz a téglavetést illetően: „A' mostan munkában való téglá -írja - vastag rendkívül ne légyen, hogy jobban meg éghessen, és fundamentában szolgálgasson, elegendő kövünk nem lévén. Arrais jól reá kell vigyázni, hogy a sárját minél jobban meg gyúrák, a munkát ne kiméllyék, a' földetis jól meg válaszsza és a téglákat jól ki száraszsza.”¹⁹⁴ Az építkezés tényleges elkezdésére a következő év tavaszán kerül sor. Újra az egyházi anyakönyvet tanúztatjuk. „17 Apr. kezdett épitetni magán[a]k házakat a mű Grófunk 600 forintokért fogadta volt a Pallér 9 házakat, a felső tractust meg is készültek [!] 8berbe, tsak az Asztalos munka hijja.”¹⁹⁵ A munka elkezdését egyébként már Bethlen Zsuzsannának is jelzi. 1769. április 18-án keltezett levelét így zárja: „Az nap mellyen Házamnak

¹⁹¹ Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. Drág, 1770. január 29. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2844.)

¹⁹² Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Sáromberke, 1770. február 8. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2199.)

¹⁹³ *Liber Ecclesiae* 30. (SárombRefEgyhLvt 1/2.)

¹⁹⁴ Teleki Sámuel ismeretlennek. Sárd, 1768. július 25. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 3. cs. 532.)

¹⁹⁵ *Liber Ecclesiae* 28. (SárombRefEgyhLvt 1/2.)

első fundamentum követ Isten segedelmével bé tettem.”¹⁹⁶ Három hónap múlva ugyancsak jóvendőbelijének írja örömmel: „Az én Házam Istennek szent segedelmével már a jövő Holnapbfan] fedelével edgyütt fel épül, melynek pusztá kőfalai között még most tsak óhajtasokkal és sűrű sóhajtasokkal töltöm időmet.”¹⁹⁷ Sajnos az építkezésről több adatunk nincs. Minden valószínűség szerint Teleki és felesége 1770-ben a kastély felső tractusának említett kilenc szobájába költözött, és itt élhettek 1773-ig, amikor az egyházi anyakönyv tanúsága szerint felépült a másik szárny is: „Ebben az esztendőb[en] 11 Maji kezdett építtetni itt Sáromberkén a Groff Urunk az alsó Tractus [!] éppen olyan formára mint a másik, elis végeztetett töbnyire úgy hogy bēfedődött.”¹⁹⁸ A szakirodalom meglepően kéve set szól a sáromberki kastélyról. Bíró József mindössze annyit ír, hogy vásárhelyi mesterek építették Teleki Sámuel sáromberki kastélyának két hosszan nyúló földszintes szárnyát a hetvenes években.¹⁹⁹ Erdélyi kastélyok című könyvében valamivel többet mond: „Hihetőleg Topler János volt a pallér, az itteni templom építője. Két hosszan nyúló szárnya van, pavilonokkal s még teréziánus kiképzéssel, újabban egy harmadik épületet is toldották hozzá.” Ezenkívül Schuchbauer Anton²⁰⁰ nevét is említi, de csak feltételelesen állítja, hogy ő készítette talán a sáromberki kastély két szobájának stukkómenyezését.²⁰¹ Többet mond a kastély berendezéséről, de erről a megfelelő helyen fogunk szólni.

A sáromberki évek

Teleki Sámuel közel nyolc esztendőt tölt Sáromberkén, ebben a közepes nagyságú Maros menti faluban,²⁰² melynek egyetlen említésre méltó nevezetességeként Benkő József 1777-ben Teleki Sámuel ott lévő könyvtárát említi.²⁰³ Mégis látni fogjuk, hogy ez alatt a nyolc év alatt Sáromberke valóságos művelődési központ lesz annak köszönhetően, hogy Teleki Sámuel kúriáját alkotóműhellyé teszi. Innen küldi Európa neves egyetemi városaiba francia, német, latin nyelvű leveleit, ide érkeznek neves külföldi tudósok, professzorok válaszlevelei, innen szervezi meg egyre bővülő könyvbeszerzési hálózatát, innen kölcsönöz könyveket, számos hazai tudóst innen irányít, támogat. Erről a korszakról írja Teleki Sámuel egyik méltatója: „A' Nagy Teleki Sámuel már férjfikort érve boldogul élt vala szeretett Feleségével Sáromberki kies Tusculanumában; életét egyedül a' Tudományoknak, és csendes házi örömeknek szentelte; sem Dicasteriumoknál nem practisált, sem más szolgálatot nem folytatott vala.”²⁰⁴

¹⁹⁶ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Sáromberke, 1769. április 18. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2184.)

¹⁹⁷ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Sáromberke, 1769. július 23. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2188.)

¹⁹⁸ *Liber Ecclesiae* 38. (SárombRefEgyhLv 1/2.)

¹⁹⁹ Bíró József: Erdély művészete. Budapest, [1941]. 24

²⁰⁰ Schuchbauer Anton (1719-1789) - szobrász a 18. század egyik legjelentősebb barokk mestere Erdélyben. B. Nagy Margit is neki tulajdonítja a sáromberki stukkódíszek elkészítését. *{Reneszánsz és barokk Erdélyben. Bukarest, 1970. 321-322.}*

²⁰¹ Bíró József: *Erdélyi kastélyok*. Budapest, 1943. 91

²⁰² Az udvari cselédeken kívül ez idő tájt Sáromberkén 37 örökös jobbágy, 9 zsellér és 10 hazát lan zsellér élt. (Szabó Miklós: Sáromberke rövid története 1319-1944. = Sáromberke 1319-1994. Kiadja a Sáromberki Református Egyházközség, 1994. 13.)

²⁰³ *Transilvania speciális*. I—II. A kézírásos mű harmadik kötetében ezt írja Benkő: „Sáromberke, Juris Telekiana. Eruditorim laudem, ab insignu et instructissima [Cui nulla in Transsilvania privati ullius extata] Bibliotheca Illustrissimi Domini S. Rom. Imperii Comitiss Samueli Teleki de Szék, Sypremi Comitiss de Küküllő merito adipiscitur.” (351.)

²⁰⁴ Méhes Sámuel: *A'Nagy Cancellarius képe*. = *Halotti beszédek* 1825. 56.

1771-1787 között a könyvszerető tudós családnak kilenc gyermeke születik, de közülük felnőtt kora csak hárman éri meg: Domokos, Mária és Ferenc.²⁰⁵

A növekedő család és az ezzel párhuzamosan gyarapodó gondok a gyermekesorból épphogy felcseperedett Bethlen Zsuzsannát nehéz próbatételek elé állítják. Rövid idő alatt hozzáértő háziasszonnyá válik, hamar beletanul a birtokügyek rendezésébe, intézőket, számtartókat ellenőriz, irányít, vesződik, ha kell, a belső cselédséggel. S mikor később férjét a hivatali megbízatások távol tartják a családtól, már egymaga képes intézni a háztartás, a család ügyeit.

Házasságuk első éveiben példaként látja maga mellett a napjait szigorú renddel beosztó, tevékeny élettársat, azt a férjet, aki falusi otthonában tudományos műhelyt alakít ki, ahol a könyvtárteremtés komoly feladatával birkózik, a Janus Pannonius-életmű új kiadásának előkészítésével foglalatoskodik, s szervezi hazai és külföldi kapcsolatrendszerét.

Valójában a sáromberki évek is elszigeteltségben telnek, hiszen Teleki távol él külföldi barátaitól, hazai tudósokkal is csak ritkán találkozik, de a sárdi magánnyal szemben az a lényeges változás, hogy itt már sikerül kiépíteni levelezési kapcsolatait. Minden valószínűség szerint soha annyi levelet nem címeztek ebbe a faluba, mint a 18. század 70-es éveiben, a család napi kiadásai között pedig állandó tételként szerepel a postára küldött levelek költsége. Telekinek sikerül Sáromberkéről ablakot tární Európa felé. A magányos tudós érdeklődéssel követi a hazai és külföldi tudósvilág eseményeit. 1771-ben Christoph Becknek arról ír, hogy Saxe professzor őt kérte fel készülő munkája - Gellius Attikai éjszakáinak új kiadása - recenzálására. A levélből kitűnik, hogy Teleki valóban jó ismerője a kérdésnek. Becket arra kéri, hogy ha a mű általa ismert irodalmán kívül tud még valami fontos kódexről vagy kiadásról, amit fel lehetne használni, értesítse őt erről.²⁰⁶ 1773 júniusában Dobai Székely Sámuelnek Horányi Elek Biographia eruditorumst emlegeti. (Valószínűleg a jeles irodalomtudós két év múlva megjelenő *Memória Hungarorum* című munkájáról van szó.²⁰⁷)

A Sáromberkén kelt levelek egyik legérdekesebbikének fogalmazványa szerencsés módon ma is megvan a marosvásárhelyi könyvtárban.²⁰⁸ 1775 novemberében Friedrich Mieg

²⁰⁵ A családi bibliába Teleki bejegyzí gyermekei születésének időpontját (Mv. Teleki kt. Tho-43b.):

„Ao. 1771 d. 5-a Sept. adta az Úr Isten Sámuel fiamat. A. 1774 d. 14 April. elis vette Sáromberkén.

Ao. 1772. d. 15 aug. Nyolczadik hónapban lett időtlen Leánykám Sáromberkén.

Ao. 1773. d. 5 Sept. Midőn a II. Josef R. Császár Erdélyben járt Született Istennek áldásából Kedves Domokos fiunk Sáromberkén.

Ao. 1774. d. 26 Sept. lett Mihály fiam; meg halt azon esztendőben 24. Decembris, Sáromberkén.

Ao. 1776. d. 26 febr. lett Josef fiam; de meg hala Josefis ugyan azon esztendőben d. 23 Aug. Sáromb.

Ao. 1777. d. 23 Nov. Született vigasztalásunkra Mária Leányunk, Sáromberkén.

Ao. 1780. d. 29. Novemr. Hatodik hónapban lett időtlen fiam Szebenben.

Ao. 1783. d. 27. Aug. midőn a II. Josef R. Császár Erdélyben másodsor járt, adta az Isten ingyen való irgalmasságából, második Sámuel Fiunkat N. Szebenben. Áldassék Sz. Neve érette!

Ao. 1787. die 26 februarii adta az irgalmas Isten Ujj áldását Házomba, midőn Nagy Váradon reggeli hét Óraker Szerencsésen született Ferencz fiam. Légyen kedves az Isten, és emberek előtt! Meg kereszteltetett más nap, N. Váradí Ref. Prédikátor Tiszt. Keresztési Josef Ur által, a Szálláson, mely ez előtt Püspöki Residentia volt.”

²⁰⁶ Teleki Sámuel Christoph Becknek. Sáromberke, 1771 február. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms.285.)

²⁰⁷ Teleki Sámuel Dobai Székely Sámuelnek. Sáromberke, 1772. február. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

²⁰⁸ Teleki Sámuel Friedrich Miegnek. Sáromberke, 1776. november. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.) Közli Friedrich Jüngling: *Briefe von Gelehrten an Gelehrte*. Magazin für Geschichte, Literatur und allé Denkwürdigkeiten Siebenbürgens. Kronstadt, 1846. II/2. 201-205. Magyar fordítását közli Teleki Sámuel 1976. 73-78.

heidelbergi tudós kért Erdély szellemi, kulturális életére vonatkozó adatokat. Válaszában Teleki felvázolja az ország elmaradottságának okait. Maga a nép alkalmas „minden erényre”, tudományok, művészetek ápolására, a „bölcsség befogadására”. De mindennek számtalan akadálya van. Elsőként a vallási megosztottságot említi a levélíró. Az ország lakói más és más úton járják a művészetek, tudományok útjait. Bár a protestánsoknál zavartalanabb az „értelem használata”, mivel kisebb a vallás korlátozó hatalma az „okoskodás szabadsága” felett, az uralkodó vallás képviselői nem akarják, hogy a „tanítvány nagyobb legyen a mesternél”, s így a más felekezethez tartozók csak az ő kényük-kedvük szerint érvényesülhetnek. Erdélyben tehát, ha valaki tehetséges, csak úgy boldogulhat, ha a kato'J-kus egyház vezetői megengedik.

A levél ismerteti a hazai oktatási viszonyokat, beszámol az egyes tudományok helyzetéről. Az európai felvilágosodás gondolatvilágával megegyezően hangoztatja a természettudományok művelésének szükségességét. Olyanokat - írja - , akik természettudományokkal foglalkoznak, alig találni többet, mint a Théba kapui vagy a Nílus kikötőinek száma. Nyilván sok nehézséggel járnak ezek a stúdiumok és költségesek. A magyarok, minthogy Európa többi népeinél mostohább sorsuk volt, csak későn fordíthatták figyelmüket ezekre a tudományokra. Csupán akik az orvoslás gyógyító művészetére szánták magukat, azok toglal-koznak a mesterségükhöz szükséges természetrajzzal. De még senki sem vállalkozott arra, hogy a természet világának minden szögletét felkutassa, s hogy például a köveket és ásványokat, melyek ezeken a vidékeken találhatók, összegyűjtse és nyilvánosságra hozza.²⁰⁹

Az erdélyi művelődési élet hátramaradottságának másik okaként a levél a könyvek hiányát említi. Nem terjed a műveltség, minthogy a magyarul írók munkái kéziratban hevernek, vagy legjobb esetben a szerzők saját költségén jelenhetnek meg. De a tudományok művelését gátolja a cenzúra szigorúsága is. Ez annyira megnehezíti a dolgot, hogy „a magyarok közül kikerülő tehetség majdnem sohasem érik meg, vagy ha gyümölcsöt is hoz, az csak nagyon halvány”. Utal arra is, hogy a könyvek hiányát nem lehet külföldről pótolni, hiszen az nagyon költséges lenne. A magyar nyelv az ország határain túl nem terjed, s akkor, amikor a „németek, ángliusok, franciák, taliánok mind saját nyelvükön írnak, Erdélyben, a műveltség eme távoli sarkában, latinul kell megtanulni”.

A kép, amelyet Teleki Erdély helyzetéről rajzolt, természetesen kissé egyoldalú. Bár a levél elején írja, hogy a címzett kérésére csupán „a profán és szent tudományok” helyzetét fogja felvázolni, mégis Erdély soknemzetiségű, sok felekezetű lakosságának művelődési élete nem vizsgálható pusztán az általa érintett kérdések szempontjából. Lényeges viszont az, hogy a levél egyértelműen Teleki segíteni akarását bizonyítja. Reménykedve zárja sorait, hogy talán hamarosan eljön az idő, amikor panaszai orvoslást nyernek. Addig is - mint egyetlen reális lehetőséget - a külföldiek segítségét említi. Viszont csak saját felekezetének fiaira gondol: „Meg kéne segíteni a protestánsokat, hogy akik Európa műveltebb népeihez akarnak menni tudományokért, nyíljanak meg számukra a tudomány forrásai, és hazafelé csörgedezzenek némi patakokcák, melyekben a tudomány rusnyaságai megmosatnak és a műveletlenséget felszámolják”. A külföldről nemrég hazatért Teleki világosan látja a hazai oktatási viszonyok elmaradottságát. Tudatában van annak is, hogy ennek felszámolása a tanítási rendszer megújítását igényli. Lassan megérlelődik benne a tenni akarás, s amikor

²⁰⁹ Ugyanebben az időben Benkő Józsefet hasonló gondok aggasztják, 1775-ben így panaszkodik a főkörmányszéknek: „Ebben a mi boldog és tudományoknak való századunkban, midőn a természetnek növényországa törvényeit Európa minden szögletében szorgalommal tanulják, csak a mi Erdélyünk van arra kényszerítve, hogy néhány tudóunkat kivéve, az iskolai ifjúság rendkívüli kárára azt sem tudjuk, mi értendő a természetrajz neve alatt.” (Benkő Samu 1971. 75.)

1767 augusztusában az Erdélyi Református Főkonzisztórium felkéri a nagyenyedi kollégium főgondnoki tisztségének elvállalására, igent mond. Válaszlevelében²¹⁰ csak annyit kér, hogy ne kelljen a kollégium gazdasági ügyeivel foglalkoznia, ehelyett legyen alkalma „a Studiumok[na]k jobb rendben vételekben főképpen munkálkodni”. „Mindazonáltal meg kell vallanom - írja -Excellentiátok előtt, hogy ha Vallásomnak szeretete, és a' közjónak előmozdításában való buzgóságom felyül nem haladnák bennem, a' magam privatumomnak szeretetét, és Excellentiátok előttis tudva lévő sok hányattatásim után a' magam csendességének, és hátra lévő életem obscuritássának kívánását, igen sok és nagy okaim volnának a' mellyekre nézve Excell[en]tiátok[na]k hozzám bocsátott kegyes parancsolattyok alóli való fel szabadittatásomat alázatosan kérném.” Látni fogjuk, hogy Teleki élete végéig munkálkodik az oktatás megjavítása, iskolák megsegítése érdekében.

Végül arról is szólanunk kell, hogy a hetvenes évektől kezdve feleségével együtt jelen van SároMBERKE mindennapi életében. Amellett, hogy munkaadók, hiszen a kastélyban s a gazdaságban a falu nagy részét dolgoztatják, egyházat, iskolát támogatnak, Jemplom- és iskolaépítők. Az egyházi anyakönyv több bejegyzése vall erről. 1773-ban Péterffy László ezt írja be: „Ezen E[sztendő]ben ígért a Mlgos Groff Teleki Sámuel Ur ő Nsga az Aszszonyal edjűtt Mltgs Groff Bethlen Susanna Aszszonyal, kedves feleségével, hogy adnak ezer Magyar Forintokat a Pap számára, hogy annak interessé esztendőnként járjon a SároMBERKI Papnak mindörökké, melyet jövő esztendőb[en] mégis akarnak adni ő Ngok. Segítsd én Istenem őket, h[ogy] e szent szándékb[an] elő mehessenek, és meg telyesithessék.”²¹⁰²¹¹ A következő év bejegyzései között pedig már azt olvashatjuk: „A múlt esztendőb[en] amely ezer Magyar forintokat ígérték volt a SároMBERKI Ek[lézsiána]k Mltgs Impr. Groff Széki Teleki Sámuel Ur és szerelmes Felesége ő Nsg. Mltgs Groff Iktári Bethlen Susanna Aszsz[on] azt most ezen esztendőb[en] meg telyesitik, mert adának ő Ngok Istenhez való buzgoságokból ezer M. forintokat.”²¹²

A falu ura azt is elhatározza, hogy a régi fatornyú templom helyett új kőtemplomot építtet. A kivitelezésre azonban csak később kerül sor, hiszen 1784. július 28-án teszik le a templom alapkövét. Ennek latin nyelvű feliratát az egyházi anyakönyvbe is bevezeti az akkori lelkész: „Istennek dicsőségére S. R. I. C. Teleki Sámuel, G. Bethlen Susanna, Domokos és Mária kedves gyermekeik tették le, 1784. július 28.”²¹³ Kilenc esztendő múlva a templomépítés befejezéséről olvashatunk: „Ezen esztendőb[en] végződött a templom hála legyen Isten[ne]k, Mltgs Groff Teleki Sámuel Ur ő Extzellentia az Aszszonyal Groff Bethlen Susanna Extzellentiaj[ával] edgűtt építette: fizesse meg az Isten ő Extzel[lentia]jokna[k] e jó tselekedetét jóval itt és a Menyb[en].”²¹⁴

A fennmaradt források bizonyossága szerint a patrónus élete végéig szívéen viseli SároMBERKE egyházának, iskolájának sorsát. 1804-ben 1000 forintos alapítvány kamatját utalja a pap és iskolamester fizetésének kiegészítésére.²¹⁵ Következő évben a Maroson lévő malma vámjának egynegyedét szánja ugyanerre a célra.²¹⁶ 1815-ben egy mázsánál nagyobb harangot öntet a templom számára, majd új iskolaépület és tanítói lak építéséről intézkedik.²¹⁷

²¹⁰ Teleki Sámuel az Erdélyi Református Főkonzisztóriumnak. SároMBERKE, 1767. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 42. cs. 1510.)

²¹¹ *Liber Ecclesiae* 38. (SároMBERKEfEgyhLvt 1/2.)

²¹² *Liber Ecclesiae* 41.

²¹³ „DEO ADORANDO. SAM. S. R. I. C. TELEKI SUSANN. C. BETHLEN. CONJUGES. DOMINIC ET MÁRIA. CARISS. PIGNORA POSUERUNT. Ao. MDCCLXXXIV. D. XXVIII. JULI.” (*Liber Ecclesiae* 63).

²¹⁴ *Liber Ecclesiae* 81.

²¹⁵ SároMBERKEfEgyhLvt 1/1. 155-156.

²¹⁶ Uo. 1/21. 53.

²¹⁷ Uo. 1/21.31.

Teleki Sámuel adományai között néhány klenódium is szerepel. 1793-ban jegyzi fel az egyik adományt a falu lelkésze: „Ebbe az Esztendőben] jöve ide Bétsből a Cancellariusné Mltgs Groff Iktári Betlen Susanna Aszszony ö Excellenziaja Mltgs Impr. Groff Széki Teleki Sámuelné és ada ez Ekl[ézs]i]a számára egy szép ezüst lábas aranyos pohárt és egy szép ezüst, vastag, vastagon aranyos tánygyért.”²¹⁸ 1797-ben, Bethlen Zsuzsanna halála évében pedig két régi török szőnyeget ajándékoznak a templomnak.²¹⁹ Mára már a hajdani patrónus adományai közül csak egy-két tárgyi emlék maradt meg. Az egyházközség levéltári adatai mellett ezek a klenódiumok s mindenekelőtt maga az 1785 óta álló református templom tanúskodik Teleki Sámuel Sáromberkét pártoló mecenatúrájáról.

A hivatali pálya állomásai

A kezdő hivatalnok

Láthattuk, hogy a külföldről hazatért fiatal főúr az udvartól elszenvedett sértés okán huzamos ideig távol tartja magát a politikai élettől. Az enyedi kurátori tisztségen kívül csak egyetlen megbízatást fogad el. Az udvar kezdeményezésére létrejött első erdélyi mezőgazdasági egyesület (Societas Agriculturae et Artium) 1769. május 26-án kelt körlevelével²²⁰ Telekit is felszólítja a társaságba való belépésre. Augusztus 13-án válaszol²²¹, megköszöni a megtisztelő hívást. Bár úgy érzi, mezőgazdasági és általános gazdaságtudományi ismeretei még hiányosak ahhoz, hogy cselekvően részt vegyen a társaság munkájában, mégis azonnal felajánlja anyagi és erkölcsi támogatását. Menyasszonyának 1769 novemberében írott levelében említi, hogy Szebenben részt vett a társaság gyűlésén.

Mária Terézia erdélyi politikájának egyik jellegzetes megnyilvánulási formája az, hogy magas állami hivatalok betöltésére maga akar megfelelő embereket nevelni. Ennek érdekében a főúri-nemesi társadalom legkiválóbbjait bizonyos funkciókkal ruházta fel, így készítve fel és egyben kötelezve le őket az udvar feltétlen szolgálatára.

Így kerül sor Teleki legelső politikai megbízatására is, a Küküllő vármegyei főispáni hivatal elnyerésére. A családi biblia már említett feljegyzései között olvassuk a beiktatás pontos dátumát: „Küküllő Vármegyei Fő Ispánnak installaltattam Ao. 1774 d. 6. Dec. Gálfalván.” Teleki későbbi szekretáriusa, Szentgyörgyi Imre, aki a kancellár szolgálatában töltött évek eseményeiről feljegyzéseket készít²²², hitelesen örökíti meg a kinevezés történetét is²²³: „Lemenvén G. T. Académiáról egy bizonyos ideig semmi politikai hivatalt nem vitt; hanem a' maga Jóságába lakott 's azt organizálgatta mint privatus hivatalt, mellyért egy valaki azzal árulta-bé a Császárnak: hogy nem akar szolgálni, kinek-is parantsolatjára akkori Erdélyi Gubernii Praeses Ausperg ötett személylesen meg-kérdezte: melyre azt felelvén: hogy ha ő Felsége Szolga Birájának teszi-is, igen kész szolgálni, de maga magának

²¹⁸ *Liber Ecclesiae* 86. (SárombRefEgyhLvt 1/2.)

²¹⁹ A két erdélyi török szőnyeg közül az egyikről biztosan tudjuk, hogy 17. századi, és 1900-ban kivitték a párizsi világkiállításra. *Liber Ecclesiae* (SárombRefEgyhLvt D/1900.) Az első világháborút követő években a nem kultikus használatú műkincsek elrekvirálásától félve dönt az egyházközség a szőnyegek eladásáról. így 1925 augusztusában a falu akkori patrónusa, Teleki Károly 90 000 lejtért megvásárolja a két szőnyeget. (Uo. BC/3-1925.)

²²⁰ A Lázár János elnök aláírásával ellátott nyomtatott körlevél a Teleki-könyvtár állományában található. (*Chartophil. Miscellaneorum*. Tf-1157. Ms. 160. 521-523.)

²²¹ Teleki Sámuel a Mezőgazdasági Egyesület elnökéhez. Sáromberke, 1769. augusztus 13. (*Chartophil. Miscellaneorum*. Tf-1157. Ms. 160. 523-524.)

²²² *Miscellanea Trannica et alia colect.* A. 1812 et 1813. (Kv. ÁLvt)

²²³ Mv. Teleki kt. Teleki Sámuel lt. 1/2

Hivatalt nem adhat, most pedig competens Vacantia nints, mellyért esedezhessen - parancsolta a' fenn emiített Praeses, hogy ezenn ki-nyilatkoztatását adja írásba és írásba-is adta, s aztán való Esztendőbbe tsak hamar minden Candidatio és kérés nélkül Fő-Ispáynak nevezetett Küküllő Vármegyébe.”

Ezzel vette kezdetét Teleki közhivatali megbízatásainak hosszú sora. Funkcióit ő maga sorolja fel 1796-ban megjelenő könyvtárkatalogusának előszavában: „Mindaddig az országban forgolódtam és felséges Mária Terézia alatt előbb királyi kamarássá neveztettem ki és Küküllő vármegye főispánjává, valamint erdélyi udvari tanácsossá; aztán pedig a halhatatlan emlékeztető II. József őfelsége belső titkos tanácsossá nevezett ki és Erdélyből távozva Bihar vármegye főispánja, Szabolcs, Arad, Békés, Csongrád vármegyében és a hajdú városok kerületében királyi biztосként delegáltattam. Két év múlva magyar udvari alkancellárrá tettem, majd Máramaros megye főispánjává. Amikor a birodalom gyeplőit a nagyon bölcs II. Lipót vette kezébe, erdélyi udvari kancellárrá nevezett ki és mellette Bihar vármegye főispánjává.”²²⁴

1777-ben tehát a császárnő Telekit „Erdélyi N. Fejedelemségben Kormányszéki tanácsodnak” nevezte ki²²⁵, s így a következő év elején kénytelen Sáromberkéről Szebenbe költözni. A család azonban egyelőre nem megy vele.

A házastársak levélváltása tájékoztat a családfő hivatali és magánéletéről. Feleségének beszámol napi teendőiről s arról, hogy szabad idejét hogy tölti. Bár egyre többet „forgolódik hivatalos ügyekben”, mégis igyekszik szabad perceit „a betűnek szentelni.”²²⁶

Tudós barátai is abban reménykednek, hogy a hivatali megbízatások nem fogják teljesen elszakítani a tudományoktól. Benkő József például így ír: „Nem olyan szűk a Nsgod példás szorgalmatossága előtt az idő, hogy a' midőn a' Felséges Uralkodónak, és a Hazabéli Külső 's Belső Állapotoknak szolgál, azonnal a' különösseget szerető nevezetes Tudományoktól és Nemzetünk Históriájának fímdamentumos vizsgálásától és rendbe szerkesztésétől el-fogattassék.”²²⁷

1783. március 1-én arról értesíti az akkori alkancellár, Bánffy György, hogy II. József ki akarja nevezni a magyar kancellárián belül az erdélyi ügyek tanácsosának. Teleki udvarias hangon utasítja vissza a császári kegyet, arra hivatkozva, hogy nagy terhet jelentene számára a bécsi tartózkodás, minthogy beteg feleségét egyelőre nem tudná magával vinni, s a kétfelé vezetett háztartás túlságosan költséges lenne. Kéri Bánffyt, biztosítsa az uralkodót teljes hűségéről és odaadásáról, ugyanis Erdélyben mindenkor kész őt szolgálni.²²⁸ Teleki azonban nem csak az esetleges anyagi megterhelés vagy a családi bajok miatt húzódózik ettől a megbízatástól. Úgy látszik, nem volt kedvére a magyar kancellária keretén belül dolgozni. Mindvégig a központosítás ellen, Erdély függetlenségéért és önálló hivatalpolitikai-adminisztrációs igazgatásáért küzdött. Már évekkel azelőtt, 1779-ben is, amikor a Nagyfejedelemség beolvasztásának hírért hallja, aggodalmaskodva érdeklődik Bruckenthal Sámuelről, majd örömmel veszi tudomásul, hogy pusztán kőszá hír volt az egész.²²⁹

Annak ellenére, hogy 1783-ban visszautasította a II. József által ajánlott tisztséget, a császár mégsem mellőzi, s mikor türelmi politikájának érvényre juttatása folytán a közigazgatás vezetőinek soraiba protestánsok kinevezését fontolgatja, választása újra Telekire esik.

1785-ben a nagy közigazgatási reform végrehajtásakor az országot 10 - Erdélyt külön

²²⁴ *Bibliothecae Samuelis S.R.J. Com. Teleki de Szék Pars Prima...* Viennae, 1796. XXIX-XXX.

²²⁵ A családi biblia bejegyzései között erről: „Gubernialis Consiliariusnak introductattam Ao.1777 d. Dec. N. Szebenben.”

²²⁶ Teleki Sámuel Christophorus Saxénak. Szeben, 1779. július 17. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. MS.285.)

²²⁷ Benkő József Teleki Sámuelnek. Középajta, 1777. december 3. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 38. cs. 212.) Közli Benkő József 1988. 52.

²²⁸ Teleki Sámuel Bánffy Györgynek. Szeben, 1783. március 1. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs.)

²²⁹ Teleki Sámuel Bruckenthal Sámuelnek. Szeben, 1779. január 30. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

3 -kerületre osztotta, ezek élére királyi biztosokat állított.²³⁰ Az uralkodó maga két protestáns jelöltet javasol, egyikük éppen Teleki. Izdenczy kancelláriai tanácsos határozottan tiltakozik az ellen, hogy ilyen fontos hivatalt protestáns ember töltsön be, a császár azonban következetesen kitart elhatározása mellett. így kerül tehát a nagyváradi kerület élére - melyhez Szabolcs, Bihar, Békés, Arad, Csanád, Csongrád, a hajdúvárosok és a Nagy-Kunság tartozott - a protestáns Teleki.²³¹

1785. március 20-án vették be esküjét az udvarnál. Mint Bihar megyei főispán és a nagyváradi kerület biztosa rövid idő múlva családotól Váradra költözött. A sároemberki egyházi anyakönyvben erről ezt olvassuk: „Ezen esztendőben Tavasszal méné a mi Grófunk excellentissimusi Titulussal N. Váradra Regius Co[mi]ssariusnak 5000 Rfr. fizetésre.”²³²

II. József központosító politikájának eredményeként 1787-ben megtörténik az erdélyi kancellária beolvasztása a magyarországiába, s ekkor kerül sor Teleki alkancellári kinevezésére.²³³ Elkerülhetetlenné válik a Bécsbe való átköltözés. Lénait Sámuelnek, gazdasági intézőjének nyíltan megírja, hogy mennyire fűl a bécsi élettől: „Minthogy pedig már az Istennek, és a' Királynak úgy tetszik, hogy innétis lakásomat változtassam és továbbrais Bécsben szolgáljak, meg ítélteti Kgyld, mennyire irtóztat a bécsi költséges élettől, a' Tavalyi esztendőnek példája, melyben majd semmi hasznával sem éltem az Erdélyi jószágaim jövedelmének.”²³⁴ (Itt arra utal, hogy az elmúlt évben hivatalos ügyek miatt sokat kellett a császárvárosban tartózkodnia.)

Teleki 1787. május 21-én teszi le az alkancellári esküt. Négy év múlva, a II. József halála után újra önállósuló erdélyi kancellárián elnyeri a főkancelláriusi tisztséget, melyet aztán holtáig visel.²³⁵

Az alatt a három évtized alatt, amíg Teleki mint az udvarhoz közel álló erdélyi főhivatalnok megszakítás nélkül és fáradságot nem kímélve tevékenykedik, Európa színpadán világtörténelmet formáló események zajlanak le. A nagy francia forradalom hatására kibontakozó szellemi mozgalmak, a közép-kelet-európai feudális társadalom ellentmondásainak a kiéleződése, a napóleoni háborúk a Habsburg-monarchia népeinek életében is új korszak beköszöntését jelezték. Erdély válságos helyzete, az erősödő nemzeti ellenállás, a növekvő társadalmi ellentétek, felekezeti viszályok, a soknemzetiségű állam lakosainak szükségszerűen megélénkülő nemzeti ébredése azok a tényezők, melyek a 18. század végén és a 19. század elején meghatározzák az ország közéletét. Természetesen ilyen körülmények között az államigazgatás élére állított politikusra különösen nehéz feladatok hárulnak. Teleki már kinevezésekor tudja ezt, és felelősségének tudatában fogadja el szaporodó tisztségeit.

Négy császár szolgálatában

Teleki Sámuel hivatali pályafutása az 1774-1822 közötti időszakban négy Habsburg császár uralkodása idejére esik. Első megbízatását, mint láttuk, Mária Teréziától kapta.

²³⁰ Kosáry Domokos: *Újjáépítés és polgárosodás 1711-1867*. Budapest, 1990. 162.

²³¹ Marczali Henrik II. 1885. 159.

²³² *Liber Ecclesiae* 64. (SároombRefEgyhLvt 1/2.)

²³³ Mályusz Elemér 1939. 77

²³⁴ Teleki Sámuel Lénárt Sámuelnek. Nagyvárad, 1787. január 29. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2485.)

²³⁵ Egy a Teleki-könyvtárban található kancelláriai nyilvántartás szerint: „Gráf Sámuel Teleki, hatte bereits den 21 May 1787 den Eid als Vizekanzler geleistet, wurde am 5-ten Marz 1791 als erster Kanzler introduciert.” Übersicht der Eidesablegung der k. Sieb. Hofkanzley, Individuen seit der im Jahr 1790 erfolgten Trennung der Sieb. von der Hung. Hofkanzley. (Jelzete: Tf-445. c/2. Tom. II. Nr. 12.)

Ekkor még mindig él az ellenreformáció szellemisége - az, hogy a fő tisztségek betöltésénél a katolikusokat részesítik előnyben -, de lassan elkezdődik a nemkatolikus elemek beszívargása is. Ugyanakkor úgy tűnik, Teleki ekkorra már elfelejtette a vallási türelmetlenség miatt elszenvedett egyéni sérelmeit, és mint a császárnő feltétlen híve lát hozzá hivatala ellátásához. Ez idő tájt kelt leveleiben még kevés szó esik a megbízatásával járó feladatokról. Annyi bizonyos, hogy gyakran van távol otthonról. A Sáromberkére küldött levelek elsősorban családi dolgokról szólnak, legtöbbször részletesen tájékoztatja érdeklődő asszonyát magáról az utazástól, hivatalos és családi látogatásairól.

1777 júliusában kelt levélfogalmazványában a számunkra ismeretlen címzettet arra kéri, hogy amennyiben jónak tartja, segítse egy guberniumi állás elnyeréséhez: „Ha azért Fő és Mlgs Jó Uram ő Exlja a M. K. Guberniumba való bé lépésemet az ő Exclja előtt tudva lévő, előttem pedig titokban rejtezett jövőendő változásokhoz és környül-állásokhoz képest a Királyi szolgálatra, a Köz-jóra, Gyenge Házamra, és annak elő menetelére nézve javallya, az ő Exclja tettzésén megnyugszom, mert hogy Jómat kívánnya, elhiszem [...] ha pedig az ő Exclja bölcs előre-látása, az én Jómmal és nevedékeny Házamnak gyarapodásával mostani Sorsomat és Hivatalocskámat meg edgyezőbnek tartya, én azzalis meg elégszem.”²³⁶ Teleki ekkor tehát már maga keresi a hivatalt. Egy esztendővel Mária Terézia halála előtt Bruckenthal Sámuelnek írott levelében így értékeli a császárnő uralkodásának eredményeit: „Akik eszükbe idézik a császárnő ragyogó érdemeit Erdélyben, egyetértének velem, hogy soha oly virágzó és békés nem volt Erdély, mint őfelsége uralkodása alatt.”²³⁷ De éppen ilyen elégedett a kormányzásban anyját felváltó II. Józseffel is, akinek tíz esztendeig tartó uralkodása idején a birodalom életében rengeteg változás történik. Már trónra lépését követően több lényeges kormányzati reformot hajt végre, néhány ezek közül Teleki politikai pályájának alakulásához is hozzájárul, s ő családi levelezésében gyakran emlegeti a császárt. Sajnos ezekben a levelekben nemigen találkozunk a császári rendeletekről, egymást érő újabb és újabb intézkedésekről alkotott véleményével, inkább a koronás főnek irányában tanúsított „kegyes” megnyilatkozásai feletti örömeinek ad hangot, miközben személyes találkozásairól mesél. Különösen sok szó esik II. József 1783-as erdélyi látogatásáról. Június 5-én Szebenből írja feleségének, hogy egy nappal korábban „különös audientián” volt őfelségénél: „Áldott az Isten a ki a maga irgalmasságát reám terjesztette a Király előtt! Most estve meg alázza ő Felsége magát a Gubernátorhoz assembléban, egy óránál tovább mulatott közöttünk, és méltóztatott ittis, két versbenis velem szollani.” Ezután az uralkodó tervezett útvonalát írja le asszonyának: „Holnap ebéd után fog indulni, hogy az esső miatt meg nehezedett útban, szombaton estvére bizonyosabban meg érkezhessen Brassóban. Ott mulat vasárnap, onnét megyen Csik, Parajd, Remete felé Szász-Régenben, onnét Beszterczére, Radnára és Buccovina felé Lengyel Országban. Bánom hogy meg nem láthatyátok ő Felségét, mert nem megyen az első Marche-route szerint Sáromberkén keresztül. De még ád az Isten módot. A' Bécsi Urfi ha ott volna, csak reá bízám a fiamot, hogy vigye fel Régenben estvére, midőn a Császár meg érkezik és anffirolyla, de másra nem merem bízni, a ki annak jó módját nem tudja, mert félek, hogy illendőséggel nem megyén véghez, vagy a Gyermekeknek a nagy tojongságban valami baja esik.”²³⁸ Bethlen Zsuzsanna is igencsak bánkódik, hogy a császár nem utazott át Sáromberkén: „Eléggé bánom, hogy olyan szerencsétlen vagyok, hogy most sem láthattam meg a Császárt, de Domokos nagy Szomorúságban van érette, eleget consolálom, de még is csak bánya. De én egy kisség gondolkozásban estem

²³⁶ Teleki Sámuel ismeretlennek. H.n., 1777. július 29. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2230.)

²³⁷ Teleki Sámuel Bruckenthal Sámuelnek. Szeben, 1779. október 30. (Mv. Teleki kt. TF-1169. Ms. 285.)

²³⁸ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Szeben, 1783. június 5. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2399.)

édes Szivem hogy mit és csak azon, hogy még módomban lesz meg látni a Császárt. Légyen úgy a' mint az Istennek tetszik. Domokos fiamnak nagy öröme volt azon, hogy meg kérdezte őtet a Császár és azt mondotta, bár csak mondotta volna meg Édes Atyám Uram, hogy én abban az Esztendőben születtem, amikor a Császár ben járt.”²³⁹ Teleki válaszlevelében pedig így vigasztalja bánkódó családját: „Bizony nekem is igen nehezen esett, hogy Felséges Urunkat most sem láthattad, 's Domokosom sem láthatta; de nem tehetünk rólla. Nekem nagyon reménységem, hogy ha az Isten éltet még Erdélyben is meg láthatjuk ő Felségét. Ugy lehet, hogy Bécsben is. Domokos legalább meg láthattja, mikor Académiákra mégyn; ne busulylon rajta; csak úgy tanuljon 's úgy viselje magát, hogy a Születése emlékezetes Esztendeinek meg felelhessen. Hát mi mit mondjunk Édes Szivem? Ha a Mindenható, a Császárnak mindenik rendbeli benn járását, a mi Házunkban a' fiáknak áldásával emlékeztessé teszi.”²⁴⁰

Két év múlva nevezi ki a császár a sáromberki főurat a nagyváradi kerület biztosának, és Bihar megyei főispánnak. Teleki felutazik a császárvárosba, és lelkendező hangú levelekben számol be feleségének élményeiről: „Ma fogja a Cancellaria Felséges Urunknakis jelenteni meg érkezésemet. Addig Visitákat nem is teszek, míg ő Felségének elsőben lábaihoz nem borulok. Ugy hallom, hogy az én Resolucióm egyenesen ő Felségétől magától jöttki; még pedig igen kegyelmes móddal. Minden az Istenen áll.”²⁴¹ A korszak krónikása, Keresztesi Józseffeljegyzéseiben Teleki főispáni beiktatásáról olvashatunk: „A grófnak Bihar Vármegyei főispánságra való installáltatása volt d. 16 jun. amikor maga egy szép magyar orátiót mondott, diplomája felolvastatott. Ezekre főnotárius Tokay úr felelt. Az igazgatás módjáról való sok punctumok is előadattak. Ezt követték a czifra vendégségek és bálók.”²⁴² Ezután Teleki végigjárta a váradi kerülethez tartozó megyéket, ahol főcomissáriusként iktatták be. Keresztesi a következő év eseményei között azt is megemlíti, hogy amikor július 12-én II. József Váradra látogatott, először Teleki Sámuel fogadta, „kivel sok dolgokról sokáig beszéllett”, aztán Teleki feleségét és a kancelláriát látogatta meg. Amikor 1787. március 4-én Telekit második alkancellárnak nevezi ki a császár, főispáni és királyi comissáriusi tisztségét Haller József veszi át.

II. József 1790. február 20-án bekövetkezett halála után II. Lipót kerül trónra. Az addig Toscanában, a felvilágosult abszolutisztikus mintaállamban uralkodó Lipót mindössze két évig áll a birodalom élén. Ebben az időszakban a dunai monarchia a belső nyugtalanság állapotában van, melyet az 1789-ben kirobbant francia forradalom kezdeti sikerei csak erősítenek. Lipót az állam vezetésében elődje abszolutisztikus módszerein némileg változtatva igyekszik a központi hatalom és a rendek dualizmusát visszaállítani. 1790 novemberében elrendeli az önálló erdélyi és illír kancellária felállítását, de a rendekkel csak a következő év februárjában közli elhatározását. Teleki kancellári kinevezése nem történik a legsimábbban. Jelölése lényegében csak formáság, tekintve, hogy a császár már előbb közölte elhatározását, de a rendek csak hosszas huzavona után szánják rá magukat a kinevezésére. Végül 1791. április 8-án eljutott Telekihez az országgyűlési határozat híre. „Ma vettem Erdélyből leveleket - írja feleségének Bécsből -, hogy engemet számosabb votumokkal candidaltanak a Statusok Cancellariusnak, a sok factiók ellenére is, pedig a püspök [Batthyány Ignác] még éjjelis tartotta a conventiculomot, hogy engemet ne candidallyanak,

²³⁹ Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. Sáromberke, 1783. június 11. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2891.)

²⁴⁰ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Szeben, 1783. június 13. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2401.)

²⁴¹ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Bécs, 1785. március 14. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2416.)

²⁴² Keresztesi József 1868. 98

de a mit Isten akar, a püspök se ronthatta-el.”²⁴³

A kinevezés valójában csak négy hónap múlva történik meg. Teleki augusztus 21-én elsőként feleségét értesíti az eseményről: „Minémű kegyelmes Expressziokkal méltoztatott tegnap Felséges Urunk engemet Erdélyi Udvari Cancellariusnak resolvalni, kívántam veled, Édes Szivem közölni; tudván: hogy senki a Világon abban több részt nem vészen nálladnál. A' Leányod talám meg tudja magyarázni. Látod, Édes Kincsem, hogy a sok factiok közöttis, nem hadgya-el Isten a magáéit, és nem engedi uralkodni a hamisságnak pálcáját az Igazaknak sorsokon!”²⁴⁴

II. Lipót 1792. március 1-én negyvenöt esztendősen korán váratlanul meghal, így őt frissiben kinevezett erdélyi kancellárja csak rövid ideig szolgálta. Tizennégy élő gyermeke közül Ferenc fia követi a trónon, akit 1792. június 6-án Budán magyar királlyá koronáznak, július 14-én pedig a majnai Frankfurtban teszik fejére a császári koronát. Talán akkor még nem sokan gondolnak arra, hogy ez az utolsó német-római császárválasztás.²⁴⁵ A két koronázás előtt, 1792. április 20-án Franciaország hadat üzen az akkor még csak magyar-cseh királynak. Ez a hadüzenet jó két évtizedre megnehezítette a nem különösebben tehetséges uralkodó dolgát. Ugyanakkor a hivatalát Ferenc mellett is betöltő Teleki Sámuel kancellári tevékenysége harminc esztendejének szinte kétharmadát a háborúk diktálta ügyek rendezésével fogja tölteni.

Az udvari kancellár hivatali pályájának gyors ívelését nem követte a kortársak egyértelmű lelkesedése. Kinevezései alkalmával a vele örvendezők hangja mellől kihallatszik a morgolóddók, sőt olykor a tiltakozók hangja is. 1790-ben például II. József nem sokkal halála előtt újra kinevezi Telekit Bihar vármegye főispánjának. A kortárs Keresztesi így ír erről: „Tudván pedig azt, mely bölcsen, nagy dicsérrel, és mindenek contentumával folytatta Gróf Teleki Sámuel Váradon 2 évig a maga hivatalát, hogy ezzel is a fejedelem Bihar vármegyének kedvét keresse, ugyan őtet designálja főispánnak és erről királyi diplomát is ad neki halála előtt kevéssel.”²⁴⁶ De a krónikás a megye ellenzéki táborának tiltakozásáról is beszámol. Úgy véli, hogy ez nem is annyira Teleki személyének szólt, mint inkább az önkényesnek minősülő császári intézkedésnek. A protestáns Keresztesi egyebet is lát benne: „Ezekben a villongásokban a római catholicus statusnak álnok politikáját szemlélheti a dolgoknak külső kérgén belül látó philosophus.”²⁴⁷ Valóban a vármegye néhány ellenzéki vezetője mindent elkövet, hogy Teleki váradi szereplését lehetetlenné tegye. Miután a II. Józsefet követő Lipót császár is sürgeti, hogy megyéjében vigye végbe a tisztújítást, annak ellenére, hogy már hallott az ellene irányuló támadásokról - Lubi Károly alispán mesterkedéseiről -, 1790. március 23-án leindul Váradra. Példátlan ellenségeskedés fogadja. Még szállást sem akarnak adni. A megyegyűlésen a királyi diploma felolvasásakor hangosan kiáltoznak: „Menjen az impériumba, ha imperialis gróf.”²⁴⁸ Leghitelesebb tanúja az eseményeknek a kancellár akkor tizenhét esztendősen fia, Domokos, aki apját elkísérte Biharba, és az eseményeket naplójában így örökíti meg: „Anno 790 Martiusában le utaztam az Atyám[m]al Váradra. Ekkor az Atyámat a Factiok miatt nem acceptálták Fő Ispánynak Biharban. Voltak pedig az Factiosusok: Lubi, Domokos, Rédei Ferentz, Miskoltzi és mások.”²⁴⁹ Teleki ez alkalommal valóban kénytelen elhagyni Váradot. 1791-re azonban megváltozik a politikai helyzet, s a megye nemessége most már egyenesen lojalitásával tüntet mellette: visszahívják, és „péllda nélküli pompával” fogadják. Július 5-én iktatják be a

²⁴³ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Bécs, 1791. április 8. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt.)

²⁴⁴ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Bécs, 1791. augusztus 21. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2541.)

²⁴⁵ Gonda-Niederhauser 1977. 148.

²⁴⁶ Keresztesi József 1868. 209.

²⁴⁷ Keresztesi József 1868. 222.

²⁴⁸ Keresztesi József 1868. 219.

²⁴⁹ Teleki Domokos 15 lapnyi önéletrajzi feljegyzése a Teleki Téka *Biográf. Com. Dom. Teleki* kötetében. (Jelzete: Tq-1236. b/5. Ms. 323.)

vármegye főispáni székébe. Keresztési megbotránkozva írja, hogy „kik ezelőtt esztendővel minden illetlenséget elkövettek rajta, legjobban mászkáltak előtte a porban”. Keserűen jegyzi meg: „Vendégséget sok helyen tartottak, de a melyekre egy református papot sem hittak.”²⁵⁰ Mint ahogy az egy évvel ezelőtti Teleki-ellenes hangulat sem általános, ugyanúgy ekkor is akadnak olyanok, akik továbbra is berzenkednek ellene. Korabeli feljegyzések szerint gúnyverset írnak róla, karikatúra készítésével állnak bosszút a vele rokonszenvező vármegyei tiszteken. Strohmayr Ignác könyvkereskedő 1791. augusztus 11-én keltezett, a titkosrendőrség főnökének, Gotthardi Ferencnek tett jelentése szerint Váradon a tisztújításról egy kép jár közkézen, ezen egy talicska látható, mely elé két alispán van fogva, egyiknek ökörszarva, másinak számfűle van. A bakon Teleki ül hosszú, ösztövé, mord kocsisként, fele testén magyaros, fele testén német öltözkében. A „fogat” utasai piros nadrágos, zöld inges, fej nélküli emberek. A szomszéd megyék lakosai kacagva állják körül őket.²⁵¹

A kortársak közül sokan túlzott udvar-hűséggel, álpatriotizmussal vádolták a kancellárt. Olyan vélemény is volt, hogy személyes érdekeinek, éppenséggel bosszúvágyának rendelte alá az országos ügyeket. Egyesek szerint a gubernátor Bánffy György számos üdvös intézkedésének, tervének megghiúsítása éppen Telekinek tulajdonítható, aki egyrészt a két család között fennálló régi ellenségeskedés, másrészt a Bánffy Ágnessel tervezett házasságának megghiúsítása miatt lett a gubernátor örökös ellensége, s ugyanakkor különösen rossz szemmel nézte Bánffy erdélyi népszerűségének növekedését. A kortársak közül elsősorban Mezőkövesdi Újfalvi Sándor nyilatkozik ily módon a két államférfi viszonyáról.²⁵² Anélkül, hogy a Teleki-Bánffy „viszály” részleteibe bocsátkoznánk, a kancellár és a gubernátor levelezésének tekintélyes részét ismerve annyit leszögezhetünk, hogy kettőjük viszonya nem mondható ellenségesnek. Amikor 1805-ben az insurrectio bevezetését sürgető királyi rendelet végrehajtását Bánffy az országgyűlés összehívása nélkül lehetetlennek tartja, elhatározza, hogy lemond tisztségéről. Teleki 1805. december 8-án írott levelében határozottan elutasítja a gubernátor tervét, sőt azt írja, elképzelhetetlennek tartja mással dolgozni, annyira elégedett a sok évi együttműködéssel.²⁵³

A kancellár erdélyi népszerűtlensége valós tény. Ez elsősorban abból következett, hogy rendíthetetlen aulikus volt. Noha hazája szemszögéből is mérlegelte az udvar intézkedéseit, mégis mindvégig császárainak hűséges alattvalója. A barokk világ tekintélytisztelete sohasem engedi, hogy másképp nyilatkozzék, mint a legnagyobb hódolat hangján. Talán ezzel magyarázható, hogy mind a négy császár megbízott benne. Az 1790-91-es országgyűlés idején annak ellenére, hogy nyíltan állást foglal a protestánsok védelmében, az uralkodó iránti hűsége nem kerül gyanúba, Lipót megbízik benne, s amikor 1791-ben a bécsi titkos társaság és a francia forradalom ellensúlyozására egy a császár irányítása alatt álló új titkos társaság felállítását javasolják, Telekit akarják megbízni a magyarországi szervezet „tapintatos” kiépítésével.²⁵⁴ Hogy milyen mértékben és meddig bízik az udvar az ő hűségében, azt egyértelműen bizonyítja Lipót császár személyes véleménye, melyet a nádor számára összeállított hűséglista szövegében olvashatunk: „Az alkancellár gróf Teleki kiváló szellemmel és sok ismerettel rendelkező ember, akit érdemes meghallgatni, de akiben nem

²⁵⁰ Keresztési József 1868. 353.

²⁵¹ „Zu Grosswardein ist ein Bild über die Restauration herausgekommen, auf welchen ein Karre, so von denen zwey Vice Gespännnen, einer mit Ochsen Geweich, der andere mit Esels Ohren bestant stehet. Der Teleki ein grosser, hagerer und schwarzgalliger Mann ist der Kutscher, die helfte des Körpers deutsch, die helfte ungarisch gekleidet, der Karre ist voll mit Menschen, die rothe Hösen und grüne Hemder habén, sind aber allé ohne Köpf. Die aus den benachbarten Kommitatern stehen herum und lachen von Herzen.” (Benda Kálmán *Iratok* I. 439.)

²⁵² Mezőkövesdi Újfalvi Sándor *Emlékiratai*. Sajtó alá rendezte és kiegészítésekkel közreadta Dr. Gyalui Farkas. Kolozsvár, 1941. 158.

²⁵³ Teleki Sámuel Bánffy Györgynek. Nagyvárad, 1805. december 8. (Mv. Teleki kt. Teleki Sámuel lt. 1508.)

²⁵⁴ Mályusz Elemér 1926. 145.

bízhatsz meg teljesen, főképpen vallásos ügyekben való hevessege miatt.”²⁵⁵ A Teleki aulikus-sága és patriotizmusa közötti látszólagos ellentmondásosságot a költő Batsányi János róla írott véleménye világítja meg a legjobban. 1810-ben, párizsi tartózkodása idején említi Georg Müllerhez küldött levelében Telekit.

Innen tudjuk meg, hogy a forradalmár költő Bécsben személyesen érintkezett a kancellárral és annak közeli barátjával, az akkor ugyancsak ott élő, haladó szellemű svájci történésszel, Johann Müllerrel. Georg Müller bátyja halála után Batsányitól kérhetett tanácsot levelezésének összegyűjtésével kapcsolatosan. Idézzük a költő válaszát: „Egy tanácsot azonban adhatok önnek: írjon azonnal gróf Teleki Sámuel erdélyi udvari kancellár ő excellenciájának Bécsbe, és kérjen tőle felvilágosítást.

Azért mondom, hogy azonnal, mert ő már igazán öreg ember és nagyon közel áll a sírhoz. Ez az úr igazi, komoly tudós, és egyébként is ritka nagy érdemű ember. Egyike volt azon keveseknek, akikhez barátunk bizalommal volt. Én már régóta és meglehetősen jól ismerem, de azért ön a levelében mégse említse meg a nevemet, mert ha a levél elveszne vagy felbontanák, az őt most kompromittálhatná.”²⁵⁶ Batsányi levele rávilágít arra is, hogy a jakobinus mozgalom elfojtása után a megrettent császári udvar milyen bizalmatlanul kezelte a protestáns Telekit. „Ebből az alkalomból mégiscsak el kell önnek mondanom - írja tovább a költő -, hogy a bizalmatlanságnak azt a légkörét s a politikai eretneküldözésnek azt a szenvedélyét, ami Bécsben uralkodik, ön el sem tudja képzelni; mint ahogy azt sem, hogy az ottani hírhedt titkosrendőrség milyen hihetetlenül gonosz és ugyanakkor szálnalmasan ostoba is. A kiváló Teleki gróf ezenfelül még tudós is, protestáns is és az én nemzetemből származik! Ez elegendő jogcím arra, hogy legalábbis titokban, rettegjék és gyűlöljék - ámbár egyébként osztrák udvari emberként ismeretes, és urának valójában igazabb híve, mint-talán az összes többi uraság Csehországban és Ausztriában, akik úgynevezett patriotizmusukkal és hűségükkel henegeznek.”

Batsányi egyértelműen beszél tehát az udvar Telekivel szembeni bizalmatlanságáról. De maga a kamarás is szól róla, amikor is egy 1802 januárjában Johann Müllerhez írott levelében így panaszodik: „Annyit tudok, hogy az összes rejtett eszközöket, titokzatos mesterke-déseket felhasználták, hogy nekem rosszat tegyenek.”²⁵⁷ Sajnos a levél csak rejtett célzásokat tartalmaz, mint ahogy Teleki Müllerrel folytatott levelezésében általában kevés politikai vonatkozású megjegyzést találunk. Mindketten láthatóan óvakodnak a politikai kérdések tárgyalásától. Egyik levelében például a svájci tudós így tereli el a szót a kényes témáról: „Mais je t'embête dans la politique” - és hirtelen másról kezd írni.²⁵⁸

Még ha Teleki pályájának, politikai szerepének megítélése bőven tartalmaz is ellentmondásokat, tagadhatatlan, hogy az egymást követő négy Habsburg császár uralkodása alatt közel fél évszázadon keresztül lelkiismeretesen végzi megbízatásaival járó hivatali teendőit. Látni fogjuk a továbbiakban, hogy feladatköre elsősorban az erdélyi adminisztrációs ügyek intézése, hiszen valamennyi tisztségében mindvégig törvényhatósági vagy éppen országos ügyeket közvetít az udvar, illetőleg a birodalmi központ felé.

²⁵⁵ „Le vice-chancelier comte Teleky homme de beaucoup d'esprit et de connaissances, bon à entendre, mais au quel on ne peut pas se fier entièrement, de caractère violent surtout en affaires de religion.” A magyar politika szereplőinek Lipót király által összeállított jellemzése: *Personnes bien informées et de la diète et en merne tems bien intentionées et dont on peut se fier et consulter dans les occasion.* (Mályusz Elemér- 1926. 433-435.)

²⁵⁶ Zsindelyi Endre: *Batsányi János párizsi levelei Johann Georg Müllerhez.* Itk. Budapest, 1964. 1.65.

²⁵⁷ Teleki Sámuel Johann Müllernek. H. n. 1802. január 25. (Stadtbibliothek Schaffhausen Mse. Müller 204.) Közli Crou-Chanel Katalin 1941. 40-41.

²⁵⁸ Johann Müller Teleki Sámuelnek. Berlin, 1806. szeptember 13. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 42. cs. 1258.) Közli Crou-Chanel Katalin 1941. 37-38.

A napóleoni háborúk ideje

A franciák 1792. áprilisi hadüzenete egészen 1815-ig tartóan a háborúk sorozatát indította el. Következtek a koalíciók, a tiszavirág-életű békekötések, az újabb és újabb hadbavonulások. A francia forradalom és Napóleon fenyegető kísérletei egy restaurált Európát hoztak létre. Az 1815-ös Szent Szövetség ennek az Európának biztosított viszonylag hosszan tartó keretet. A legtöbb európai állam csatlakozott hozzá, elsősorban azért, hogy elejét vegyék mindenféle forradalmi mozgalomnak, s hogy együttesen próbáljanak megelőzni egy újabb negyed évszázados háborús időszakot.²⁵⁹

Az 1815 előtti mozgalmas esztendőket természetesen Teleki hivatali tevékenységében, magánéletében is jócskán éreztették hatásukat. A háború diktálta intézkedések megterhelték a megyei, de még a kancelláriai teendőket is. Telekinek foglalkoznia kellett a hadi subsidium bevezetésével, a nemesi insurrectio szervezésével, a katonai megajánlások ügyével. Már 1792 júniusában azt írja feleségének, hogy még Ferenc császár frankfurti koronázására sem tud elmenni, mert az „Erdélyi következő Diaetára és a folyamattyában levő Székely Militaris Comissiora nézve” várnak rá teendők.²⁶⁰ 1793. március 22-én felszólítja az erdélyi Rendekezt, hogy a már felajánlott 5000 főnyi katonaságot egészítsék ki még 3000 személlyel. Ugyanakkor azt is javasolja, hogy vármegyénként 8 vagy 10 forintot ajánljanak fel a bevonulóknak, s az összeget a magisztrátus fizesse. A maga részéről vármegyei honoráriumának egy részéről mond le erre a célra.²⁶¹ A következő évek hivatalos iratai között gyakran fordul elő a katonai célokra kért megajánlások problémája. A váradi magisztrátussal folytatott levelezésben különösen sok az ilyenfajta utalás: „Excellentiádnak hozzánk dato 18-va Januarij a.c. utasított azon Kegyelmes ajánló levelekhez képest, mellyben Felsőges Urunknak Német Országai Birodalmi, és más Tartományai-béli az Ellenség által ki pusztított Lakosoknak segedelmet szedetni parantsolni Kegyelmesen méltóztatott, alázatosan jelentjük, hogy nállunk Városunk lakossaitól bé szedett segedelem Pénz már készen vagyon 340 Rf 46 Xr. úgy nem különben 5 véka Búza ingyen való ajánlás, mellynek hová leendő administratiójáról a további rendelkezéseket Excellentiádtul mély alázatossággal el várjuk.”²⁶² A nemesség fegyverbe szólítása, az insurrectio is sok gondot okoz Telekinek, többször le kell utaznia a vármegyéjébe. 1797. április 19-én Budáról írja feleségének, hogy a franciák elől menekülő kancelláriai archívummal érkezett, innen pedig Váradra kell mennie az insurrectio véghezvitelére: „Az Isten tudja és a körül-álló bizonytalan dolgoknak el-válások mutatták meg, ha onnét ide vissza kell jönnöm az Udvarhoz? vagy pedig, ha az Udvar Prágába menyen, az Udvar oda is kell kísérem?”²⁶³

Az akkor huszonnégyszáz Domokos fia kíséri el Váradra. Naplójeljegyzései között érdekes részleteket találunk a vármegyei insurrectióról: „ki rándultam Április végén Váradra, holott az Atyám meg-érkezett volt, hogy az ki küldetett Insurrectiot fel állítsa. Váradon az Insurrectio két Gyűlésekbe [...] melyeknek egyike a reform. Templomban tartott ki rendeltetett és az Organizatioja is meg tétetett, melynek tökéletességre való vitelére 's az Oeconomicumokra nézve ki nevezetett egy Deputatio (mellyet Bellicumnak nevezünk), Főkapitánynak Rhédei Lajost választottuk, kit is meg illetett - de egy kis tsalárdsággal jutott hozzá (mely a' Megye Protocollumaiból is világos) mely éppen nem szépen jött ki. A tisztek

²⁵⁹ Gonda-Niederhauser 1977. 158.

²⁶⁰ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Bécs, 1792. június 21. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2561.)

²⁶¹ Teleki Sámuel a Rendekekhez. Bécs, 1793. március 22. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45.cs. 2580.)

²⁶² A váradolaszi magisztrátus Teleki Sámuelnek. Váradolaszi, 1806. február 22. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 28. cs. 56.)

²⁶³ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Buda, 1797. április 19. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2666.)

felett való altereatiok, és a Főkapitánynak 's némely Tiszteknek a' Disharmoniájok - mely egyenesen tsak a privatismusból eredett - sokat hátráltatták az' Insurrectio jó egész organizatióját. Ugyan tsak 2 hónapra ezután az egyik Sereg, mely szinte 800-ra ment, kész Statusban volt és alkalmasint gyakorolva volt.”²⁶⁴ Teleki Sámuel feleségének gyakran egészen részletesen beszámol a háborús ügyekről. Nagyváradról 1797 júniusában például így ír: „Már több vagyon 600 Insurgensemnel, mindennap szaporítottam a hogy lehet őket, de nem tudom, hogy tartjuk; mert ezen a földön a nagy szárazság miatt nincsen reménység a terméshez; fel-ment a búzának köble 8 forintra, a Szénának öle 30 forintra. Hétfőre várom a Commanderozo Generálist B. Splenyit Mustrára, de meg gyűl a bajom, mert akkor éppen Generális Gyűléstis kell 3 napokig tartani, mert sok a dolog. Az a parancsolat: hogy minden Vármegyében az Insurgensek úgy ki-álltassanak, és készíttessenek, hogy 10-a July ki marchirozhassanak Vas-Vármegyében Körmöndhöz Agria “széliben. A' Palatínusnak, mint Ország fő-Kapitányának Körmönden leszen fő-quartalya. Simerinnélis Bécs mellett, a hol egyszer elődbe mentem volt, vagyon egy Läger, a Bécsi Bástyákis mind el-készíttettenek az ellent-állásra, ágyukkal meg rakattattanak, a Vár pallisatákkal sánczokkal körül vététt s. a. t. de nem tudom miért? mert a francziákkal való békességben már nem lehet kételkedni; mindenünnen a mi földünkről vissza húzták magokat a Velencei földre, azt el-foglalták, Velenczével együtt, és franczia módi Respublicának formálták. Talám egy részét nekünk adják benefactioban. A' hadi-fogoly Tiszteinketis szabadon bocsátották Olaszországban. Hanem alig alig ha a Prussussal öszve nem zándorodunk. Az Isten és az idő el-igazíttya. Adjon a Jehova békességet, bár csak a mi földünkön!!!”²⁶⁵ A Campo Formio-i békekötés előtti pillanatokról is hírt ad Erdélyben tartózkodó feleségének. Mindenki nagyon áhítozik a békére, melyre igencsak szüksége van már Ausztriának, hiszen Thugut külügyminisztert jóval előbb megmondta, hogy az ország elveszne, ha az ellenségei pontosan ismernék bajait. De Teleki nemcsak a kimerült osztrák seregek miatt óhajtja a békét. Lényegében saját magára, családjára gondol elsősorban, hiszen a háború rengeteg nehézséget okozott magánéletükben is.

1797 februárjában, az olaszországi hadjárat alkalmával Mantua megadja magát, s a franciák előtt megnyílik az út Bécs felé. A közeledő francia csapatok elől az udvar elmenekül a fővárosból. Teleki április 14-én levelet ír feleségének, melyben értesíti, hogy Bécsből leindították a kancellária és az archívum egy részét Budára. Arról is beszámol, hogyan menekül az udvar: „Innét az Uraságok, Asszonyaságok, már nagy részben el-takarodtanak Csehországba, Morvába, Magyar országba szerte szélyel; az Idegeneknek pedig 3. napok alatt el-kellett menni. Az Udvar az Innep szombattyán indul. De a Császár hátráb marad, mig az ellenség inkábbis nem közeledik. Itt jó készülétek tétetnek a Városnak védelmére, az Városiak mind fegyverben vágynak még a cavaleroi közül is igen sokan. De talán az Isten elfordíttya a veszedelmet rólunk, mert fegyver szűnés adatott 6 hónapig az ellenségtől.” Végül pedig úgy látszik, olyan tényeket közöl, melyeket hivatalosan nem publikálnak, ezért arra kéri feleségét, másoknak ne beszéljen róluk: „Az ellenség Grätz-ig jött, de te ne beszéld.”²⁶⁶ Pár nappal később már Pestről küld levelet. Bécs védelméről ír: „A' Kincs-Tár-ház is oda [Prágába] vitétt. Még a Császár és Császárné hátra vágynak; nemis tudatik napja, mikor indulnak. Idejönnek, ha Bécshez jön az ellenség. Már a Bécsi fegyveres Burgerek eleiben kiszállottanak mezőre Neustadthoz. A' bécsi Linéán kívül erőss Sánczok készülnek, és már azokis meg vágynak rakva ágyukkal és katonákkal.” Magáról pedig azt írja az ötvennyolc

²⁶⁴ *Biográf. Com. Dom. Teleki* (Mv. Teleki kt. Tq-1236. b/5. Ms. 323. 5.)

²⁶⁵ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Nagyvárad. 1797. június 9. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2681.)

²⁶⁶ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Bécs, 1797. április 14. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2665.) Közli *Teleki Sámuel* 1976. 101-103.

esztendő főur ebben a levélben, hogy nem fog az ellenség ellen menni, mert katona sohasem volt: „Én bizony fel nem keresem őtet, ha ő fel nem keres engemet. Soha katona nem voltam, és már vénis, podagrasis vagyok katonáskodni.”²⁶⁷ Talán akkor nem is sejti, hogy a háborús megpróbáltatások ezzel még nem értek véget. 1800 decemberében Hohenlindennél nagy vereséget szenvednek az egyesült osztrák-orosz csapatok, s így Bécs esetleges elfoglalása miatt az időközben visszatért kancelláriának újból menekülnie kell. Ezúttal előbb Budára, majd Pozsonyba mennek. 1801 januárjában innen ír Johann Müllernek a háborúval akkor már végképpen jóllakott kancellár: „Itt tartózkodásom a béketárgyalások kimenetelétől függ. Ha béke lesz, nem késlekedem visszatérni Bécsbe, ha pedig folytatódik a háború, nyilván nem lesz Pozsony az állandó városom; de az Isten tudja, a Monarchia melyik sarkában fogok meghúzódni. Nagyon mostoha sors ez az én koromban, a tél közepén gyenge egészséggel egyik helyről a másikra hurcolkodni, minden kényelem híjával, a jövő bizonytalanságában. A menekülés már másodszor zavarja házam nyugalmat...”²⁶⁸

A háborús események a kancellár magánéletének minden területén éreztetik hatásukat. Látni fogjuk, hogy lényegében ezért kénytelen megválni már jóval a maros vásárhelyi könyvesház megépítése előtt szeretett könyveitől, s ez akadályozza meg abban is, hogy a Marosvásárhelyen megnyitott könyvtárát gyakrabban látogassa. De még a családjával való találkozásait is a háború kimenetelétől teszi függővé. Nemegyszer kénytelen tervezett erdélyi útjait elhalasztani, vagy feleségét beszéli le a kockázatos bécsi utazásról. Az egymásért aggódó házastársak nem tehetnek mást, mint csökönyösen hisznek az óhajtott béke eljövetelében. „A francziákkal való Békesség mint bizonyos reménység alatt vagyon, Parisból írják. Másfelől tétetnek mindenfelé a hadi készülétek, itt is az Insurrectio erősen sürgettetik. Az ember ki-nem jozanodhatik a sok ellenkező hírekből, készülétekből. Isten tudja mi leszsz belőle! Az Ur gondot visel!” - írja feleségének.²⁶⁹ 1797-ben Bethlen Zsuzsanna levelei is tele vannak a háború befejezését váró utalásokkal: „Reménylem is, hogy már az Ur Isten békességet ad. Itt.ugyan az város tele vagyon ezzel a jó hírrel. Adjon az Mindenhátó Isten már valaha csendességet és békességet érnünk.” - írja Marosvásárhelyről Bécsbe.²⁷⁰ Tíz nap múlva ugyancsak erről ír: „Áldassék az Ur Isten érette, hogy reménységet adott az békességhez. Vigye véghez ő szent felsége tökéletesen, hogy nyugodjunk mindnyájan csendesen. Csak már az Isten más ellenséget ne bocsásson reánk.”²⁷¹

Az 1797-es esztendő azonban nem az annyira óhajtott békességet hozza el, hanem súlyos csapást mér a családra. Az évek óta betegeskedő Bethlen Zsuzsanna október 10-én meghal. A sároemberki eklézsia anyakönyvébe Péterffy László ezt jegyzi be: „10 octobr. holt meg a mi jó Groffnének MVásárhelyt ez esztendőb[en], ide temettetett a Temetőb[e] a gyermekei mellé, maga a Groff Ur Bétsb[en] volt.”²⁷² Teleki Domokos Domokos életrajzi feljegyzéseiben a legmélyebb fájdalom hangján szól a tragikus eseményről: „Édes jó Anyám

²⁶⁷ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Pest, 1797. április 21. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2668.)

²⁶⁸ „Mon sejours d'ici dépend de l'issue de la négociation de paix. Si nous pouvons l'obtenir, j'en tairai pas retourner á Vienne, et si l'on continue la guerre, je n'aurai pas, apparemment, une citée permanente a Pressbourg; mais Dieu sait en quel coin de la Monarchie je trouverai ma retraite? C'est un sort bien rigoureux, que de rouler á mon age, au coeur de l'hiver d'un lieu á l'autre, avec une santé foible, et privé de toutes commodités, dans l'incertitude de l'avenir. Ma maison vient d'être derangée la seconde fois par cetté fuite...” Teleki Sámuel Johann Müllernek. Pozsony, 1801. január 17. (Stadtbibliothek Schaffhausen Mse. Müller 204.) Közli Crou-Chanel Katalin 1941. 21-22.

²⁶⁹ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Nagyvárad, 1797. június 5. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2680.)

²⁷⁰ Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1797. május 6. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2934.)

²⁷¹ Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1797. május 16. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2958.)

²⁷² *Liber Ecclesiae* 89. (SároombReffigyhLvt 1/2.)

Betegsége rosszabbra fordult, és 3 Hetekig tartó súlyos szenvedései után (a Rheumatica Matéria a' Mejj-be vévén magát) az utolsó Nap szenvedései elszűnván egy tsendes álomból által változék a Halálra 10-dik. Oct. estve 6 órakor. Gyászba borítá egész Házunkat, ezen szomorú Eset, és én elvesztvén legdrágább Kintsemet, és Boldogságomnak egy fő részét. Elvesztettem Jóltevőmet és leg hivebb barátomat. Setétbe borultak Életemnek napjai. Az N. Anyám betegsége alatt Teleki Domokos és Mihály Bátyáim, úgy B. Kemény Sámuelné Néném és T. Mihályné Ángyom jelenlétén, ezeknek vellem való meg egyezésével idvezült jó Anyám meg-hidegült tetemeinek el-takarittatását pro 15-a Oct. határoztam, mely okból sietséggel mindenfelé Hívó Levelek indítottak; és a' Temetésre minden készültek igen jól meg-tétettek. 12-a a' Testet szép Pompával a' Templomba vivén a' Sekrestyébe helyeztették. Ez nap délre Rédei Ádámné testvér Hugóm férjével együtt meg-érkezének, a Hugóm'terhes lévén, nem mert előbb érkezni. 15-a MVásárhelyen a templomban megtartván a tisztesség tétel és Parentatio, a' Test a Város végéig gyalog kísértetett. Onnan pedig egész Sáromberkéig a' Sírjáig kísértetett 27 Szekerektől, és a határon élőkbe jött nagy Sokaságtól. A' Test sűrű könyhullatások között, és Mondhatom az egész Népek Keserőségei sőt zokogásai között bé eresztetett nyugalomának Helyére, 6 ottan fekvő Testvéreim mellé. Nyugodjanak tsendesen áldott Tetemei ama nagy Napig, hol fel eleveníttetnek a Holtak, és elváltozott testben ismét találkozni - és bámulva tsudálják, az örök végezeknek Böltességét. A' Temetésen keresztül esvén - 8 Nap múlva az Sáromberki Eklésiában tartattam Halotti Tisztességtételt, idv. Anyám Emlékezetére, minden kitelhető illendőséggel, számos Gyülekezetnek jelenlétében.²⁷³

Alig egy esztendő múlva a sáromberki lelkipásztor a fenti sorok írójának a váratlan halálát jegyzi fel az egyházi anyakönyvbe: „15 Septembr. holt meg Imp. Groff Teleki Domokos M. Vásárhelyt, ide Sáromberkére temettetett az Anya mellé.”²⁷⁴ Teleki Sámuel mélyen lesújtja szeretett feleségének és nagyobb fiának idő előtti halála. A következő években nélkülöznie kell a hűséges segítőtársat, aki mindvégig derekasan osztozott vele a terhek viselésében. A fiú elvesztésével tudományos elképzelései folytatóját is gyászolja.

Bethlen Zsuzsanna halálának a regisztrálásakor a kései kutató azt is sajnálkozva állapítja meg, hogy megszakad az a folyamatos adatközlés, amit az egymástól nagyon sokszor távol élő házastársak rendszeres levelezése biztosított Teleki Sámuel életútjának nyomon követéséhez.

Utolsó évek

A felesége halálát követő évek az öregedő udvari főtisztviselő magánéletében sok változást hoznak. Neki magának kell foglalkoznia anya nélkül maradt legkisebb gyermeke, a tízesztendő Ferenc további nevelésével, gazdasági és birtokügyeit illetően pedig megbízottait, intézőit személyesen kell irányítania. Természetesen hivatali feladatai mellett mindvégig foglalkozik bibliotékája gyarapításával és a közhasználatra bocsátott gyűjtemény üzemeltetésével.

Bizonyára a hirtelen jött csapások, szeretteinek egymás utáni elvesztése tudatosítja benne a felismerést, mennyire felkészületlenül érhet el az ember életútja végéhez. Ez készteti az 1800-as évek táján dolgai számbavételére, rendezésére. Mindenfelé elrendeli birtokainak, ingó és ingatlan javainak felleltározását, ő maga pedig hozzálát végrendeletének

²⁷³ *Biográf. Com. Dom. Teleki* (Mv. Teleki kt. Tq-1236. b/5. Ms. 323. 6-7.)

²⁷⁴ *Liber Ecdesiae* 91. (SárombRefEgyhLvt 1/2.)

elkészítéséhez. 1800. október 10-én készíti el testamentumát.²⁷⁵ Leveleiben található néhány utalás arra, hogy még 1797 előtt, feleségével együtt rendelkeztek javaik sorsáról, 1800 előtti testamentum azonban mindeddig nem került elő. Az 1800 októberében készített végrendelet tisztázati példányában ugyancsak említi a korábbi végrendeletét: „...meg gondolván hátra lévő szomorú napjaimnak bizonytalan végét, és óránként éhez közelítésemet, azon Mutua Fassiohoz és Testamentaria Dispositiohoz képest, melyet boldogult kedves Feleségemmel együtt köz-akarattal Bécsben 1789. esztendőben, Júniusnak 18. napján tettünk, kívánom, míg időm vagyon, ép elmével és egészséges teste Házaomat holtom utánra el-rendelni, és utolsó akaratomat a következendőkben meg határozni.” Ezután következnek intézkedései javairól, kiskorú gyermekének további neveléséről és hangsúlyosan könyvtára sorsáról. 1811. november 14-én Bécsben egy kiegészítő codicillust csatol a testamentumhoz, majd 1820 januárjában egy újabb kiegészítéssel az iskolák és templomok javára tett alapítványairól rendelkezik.

Az 1800-as testamentumban már temetésével kapcsolatos végakarátát is papírra veti: „meg-hidegedett tetemeimet másutt ne temessék, hanem Koporsóba zárva vitessék Sáromberkire Erdélyben, és ott minden pompa nélkül, ének szóval és egy Predikatzioval tétessék boldogult kedves Feleségemnek tetemei mellé az örök nyugalomra.” 1813-ban elkészítteti latin nyelvű sírfeliratát és pár soros latin nyelvű levélben hagyatkozik fiának arra vonatkozóan, hogy halála után tetemeit szülőföldjére hozzák és temessék felesége mellé.²⁷⁶ Egy évvel halála előtt, 1821. június 12-én nyilatkozatot tesz arról, hogy Bécsben semmiféle adóssága nincs: „Bécsben folytatott hoszszas Szolgálatomnak egész ideje alatt semmiféle adósságot magamra nem vettem, másoknak adósságokért sem caveáltam; mindennemű Vásárlásaimat, Mester-Embereknek 's Kereskedőknek Contoikat ki-fizettem (azon kívül, amivel Schaumburg és Schalbacher Könyv-árosoknak, a' folyó Esztendőben Commissioim-ra szerzett Könyvekért tartozom), szolgálatomban lévő Conventios Embereimnek is fizetéseket, részszerént esztendőnként 's Angariánként, részszerént hónaponként mindeddig hátramaradás nélkül ki-adtam, a' mindennapi házi, Konyha- és Istálló-beli Költségeket pedig hetenként és hónaponként, el-mulatas nélkül Kammerdieneremnek, és ő általa ki-fizettem; melly szerént Gyermekeim, Istennek hála! semminemű adósságommal nem terhelteinek, és holtom után, adósságomnak színe alatt, senkinek se tartoznak fizetni. írtam Bécsben 12. Juny. 1821.” A titkárával íratott szöveget Teleki saját kezű aláírásával, pecsétjével látja el, és még a következőket írja hozzá: „Ezen írásomat tarcsad-meg, Édes Fiam! hogy ha Bécsbenis találkoznék olyan csaló Praetendens halálom után, mint Kadácsi, a' ki veled magának adósságot fizettetni próbálna, akkor vegyed hasznát.”²⁷⁷

Benyovszki Mihály udvari tanácsos, a bécsi udvari kancellária egyik referense egy rövid német nyelvű gyászjelentésben tudatja a hírt, miszerint 1822. augusztus 7-én délután fél három óraker egészen rövid betegeskedés után végelgyengülésben elhunyt Erdély főkancellárja, széki gróf Teleki Sámuel. Szeptember másodikán gyermekei, Ferenc és Mária egy Kolozsváron nyomtatott magyar nyelvű gyászjelentésben tudatják az' erdélyiekkel apjuk

²⁷⁵ Egy Teleki írásával készült, több pótlást tartalmazó impurum példány a Magyar Országos Levéltár tulajdonában van. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 23. cs. 1-7.) A Teleki írásával készült, pecsétjével és tanúk kézjeggyével ellátott végrendelet eredeti példányát a marosvásárhelyi könyvtár páncélszekrényében őrzik. (Mv. Teleki kt. Teleki Sámuel lt. II. d. 1017.) Egy példányát a református főkonzisztórium kapta. A végrendeletet először 1857-ben tették közzé: Száva Farkas: *Teleki Sámuel gr. collationalissa és testamentuma...* = Magyar Sajtó, Budapest, 1857. 105–106. Későbbi szövegkidaások: *Az erdélyi református egyházkerület igazgató tanácsának jelentése a „Teleki-théka” ügyében.* Kolozsvár, 1912; Fodor István: *Teleki-téka.* Târgu-Mures, 1938. Krónikás Füzetek III. 8. 15-20.; *Teleki Sámuel* 1976. 220-227.

²⁷⁶ „Dilecte Fili Francisce! Obsecro Te, mortem meditans verbis Jacobi moribundi Filium dilectum Josephum alloquentis: ut si quam habes in me benevolentiam et pietatem, ne me supremum diem obeuntem sepelias loco lieno, sed sarcophago compositum transferas in Pátriám; tumulo Conjugis desideratissimae condendum. Quod si feceris, impertior Tibi benedictionem qua Jacobus Filium dilectum Josephum comulavit. I. Mos. Cap. XLVIII. Viennae Austr. d. 20 Mártii 1813. Sam.C. Teleki.” (Mv. Teleki kt. Teleki Sámuel lt. 1/8.)

²⁷⁷ Mv. Teleki kt. Teleki Sámuel lt. 1/8a.

halálát. „Utolsó rendelkezései azonnal teljesíttetni kezdték. Egyezőleg azokkal, történt halála helyén, végső érdemlett tisztelete, állapottáához illő módon, megtétetött. E' végben menvén, számos tisztelők sokaságától a' Városon kívül kísértetvén, a' gyászos koporsó Erdélybe leindítatott, hogy rendelése szerént a' Sáromberki jószágának temetőjében elhelyeztetnék” - olvassuk a gyászjelentésben. A sáromberki egyház anyakönyvébe természetesen az 1822-es év eseményei közé a falu lelkipásztora, Albert Márton bejegyzí, hogy Teleki Sámuel testét Bécsből lehozták és szeptember 9-én a családi kriptába, felesége és Domokos fia közé helyezték a középső sorba.²⁷⁸

1822. november 3-án a református főconsistorium nyomtatott körlevélben szólítja fel az erdélyi iskolákat, egyházakat, hogy halotti ünnepségeken emlékezzenek meg az elhunyt mecénásról: „...azon háládatosságból, melyei ezen Nagy Fejedelemségbeli Evangelico Reformátum Fő Consistorium ő Excellentziája iránt, Ekklesiánkhoz és Oskoláinkhoz mutatott jótéteményjiért, és a Tudományok' előmozdítására rendelt Intézetjeiért viseltetik, illendőnek találta meghatározni, hogy az ő Excellentziája áldott emlékezetére az ezen Nagy Fejedelemségbeli három Fő Oskoláink helyem, N.Enyeden, Kolosvárt, és M.Vásárhelyt ugyan-azon egy nap, úgymint e' folyó Hónap 17-kén mint a' melyen a' Közjóra, és maga nagyra lett elrendeltetésének tellyesítésére e' világra született vala, a' maga iránt általa tett utolsó Rendeléssel egygyezőleg, pompás Tzerémonia nélkül, Halotti Tanítások tétessenek.”²⁷⁹ Valóban november 17-én a felszólított kollégiumokban megtartották a megemlékezést, sőt Zilahon és Székelyudvarhelyen is gyászünnepséget rendeztek az elhunyt mecénás emlékére. Az elhangzott beszédek három év múlva Kolozsváron nyomtatásban meg is jelentek.²⁸⁰

Vajon hogyan fogadta Teleki Sámuel halálhírért a hazai társadalom, a kortárs gondolkodók tábora? Sokan voltak, akik ismerték Telekinek az ország szellemi felemelkedése érdekében több mint fél évszázadon keresztül folytatott áldozatos tevékenységét. Egy fronton küzdött a jozefinista értelmiség legjobbjaival az ország kulturális előrehaladásáért, a tudományok terjesztéséért. Ars poeticájának tekinthető az a gondolat, amit már 1788-ban papírra vetett: „Mi lehet pedig egy jó Hazafia iparkodásának, törekedésének nemesebb tárgya: mint a' közhaszonnak előmozdítása, a' Nemzetnek boldogsága, és abban a Tudományoknak kiterjesztések?”²⁸¹ S a halálakor Pesten megjelent tudósításban az eltávozott érdemeit méltató szokványos dicséreték között ott van az elévülhetetlen érdem, a könyvtáralapítás ténye. „A' köz háládatosság hervadhatatlan koszorút fűz a' Nemzet ezen Jóltevőjének; a' Maros Vásárhelyen általa állíttatott, 's olly nagy lelkűen gyarapítóit gazdag Könyvtár, 's külömbféle ritkaságok Gyűjteményeik pedig, mellyeket köz használásra engedett a' Hazának, a' legditsóségesebb, 's az írígý idő mostohaságának örökre ellentálló emlék oszlop a' ditsónek hamvai felett; 's Hazafi Társainak boldogságát

²⁷⁸ SárombRefEgyhLvt II. Könyvek. A. Egyházat illetők. Anyakönyv. II. A sáromberki Teleki kriptá a kastéllyal szemközti domboldalon áll, Teleki Sámuel építtette 1774-ben, Sámuel nevű katesztendős fia halálakor. Meghagyásának megfelelően a sírjára helyezett gránitkőre Nagy Sámuel felvési az 1813-ban készült latin nyelvű sírfeliratot. 1916-ban az Afrika-kutató dedunoka, Teleki Samu halálakor a kancellár földi maradványait a kriptá központi helyéről áthelyezték a jobb oldali sarokba. Mind ez idáig nem sikerült tisztázni, hogy kik hozták ezt a kegyeletsértő intézkedést. (Vö.Balázs Dénes: *A sáromberki Teleki-kriptá*. Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 11. Érd. 1992. 52-74. -Nagy Géza: *A Sáromberki Református Egyházközség élete*. 1944-1993. = Sáromberke 1319-1994. 1994. 127-135.)

²⁷⁹ Mv. Teleki kt. Teleki Sámuel lt. A. 1/13.

²⁸⁰ *Halotti beszédek* 1825.

²⁸¹ Fényfalvi Kardos Adorján 1806. 200-201.

előmozdítani törekedő, szép intézetje, még az utó Világ késő századaiban is dicsőíteni fogja áldott emlékezetét!”²⁸² Ismerjük Kazinczy Ferenc véleményét a marosvásárhelyi könyvtár alapítójáról. Teleki halálakor így summáz a kormányzékeni tanácsos Cserey Miklósnak: „Teleki mindvégig nem öreg volt. Telekit nagyon tiszteltem és szerettem.”²⁸³ Cserey pedig egyik Kazinczyhoz intézett levelében ezt írja: „El vésztök 2 nagy Urunkat [itt az ugyancsak 1822-ben elhunyt Bánffy Györgyre utal]. Sokan azt mondják, hogy mind a kettő valóságos nagy ember volt; én (de csak neked) úgy magyarázom, hogy az egyik csak jó ember volt sok részben, vagyis sokkal jobb, mint mások - a másik jó is, nagy is - Telekit ezentúl fogják megismerni.”²⁸⁴

Teleki Sámuel még életében átvehetett néhány munkásságának elismerését jelző meg-tisztelő kitüntetést, kinevezést. A hivatalát évtizedek óta becsülettel ellátó főtitkarszolgálat az udvar elismerése jeléül 1808-ban megkapja a Szent István Rend nagyobbik keresztjét. Ez a Mária Terézia által 1764. május 5-én, József római királlyá történt koronázása napján alapított rend első osztálya, melynek tagjai belső titkos tanácsosi címre tarthattak igényt. A tudományos világ elismerését néhány jeles külföldi tudós társaságtól kapott diploma jelzi. A 18. század végén, a 19. század elején nem volt szokatlan, hogy Európa hírneves egyetemi városaiban működő társaságok, ha nem is alapító, de tiszteletbeli vagy levelező tagjaik sorába magyarországi és erdélyi tagokat hívjanak, akik egykor külföldi egyetemeken tanultak, és hazájukba visszatérve zömmel alkotó értelmiségiként éltek életüket. Sok volt közöttük a peregrináló arisztokrata is, ezek legtöbbször, ha nem is művelte, de valamiképpen pártolta a tudományokat.

Telekit elsőként a Göttingai Királyi Tudós Társaság (Societas Regia Scientiarum Göttingensis) választja tiszteleti tagjai közé. 1799 februárjában a neves klasszika-filológus, Christian G. Heyne aláírásával ellátott nyomtatott diplomával értesítik a döntésről.²⁸⁵ A múzsák barátjának, az irodalompártoló mecénásnak szól a megtisztelő kitüntetés. Teleki március 1-én keltezett köszönőlevelében értesíti a társaságot a diploma átvételéről.²⁸⁶ Ugyancsak az 1799-es év hoz számára egy másik göttingai jó hírt: az Angol Királyi Tudományos Társaság fennállásának 48. évében tiszteleti tagjai sorába választja.²⁸⁷ Három év múlva veszi kézhez a Jénai Ásványtani Társaság (Societas für die gesammte Mineralogie zu Jena) oklevelét.²⁸⁸ Az 1797 decemberében alakult Társasággal a Teleki családnak már a kezdetektől kapcsolatai voltak. Alapítója a jénai egyetem első ásványtan professzora, Johann Georg Lenz (1745-1832), aki Jénában a kancellár fiát, Domokost is tanította. A rendkívüli adottságokkal rendelkező ifjút Lenz nagyra értékelte és így az alakuló ülésen őt javasolta a Társaság elnökének. Az ifjú tudós 1798 szeptemberében, huszonöt esztendősen korában bekövetkezett váratlan halála után sem szakad meg a kapcsolat a jénai Társaság és a Teleki család között. Ennek konkrét bizonyítéka Teleki Sámuel tiszteleti taggá választása.

A kancellár viszonzásul ásványokat küld Jénába, miközben személyesen foglalkozik fia közetgyűjteményének további gyarapításával. Apa és fiú ásványtan iránti érdeklődését a tudós társaság valóban értékelte, hiszen a jénai ásvány-cabinet bejárati ajtaja fölé a két erdélyi tudós arcképét függesztették.

²⁸² *Kihalt tudósok és írók.* Tudományos Gyűjtemény Pest, VIII/1822. 125.

²⁸³ Kazinczy Ferenc Cserey Miklósnak. Bécs, 1815. május 5. (Közl. KFL XII. 510.)

²⁸⁴ Cserey Miklós Kazinczy Ferencnek. H. n. [1822]. (Közl. KFL XVIII. 228.)

²⁸⁵ MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 23. cs. 42.

²⁸⁶ Teleki levélfogalmazványa. Bécs, 1799. március 1. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 23. cs. 45.)

²⁸⁷ Erről a kinevezésről a Siebenbürgische Quartalschrift VII. Jahrg. 2. Quartal. 176. lapján olvashatunk: „Die Kön. rossbritannische Societat der Wissenschaften in Göttingen hat den 23. Nov. 1799, bei der acht und vierzigsten Feier ihrer Stiftung, Sr. Exc. den Reichsgrafen Sámuel Teleki v. Szék, Sr. K. K. Majestat Kammerer; Geheimen Rath und Kanzler der Siebenbürgischen Hofkanzlei zum Ehrenmitgliede... aufgenommen.”

²⁸⁸ MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 24. cs.

1807 augusztusában Magyarosi Tökés János erdéli diák levelében számol be erről a kancellárnak: „a' Mineralien Cabinetbe vezete Lenz s ennek egyik ajtója felett látván az Excellentziád, a' Másikon pedig az örökké élő Groff Teleki Domokos Domokos képét [...] Köszönöm nektek Nemzetem, és azoknak, kik a' Tudományokat betsüllik képekbe, hogy Nemzetünknek fényét, és annak Attyát - minden Tudományok és Tudósok igaz Barátját ennyire betsüllétték.”²⁸⁹

1806 márciusában egy másik jénai tudós társaságtól érkezik díszoklevél a kancellár címére. A latin nyelv ápolására alakult társaság (Societas Latina Jenensis) a latin nyelv művelése terén kifejtett érdemeiért egyhangúlag jelöli Telekit, a múzsák patrónusát tiszteleti tagjai közé.²⁹⁰ Egy 1811. április 28-án kiállított oklevél bizonyossága szerint Erdély kancellárját a Varsói Királyi Tudományos Társaság (Societas Regia Literaria Varsaviae Instituta) tagjai közé választják.²⁹¹

A 18-19. századi Európa tudós társaságaiban szép számmal szerepelnek magyar, közöttük erdélyi tagok. Sajnos mindeddig senki sem végezte el ennek pontos felmérését. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy például a Jénai Ásványtani Társaság - melynek 1803 után maga Goethe az elnöke - tevékenysége során mintegy 200 magyar tagot vesz fel sorai közé. Ennek a társaságnak volt tiszteleti tagja 1802-től Teleki Sámuel, hozzájárulva ásványtani gyűjteményének gyarapításához is.²⁹²

A külföldön kiállított oklevelek szövegeiben olvasható szokványos dicséretetek között a tudománypártoló erdélyi mecénás valós érdemeire való utalások húzódnak meg.

²⁸⁹ Magyarosi Tökés János Teleki Sámuelnek. Marburg, 1807. augusztus 10. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 44. cs. 2041.)

²⁹⁰ MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 28. cs. 140.

²⁹¹ Mv. Teleki kt. Teleki Sámuel lt. 1/5.

²⁹² Csiky Gábor: *A magyar természetvizsgálók szerepe a jénai „Mineralogische Societät” működésében és ennek hatása a hazai földtudomány kialakulására.* Földtani Közlemény 111. kötet, 2. füzet. Budapest, 1981. 338-349.

A magánember

Életmód, életvitel

Az otthon

A 17. Keveset tudunk arról, hogy a gyermek Teleki milyen környezetben nevelkedett, mert a gerneszegi, celnai, sárdi kúriák - ahol gyermekkorát töltötte - berendezéséről egykorú leírás, inventárium nemigen maradt fenn. Ő abban a régi gerneszegi várban született, mely még a 15. század közepe táján épült, és 1675-ben került nagyapja, Teleki Mihály birtokába. Ezt örökölte apja, kinek halála után első feleségétől született fiára, Lászlóra szállt. A vár már Teleki Sámuel születése idején rossz állapotban lehetett, úgyhogy 1772-ben lebontják, és Teleki László hozzákezd az új kastély felépítéséhez.¹

A celnai Teleki-kúriáról keveset tudunk. Némi fenntartással olvassuk a kortárs Rettegi Györgynek erre az otthonra vonatkozó tudósítását: „Gr. Teleki Sándor [...] Celnára szorult volt ezelőtt lakni, valami hitvány parasztházba s az felesége addig instált néki, hogy vigye ki abból a füstös kunyhóból, hogy rávette magát a készületre s minden nap elhúzatta hintáit, társzekereit három esztendeig, mégsem ment el onnat, hanem a szegény asszony ott megholt.”² Igaz, a másik korabeli krónikás, Hermányi Dienes Teleki Sándor második házasságáról szólva szintén azt írja: „hozá végre Czelnára a nagy kövér asszonyt, s ott tartá holtig egy hív Oláh házba...”³ Feltehető, hogy Teleki Sándor felesége halála után mégiscsak kiköltözött a „füstös kunyhóból”, s egy másik lakást rendezett be Celnán magának és Sámuel fiának. Csak így magyarázható, hogy Bod Péter, a család gyakori vendége leveleiben sokszor említi celnai látogatásait, de sohasem ír arról, hogy Teleki Sándorék rangjukhoz nem illő környezetben éltek volna.

A sárdi udvarház berendezéséről, felszereltségéről sem tudunk sokkal többet. Teleki anyjának halála után (1748) az asszonyi felügyelet nélkül maradt háztartás nehezen üzemelhett. Apjuk halálakor (1754) pedig Teleki Sándor nagyobb fiai minden bizonnyal igyekeztek osztozni az értékesebb, használhatóbb tárgyakon. Így aztán a legkisebb, az akkor mindössze tizenöt esztendő Sámuel Sárdon már csak egy nagyjából kiürített házban lakhatott. Feltévesünket Telekinek egy maga készített jegyzéke⁴ is igazolja, melyben 1759-ben, külföldre indulásakor a sárdi kúrián hagyott berendezési tárgyakat sorolja fel. A „tizenkét aranyos új bőrös széken” és a „szépen varrott tarka szőr székeken” kívül majdnem minden tétel mellett a *viseltes, karatlan, elromlott* jelző olvasható. Mindezek nem túlságosan fényűző

¹ Bíró József 1938. - F. Csanak Dóra 1983. 426-428.

² Rettegi György 1970. 85.

³ Hermányi Dienes József 1992. 432.

⁴ „Sárdi Házaimban maradtanak: Egy nagy falra való Metzett Tükör; Eugenius Hertzeg Képe; Tizenkét egyforma aranyos bőrös új székek veress bagariával bevonva; Hat egyforma szép varrott Tarka szőr Székek; Hat egyforma ismét tarka szőrrel varrott Székek, melyek[ne]k edgyike el romlott; Négy viseltes zöld posztós Nagy Szék; egy viseltes Almárium, holmi aprósággal megrakva némely résziben; Négy viseltes egyforma tarka szőrrel varrott Székek; Két egyforma karatlan, Tarka szőrrel varrott Székek; Három egyforma viseltes bőrös Székek, az edgyik el romolva; Az Pitvarban egy nagy falra való Rámás Kép; A Palatán öt nagy falra való Képek; Az Palatán egy nagy falra való Glóbus. Signatum Sard. Ao. 1759 die 20-a Octobr. Pro Memória.” (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 2. cs.156.)

berendezésre utalnak. Az viszont, hogy „pro memóriaként” szükségesnek tartja tulajdonosa lajstromba foglalni őket, azt jelzi, hogy ha csak ennyi is van, meg akarja őrizni valamennyit.

A tanulmányútról 1763-ban hazatérő világlátott fiatalember azonnal hozzálát birtokai számbavételéhez. Beindított gazdasági folyamatos ellenőrzésére gondolva igyekszik egymástól távol eső birtokain vagy azok közelében megfelelő tartózkodási helyeket kialakítani. 1765 decemberében például szállást fogad Szebenben: „Fogadtam meg magamnak szálásul N. Szeben[ben] Ifjú SebastianJános ő Kgyelme Vízaknai uczában a szegeleten [...] lévő nagy Házának egész felső contignatioját, minden ottan lévő szobákkal, konyhával és egyébbb alkalmatossággal.”⁵ Az „egyéb alkalmatosság” között széna és fa tárolására szolgáló színek, állatok számára istállók, tizennyolc hordót befogadó pince szerepel, jelezve, hogy a szállás nem csak lakhely lesz, hanem a környéken levő birtokok központja. Feltehetően ekkor még nem döntött arról, hol fog majd véglegesen letelepedni, de több jel utal arra, hogy a szebeni lakást huzamosabb tartózkodásra is alkalmassá igyekezett tenni. Néhány megőrzött feljegyzés, számla bizonyága szerint berendezési tárgyakat rendel, vásárol magának. „Egy más burgus Asztalossal is alkudtam hat széket, ki metzett Karral” - írja 1765 áprilisában.⁶ Másik számla szerint Szebenben ifjú Sebastian János rézmívessel dolgoztat.⁷ 1768-ban Bécsben majolika edényeket vásároltat 129 forint és 56 krajcár értékben.⁸

Az 1768-as esztendőben kezd foglalkozni a sáromberki lakóház építésének gondolatával. Láttuk, elég gyakran tartózkodik Sáromberkén, útinaplójából tudjuk, hogy innen indult külföldre is. Szóltunk róla, hogy a korábbi épület rossz állapotban volt, ezért a teljes átépítés mellett dönt. Tervének kivitelezését házassága is sürgeti, mégis Bethlen Zsuzsannát 1770-ben csak egy félig kész épületbe viheti. Hogy milyen volt az 1773-ra befejezett új kastély és hogyan rendezték be, pontosan nem tudjuk.

Természetesen Telekiek sáromberki otthona az első években még semmiképpen sem hasonlított a Bíró József könyvében leírt kastély képéhez. „Igen gazdag Sáromberke berendezése is - olvassuk az Erdélyi kastélyokban -, itt éppen a kisebb méretek, a földszintes kastély hét szobája miatt kelti a kastély egy kincsekkel telitömött múzeum képét. A rokokó, copf, empire bútorok fölött török szőnyegek függnek, korabeli ráámájú arcképek; a könyvtárterem középkori bútor- s fegyvergyűjteménye páncélok, sisakok, régi fringiákkal, alabárdokkal zsúfolt, s itt van elhelyezve Teleki Mihálynak ékkövekkel kirakott, címerrel s felírással ellátott diszkardja [...] a Mária Terézia-szoba velencei tükrei dús faragású aranyráamáikkal csillognak; a dolgozószobában a kancellár hatalmas empire íróasztalát látjuk, a Teleki család kegyelettel őrzött relikviáját.”⁹ Az itt leírt bútorok, dísz tárgyak jóval később gyűltek össze Sáromberkére. Az egykor Teleki Sámuel tulajdonában lévő darabok is a kancellár élete vége felé és halála után kerültek ide, zömmel Ferenc fia révén, aki családjával együtt sokat tartózkodott a sáromberki birtokon.

A 18. század hetvenes éveiben a sáromberki kúria belseje a fejedelemség korabeli egyszerű, puritán főúri lakhelyekével lehetett rokon, melyeket a nájmódin kesergő Apor Péter révén ismerünk. Bíró József így ír ezekről: „Az erdélyi kastélyok átlaga európai viszonylatban igen egyszerű életmód színhelye volt, s ha régi épületleírásokat, leltárakat tanulmányozunk, látjuk, mily kevés tér nyílt itt a nagyúri reprezentációra; a célszerűség, a vár urának, családjának s házanépének elhelyezése irányítja a helyiségek elosztását.”¹⁰

⁵ MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 2. cs. 412-413.

⁶ MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 2. cs. 418.

⁷ MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 2. cs. 421.

⁸ A számlára Teleki még felírja: „Becsből hozatott Porcelán Edények[ne]k Specificatioja, mely szerint érettek fizettem Posony 3-a Junii 1768. G. Teleki Sámuel.” (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 2. cs. 103.)

⁹ Bíró József 1938. 106.

¹⁰ Bíró József 1938. 139.

Ebbe a környezetbe jól illenek azok a darabok, melyekről egy 1770 novemberében készített jegyzék tudósít.¹¹ Teleki az újonnan berendezett otthonába nem visz sok mindent, gondosan összegyűjti azt a pár dolgot, melyekre, úgy véli, hogy nem lesz szükségük Sáromerkén, és Sárdra viteti őket.¹²

Néhány fennmaradt leltár kézzelfogható adalékokkal bizonyítja, hogy a sáromerki kúria a nyolcvanas évektől kezdődően miképpen gyarapodott. Egy 1782 júliusában készített inventárium például felsorolja a kastély szobáinak: a palotának, nappali háznak, lányok, legények házának, a virágos aranyos, zöld és veres bástyáknak berendezési tárgyait.¹³ Egy-egy helyiségben tíz-tizenkét bútor vagy egyéb alkalmas tárgy, dísz tárgy van, mindez még mindig szerényen berendezett udvarház képét sejteti. Egy kilenc évvel később felvett leltár már sokkal felszereltebb, elegánsabb háztartásról tájékoztat.¹⁴ Felsorolja a kastély valamennyi helyiségét: „a Mlgs Gróff Ur ő Exja Bástyája, a Palota, a nappali Ház, a halló Ház, a Madam Bolttya, a kis Bolt, a zöld Bástya, a Veres Bástya.” Részletes leírást találunk az egyes helyiségek bútorzatáról, de azt is megtudjuk, hogy a családfő szobájában például „a diófa Kastenben, a lakérozott kis Almáriomban” a Cicero-, Horatius-kötetek mellett „lángszínű selyem paraplü, két avatég selyem kalap, két papiros nyomtató márvány kő és egy rezes fein Perspectiva” is van. A bútorok között szerepel egy „diófából rakott Kasten, egy Sreib Tisch, egy fejr festékes Kanapé, hozzá való párnáival, s 6 székiel, cserefa asztal zöld viaszos vászonnal bé vonva, zöld posztóval borított karos Szék”. Természetesen az 1782-ben készült leltárba felvett császárképek most sem hiányoznak. A szegletben álló almáriumban edények, evőeszközök vannak: „tizenöt ezüst Kávés kalán, kékes Findsa Tállyával edjütt; Veres virágú fein Findsa, aranyos lábban álló nádméz tartó Findsa” és egyebek. A falban lévő festetlen almárium étkészletei pedig azt jelzik, hogy ez a háztartás már nagyobb számú vendégség ellátására is fel volt szerelve: „hosszú, meleg ételnek való lapos Tál (12 drb.); meleg ételnek való kerék Tál fedél nélkül (11 drb.); Ételnek való Tányér kilenc Tuczat; Leveses Tányér két tuczat; kéz mosó pohár tálastól; számos kis Karafina, aranyos Szájú ürmes boros porcellán pohár” stb. A fenti leltár felvétele idején még él a ház úrasszonya, aki

¹¹ „Ao. 1770. d. 22. Nov. hoztanak Sárdrol Sáromerkire: egy pár metzett virágos igen szép boutelliat; egy onos fedelű igen szépen medzett virágos kristály kantsót; egy nagy virágos metzett fedeles kristályt fedelestől; egy kisebb közönséges simán metzett fedeles fedelestől; egy kis metzett aranyas szájú vizes pohárt; egy nagy vastag metzett vizes pohárt; 2 üveg sótartót; 12 assuszölő bornak való metzett lábas pohárt, 24 sima közönséges Karafinát; 6 Rosalios metzett pohárt; 3 Török festésű cserép tálat; egy cserép mosdót Kannástól.” (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 4. cs. 186.)

¹² „Ao. 1770. 15-a 8-br. Sáromerki Számtartom ő Kglme keze allol vittem Sárdra: Egy Leveses On Tálát; Tizenöt tányér; Négy nyolc-szegű on csésze. G. Teleki Sámuel.” (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 4. cs. 59.) Régi családi örökségből maradt tárgyakhoz való ragaszkodással vagy a min denben értéket látó anyagiassággal magyarázható ez az aprólékos gondosság, mellyel a harmincegy esztendő Teleki használati tárgyait rendezte? A kérdésre ma már nehéz válaszolni, de a pár tétel listát azért iktattuk ide, hogy később össze lehessen vetni a teljesen más léptékű lajstromokkal, melyek a rákövetkező évtizedekben készültek a Teleki-háztartás inventáriumaiként.

¹³ Példaként nézzük meg a Háló Ház berendezését: „1. Egy három szegletű Diófából való rakott Almáriom; 2. Egy fiókos rakott író-Almáriom; 3. Egy fejéren és kéken festett, kék virágos kartonnal be vont Kanapé ahoz való hat székekkel edgyütt; 4. Egy veres mogyoró fából való rakott Toilett az alá járó zöld és fejr sujtásos Krádlival be vont székekkel edgyütt; 5. Két Diófából való Gelidon; 6. Egy Tserefából való rakott árnyékszék almáriom; 7. Egy Diófából rakott ketske lábú asztal; 8. Egy Tserefa lábú zöld bagaria Tűz eleibe való; 9. Egy zöld posztóval bevont karos szék; 10. Két fekete börrrel be vont tábori Szék, mellynek tayike párnás; 11. Egy pár boltos fa ágy kék virágos karton Supelláttal edgyütt; 12. Ferentz Császár ké'e fekete és aranyos Rámával; 13. Mária Theresia Királyné képe fekete és aranyos rámával; 14. Egy metzett Tükör aranyos Rámával; 15. Egy kis alaton ágyfa.” (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 13. cs. 1.)

¹⁴ „Anno 1791 Dieb. Men. Apr. A Sáromerki Házi Mobiliák revidealtatván találtattak e' sze rint.” (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 18. cs.)

gyermekeivel együtt az év nagy részét Sáromberkén tölti, ezért lehetett a család lakhelyei közül ekkortájt ez a legjobban felszerelt háztartás.

Tudjuk, hogy Teleki Sámuel hivatali megbízatai okán gyakran költözteti családját. Szebenben, Váradon és végül Bécsben rendez be lakást. Lényegében ez úgy történik, hogy az előző lakhelyet sem számolják fel teljesen, általában csak a legszükségesebb vagy legkedvesebb tárgyakat viszik tovább. A családfő új tisztségei új életvitelt is igényelnek, ezért otthonának viseltesebb darabjait igyekeznek újakkal pótolni, s a soron következő új otthon új szerzeményekkel rendezik be.

A házastársak levelezésében jól nyomon követhetők a költözködések körüli bonyodalmak. A férj legtöbb esetben az új hivatal átvételekor még nem viszi magával családját, s így a Sáromberkén tartózkodó feleségét levélben tájékoztatja. A legtöbb szó a szebeni otthon megteremtéséről esik. Megtudjuk, hogy Teleki először is szállást fogad. (Arról nincs tudomásunk, mikor számolta fel egy évtizeddel korábban bérelt lakását.) Valószínűleg nem lehetett megelégedve a körülményekkel, mert a levelekből látszik, hogy többször is kicseréli a bérelt szállást. Nagy és kényelmes lakást szeretne berendezni. 1780 júliusában arról ír feleségének, hogy az akkori szállás mellett nagyon szép kert is van, „csinos canapé vagyon benn grádsokra pasintbol csinálva a kőfal mellett végig keresztül”.¹⁵ Mégis 1781-ben újra más szállásról gondoskodik. Július 5-én hazalátogat Sáromberkére, és Szebenben maradt titkárárt kéri: „Légyen attentioval Kglmed, hogy a Szobátis és a Székeket csinosan és jó festékkel állandóul fesse meg a Pictor rendelésem szerint.”¹⁶ Később panaszkodik, hogy a lakás elkészült, de nagyon üres a család nélkül. 1782 júniusában így ír: „A' Szobád készen vagyon, mindenképen, s minthogy én most a Boltban, a fiam régi szállásán hálók, azt gondoltam, hogy (ha nekedis úgy tetszik) a fiamat Praeceptoraival edgyütt csak által szállítom a Bibliothecamhoz, a hol ez előtt a Cancellistáim voltak.”¹⁷ Egy esztendő múlva azonban megint kesereg, hogy ez sem a legmegfelelőbb lakás: „a Thesaurarius úgy hallom, hogy még júniusban akar által költözni az ujj szállásra; mely szerint félek hogy nekem nem leszen időm bé érkezésed előtt Szállást változtatnom; s nem tudom, hogy férünk itten ezenn a szűk szálláson.”¹⁸

A szebeni szállás gyakori váltogatásának csak az vet véget, hogy egy újabb kinevezés Telekit Váradra szólítja. 1785. március 14-én a Bécsben tartózkodó férj Szebenben maradt feleségének már a költözködés körüli gondokról ír: „Lénait Uram fogadjon vagy két jó Boltotis a Szebenben maradt egyetmásaimnak, csak jó szárazok, és zárosak, vas rostélyosok legyenek. Azt remélem, Váradon jó Szállásunk, 's talám még Házunk is leszen; minél tovább, annál inkább nevededik kedvem a Váradi lakáshoz. Jobb az, a mit az Isten ád ingyen való irlgalmasságából, mint az, amit az ember maga vadász. Én bizony jó kedvel menyek Váradra.”¹⁹ Tíz nap múlva még mindig Bécsből intézkedik: „Májusra ki kell mennünk, ha Isten segitt. Azért igyekezzél a portékáinknak, Borainknak, Szekereinknek jó Szállást fogadni és alkalmatosságot, a míg innét vissza megyek; mert ha el sem lehet adni, boltokat sem lehet kapni, én bizony nem tudom hová tesszük, a mink vagyon. Én Szebenben azért nem mulathatok, mivel az ő Felsege Szoross parancsolattya nem enged késedelmet, éhez képest a míg le menyek, bárcsak boltokat és pinczét fogadj azok[na]k a miket el-nem adhatsz, hogy mindgyárt rakoskodhassunk 's készülhessünk.

¹⁵ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Szeben, 1780. július 4. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2254.)

¹⁶ Teleki Sámuel Lénárt Sámuelnek. Sáromberke, 1781. július 5. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2294.)

¹⁷ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Szeben, 1782. június 18. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2309.)

¹⁸ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Szeben, 1783. május 11. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2392.)

¹⁹ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Bécs, 1785. március 14. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel” oszt. 45. cs. 2416.)

Légy Fele-segítség, mert külömben kárt vallunk.”²⁰ Itt is szó van az időközben szükségtelennek ítélt bútorok, használati tárgyak eladásáról, mint ahogy két hónap múlva az akkor Sáromberkén tartózkodó Lénait Sámuel is arra kéri: „Vagyon még Sáromberkén két tserefából készült Théka rakott munkával, üveges ajtóval; az egyikben az előtt köntösseimet, a másikban pedig fegyvereimet tartottam, azokatis adja el Kglmed. Ezeknek társát, a melyben a Feleségem itt könyveit tartotta, meg-vették 24 Rhft, azon az árron a Sáromberkén lévőketis külön lehet eladni...”²¹

A Váradra költözés pontos dátumát az 1784-től ott lelkészkedő Keresztesi József krónikájából ismerjük: „Erdélyből kiköltözvén, minden nagy pompa nélkül Váradra ért, d. 23. mai. grófhéjával mélt. gróf. Iktári Bethlen Zsuzsannával és két nagy reménységű gyermekével gróf Teleki Domokos és Máriával.”²² Ugyancsak innen tudjuk meg, hogy Váradon hol volt Telekiek lakása: „1787. d. 26. febr. Váradon a régi püspöki residentiában született gróf Teleki Sámuel úrnak, és gróf Iktári Bethlen Zsuzsanna a asszonynak egy kedves úrfiacskájok, Ferencz, kit is én azon residentiában d. 27. febr. megkereszteltem.”²³

A család még ugyanazon év májusában elhagyja Váradot, minthogy Telekinek második alkancellárrá történő kinevezése miatt fel kell költöznie Bécsbe. Erről mindössze ennyit jegyez fel a váradi krónikás: „Minekutánna már maga előtt minden bagágiáját Bécsbe küldötte volt, mélt. gróf Széki Teleki Sámuel úr, maga is egész grófi házával Váradról elköltözött d. 4. maj. 1787.”²⁴ Keresztesinek köszönhetjük a kancellár bécsi szállásáról szóló naplófeljegyzéseket is. 1790-ben felmegy Bécsbe és diáriumában leírja a Teleki családnál tett többszörös látogatásait. „Első gondunk is a volt - írja -, hogy gróf Telekivel ő excellentiájával lehessünk, e végre én az akkori nyári szállását, mely volt az Allé Gastenben Nro. 322, felkerestem.”²⁵ Leírja, hogy látogatásai alkalmával járt a kancellár szobájában, a grófné lakosztályában, volt ebéden és vacsorán, „ekkor a grófné kertjét megjártam, melyben Diánának és Vénusnak szép státuái valának”.²⁶ Érdekes, hogy a kancellár és felesége külön-külön megmutogatják személyes értéktárgyaikat: a férj Bécsben szerzett könyveit, „drága magyar, német Török fegyvereit, előhozatta czifra arany matériából készült magyar gála ruháit, kivarrott csizmáját, briliántos kalpagját”, és azt is elmeséli a cifra öltözékről, hogy abban tett látogatást a nápolyi királynál, akinek annyira megtetszett a gála, hogy azonnal hármat is varratott magának;²⁷ a feleség, hogy le ne maradjon a különlegességek mutogatásában, előszedi minden „asszonyi ékességit, smukkjait, gyöngyeit, lánczait, gyűrűit, briliántos nyakravalóit, óráit, szép öltözetit, melyeket én csudáltam - írja a puritán protestáns lelkész -, de keveset értettem hozzájuk”.²⁸ De még ezzel sem ért véget a láttatás, mert az ifjú gróf Teleki Domokos is megmutogatja az otthonról jött vendégnek „mineralis és botanica collectióját”.²⁹

Sajnos Telekiek bécsi lakásairól más korabeli feljegyzés nem maradt fenn. Teleki Domokos szűkszavú naplójegyzetei között annyit olvashatunk:

²⁰ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Bécs, 1785. március 24. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2419.)

²¹ Teleki Sámuel Lénait Sámuelnek. Szeben, 1785. május 13. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2432.)

²² Keresztesi József 1868. 96.

²³ Keresztesi József 1868. 159.

²⁴ Keresztesi József 1868. 160.

²⁵ Keresztesi József 1868. 321.

²⁶ Keresztesi József 1868. 326.

²⁷ Keresztesi József 1868. 327.

²⁸ Keresztesi József 1868. 328.

²⁹ Keresztesi József 1868. 331.

„Ao. 791 még az előtt májusban a' Mesmer Kertjében jöttünk lakni.”³⁰ Egy 1792 júliusában kelt levélben pedig a kancellár azt írja feleségének: „A Szállásunk a Városon lassan készül, de talám octoberben belé szállhatunk, ha Istennek tetszik. Jó hogy két szállásunk vagyon; mert a mi házi portékáink vágnak, a Cancellariában el-nem férnek; különbenis én bizony jól laktam már a Cancellariussággal.”³¹ Az egyik szállás mindenképpen a kancellária akkori épületében lehetett, mert Teleki első bécsi könyvtárosa 1794-ben naplójában úgy említi, hogy a bibliotheca az Erdélyi Udvari Kancellária³² első emeletén van, s egy közfal választja csak el a kancellár hálósobájától.

A bécsi leltárak viszont egy igencsak jól felszerelt háztartásba engednek bepillantani. Azt is jelzik ezek a kimutatások, hogy a hivatali előrejutás bizonyos lépéstartásra kényszerítette Telekit, s ezért otthonába is kénytelen reprezentatív, szép holmikat beszerezni. Leveleiben sok szó esik arról, hogy új bútorokat, étkészleteket, azaz porcelán-, üveg-, ezüstholmit vásárol vagy csináltat. Gyakoriak az ilyenfajta elismervények: „Én alább irt recognescalom, hogy Eő Excellentiája számára edgy igen szép Iro Asztalt készítettem és az árrába 180 Rft. és két darab munkát fel vettem, mely tudniillik edgy Szekreter és edgy Iro Asztal török Mogyoró fából. Béts 22-dik Marty 1806. Bökenni András Asztalos Mester.”³³ Hogy végül is mi gyűlt össze a kancelláriai rezidenciában 1787-1822 között, arról egy Teleki Sámuel halálakor készített egészen részletes leltár tájékoztat.³⁴ Harminckét lapon keresztül sorolja a lakosztályban található bútorokat, ruházati cikkeket, asztal- és ágyneműket, étkészleteket, ékszereket és a lakást díszítő képeket, órákat, ezüstdíszeseket. A kancellár szobájában ott van a nagy és kis íróasztal, a nagy angol szekreter, a mahagóni asztal, a diófa fiókos szekreter, az üvegablakos nagy könyvszekrény és a lószőr székek. Leltárba kerülnek az asztalokon, fiókokban lévő tárgyak, porcelán, ezüst, gyöngyház írókészletek, dohánytartók, bombonierek, tálcák, órák, emléktárgyak, azok a mindennapi használatra alkalmas dolgok, melyek az évtizedek folyamán felgyűltek. Bernhard Müller szobainas leltárában vannak a porcelánok (ebédlőszervíz 39 tányérral, 12 személyes kávézó, 6 személyes aranyozott kávékészlet, egy aranyos reggeliző-szervíz, 6 szépen festett desszertes tál), ezüstdíszesek, evőeszközök, serlegek, szelencék, dobozok, finom üvegedények, réztárgyak. Itt találjuk a bécsi háztartás asztal- és ágyneműkészletét: 24 személyes abrosz szalvétákkal, három 12 személyes virágos damaszt abrosz, 4 darab hatszemélyes asztalkendő szalvétáival együtt. Az ágynemű mellett ott vannak a fehérneműk is. Megtudjuk, hogy a kancellárnak Bécsben három tucat inge, mindössze 6 hálóinge, 4 darab éjszakára való nyaksálja, 23 darab zsebkendője, 9 pár kötött harisnyája volt. Persze ennél imponálóbb a háznál őrzött készpénz mennyisége, amiről később még fogunk beszélni. Természetesen leltározták a kocsiszínbén álló hintókat, szekereket, mint ahogyan a pince borkészletét is, többek között a 108 butélieagri bort.

Mindez nem túl sok, de figyelembe kell vennünk, hogy ekkor Telekinek Sárosterkén, Marosvásárhelyen és birtokain több berendezett háztartása volt, s 1797-ben a franciákkal folytatott hadviselés elől Vásárhelyre menekítette könyvtára mellett lakásának néhány értékes darabját is. A vásárhelyi házról a téka története kapcsán lesz szó, a menekülés idején Telekit még csak az érdekli, hogy féltett könyveinek megfelelő száraz szobákat tudjon biztosítani. „Mihelyt el-készülnek a 12. Szekereken küldendő Ládáknak numerussai, meg írom Neked, hogy melyikben mi vagyon - olvassuk feleségének 1797 áprilisában küldött levelében -, hogy az szerint el-helyeztessed őket Vásárhelyen. A' Köntösös Ládáidat

³⁰ *Biogr. Com. Dont. Teleki* (Mv. Teleki kt. Tq-1236. b/5. Ms. 323. 1.)

³¹ Teleki Sámuel Bethlen Szusannának. Bécs, 1792. július 21. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2566.)

³² Ma a bécsi magyar konzulátus épülete (Bankgasse).

³³ MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 28. cs. 482.

³⁴ Mv. Teleki kt. Teleki Sámuel lt. I. 137.

Ponyvába varrattam sub Nris. 30. 31. 32. 33. 34. 35. A két Leveles Ládátis Ponyvába várva sub Nris 28. és 29. A Vas Ládánk vagyon sub No 11. A bronz repetir nagy Ora sub Nris 14. A Kis bronz órát bé tettem az egyik Leveles ládában. Mind ezeket a Boltodban kell rakatni; a két Rezes Aranyos Angliai Schatulokkal együtt, mellyek vágnak sub Nris 12. és 13. A több Könyves Verschlagokat pedig az alsó boltozott Szobákban kell száraz helyre ászkokra rakatni, ha szinte öt hat szobát elfoglalnakis, mert ez nagy kincs.”³⁵ A vásárhelyi ház eredeti szárnya, a Wesselényi-Rhédei-féle szárny berendezése talán még Bethlen Zsuzsanna nagynénjétől származott, a hozzá épített részt Teleki már felesége halála után egymaga rendezte be. Erről egy 1805-ben felvett leltár és Teleki halála után készült kimutatások tájékoztatnak. Végül azt is meg kell említenünk, hogy Teleki az évek folyamán Váradolasziban és Szebenben házat vásárolt. A váradolaszi vásár idejét is tudjuk az 1786. június 1-én készült inventárium alapján, egy 1788-ból származó költséglista pedig a ház „felállításában erogált” költségeket tartalmazza.³⁶ A szebeni házvásár idejét nem ismerjük, csak annyit tudunk, hogy 1810. május 30-án a Rizskása utca 393. szám alatti házat bérbe adja.³⁷

A házastárs

A családi levéltár anyaga s mindenekelőtt Teleki Sámuel levelezése a család hétköznapijaira vonatkozó sok hasznos adatot őriz. Feljegyzések, vásárlási megrendelő listák, kiadásibevételi naplók, kereskedők számlái, költséglisták segítenek körvonalazni a háztartás menetét, a család életvitelét, azt, hogyan ruházkodtak, mit fogyasztottak, mennyit és honnan költek.

A sároemberki kastély számára természetesen a mindössze 14 kilométerre fekvő közeli városból, Marosvásárhelyről szerezték be a ház szükségleteit. Teleki nősülése előtt sároemberki tartózkodása idején állandó jelleggel egy Apostol nevű vásárhelyi kereskedőtől vásárolt. Sok megrendelés maradt fenn az 1768-69-es évekből, s ezekben ilyen tételek szerepeinek: „boutellia jó Rosalis di Gorofani, egy konc hollandiai fein posta papiros, egy konc jó író közönséges papiros, egy font jó féle kávé, portubái.” 1769. május 12-én „egy négy sustákos kalapot mérték szerint” kér, máskor meg „egy rúd jó féle veress spanyol viaszszat - ha rősz lesz, visza küldöm” megjegyzéssel.³⁸ Ebben az időben nagyon sok írópapír fogyhatott Sáromerkén, hiszen van olyan hónap, hogy a kereskedő két ízben is szállít.

A hetvenes évek elején a sároemberki kastély ura és felesége két-három naponként küldi megrendeléseit egy Kristoff nevű vásárhelyi kereskedőhöz. A 20-30 tételből álló listák szinte mindig ugyanazt tartalmazzák: a konyha szükségleteit szolgáló élelmiszerek (rizskása, gyöngykása, árpakása, bécsi laska, makaróni, mazsolaszőlő, apró szőlő, citromlé, faolaj, nádméz), fűszerek (fahéj, gyömbér, bors, mandula), a család és a szolgák ruháinak előállításához szükséges materiák és egyéb kellékek (gomb, zsinór, cérna stb). Látszik, hogy továbbra is nagy volt a ház papírfogyasztása is, mert valamennyi megrendelésben szerepel a „közönséges írópapiros” és a „fein posta-papiros”.

A megrendelők rendkívül igényesek. Ez abból is kitetszik, hogy gyakran találkozunk ilyen megjegyzésekkel: „Ezen Com[miss]iomra külgjön Kristoff ő Kglme: három font kávé, jobbat, mint a minap küldött volt, mert az semmire való volt.”³⁹ Ugyanekkor kér „egy Dolmányra való fejér sima libéria gombot, öt rend pikkelyt minél tsinosabbat, melyek

³⁵ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Bécs, 1797. április 14. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2665.) Közli *Teleki Sámuel* 1976. 102.

³⁶ MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 16. cs. 1786/76; 1788/69-71.

³⁷ MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 30. cs. 7-13.

³⁸ MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 3. cs.

³⁹ Teleki megrendelése 1771. július 27. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 4. cs. 61.)

forrasztása durva ne legyen”. Néhány cikket előre szeretne látni s az alsó árat tudni. „Veress minél feinebb és kék világos bérles, bojtos posztó mustrát” kér meg „egy mentére való Görénypremetis tsak látni és az leg alsóbb árrátt izennye meg”. Egy 1771. július 2-i megrendelés szerint szüksége van „két Libéria mentére való fejér sima ezüstös gombra, öt öt rend pikkelyei és szarka lábokkal. Tsak szépek legyenek [...] item Fél sing, fejér taffetat, de jobbacsa legyen, mint a mustra.”⁴⁰ Bethlen Zsuzsanna vásárlásairól is több jegyzék maradt fenn. Megrendeléseiben az élelmiszerek mellett elsősorban ruhavarráshoz szükséges kellékek szerepelnek. Ezek között jól elkülönülnek a család női, férfi és gyermek tagjai számára szükséges anyagok, főként a ruhák díszítésére szolgáló gombok, csipkék, pikkelyek, a nagyobb tételekben megrendelt materiáktól, melyekből a belső cselédség ruhái készültek. Ezeket természetesen az udvarban varrták meg, hiszen nem történt ez másként a többi erdélyi udvarházban sem.⁴¹ A gróf egy 1771 májusában küldött megrendelése így utasítja a kereskedőt: „Hamu Színű posztot hozasson Kristoff Ur, ha nincs, Szebenbőlis, mert nagy szükségem vagyon reája, némely ujj Inasnak nem lévén köntöse.”⁴²

A városi háztartásokban már szabómesterek varrják a szükséges ruhaneműket. 1778-ban például egy Georg Vetymeth nevű szebeni mester készíti az inasok, cselédek, de még Domokos úrfinak is az öltözékeket: mentét, dolmányt, sujtásos nadrágot az inasoknak, konyhában lévő gyermeknek, szakácsnak. Domokos úrfinak májusban „leiblit s nadrágot ezüst czánklival, júliusban egy nadrágot gratelből német pindlivel”. Szeptemberig az összes materiák és munkadíj 150 Rf 40 és 1/2 Xr. Úgy látszik, alkudni is lehetett, mert a szabómester a számlára ráírja: „ebből a Summából engedhettem Rf.4.”⁴³ 1783-ban Teleki ezt jegyzi fel: „Dolgoztattam Szabó Gyurival a Cselédeknek Köntösöket, e' szerént vásároltam hozzá valókat, és tsináltattam júliustói-novemberig.”⁴⁴

A házastársak levelezéséből kiderül, hogy a férj felesége kérésére sokszor maga vásárol. 1780. augusztus 10-én Zaboláról ír haza Sáromberkére, és újságolja, hogy a kért dolgokat megvette: „Brassóból a Köles és Hariska kásákat, egy Verschlag Brassai Zwibackal edgyütt ma elhozták, magammal viszem parancsolatodra.”⁴⁵ 1783 júniusában arról számol be, hogy a megrendelt lengyelországi kamuka asztalneműket elhozták: „Két rendbeli igen szép 180 Rft. Vagyon mind össze 48 igen nagy Keszkenő. Mindenik Abrosz csak egy szél. Hossza 12 Rőf, mindeniknek, szélessége 5 Rőf. Ez elég nagy. Adgya Isten, hogy jó egészséggel, kedves Gyermekeinkkel edgyütt való örömek között viselhessük el!”⁴⁶

A vásárlások azt is tükrözik, ahogy a család igényesebb lesz, a hivatali megbízatásokkal járó lakhelyváltogatások lényegesen befolyásolják az életvitelt. Sok mindent ki kell cserélni, hiszen ami jó volt Sáromberkén, nem biztos, hogy megfelel az új városi háztartásban. „Ha itt nem vagyis - írja Szebenből feleségének - csak rollad gondoskodom 's az az kedvesebb idő töltésem, ha számodra valamit szerezhetek. Mais egy iljen szép ujj medzett veres bársony Angliai négynilésű gála hintót vettem Számodra, 624 forintokon Féld Marschall Lind. Gratis Lattermantól. Ugyan szép portéka, de bezzeg haragusznak reám a feleséges férfiak, hogy már a Feleségektől nem nyugodhatnak; az Aszszonyok pedig ugyan dicsérnek [...] Vettem még 24 personara való szép Hollicsi edénytis; mellyet ki fogok küldeni Sáromberkére a bagasias üress Szekerekenn. Az ott lévő csipkés ónat pedig bé hozatom ha nékedis tetszik; s itt el adgyuk, mert már sem otthon sem

⁴⁰ MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 4. cs. 62.

⁴¹ Imreh István 1979. 182.

⁴² MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 10. cs. 128.

⁴³ MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 10. cs. 64-66.

⁴⁴ MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 14. cs. 283.

⁴⁵ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Zabola, 1780. augusztus 10. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2276.)

⁴⁶ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Szeben, 1783. június 13. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2401.)

itten nem kell. Ha a Mlgos Groffhé meg venné, jobb szivei adnám oda, mint idegennek, mert szép portéka, jó féle ónis. Én 32 aranyon vettem Ládástól Bétsben; de ha ő Nga meg veszi, 25 aranyért oda adom. Jelentsd meg ő Ngk mikor látod; talám szükségeis volna reá ő Ngnak. Külömben ittis el kél.”⁴⁷ 1786 áprilisában Pesten jár és Váradra írja levelét: „Még semmit sem vásárolhattam. Roszszul biztatnak a matériákkal, hogy sokadalmonn kívül, szépet itt sem lehetne kapni. A' fabricabeli pedig nem derék. Ha csak leszen a városon fel-kerestetem, és mindenekben tett szésedet tellyesíteni igyekezem...”⁴⁸ Következő héten ezt írja: „Igyekezem kedved szerint vásárolni, de még a mustra szerént való hamu színű sujtásos Gros de tourt nem kaphattam, pedig Budán és Pesten mind fel-járatam már a kereskedőket; még a Zsidokatis...”⁴⁹ Nem tudjuk, hogy ez esetben ki volt az igényesebb, a megbízatást adó Bethlen Zsuzsanna, vagy a férj, de az biztos, hogy már óvakodnak a gyáripár széria termékeitől.

A sokat utazó férj feleségét a divat dolgairól is tájékoztatni kívánja: „A' Bécsi papucsok egy-arányu magas sarkúak, most mind úgy csinállyák, mert úgy viselik; azért vagy hozzá szoktatod Édes Szivem a lábadot, hogy magossabb légy, vagy pedig talám itt Szebenben el tudnak venni a sarkakból, mikor ide bé jösz.”⁵⁰ Máskor papucs- és kesztyűvételhez mustrát kér, ami ha későre érkezik, „Ágens Salat Uramra bízom”.⁵¹

A család öltözködési kultúrájáról néhány fennmaradt leltár is tájékoztat. Ezek közül talán a legérdekesebb Teleki 1770 januárjában készült fehérneműleltára, mely bizony egy elég szegényes staffirungot sejtet, hiszen az akkor frissen házasodott férfi ilyen dolgokat vesz kimutatásba: „viseltes felső Ing (2), ezeknél rongyosabb felső Ing (6), Rongyos háló Ing (6), rongyos háló Lajbl barquettból (4), viseltes de jó lepedő (4) - ebből kettőt útra vittem.”⁵² A Sáromberkén négy év múlva felleltározott ruhatár ennél már jóval elegánsabbnak tűnik. Különösen feltűnő, hogy a felsorolt Rockok, melyek kabátból és nadrágból állanak, milyen változatos színvariációt mutatnak. Van itt vadgalambszín, drap d'argent, ezüsttel elegyes drap d'or, gyöngytyúk színű sárga virágos, fehér atlasz, tettzin szőr, tarka virágú, sötét karmasin, fekete, zöldes virágú, barát színű, szederjes, csuka színű, hamu színű, láng színű férfi öltözék. De éppolyan változatos a ruhatár minden darabja az alapanyagokat illetően is. „Gyolcs, szőr matéria, szarvas bőr, selyem és fél selyem, posztó, bruxeli szőr matéria” és angliai posztó váltakozik a bársonnyal. Az is látszik, hogy minden alkalomra megvult a megfelelő öltözék: hétköznapra az egyszerűbb posztó-, gyapot- vagy bársonyruha, az ezüsttel, arannyal varrott vagy selyemmel, „tafotával bérlelt Rockok” ünnepélyesebb alkalmakra, lovagló öltözék, hidegebb időre pedig nagy „bérlelt köpeny, farkas bőrral bérlelt bunda”, posztó báránybőrös úti bekecs és egyebek.

Az asszonyi öltözékekről egy 1800 júliusában készült kimutatás tájékoztat. A kancellár elhunyt feleségének „feinabb köntöseit” leánya, Rhédei Ádámné kapja örökségként. Érdemes áttekinteni az aprólékos részletességgel összeállított listát,⁵³ melynek darabjai selyemből, tafotából, kreditorból, atlaszból, musselinből készültek, a színskála minden árnyalatában pompáznak, egyszínűek, pettyezetett vagy virágos mintájúak, arany,

⁴⁷ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Szeben, 1778. március 24. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2234.)

⁴⁸ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Pest, 1786. április 17. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2465.)

⁴⁹ Teleki Sámuel Bethlén Zsuzsannának. Pest, 1786. április 22. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2468.)

⁵⁰ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Szeben, 1780. július 7. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2295.)

⁵¹ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Bécs, 1785. március 21. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2418.)

⁵² Lásd az *Iratok* között.

⁵³ Lásd az *Iratok* között.

ezüst csipkével vagy czánklis vállal készültek, s még az összetűző horgok, kapcsok is aranyból vagy ezüsből vannak. A 99 tételből álló ruhatár végén a keszkenők vannak, de ezek sem akármilyenek, mert van közöttük kockás, csíkos tafota, musselinből vagy török, polonéz, niederlandi anyagból készült darab. A ruhatárat 6 pár fejer gyolcs kesztyű, „14 selyem Strinfli, 12 czérna Strinfli pár, arannyal varrott régi papucs és 11 pár selyem, atlasz, krádlí papucs” zárja. Az ilyen gardrób természetesen anyáról leányra szállt s emelte a lány-örökség értékét.

Nehezebb tetten érni a család öltözködésre fordított kiadásait. Az első időben készült vásárlási megrendelő listák még jelzik a ruházati cikkeket is. Bethlen Zsuzsanna Sáromberkén összeállított megrendeléseiben általában az élelmiszerek mellett fele arányban szerepelnek ruhaanyagok és varráshoz szükséges kellékek. 1778. február 4-én feljegyzí a vásárhelyi görög Kristoff kereskedőtől vásárolt cikkek árát is.⁵⁴ Később a vásárlások között már ritkábban szerepelnek ezek a tételek, mert a Szebenben, Váradon, Bécsben rendelt ruhák anyagát, hozzávalóit legtöbbször a szabómester adja.

Fennmaradt Bethlen Zsuzsannának egy 1779 nyarán elkezdett költségnaplója.⁵⁵ Itt találunk néhány ruházati cikket a gondosan bejegyzett árával együtt. Három német főköttöért 11,40-et fizet, főköttöre való virágokért pedig 3,36-ot. 1779 júliusában feljegyzí, hogy Patrúbánynak adott: „1 Sing 3 fertály Rosaszín Kréditorért: 4,20; 5 Sing rosaszín Glantz Leinwandért: 3 -; 1 Pár kis Papucsért: - 40; 2 levél gombostóért: - 54; 1 pár Svédise Kesztyűért - 40 Rf.” De szerepel a listában „Strinf kötő, arany czankli, selyem sinor, szalma szín selyem” és sok más.

A család életvitеле, a sáromberki és városi háztartások menete sajátosan tükröződik ezekből a költségjegyzékekből, melyek ha csak néhány hónapnyi időszakról is, de részletesen tájékoztatnak az úrasszony gazdálkodásáról. Tulajdonképpen az apróbb kiadásokat vezeti a ház asszonya, úgy látszik, a nagyobb vásárlás a férj feladata volt. Az asszony jegyzí fel, hogy vásárolt két narancsot, hat vizespoharat, fazekat, lábast. A ház kisúroltatásáért, a „palota” ablakának megjavításáért is ő fizet. Szinte naponta szerepel a postára tett levelek bérmentesítése. Ritkán fordul elő, hogy Bethlen Zsuzsanna kifejezetten magára költené. Egyetlen tételben szerepel, hogy haja „frizérozásáért” 1 forint 20 krajcárt fizetett — egyébként ugyanakkor 6 cseléd számára vásárolt szíjak fejében is ennyit adott ki. Még egyszer, 1782. július 13-án jegyzí fel egy ismeretlen listakészítő Szebenben: „Fizettem a' Frizérnek a M. Groffhé Aszszony ő Nga Bukliáért 84 Dr.”⁵⁶ Nem is került olyan sokba ez a szépítkezés, hiszen a két nap múlva vásárolt pántlika singje 12 dénár, tehát a „bukli” árából csak 7 sing pántlikát lehetett volna vásárolni.

Teleki Sámuel felesége halála után egymaga vezeti a háztartás nyilvántartásait. 1812-től például szinte haláláig Bécsben éppen a kiadások feljegyzésére szolgáló díszes *Schreib-Haus- und Wirtschafts Kalenderbe*⁵⁷ írja naponta a ház költségeit. Érdekes, hogy viszonylag ritkán szerepel ruházati cikkekre fordított összeg. Elvértve találunk ilyen bejegyzést: „Szabónak Köpenyemért 43 Rf.; egy pár Stibliért magamnak 35 Rf.; egy kalapért magamnak: 22.” Ezekben az években gyakran vendégeskedik Bécsben Teleki fia, Ferenc, s ilyenkor a kiadások érezhetően megnőnek. Szinte naponta bejegyzí a kancellár, hogy menyé vásárlásaira mekkora összeget adott. De ilyen beírások is akadnak: „a menyem köntőseiért a szabónak: 80; a fiamnak egy vég posztóért Köntőseinek: 100; ismét posztóra: 19 Rf; 1818 júniusában Peliz német szabónak 1.340 Rf.”, de nem tudjuk, milyen munkáért.

⁵⁴ „10 Sing gyapatas Sedre : 6,76; 5 Sing s fél csíkos Ször Matéria: 3,30; 18 Sing vastag Bagaria: 2,88; egy levél jo féle gornbostó; - 60; 75 Sing Gyolcs: 33,75; 34 Sing s fél vastagab Gyolcs: 12,37; 6 pár Gyerme[ne]k való Strinf: 2,52; 8 pár nagy Strinf: 3 -; 18 pár vékony nagy Strinf: 17,28; 2 keszkenyő: 1,20; 15 Sing Slésiai gyolcs: 12,60; Egy fél selyem keszkenyő: - 96; 34 Sing Slésiai Gyolcs Inge[ne]k: 47,60; 12 Sing Slésiai Gyolcs: 10,08; hét lot s másfél kemény ezüst kötés: 5,70.” (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 11. cs. 78.)

⁵⁵ Lásd az *Iratok* között.

⁵⁶ MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 13. cs. 1782/326.

⁵⁷ Mv. Teleki kt. Tq-1449. b/1-10.

Az inasok libériájára is többször költ; egy ízben 290,40, máskor libériáért, paszománokért, kalapokért együtt 520 Rf. 10 Xr-t.

A konyha kiadásairól is maradt fenn jegyzés.⁵⁸ Az 1778-as év néhány hónapjának szebeni vásárlási listái pontosan mutatják, hogy az akkor éppen Sáromberkén tartózkodó családjától távol élő Telekinek mennyibe került a városi háztartás. Míg Sáromberkén a gazdaság általában fedezte a konyha szükségleteit, városon naponta került sor hús, zöldség, gyümölcs, tejtermékek vásárlására. Bár a lista csak a vásárolt élelmiszer nevét és árát tartalmazza, s csupán a húsok esetében jelzi a vásárolt mennyiséget, mégis, minthogy néhány hónapon keresztül az árak szinte változatlanok, joggal vélhetjük, hogy a konyha naponta majdnem egyformán fogyasztott az egyes élelmiszerekből. A tételek is majdnem azonosak. Érdekes, milyen sokfajta hús szükségeltetett a napi menü elkészítéséhez. A listán naponta első helyen 10-12 font tehénhús szerepel, de emellett borjú-, csirke-, bárány-, tyúkhúst, vadrecét, pisztrángot, ritkábban sertéshúst is fogyasztanak. Külön tüntetik fel, ha borjúlábat, velőt, csontot, ökörmylvet, pacalt vásárolnak. Veteményt legtöbbször öt dénár értékben vesznek, de nagyon sokszor ugyanazon a napon murkot vagy zellert is hozatnak. Naponta találkozunk gyümölcstételekkel. Tejet csak cafféhoz használnak, de szinte naponta vásárolnak friss tejfölt, néha édes sajtot és vaját. Állandó tétel az asztalra való zsemle és a kávéhoz kifli. Egy-egy kupa finomlisztet meg élesztőt is találunk a tételek között, talán süteménykészítésre került ilyenkor sor. A költséglista tanúsága szerint a konyhai kiadások összege két és három forint között mozog. Egyetlen nap, 1778. július 2-án nőtt szinte háromszorosra a kiadás, de ekkor a lista készítője azt is beírja: „Ez nap 11 Uraság lévén ebédén itt.” Ezért kétszereződött meg a vásárolt hús mennyisége (21 font), de emellett elfogyott még egy fél bárány, öt pár csirke, pacal, borjúhús, bárányaprólék és pisztráng is. Az „Erogationes Culinare” feljegyzései között található egy „Perceptum” kimutatás is. Eszerint az 1778-as esztendő májusában 106 Rf. és 38 dénárt, júniusában pedig 100 Rf-ot ad a gróf a konyhai költségek fedezésére.

A kérdés most már csak az, hogy mit főztek a vásárolt alapanyagokból a konyhán. Némi tájékoztatásul szolgál Bethlen Zsuzsanna receptkönyve, melyet egy régi szakácskönyvből másoltat ki magának Sáromberkén 1772-ben.⁵⁹ A receptek aprólékosan leírják az ételek készítési módját egészen a tálalásig. Az első rész a „húst evő napokra való ételeket” tartalmazza, sok káposztás eledel szerepel, változatos a levesek fejezete, a hideg étek pedig külön szerepelnek. A második részből megtudjuk, hogyan készítették a sültetket, hogy a sült madárra milyen levet kell készíteni. A harmadik rész a vajas ételeket tartalmazza, a süteményféleéseket, majd ezt követi a bőjtí eledelék bő választéka. A 100. oldaltól egy „Toldalékoska” néhány érdekes receptet tartalmaz: bárányból tejjel, „malatz” hidegen, tyúksaláta, rántott körtvély és tyúkmonysaláta - egészen a mai elkészítési mód szerint.

Többször említett bécsi költségnaplóiban az 1812—1821-es évek konyhakiadásait a kancellár naponta feljegyzi. 1813-ban például havonta átlag 320 forintot költ a konyhára, 1815-ben 530 forintot, míg 1817-ben 650 forintra rúg az étkezésre fordított összeg. 1816-ban az átlagos havi konyhai költség 745 forint, de ennek majdnem kétszeresét költik decemberben, amikor a gróf fia, Ferenc családjával együtt Bécsben vizitel.

⁵⁸ Lásd az *Iratok* között.

⁵⁹ „*Szakács-könyv, mely 1692-ben Vásárhelyen Concinnált Toffei Sofia szakács-könyvéből irattaton le 1772-dik esztendőben. G. Bethlen Susanna.*” (Mv. Teleki kt. Thq-104. Ms. 353.) Tofaeus Dobos Zsófia 17. századi szakácskönyv-író asszony. Danielik István életrajzi lexikonában hibásan állítja, hogy szakácskönyve 1692-ben és 1693-ban Marosvásárhelyen megjelent. (Danielik József: *Magyar írók életrajz-gyűjteménye*. Pest, 1858. 341.)

A bécsi kiadásjegyzékek a konyhaköltségek mellett természetesen feltüntetik a többi kiadást is. Szerepelnek a tűzifára vagy éppen a könyvek vásárlására fordított összegek, a család szolgáltatában lévők fizetési.⁶⁰ Állandó tételek a közcélú adományok, de azt is megtudjuk, hogy ezekben az években milyen összegeket fordított a kancellár családtagjai megajándékozására.

Nem zárhatjuk le a Teleki familia háztartási kiadásainak ezt az egészen vázlatos vizsgálatát⁶¹ anélkül, hogy ne szólnánk egy szinte állandóan szereplő költségvetéssel: a patikaszerekről. Sáromberkétől Bécsig, bárhol is tartózkodjék a család, állandóan vásárolnak orvosságokat. A családi levéltárban számszámra megőrzött receptek, orvosságlisták hű tükörképei az orvoslás korabeli állapotának. Minthogy a család költségnaplóiban gyakran találkozunk a patikákban kifizetett összegekkel, fogalmat alkothatunk a korabeli gyógyszerárakról is. Fennmaradt néhány lista, melyek az egyik szebeni patikában 1779-1793 között vásárolt orvosságok árjegyzékét tartalmazzák.⁶² 1780-ban például 58 rénes forint és 39 krajcár értékű gyógyszert használt Teleki családja. Érdekes, hogy májustól szeptemberig alig van valami kevés gyógyszerfogyasztás, míg a hideg beálltával szinte naponta látogatják a patikát. Három évvel később január és december között 113 forint és 53 krajcárra vásárolnak orvosságot.

Az orvosságos listákon nem találkozunk a patikáriusok nevével. Egyetlen árjegyzéken olvasható egy Klapka nevű szebeni gyógyszerész neve.⁶³ Természetesen a receptként szolgáló listákon majd minden esetben fel van tüntetve az orvosságot javalló doktor neve. Ugyanezekkel a nevekkel találkozunk a Teleki házaspár levelezésében is, tehát ezek az orvosdoktorok kezelték az évek folyamán a ház betegeit. 1778 táján Zágoni Gábor, Horváth Sámuel és Cadoz medicináé doctorok nevét olvashatjuk, 1783-ban Cadoz és Wohlleben írják fel a gyógyszereket, 1787-től pedig Milesz József és Pataki Sámuel a család orvosa. Bécsben egy Német nevű orvosdoktor látja el a háziiorvosi teendőket.

Igyekeztünk választ találni arra a kérdésre is, milyen jövedelemből fedezte a család kiadásait, többfelé vezetett háztartásainak költségeit. A levéltári anyag részben volt segítségünkre. Az 1800 előtti időszakból csak a gróf levelezésében elvéve meghúzódó információk és néhány idevágó emlékeztető feljegyzés tájékoztató. 1770 novemberében például feljegyzi, hogy „vén és ifjú eladott ménlovai” árából, Gerebenesről Sáromberkére hajtott „két vén béresökreink” árából, „korcsomáimon” gyűlt pénzből adminisztrált 280 magyar forintot. Több éven keresztül feljegyezték a celnai, sárdi, sorostélyi, erdőcsinádi, kölpényi birtokokról jövő dézsmaadósságokat, kimutatás készült a gabonatermésről, az ebből befolyt jövedelemről, de azt is megtudjuk, hogy „pénzen vett” borokat tárolnak a sárdi, celnai, sorostélyi pincékben, melyet aztán rendre eladnak. Egy kimutatás az 1776-os saját borter-mésről informál. Október 24-én kezdték a szüretet Sárdon, Celnán pedig október 28-án fogtak a „szűréshez”. „Mindennemű Borok egész Summája mégyen 1821 Urn.” -jegyzi fel a

⁶⁰ A költségnaplók jelzik, hogy a Teleki ház első számú famulusa, Ocsovszki Pál évente 300 rénes forint fizetést kap, Szentgyörgyi Imre titkár 200 rénes forintot, az utolsó években Doctor Német háziiorvos negyedévenként 225 rénes forintot.

⁶¹ Az 1814-es Wirtschafts-Kalenderbt bejegyzett kiadások alapján összeszámoltuk a ház havonkénti kiadásait: januárban: 2012,17; februárban: 1271,12; márciusban: 1636,60; áprilisban: 1032,16; májusban: 1605,84; júniusban: 4275,95; júliusban: 2261,40; augusztusban: 2730,77; szeptemberben: 1348,36; októberben: 1295,08; novemberben: 1203,65; decemberben: 3781,08. Az évi összkiadás tehát: 26 454 rénes forint 18 krajcár. (Mv. Teleki kt. Tq-1449. b/3.)

⁶² „Specification derén Medicamenten... aus der kaiserl. königl. Hermannsta'dter Föld Apotheke.” (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 14. cs. 119.)

⁶³ MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 14. cs. 11. cs. 155-158.

számtartó.⁶⁴ 1780. január 4-én készítik el az „Eladott köves portékák listáját”. Smaragd nyakszorítót, függőt, gyémántos medált, régi emberfős gyűrűt, rubintos „reszkető Tő”-t adat el Teleki 1025 rénes forint áron.⁶⁵

Ez a néhány kiragadott példa csak jelzi azt a sokfajta csatornát, melyen keresztül csörgedezett a háztartás évi kiadásainak fedezete. Sajnos ebből az időszakból a nagyobb bevétel eredetéről nincs információnk. 1800-tól viszont Teleki haláláig vezeti jövedelmének pontos kimutatását.⁶⁶ Évente nagyjából azonos forrásokból folyik be a jövedelem. Az erdélyi jószágok hozadékai, a kancellári és főispáni fizetés, a váradolaszi ház bérleti díja (ez általában évi 1000 forint), kölcsönzött összegek kamatai, eladott lovak, sertések ára együtt tesen szolgálnak a bevétel állandó forrásául. Az erdélyi jószágokból befolyó összegeket a gróf általában angariánként, azaz negyedévenként kapja. Minden évben szerepelnek a megyesi és remetei gazdaságok jövedelmei. Ez az összeg általában 400-1500 forint körül mozog. A többi erdélyi birtokról is folyamatosan küldik Bécsbe a pénzt, van úgy, hogy egyes birtokokról külön-külön, máskor „erdélyi jószágok jövedelme”-ként 5000 forinttól 13 000 forintig terjedő összegeket küldenek fel az uradalmi ügyintézők. Az 1811-es évben három ízben is érkezik pénzküldemény, összesen 50 100 forint értékben. Gyakran szerepelnek az Erdélyben eladott lovak és sertések árából befolyt összegek is. 1800-ban sertések árában 317 forintot, 1803-ban 2124 forintot, majd az utolsó évnegyedben még egyszer 1108 forintot küld fel a megyesi intéző. 1805 első évnegyedében 2980 forint 49 krajcár jön be ugyanebből a forrásból, 1810-ben pedig feljegyzi Teleki, hogy 4066 a megyesi jószág jövedelme az első évnegyedben, ebből 1995 forint „a most eladott 40 sertés[ne]k árok”. 1804-ben a Sáromberkén eladott lovak áráként és más egyéb forrásból 5000 forintot inkasszál a gazda. 1806 második negyedévében feljegyzi, hogy 3100 rénes forintot kapott 1000 veder bor áráként, melynek fele ó- és fele újbör volt. A kölcsönadott összegek kamatait általában negyedévenként fizetik a kölcsönzők. Teleki Józsefhé 500 forintot fizet évente, herceg Eszterházy 1000 forintot, Debrecen város pedig 600 forintot a felvett kölcsönre. Angariánként veszi fel a főispáni honoráriumot 375 forint értékben. A kancelláriusi fizetést ritkábban jegyzi fel. 1801-ben például az első két évnegyedre egyszerre kapja meg a járandóságot: 5400 rénes forintot. De úgy látszik, hivatalos útjait kifizeti a kancellária. Például 1800. december 25-től 1801. április 10-ig, azaz 107 napra 1355 rénes forint 20 krajcár napidíjat vesz fel, de megtérítik a pozsonyi útiköltséget is, hiszen 1686 rénes forint 20 krajcárt kap ilyen címen.

A pontosan vezetett jövedelemlistákból ki lehet számítani egy-egy évi bevételt. Az 1800-as év jövedelme 14 721 forint 15 krajcár, bár ekkor nem tünteti fel Teleki az évi kancelláriai fizetést. 1801-ben a kancelláriai fizetéssel együtt 16 225 forint az évi jövedelme.⁶⁷

A rendelkezésünkre álló adatok segítségével távolról sem sikerült a Teleki család életvitelét a maga teljességében rekonstruálni. Az anyagi vetületet már csak azért sem tudtuk hitelesen felvázolni, mert míg például a Teleki Sámuel által vezetett bevételi naplók többé-kevésbé átfogják az 1800-1822-es évek jövedelemforrásainak minden területét, addig az ugyanekkor készült kiadáslisták csak a bécsi háztartás költségeit tartalmazzák. Nem szólnak tehát arról, hogyan költekezett a többi gazdaság, háztartás. A döcögő gazdasági mutatók ha nem is segítenek a család anyagi hátterének hibátlan megrajzolásában, talán mégis jók arra, hogy megismertessenek az életük anyagi vonatkozásait meggondoltan ellenőrző-irányító

⁶⁴ Miből gyűlt össze az 1821 urna bor? Majorság bor: 777,2; dézma bor: 117,3; ostor adó és ha vas taxa: 40 -; adósságból gyűlt bor: 314,1 1/2; pénzen vett bor: 572,2 1/2. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 9. cs. 1776/138-143.)

⁶⁵ MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 12. cs. 1780/216

⁶⁶ *Gróf Teleki Sámuel kancellarius saját kezű feljegyzései. 1799/1800 - 1821/1822.* (Mv. Teleki kt. Teleki Sámuel lt. I/a. 26. 1-38.)

⁶⁷ Kiszámítottuk az 1814-es év bevételének összegét is: 27 760 rénes forint 20 krajcár. Ebből fi zette ki Teleki a már előbb említett 26 454 rénes forint 18 krajcár összeget, ugyanennek az évnek összkiadását.

Telekivel. Ugyanakkor sikerült bepillantnunk egy erdélyi főrangú család belső világába és érzékeltetnünk azt a folyamatot, amint az erdélyi gróf hivatali előrejutásával párhuzamosan lassan eltávolodik szűkebb hazája provinciális szokásvilágától és hozzáigazodik a városi, majd a fővárosi (bécsi) életmód kívánalmaihoz.

Pater familias

A házastárs

A családi levelezésben tallózót elsősorban az lepi meg, hogy hivatalos elfoglaltsága és a könyvgyűjtés, könyvtárteremtés folyamatos teendői mellett mi mindenre jutott ideje Teleki Sámuelnek. Vállalta a családfő valamennyi feladatát: a nagyokat, a sorsdöntőket éppen úgy, mint az apró-cseprő ügyeket.

1769-től 1797 októberéig, Bethlen Zsuzsanna haláláig a házastársak gyakran vannak egymástól távol. Ilyenkor sűrűn leveleznek, hetente több alkalommal is írnak egymásnak, és így a közel három évtized alatt jó nagyra duzzadt levelezés segítségünkre van a férj és feleség közötti szép emberi kapcsolat megismerésében. A több száz oldalnyi epistola-hagyaték nemcsak száraz, tényközlő iromány, hanem tele van érzelmi kitárulkozással, s így arra is alkalmas, hogy kifejtsük belőle a gondos és szerető férj s az őt “igaz szívvvel szerető hív társ” alakját. A levelek meleg hangú, kölcsönös szeretetről tanúskodó híradások. Az egymás és a gyermekek iránt érzett állandó aggodalom, féltés mellett a házastársak gyakran vallanak arról is, hogy milyen nagyon várják a viszontlátást. 1780. július 7-én írja a családfő Szebenből, hogy “ha itt helyben kellene a sok dolog között nállatok nélkül oly sokáig ülnöm, sorvadnom, talám a bőrmis csontomhoz ragadna. Ugy tetszik, vagyon két hónapja, hogy itt aggodom.”⁶⁸ “Alig várom, hogy hozzátok bé-mehessek - írja 1797 májusában Váradról. - Életemnek elveszett napjai közé számlálom azokat, me Ilyeket nállad nélkül unalomban, aggodalomban töltöttem. Már szinte egészen meg fejezedett a hajamis.”⁶⁹ Máskor arról panaszkodik, hogy “nekem a Bécsi lakásom, nállad 's Gyermekeim nélkül igen szomorú”.⁷⁰ A házastársi szerelem ilyen szavakban nyer megfogalmazást: “Bizony örömebb leszek veled együtt egy szalmás kunyhóba, mint nállod nélkül Palotába.”⁷¹ Bethlen Zsuzsanna levelei is hasonló hangúak: “Bizony szüntelen szívemben és elmémben vagy édes szívem és ritka éjszaka, hogy rollad nem álmodozom. Ez pedig nékem felette jól esik, hogy avagy csak álmomban is láthatlak, de vagyon re.ménységem, hogyha lsten tavaszt engedí érnünk, emitten is megláthatlak.”⁷² Egy év múlva, 1797 júniusában ezt írja:

“Oh vajha már eljönne az az én ohajtott kedves időm, melybe társaságodba lehetnék, mert nállad nélkül nem találom semmiben időtöltésemet. Most azzal a reménységgel biztatom

⁶⁸ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Szeben, 1780. július 7. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2295.)

⁶⁹ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Nagyvárad, 1797. május 19. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2674.)

⁷⁰ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Nagyvárad, 1797. május 30. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2678.)

⁷¹ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Nagyvárad, 1797. június 9. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2681.)

⁷² Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1796. november 3. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2903.)

magamat, hogy talám eddig leérkezett az szabadságod és nemsokára megláthatlak.”⁷³ Persze ezekben a levelekben testiségről soha egyetlen szó sém esik. Talán egyszer, még házasságuk előtt enged meg Teleki egy kissé merészebb hangot: “Se napom, se éjszakám nintsen, melyben elmémmel és szívemmel Drágba Drági Drága Kincsemmél ne volnék, nyughatatlanul várom azt az áldott órát, melyben személyesen is ott lehessek.”⁷⁴ Önkéntelenül eszünkbe jutnak Teleki nagyapjának, Teleki Mihálynak azok a félreérthetetlen utalásai, melyekkel egy századdal korábban, néhány hónappal első felesége halála után az új asszony jelöltnek, Veér luditnak udvarol.⁷⁵ A 18. századi unoka távolról sem vall olyan nyíltan érzelmeiről, mint a heves vérmérsékletű nagyapa.

Teleki Sámuel leveleinek uralkodó motívuma a társa iránti aggodalom. Bethlen Zsuzsanna gyakran betegeskedik, s így minden egyes levélben érdeklődik asszonya állapotáról. A féltés nem alaptalan, hiszen az asszony házasságuk huszonnyolc esztendeje alatt többet beteg, mint egészséges, s így a családtól távol levő férj nemcsak felesége kilenc terhessége idején retteg, hanem különösen az utolsó években a hazulról érkező aggasztó hírek hallatán.

A legapróbb részletekig beszámoltatja asszonyát a maga és gyermekeik egészségi problémáiról. A beszámolók alapján Szebenben, majd Bécsben orvosokkal tárgyal és gyakran írja le a tanácsolt kúrát. Házi-orvosságokat, patikaszereket ajánl: “A feredést igen approbálom Édes Szívem, hogy szorgalmatosan ély vélle. A' Háznál talám bátorságosabban, és nagyobb comoditással lehet. Meg próbálhatod ha tettzik, mikor szép idő leszen, vagy egyszer a Marosbannis, jó vigyázással: Domokosnak sem ártana. Hát a pilulákkal, vagy egyéb orvossággal élszé? Tapasztalodé a Curának valami hasznát? Erőd jóé? A' nyavalyád nak jeleit mikor? és mitsoda mértékkel tapasztalod? több vagy kevesebb, mint ennekelőtte? Hízol-é? - sorakoznak a kérdések és tanácsok a Szebenből küldött levélben.”⁷⁶ “Tudositts, Édes Kincsem! hányszor feredel, és hol, egy héten? hogy vagy feredő után? hogy vagy on appetitusod, színed? mivel mulatod magadat? sétálszé? jársz-é a Mezöre? épülszé testben?” - sürgeti a beszámolót otthonról.⁷⁷ 1781-ben pedig így ír: “Kérlek Édes szívem, tudositts voltaképen egésségedről, bajodról, ételeddről, álmodról, idő töltésedről, kedves fiamról, kedves leányornról, ennek gyógyulásáról, mostani bajáról és curájáról. A' mult postával ki küldöttem a Dr. Zágoni Uram praescriptiojátis. Közöld Cadoz Urammalis, ha ott vagyon.”⁷⁸ Máskor ilyen tanácsokat ad: “csak a Diaetadat ételben, téj italban és idején lefekvésben observálljad.”⁷⁹ Elmondja véleményét az egészséges életmódról: “ott mulass, Édes Kincsem, a hol neked leg inkább tettzik, és leg kellemetesebb időt tölthet sz, mert a jó idő töltés, kellemetes társaság, és az elmének csendessége, frissesége nagy része a jó egésségnek.”⁸⁰ Mi más ez, mint a stresszmentes életmód két évszázaddal ezelőtti megfogalmazása? Ugyan-ebben a levélben kéri feleségét: “édes Szívem, hogy ha az én életemet, és Házadnak javát kívánod, ne terhellyed gyenge egésségedet felettéb való bánattal, szomorussággal, és

⁷³ Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1797. június 3. (MOL. P. 661. Tdeki Sámuel oszt. 46. cs. 2939.)

⁷⁴ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Sáromerke, 1770. február 8. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2199.)

⁷⁵ Teleki Mihály levelezése. II. Budapest, 1906. 8. 19.

⁷⁶ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Szeben, 1780. július 14. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2260.)

⁷⁷ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsalmának. Szeben, 1780. július 7. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2295.)

⁷⁸ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Szeben, 1781. augusztus 23. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 231 1.)

⁷⁹ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Szeben, 1782. június 14. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2366.)

⁸⁰ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Bécs, 1797. március 5. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2650.)

nyughatatlan fáradsággal.”⁸¹ Orvosai tanácsait levélben tolmácsolja: “Kérlek azonnal, hogy ély jó móddal a Rosmarintos feredővel, és minden reggel a Rosmarintos herbathéával; mert ha continuárod, minden ember biztat, hogy használ. Próbált orvosság, sokaknak használt. Dr. Bruz Uram ma ki megyen innét Szászvárosra, és ígérte, hogy még valamely természetedhez való Házi Curáról gondolkodik, 's engemet írásban tudósít, hogy a bajod meg orvosoltassék.”⁸² De a családfő arról is gondoskodik, hogy felesége és gyermekei mellett vagy legalábbis a közelükben mindig legyen orvos. 1781. július 16-án például a marosvásárhelyi Horváth doktor megbetegedéséről tudósít ja feleségét. Valószínűleg ez a doktor is kijárt a családhoz Sáromberkére, s hogy megbetegedett, másokat ajánl helyébe: „A' Szegény Doctor Horváth, egy garádicson valo le sikadásboi ülőleg a farára esvén, régi gyermek-kori sérvése az ágyékán alloll meg ujjult, és a bele apránként a Szemérem testinek hólyagában le-ereszkedvén, múlt szombattol fogva i~en rosszul vagyon. Alig vagyon reménység életéhez, ha ugy marad [...] Isten őrizzen, Edes Szivem, de ha hirtelen Doctorra lenne szükséged, már csak Dr. Zágoni Uram utánn Szentkirályra, Dr. Szegedi utánn Poka Kereszturra, és Cadoz utánn Dicső Szt. Martonban kellene sietve küldeni; sőt, egyszersmind mind a három utánnis, hogy ha egyikben meg fogyatkozol, a másik leg alább el-jöjjön.”⁸³

Ugyanakkor azt a véleményét is kifejti, hogy az orvosok sem tudnak csodát tenni: “a szegény jó kupta Vaszilika a múlt éjszaka meg hala - tudósít Szebenből -, semmit sem tehetett velle Dr. Wohlleben, pedig szorgalmatosatl curálta; de látom a Doctor csak akkor tud használni, mikor az Isten m~g élő napokat Fendelt.”⁸⁴

Bethlen Zsuzsanna természetesen férje kérésének megfelelően apró részletességgel ír hogylétéről, az alkalmazott kúrákról. “Én is Isten jóvoltából frissen vagyok - írja Sáromberkéről 1782 júniusában. - Szeredán vettem Laxatívát csinált egy jó Szelet és három kicsit, semmi fájdalmat nem csinált, jól voltam utánna, estve felé ki mentem szekéren az Maros mellé és most is frissen vagyok.”⁸⁵ Egy másik levélben pedig arról ír, hogy “Dr. Zágoni Uram jóvoltából az Gyermekek savóval élnek és nekem is meg engedte, én is minden reggel két tindsával iszom és az Gyomromat igen jól tartya és jól vagyok utánna.”⁸⁶ Ő maga is érdeklődik férje egészsége felől, s Teleki Sámuel panaszait saját orvosaival megbeszéli: “azt szivemből fájdalom, hogy még a lábod fáj, de attól nem félek úgy, mint a catharusodtól, mert már felette régen tart rajta - írja 1797-ben. - Én az öreg Patakival is beszéltem az iránt és azt mondta, hogy azért tart olyan hosszasan, mert ki nem jársz, mert az lábadra nézve is sokkal jobb volna, ha kijámál (mikor nagy hideg és eső vagy hó nincsen) ha gyalog nem lehet, szekeren, mert mentől jobban kíméli az ember ebben az nyavalyában magát, annál tovább tart rajta. Ide zárom az öreg Pataki praescriptioját.”⁸⁷

⁸¹ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Bécs, 1797. március 5. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2650.)

⁸² Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Szeben, 1781. szeptember 8. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2324.)

⁸³ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Maroskeresztúr, 1781. július 16. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 4.5. cs. 2297.) A Teleki család leveleiben sok orvosnével találkozunk. Nem érdektelen megfigyelni, hogy ezek az orvosdoktorok mikor, hol tevékenykedtek. A hazai orvostörténet számára talán hasznosítható adalékok az ilyenfajta információk.

⁸⁴ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Szeben, 1782. június 4. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2363.)

⁸⁵ Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. Sáromberke, 1782. június 2. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2877.)

⁸⁶ Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. Sáromberke, 1783. június 11. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2891.)

⁸⁷ Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. H. n. [1797]. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2953.)

A családja minden gondját ismerő férjet és apát a betegségek mellett a legapróbb részletekig érdeklik a hétköznapiak történései, s leveleiben körültekintő tanácsokkal látja el asszonyát és gyermekeit: "Vigyázz az egészségedre, commoditásodra, és senki ért magadat ne geniozzad. Okosan bánj minden emberrel, és minden dologgal, hogy jó sziveddel mások vissza ne éljenek. Külső Színnek ne tulajdoníts valóságot. Üsmered már a világot és annak fertályát. Többet ha ly, kevesebbet mondj." Persze az ilyenfajta bölcs tanácsok mellett első-sorban a mindennapi kérdések megoldásában akar segíteni: "csak vigyázz, hogy míg a jó idő tart, helybe verekedhessél Vásárhelyre. Sáromberkéről vitess a mi kell, és a mi vagyon. Ha Sütöd nincsen, süttess a Városon és ély pénzes kennyérrel. A' Domokos számára tanított Lovakonn járhatz, és a második Kocsi eleibenis taníttathattz Lovakat ha szükség leszen reá, vagy Városi Lovakat pénzel fogadhattz mikor kell; úgyis tudom, sokat alá 's fel nem jársz, kivált Télben."⁸⁸

A család sokat utazik, hiszen a különélés miatt állandóan napirenden van az egymás meglátogatása. Ezeket az utakat a gróf mindig rendkívül gondosan előkészíti. Levelei tele vannak aggodalommal és az esedékes utazással kapcsolatos figyelmeztető tanácsokkal: "Ha az Isten erőt, egészséget, és jó időt szolgáltat, hogy ide bé jöhess; én meg ígértem G. Székely Ádám Urnak, hogy feléje jössz. Tudom, jó szível lát; maga ugyan bé költözött már Megyesre telelni: de ha Sáromberkiről egy nap Maros Kereszturig jössz; Kereszturrol ebédre más nap Gálfalvára, és estvére Postelkére el-jöhettz. Ott jó éjjeli szállásod leszen, kivált ha előre valakit el-küldeszsz, hogy jó ide inn melegítsenek egy Szobát számadra. Onnét osztán Megyesre jöhettz ebédre jó idej inn G. Székely Ádám Urhoz; és ott ha idej in meg kéred az ebédet, úgy hogy két orakor dél után meg indulhass, Megyesről el jöhetsz nap világon Nagy Selykre estvére; ha tsak az út rosszabb nem leszen; de az Istenért kérlek sötétbe ne utazzál, mert az éjjeli aer neked igen ártalmas, és különbennis nyak-törő utak vagynak, kivált Selyknél, Postelkénél. Nagy Selyken jó Szállásod leszen, a hol én szoktam szállani a Piatzon, egy Csizmadiánál; derék két Szobája vagyon, és igen emberséges emberek a Gazdák; most a Bíróis emberséges ember. Meg hagytam mindenütt, hogy utakatis igazgassák meg; nem tudom, meg fogadgyáké vagy sem."⁸⁹ Arra is kiterjed a gondos férj figyelme, hogy a gyengélkedő asszony jól öltözzön fel az útra. 1796-ban például aggodalomskodik, hogy Zsuzsanna Bécsben hagyta útra való meleg öltözkét, és már nincs idő leküldeni Erdélybe, hogy az utazásnál kéznél legyenek: "Erdélyből fel jött Kereskedőtől leküldhetném, ha Bécsbe volnék - írja Pozsonyból -, [...] de így is, amúgy is későn érkezhetik kezedhez, talám csak februariusban; azért talám jobb volna le se küldeni már; hanem inkább végy magadnak egy útra való Rókamál Bundát és egy fekete atlasz vagy bársony karmantyut béreltess meg."⁹⁰

Az egymás látását célzó utak mellett sok szó esik a házastársak leveleiben vizitekről, ro~ koni látogatásokról. A korabeli útviszonyok, szállítási lehetőségek ismeretében bizony elcsodálkozik a ma embere, hogy az uraságok szinte naponta kocsira ültek, és beutaztak a közeli városba, vagy ellátogattak egy másik kúriára. A család 1772-1775 közötti utazásairól fennmaradt egy kimutató: "Méltóságos Groff Principalis Ur ő Nagysága el meneteléről és viszont Sáromberkére vissza érkezéséről való jegyzések. "⁹¹ Ennek segítségével némi fogalmat alkothatunk ezekről a vizitákról, utakról. Általában négy-öt cseléddel, kísérvöl indulnak útnak Telekiék. Ilyen bejegyzéseket olvashatunk: "Januariusban 5-a Mvásárhellyre

⁸⁸ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Szeben, 1782. november 4. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2601.)

⁸⁹ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Szeben, 1782. november 4. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2383.)

⁹⁰ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Pozsony, 1796. november 26. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2619.)

⁹¹ MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 7. cs. 568-573.

a' Lakadalamba ment G. Ur eő Nagyság nyolcad magával és hat Lovakkal- Haza érkezett estve; IS-a Ment őNagysága Vásárhelyre 5 tselédekkel ebéd után, 17-a érkezett haza estve; 16-a az Aszszony ő Naga ment Vásárhelyre öt tselédekkel, 22-a jött haza az Aszszony ő Nagysága estve; 24-a ment Groff Uram ő Nagysága az Aszszonnyal és 6 tselédekkel Vásárhelyre ebéd után. 27-a jött haza estve.” De gyakran jegyzi fel a számtartó a Sáromberkére látogatók érkezését is. “A. 1774-be a' Die 1-ma Januarij Intervenieneknek érkezésekről, itten mulatásokról és elmenetelekről” ezt olvashatjuk: „2-a Mlgs Agens Türi Sámuel Ur ő Nga hatod magával jött, 3-a ment el; 6-a jött ide a' Vármegye Notariussa, Szolga Biro és két Assessorok egyegy Szolgával facit (nyolc személy, nyolc lóval), 8-a mentek el; 7-a Mlgs G. Lázár János és Toldalagi IstvánUrfiak, 8-a elmentek; 11-a jött egy három Széki Hadnagy; 12-a Mlgs Agens Türi Sámuel Ur jött eodem die el is ment ebéd után; 21-a jött ide Tiszt Körösi Ur; 2-a a' marhákat orvosio pap jött, 23-a ment el.” Míg az uraságok általában cselédekkel érkeznek, addig az udvarba valamilyen szolgálatra hívott vagy hivatalból érkezett közrendűek egyedül jönnek. Minden bizonnyal a számtartó feljegyzései azért készültek, hogy a vendégek, a kísérek és a lovak ellátására fordított kiadásoknak nycma maradjon. Számunkra azért is beszédesek ezek a részletes feljegyzések, mert segítségével el tudjuk képzelni a sáromberki kastély forgalmát. 1774. március 16-án például báró Korda Györgyné asszony hetedmagával és hétlovas kocsival érkezik, 17-én báró Kemény Zsigmondné nyolcadmagával, ugyancsak hétlovas kocsival jön, ugyanaznap Radák Lőrincné asszony két hintóval, 14 lóval. Valamennyien másnap ebéd után mennek el. Teleki maga is legtöbbször többedmagával indul útnak. 1774. március 19-én például nyolcadmagával megy Héderfájára, hatlovas kocsival. Június 2-án Kályánba hetedmagával és nyolc lóval indult, július 22-én Aranyosmeggyesre nyolcadmagával és 10 lóval, 30-án pedig Nagyenyedre hatodmagával.

A későbbi időszakban is, amikor a főrangú közhivatalnok távol van családjától, a haza írott levelekben gyakorta találunk említést vendégeskedésekről, vizitekről. Sokan hívják őt is, de maga is sokszor említi, hogy vendégeket fogadott. 1781 augusztusában például Szebenből közli feleségével: “Ma nállam voltanak ebédén az Ipom, a Groffné, Wesselényi Miklós feleségestől, B. Bánffy György feleségestől, Bethlen Lajos feleségestől, Teleki Lajos feleségestől, Teleki Domokos, a két Teleki Mihály, Henter Antal. Szombatra pedig a most el maradt atyafiakat hívtam. Mi itt most így vendégeskedünk.”⁹² Ugyanebben a levélben arról is beszámol, hogy két nappal előbb nagy bál volt Szebenben. A bálházat zöld ágakkal és mécsesekkel díszítették fel, de az ágak meggyulladtak a bálozó dámák és urak nagy ijedségére. Másutt azt írja: “Ez órában izení, hogy indul Balástelkére a mi kedves Groff Halleménk, és hogy 10 vagy 12 napok múlva meg látogat Sáromberkén. Sajnálom, hogy el sem búcsúzhattam; tegnap bátorkodtam volt ebédre invitálni, minthogy Lajos öcsém a Menyemmel és G. Keménnyel, Aranykával nállam voltanak, de magánakis Vendége lévén szerencsém nem lehetett.”⁹³ 1781 augusztusában arról panaszkodik, hogy már belefáradt a nagy társasági életbe: “Benn vagyok B. Wesselényi Sógoris; a Groffnéja Istennek hálá jobban vagyok Kolosvárt. Sokan vannak másokis, és ugyan nyüösögnék; el fárad az ember csak a sok visitáknak acceptálásokbanis. Alig várom végét.”⁹⁴

1796-ban, a pozsonyi országgyűlés idején újra csak arról számol be, hogy sokat vendégeskednek. Erre megy Marosvásárhelyről Bethlen Zsuzsanna kicsit talán intő hangú levele: “Igen örvendem édes szívem, hogy jól telik az idő és vendégségre is reá érkeztek. Adj a én Istenem, hogy az vendégeskedés mellett mindkét hazánk is örömmel térjen

⁹² Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Szeben, 1781. augusztus 23. (MOL. P. 66). Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2311.)

⁹³ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Szeben, 1780. július 7. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2295.)

⁹⁴ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Szeben, 1781. augusztus 20. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2310.)

viszsa az maga házához az diaetáról és legyen békesség az mi hajlékainkban.”⁹⁵

Természetesen Bethlen Zsuzsanna sem él a világtól elzárva. Leveleiben gyakran említi látogatásait, máskor pedig arról számol be, hogy nála kik jártak. 1782 májusában tudatja férjével: “Most az időm jól telik mivel Türi Sámuel le érkezvén Bécsből az múlt héten. Pénteken ki hozattam Yásárhelyről és már azolta itt vagyon és az Innepeket itt tölti nállam. Holnap ha Isten engedi, bé küldök Yásárhelyre és a két Professort is ki hozatom.”⁹⁶ Nem tudjuk pontosan, hogy ki a két vásárhelyi professzor, de talán az egyik Kovásznai Sándor lehetett, hiszen ő maga leveleiben többször említi sáromberki látogatásait. Ugyanebben a levélben arról is beszámol a grófné, hogy “Cadoz volt itt vagy kéttzer egy ebédre, most Szt. Iványon vagyon az G. Bethlen László lábát curálya, mivel igen rosszszul vagyon”. Máskor arról tudósít, hogy a pünkösdi ünnepek idején tiszteletes Basa és Kovásznai urak voltak Sáromberkén ebéden.⁹⁷ Bethlen Zsuzsanna tehát igyekszik körülvenni magát tanult, tudós emberekkel.

Az is megtörténik, hogy maga Teleki gondoskodik a jó társaságról. Egy alkalommal például a neves piarista tudós Koppi Károlyt küldi Sáromberkére egy bécsi ösztöndíjra javasolt diákkal együtt: “Talám a jövő héten Pater Koppi Kolosvári Historiarum Professor Sáromberkére fog érkezni, egy Palásti neVű Magyar országi igen rendes és tanult utazó Ifiúval, a ki a Bétsi udvari Cancellárián Concipista. Itt nálamis voltanak ebéden, meg ígérték, hogy hozzádis el-mennek, azért jelentem előre, hogy tudhassad, kik légyenek, ha oda mennek és lássad jó szívvel...”⁹⁸

A házastársak leveleiben - mint arra már utaltunk - gyakran esik szó a gyógyfürdőkről. 1792 májusában Császárfurdón akar Teleki szállást foglaltatni asszonyának: “A múlt Postával accludáltam volt az Urnak egy Levelet, mely szerént beteges Grófném le nem mehetvén ezen Honapnak 20-dik napjára a' Császár Feredőben Kisné Asszonyomnál fogadott szállásáról kénteleníttem le-mondani; minthogy pedig már Istennek hálá jobban vagyon, és reménli, hogy circa 28-m praesentis le-indulhat, ehez képest kérem az Urat, és a' Grofnémis köszöntése mellett igen szépen kéri: hogy ne sajnállya az ő számára a' Császár Feredőben azokat az alkalmatosságokat Kisné Asszonyomtól ki-fogadni ad I-mum Junii.”⁹⁹ De ugyanaz év augusztusában szóba jön egy badeni kúra is: “Wartenslebennének azt írta Tatár a te szóddal - olvassuk Teleki levelében -, hogy ha eddig nem ment Badenbe, várjon fel tégedet, hogy edgyütt mehessetek Badenbe; de nekem ez iránt semmit sem írtál eddig; azért tudósíts: hogy mikor akarsz Badenbe menni? hogy előre szállást fogadhassak a számodra.”¹⁰⁰

Teleki Sámuel és Bethlen Zsuzsanna leveleiben a gyöngédség, az egymással törődés számtalan apró jelét láthatni. Bárhol legyen a férj, mindenhonnan jelzi, hogy a családjára gondol. 1797 augusztusában Erdélyben van, és Uzdiszentpéterről írja: “A' Doctor Patakit Kolosvárra vitt Kocsi erre jövén vissza, hogy üressen ne mennyen, kívántam egy Kosárban bé csinálva négy Sneffet küldeni számodra, és ha lehet, míg a kocsis itt étet, többet lötetek hozzájuk.

⁹⁵ Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1796. november 3. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2903.)

⁹⁶ Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. Sáromberke, 1782. május 19. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2873.)

⁹⁷ Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. Sáromberke, 1783. június 11. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2891.)

⁹⁸ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Szeben, 1783. május 24. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2395.)

⁹⁹ Teleki Sámuel Sáróy Szabó Sámuelnek. Bécs, 1792. május 20. (Mv. Teleki kt. Teleki Sámuel It. III/2. 1624.)

¹⁰⁰ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Bécs, 1792. augusztus 8. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2571.)

“ Ugyanakkor beszámol a “vén trotyos Cammerdiener”-ének mulatságos esetéről, aki Teleki Károly házirécéit lődözte le vadrécék helyett. A tettes “féltiben, szégyenletiben megkért mindeneket, hogy nekem meg ne mondják, és én nemis akarom tudni; de neked meg írom, ha mulattságodra lehet”.¹⁰¹

Úgy látszik, régi szokás volt a családban, hogy vadászszákmánnyal kedveskedett a ház ura, hiszen egy 1777 áprilisában kelt levélben Bethlen Zsuzsanna a küldött szalonkákat köszöni: “Köszönöm Édes kincsem Szalonkával való kedveskedését. Én is küldök egy veslinget és egy néhány holnapos retket. Kívánom Költhése el jó egiségben. Lénárt Uram azt izente, hogy fogytán vagyon Édes Kincsem magának az fejér neműje. Azért küldök egy kosárban pecsét alatt négy Inget fel táplizva, öt nyakra valót, öt pár Stibli ghamáslit, két sebbe valo keszkenyőt.”¹⁰²

A Teleki házastársak levelezése segíti a két ember közötti kapcsolat megismerését. Elsősorban a kölcsönös féltés, gondoskodás, egymásra figyelés diktálja a sűrűn rótt sorokat. A levelekben meghúzódp apró utalások fényt vetnek a házastársi kapcsolatokra, de segítségükkel némi fogalmat alkothatunk a család mindennapjairól, szórakozásairól, utazásairól is.

A gondos apa

Teleki Sámuel és felesége 1771 és 1783 között hat gyermekét temeti el. Csak Domokos, Mária és Ferenc érnek meg felnőtt kort.¹⁰³ Bizonyára ez az oka annak, hogy a három életben maradt gyermeket különös gondnal és figyelemmel nevelik.

¹⁰¹ Teieki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Uzdiszentpéter, 1797. augusztus 24. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2689.)

¹⁰² Bethlen Zsuzsanna Teleki Sémuelnek. Sáromerke, 1777. április 27. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2858.)

¹⁰³ Teleki Domokos (1773-1798) Sáromerkén született, tanulmányait a szülői háznál kezdi el Martin Liebttag nevelő irányítása mellett. 1781. szeptember 5-től a Marosvásárhelyi Református Kollégiumban tanul. 1785-től Szebenben, Váradon, Bécsben házitanitók oktatják. 1788-tól a bécsi egyetemen négy és fél esztendeig humán és természettudományi tanulmányokat folytat. 1793-tól előbb Pesten a Királyi Kúriánál, majd Váradon aljegyzőként gyakomokoskodik. 1797-ben Erdélyben a Királyi Tábla ülnöke lesz. 1793-1796 között hazai és külföldi utazást tesz. Úti élményeiről feljegyzéseket készít, melyek 1796-ban magyarul, majd 1805-ben német fordításban jelennek meg. Tevékeny munkása az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságnak. Élete végéig foglalkozik ásványgyűjteménye gyarapításával, melyet halála után apja tovább bővített, és a marosvásárhelyi Tékába helyeztetett. 1798 januárjában megválasztják a Jénai Ásványtani Társaság elnökének. 1798. július 19-én Sárpatakon eljegyzi Teleki Anikót, Teleki Domokos főispán tizenöt esztendő lányát. Ugyanabban az évben, szeptember 16-án huszonöt esztendő korában Marosvásárhelyen meghal. Több alkalmi verse, beszéde látott napvilágot. Gazdag kéziratos hagyatékát a marosvásárhelyi Teleki Téka őrzi. (L.D. Nagy Anikó: *Ifjú gróf Teleki Domokos*. EM. LVI/1994. 1-2.25-50.)

Teleki Mária (1777-1826) Sáromerkén született. Nevelők irányításával a szülői háznál tanul. 1795. szeptember 14-én feleségül megy gróf Rhédei Ádámmal, Doboka vármegye főispánjához, a kolozsvári Református Kollégium főkurátorához, a későbbi erdélyi kincstartóhoz. Nem sikerült tisztázni, hogy milyen nyelvből fordította le a skót teológus és esztétikus Hugo Blair beszédeit. A fordítás halála után egy évvel, férje rövid bevezetőjével lát napvilágot. (*Blair Hugo tinennégy prédikátziói*. Magyarra fordította Gróf Teleki Mária gróf Rhédei Ádámmal. Kolosváron, nyomtatott a' Ref. Kollégium betűivel, 1827.) Teleki Máriának két leánygyermke volt: Rhédei Klára (sz. 1809) és Rhédei Mária (1811-1849), aki Mikó Imrének lett a felesége.

Teleki Ferenc (1787-1861) Váradon született. Tanulmányait házitanitók irányításával Sáromerkén és Bécsben végzi. 1795-96 ban az erdélyi matematikus és filozófus, Sipos Pál a tanítója. Talán neki köszönheti matematikai érdeklődését. Ezenkívül optikai, földméréstani kérdések is foglalkoztatják. Tanulmányai kiegészítésére Németországba megy. A császári és királyi székely huszárezred hadnagyaként különböző magyarországi városokban földméréseket végez. 1812-ben feltalál egy szögek mérése és a napmagasság meghatározására szolgáló, távcsővel ellátott csillagászati eszközt. A műszer leírása 1817-ben nyomtatásban is megjelenik. (*Die Spiegel-Scheibe*. Ein neues catoptrisches Instrument zur Messung terrestrischer Winkel und Bestimmung der Sonnenhöhen. Wien, 1817.) 1811-ben nősül, felesége báró Bánffy Erzsébet. Gyermkeik: Teleki Sámuel Ferenc (1817-1882); Erzsébet (sz.1812), Ágnes (sz. 1814) és Róza (sz. 1818).

A házastársak levelei tele vannak a gyermekek egészségéért való rettegéssel. 1780-ban például Szebenből ír Teleki feleségének, s az akkor hétesztendő Domokos egészsége felől érdeklődik: “Vallyon Domokosnak szintelensége nem a tanulástól vagyóné? nem esziké sokat? vané jó kedve és kedves idő töltése? Vallyon nem keményé és puffadt a hasa? nintséné Száraz betegségre hajlandósága? mint [!] mondanak Doctor Zágoni, és Horváth Uraimék? Készült a minap Cadoz is hozzád.”¹⁰⁴ Ez az apai levél szinte teljes egészében a gyermekek problémáiról szól. Ruházkodásról, a tanulás kérdéseiről is ír: “Én jó Szível küldök neki köntösnek való Materiát, csak írd meg Édes Szivem! millyent, és mifélet külgyek? és hány singet? Ha e nyáron otthon meg érhetné a nyári siros köntössel, nem volnaé jobb valami szép posztót csináltatni jövő Téltre, aranyas készülettel? addig pedig valami egyéb kedve szerint való ajándékot küldeni? Ugy lehet hogy magam viszem, mikor nemis gondolnád, csak tudósíts a postán míg itten leszek tettezésedről.” Majd így folytatja: “Nagy örömmel értettem a Liebtág levelibőlis, hogy az én kedves fiam jól viseli magát, szót fogad, és jól tanul; örvendtem a Szép Német Irásának is, és meg mutatom a Gubematomakis és másoknak, hogy dicsérjék meg, és lássák, mi Ilyen jó fiam vagyón. Most nem írhattam külön neki, hanem ezt olvasd-el előtte. Kedves kis Mariskóm-is örömmel bé töltötte Szivemet; hogy frisseségit és jó egészégit értettem.” 1781. augusztus 20-án éjjel írja beteg kislányaért aggódó levelét: “A' Máriskom baját közlöttem Dr. Zágonival, a ki most bé jött Torotzkaival; és a mit praescribál 's javall, holnap reggel azt ígérte, hogy fel-küldi; 's ha vehetem míg nyolcz órakor fel-gytilünk, ide fogom zární a Levelem mellé. Tsak a szerint kell éltetni.”¹⁰⁵ Egy hónappal később boldogan nyugtázza, hogy a kislány meggyógyult: “Hála Istennek, hogy kedves Máriskom jobban vagyón! Már csak jó Diaeta kell neki; ne terhelyük szegényt több orvossággal!”¹⁰⁶ Gyakran ír arról, hogy a gyermekeknek nem kell túl sok gyógyszer adni: “Kérlek Edes Szivem, tudósíts voltaképen egészégedről, bajodról, ételedről, idő töltésedről - írja 1781 augusztusában Sáromberkére -, Kedves fiamról, Kedves Leányomról, ennek gyógyulásáról, mostani bajáról, curájáról. A' mult postáival ki küldöttem a Dr. Zágoni Uram praescriptiojátis. Közöld Cadoz Urammalis, ha ott vagyón, 's lásson ő Kedves Gyerme kemhez; 's a mennyiben el lehet kerülni, igen sok orvossággal nem kell terhelni.”¹⁰⁷ 1782 júniusában fiáért aggódik: “Domokosra jó lesz ha vigyáznak a Praeceptorok, hogy mikor a melegben, sétálásban, játékban meg izzad vagy perspirál, hirtelen meg ne hüllyön, szél ne érje, 's estve felé kivált, mindenkor kaputot vegyen, mert könnyen Catarrhust kap, legnagyobb nyárbanis; mostis úgy hallom, köhécsel, a mely nem egyébtől vagyón.”¹⁰⁸

Természetesen az anya válaszleveleiben részletesen tájékoztatja férjét a gyermekek dolgairól. Előfordul, hogy szinte a teljes levél csak a gyermekekről szól. Néha még az orvos által alkalmazott kezelést is bírálja: “Kedves Domokos fiunk Istennek hála frissen vagyón, az hallásának nem tapasztaltam nehezülését, de én félek, hogy aval az fül tisztítással kárt tesznek, az minap is mikor ki hozattam most az Innepre, az nap meg tisztította Cadoz az fülit és meg is sértette, úgy hogy az Vér is folyt belőle és nagyon fájultatta az Gyerme, mikor haza jött, én osztán szekfü Virágot, Borza Virágot egy kis zacskóba tévén főztem meg édes

¹⁰⁴ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Szeben, 1780. július 14. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2260.)

¹⁰⁵ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Szeben, 1781. augusztus 8. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2310.)

¹⁰⁶ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Szeben, 1781. szeptember 8. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2324.)

¹⁰⁷ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Szeben, 1781. augusztus 23. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 23 II.)

¹⁰⁸ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Szeben, 1782. június 4. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2363.)

tejben és azt jó melegen tettem a fulire, mikor meg hült, meg újíttam és az igen sok materiát húzott ki a Füléből, már most nincsen Istennek hálá semmi baja. Kedves Máriskomis mind eddig frissen minden baj nélkül volt, hanem Vasárnap egy kis hideg leli, nem rázta, hanem inkább forósága volt. Cadoz hétfőn itt volt s mondottam néki, de azt mondá, hogy még el kell várni, tegnap is reá jött, de mihejt ki állott belőle, mindjárt igen frissen volt s most is frissen vagyon Istennek hálá. Cadoz ide jó hétfőn és fog néki és Domokosnak is egy kis gyomortisztítót adni.”¹⁰⁹

1781 szeptemberében kerül sor az akkor nyolcesztendőös Domokos kollégiumba vitelére. Ettől kezdve a levelekben gyakran esik szó a vásárhelyi tanulással kapcsolatos kérdésekről. „5-ta Septembr. írott Leveledet szeretettel vettem - írja a férj feleségének Szebenből. - Hálá légyen az én Istenemnek, hogy meg engedte érnünk egyetlen egy kedves fiunknak Collegiumban menetelit! Hálá légyen ő Szent Felségének, hogy magad bé kísérhetted! Adgyon a Mindenható néki minden Jóban elő menetelt, Lélekben és testben áldott nevedekést: a mi Atyai és Anyai Szivünknek pedig ő benne örömet és vigasztalást, az Isten Nevének és az Isten Házának dicsőségére.”¹¹⁰

Az ekkortájt kelt levelekben szó van arról is, hogy Domokost az anyja nem tudta hazavinni Sáromberkére a nagy esőzések miatt: “Isten irgalmasságából még ki nem hozathattam Vásárhelyről, mert itt olyan nagy vizek vagynak, hogy nem lehetett Vásárhelyre baj nélkül bé menni, azért jobbnak ítélttem ott hagyni csendességben, már apadván az vizek, ki hozatom, ha Isten engedi Hétfőn.”¹¹¹

Megtudjuk, hogy Basa tiszteletes úrnál fognak szállást a fiúnak: “A' minap el felejtettem meg írni, hogy Tiszt. Basa Uram azt kívánja: hogy a fiunk tartására, mindenkor előre fizetessük le két holnapra a pénzt az, az Száz Mforintot; azért Édes Szivem ehhez képest parancsoly a Tiszteknek, és most mikor bé küldöm Domokost küld bé a 100 Mforintotis abból a pénzből a mellyet Ujvári Ur hozott. Ujvári Uram a fiam Camarájában kellő tüzi fának administratioja irántis végezzen T. Basa Urammal, 's ahoz képest tégyen rendelt.” Ugyanebben a levélben meg is dicséri szépen író fiát: “Kedves Domokosornat csokolom; 's most estve a nagy Conversatióban fel vittem a Levelit, 's mindeneknek meg mutattam, mi Ilyen szép író fiam vagyon; 's ugyan meg dicsérték érette. Oe bezzeg énis meg csináltattam ám a nyakra való szép ezüst csattot, 's most a Diaeta után ki küldöm. Szép Könyveketis küldök; 's még egy bőrs, köntösös Ládátis; csak jól tanuljon, szót fogadgyon, s olyan szépen viselje magát, a millyen szépen ír.”¹¹² Azért idéztük Telekinek ezt a levelét, mert úgy látszik, a később túlságosan is szigorú pedagógiai elveket valló apa ekkor még nem fukarkodik a dicsérettel sem, sőt meg is jutalmazza szépen író gyermekét. Azt sem hallgatja el, hogy dicsekedett fia szép levelével az országos ügyek intézésére összegyűlt komoly urak előtt.

De sorakoznak a levelekben a gyermekekkel kapcsolatos gondok, problémák is. 1781 októberében írja Lénárt Sámuel intézőjének, hogy “A' fiam irántis ujjabb gond fogott; mert a T. Bassa Uram Gyermekai meg himlőzvé, nem merem bé küldeni; itt sem hagyhatom”.¹¹³ 1782 júniusában Bethlen Zsuzsanna jelzi, hogy két nappal korábban beküldte Domokost a Collegiumba. “Már reménylem, hogy Isten Irgalmasságából talám csak helyre áll gyenge egészségem.

¹⁰⁹ Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. Sáromberke, 1782. május 22. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2874.)

¹¹⁰ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Szeben, 1781. szeptember 8. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2324.)

¹¹¹ Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. Sáromberke, é. n. m-jus 10. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2898.)

¹¹² Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Szeben, 1781. augusztus 20. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2310.)

¹¹³ Teleki Sámuel Lénárt Sámuelnek. Sáromberke, 1781. október 8. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2332.)

A mint együtt is végeztünk volt Édes Szivem, én úgy gondolkoztam volt, hogy az fiammal edgyütt mennyek bé és ötet most Vácázioig bé nem vihetem az míg Exament nem ád, és addig gondolom, hogy én is meg erősödhetem és jó moddal bé mehetek és aliges várom azt az időt, hogy el jöjjön és én is meg örvendeztessem kedves látásával Édes Szivem.”¹¹⁴ Itt a Szebenbe való bemenetelről ír, máskor pedig arról számol be férjének, hogy Domokost nem küldi Vásárhelyre, mert himlőjárvány van: “Már ha Vásárhelyen himlőznek, Domokos fiamat nem küldöm bé, hanem csak itt folytattatom az Exament és annál nagyobb örömemre lesz, ha maga is itt lehet Édes Szivem.” Ugyanebben a levélben szó van arról is, hogy Teleki dajkát szerzett várandós feleségének. “Az Dajkával való Szorgalmatosságát köszönöm és már ki is hozatom Vásárhelyről azt az Aszszonyt Gyermekeivel együtt és meg fogadom.”¹¹⁵

A levelekben jól kirajzolódnak Teleki gyermekei nevelésével kapcsolatos nézetei. Érdekes az egyik 1782 márciusában keltezett, melyben intézőjét kéri, hogy külföldön tanuló testvérével fogadtasson fia mellé egy jó nyelvtanárt. Határozott elképzelései vannak a jó tanár kvalitásairól: “Kérem pedig Kglmedet Köszöntésem mellett, írja meg a Bátyjának: hogy akár Lipsiában, akár Göttingában szerezzon ezen a Nyáron a fiam mellé egy betsületes jó Sprach-maistert a Francia nyelvnek tanítására; olytat a ki Németül is jól tudgyon. Egyéb qualitássairól nem írok, mert a Kglmed Bátyja tudgyajól, micsodás ember kell a fiam mellé. Tsak jó Franczia, jó Német legyen, 's tudgya a franczia nyelvet nevezetes jól tanítani, 's egyéb eránt, jó erkölcsű, józan életű, jó characterű emberséges legyen, 's tudja a Gyermekeit maga viseletében egy kis culturára szoktatni, 's a Gyermekeknek érzékeny humorához igen durva, komor vagy mérges ne légyen: én contentus leszek véllé, ha igen nagy Philosophus vagy cziffra ember nem lészenis. Tudósítván iránta, hogy ki 's mi légyen? 's mennyiben alkudhatik véllé? azonnal mindjárt tészek rendelést le-jöveteliről; Őszre szeretném ha le-jöhetne. Vallására nézve lehet akár Református, akár Evangélicus. Ezt pedig úgy kérem, mint olyan dolgot, a melyben nekem leg nagyobb interessém vagyon, és a mellyel (ha jó embert hoz) engemet örökösön obligál.”¹¹⁶

A nevelők, házitanítók megválogatása Telekinek állandó gondjai közé tartozik. 1782 júliusában Szebenből jelenti, hogy lánya mellé nevelőnőt fogadott: “Én tegnap meg fogadtam egy Mamselt Máriskom mellé, csak történetből. Utba volt szintén Brassóból Béts felé, 's úgy jelentették nekem a kik ösmerték. Özvegy Aszszony, Fő-Strasa Mesternek Leánya, se nem idős, se nem igen ifiú, tisztességes Személynek láttzik, az Attya él mostis, Francofurtumban az Imperialis Arendán Fő Strása Mester. Németül és Francziául igen jól tud. Tegnap dél utánn fel-hivatván magamis láttam, 's úgy beszéllettem véllé: hogy a míg bé-jösszsz fogadjon magának szállást és kosztot, 's én meg fizetem; azután ide költözhetik a Házhoz. Ugy hallom ma, hogy a Harminczados-Controlornéhoz már bé szállott, 's ott leszen, a míg fel hivattyuk. Vallására nézve Evangelica. Az Ura Hertzeg Eszterhazinak Bibliothecariussa volt.”¹¹⁷

Idézzünk még egy levélből, melyet Kováts József enyedi professzor ír a grófnak, s melyben újra csak házitanító alkalmazásáról van szó. Teleki egykori útítársa arról számol be, hogy meg szerette volna fogadni Zilahi Sámuel, de nem sikerült, s most Benke Mihály-lyal

¹¹⁴ Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. Sáromberke, 1782. június 2. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2877.)

¹¹⁵ Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. Sáromberke, 1783. május 18. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2889.) A dajkát Telekiék második Sámuel nevű fiuk számára fogadták, aki 1783. aug. 27-én született, de csak 6 hónapot és 6 napot élt. (*Liber Ecclesiae* 62. SároombRefEgyhLvt 1/2.)

¹¹⁶ Teleki Sámuel Lénárt Sámuelnek. Sáromberke, 1782. március 10. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2348.)

¹¹⁷ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Szeben. 1782. július 2. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2373.)

tárgyal ez ügyben: “Én már jóval ez előtt írtam T. Benke Mihály Uramnak és úgy írtam, hogy ts ak nem bizonyos vagyok benne, hogy mostani írásomra adandó válaszsából a minapi feltételt ki hagyja. Azt tudom, hogy Excellentiádnak igen nagy tisztelője, és egészsz készséggel is mégyen Excellentiádhöz: az ilyen indulat az aféle feltételtől igen könnyen le mond. A mihelyt válaszsát vehetem, leg ottan arról Excellentiádat alázatosan tudósítani el nem mulatom. Hogy Tiszt. Zilahi Uram el nem ment Excellentiádhöz, azt bizony salynállom; de nem minden ember úgy gondolkodik, mint ő Kegyelme. Tudom, hogy sok ember elmenne Excellentiádhöz; de én sem memék mindent commendálni. Ha pedig én az indulatomat másokba is adhatnám; bizonyos vagyok benne, hogya' leg jobb is örömmel menne. Azt Excellentiád tapasztalásból tudja, hogy még azokban az országokbanis, a' hol az Academia majd egymást éri, és a' tanult emberis igen sok, könnyű ugyan Urfiak mellé Gouvereureket kapni, de nehéz jó embert találni. Hát a' Magyar hazában? Ugyan tsak abban tsaknem bizonyos vagyok, hogy T. Benke Uram minden előbbi conditiójának vagy feltételének elhagyásával el jó a' Gróf Urfi ő Nga mellé; és ahoz is nagy reménységem vagygon, hogy hivatalában hasznos ember léssen.”¹¹⁸ Valóban Benke Mihály Domokos mellé kerül, s 1788-ban aztán együtt kezdik látogatni a “Bétsi felsőbb Oskolákat az Universitás-ban”.¹¹⁹

Különös gondja van Telekinek arra, hogy gyermekei nyelveket tanuljanak. Hétesztendő Domokos fiának írja Sáromberkére: “Liebttag Uramot köszöncsed szómmal s mond meg, hogy veled most szüntelenül németül beszéllyen, ő tégedet, kis hűgoddal edgyütt tanítson, mert én ő Kegyelmének is meg köszönöm, ha jó fiam leszel.”¹²⁰ És hogy mit tanult Domokos ekkortájt, arról egy kortárs tanú információi állanak rendelkezésünkre. A sáromberki kastélyba bejáratos vásárhelyi professzor, Kovásznai Tóth Sándor 1781-ben két PlautusTerentius-komédia magyar fordítását ajánla a kisgyermeknek. Az epistola dedicatoriában pedig így ír: “semmit el nem mulatott az édes atyai bölcs gond-viselés az iránt, hogya' Nagyságod tanulása mennél boldogabb és elő-menetelesebb lehetne, jó és tudós tanítókat szerezvén Nagyságod' mellé, mind a' Németben még ötödik esztendővel ennek-előtte; mind pedig az-után a' Deákban.

Annyira-is ment Nagyságod a' Német nyelvben, hogy többire minden közönséges dologról folyvást tudjon beszéllen; mivel hogy az Isten Nagyságodat szép éles elmével sokakfelett meg-is áldotta.”¹²¹ Az apa valamennyi gyermekét taníttatja nyelvekre. 1796-ban legkisebb gyermekével kapcsolatban írja Sáromberkére: “Kedves Ferenczkémnek Lelkire kötöm. Németül, francziául tanuljon, leg alább a mit tanult el-ne felejtse.”¹²² Egy év múlva az akkor tízesztendő kisfiú így számol be apjának marosvásárhelyi időtöltéséről: “Az egészségemre szolgáló multságokat most ebben a meleg nyári időben is szinte úgy megteszem, mint a télen és tavaszon, pajtásaimmal kis Csemátonival és Arankával. Most pedig Kemény Miklóskával is.

¹¹⁸ Kováts József Teleki Sámuelnek. Nagyenyed, 1785. október 5. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 1098.)

¹¹⁹ Vö. D. Nagy Anikó: Jjjú gróf Teleki Domokos. EM. LVI/1994. 1-2.27.

¹²⁰ Teleki Sámuel Teleki Domokosnak. Szeben, 1780. július 21. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2268.)

¹²¹ Két Komédia, melyek közül az egyik Plautusból, a' másik Terentiusból fordítottat Magyarra Kovásznai Sándor által. 1781-dik esztendőben. Kolosvárt, 1782.

¹²² Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsmának. Bécs, 1796. október 5. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2601.) A Teleki-gyermekek német, francia, latin nyelvtanulásáról fogalmat alkothatunk a marosvásárhelyi könyvtárban megőrzött leckeftizetek, jegyzetek alapján is. Ezekben sok fordítás, fogalmazás található, szülők nevenapjára, családi ünnepekre írott verspróbálkozásokkal együtt. Különösen Domokos jegyzetei őrzik a komoly munka nyomát. Anyelgvgyakorlatok, szövegfordítások ma is, két évszázad múltán modellként szolgálhatnak arra, hogy nemcsak audiovizuális eszközök segítségével lehet eredményes a nyelvtanulás.

Lapdázok, sétálok, és az erdőre eprészni járok. Mindazonáltal a tanulásra való órákat el nem vesztegetem, sőt inkább azon vagyok, hogy mind a tudományokban, mind az írásban is elől mennek és a Nagyságod kívánságát teljesítsem.”¹²³

A házastársak levelezésében a gyermekeikkel való törődés mindvégig jelen van. A kancellár például Bécsben a gyermekek elszállásolásától kezdve mindennel foglalkozik. 1792 augusztusában ezt írja feleségének: “Mais meg jártam a Cancellariában a Szállásodat, és még a kis fiamnak sem találok helyet, hová tegyem az ágyát; ha csak a Bátyához nem szállítom a felső stockbann. Ha a kapitányné fel nem jő; a Guarderobában el-fér a Franczi ágya, a Mamselével edgyütt, de ha a Kapitányné oda száll, nem leszen más mód, hanem a Cammerjungfer szobájában kell neki szorulni, a hol a Kindsfrau ágyának a földön leszen helye.”¹²⁴

Természetesen amint nőnek a gyermekek, úgy szaporodnak a gondok is. A társválasztás, pályaválasztás kérdésétől a gyermekszülései kapcsolatos problémákig minden foglalkoztatja aszülöket.

Lányuk, Mária házasságával tulajdonképpen elégedettek Telekiék, mégis 1796-ban, azaz egy évvel az esküvő után lánya elhidegüléséről ír az apa: “Hogy a Leányunk az Urát szereti, azonn örvendek, de hogy reánk, és a mi Atyai 's Anyai javallásunkra 's tanácsunkra nézve az ő érzékeny szive, érzéketlenné változott, az fáj nekem. A' mikor férjhez ment, nem szűnt meg Leányunk lenni, de csak addig érdemli a mi Atyai és Anyai szeretetünket, a míg őis hozzánk leányi engedelmességet és érzékeny szivet mutat. Ehez képest mérsékelyed Teis Édes Szivem a hozzá való magad alkalmaztatásodat, és ne járv utánnok, haők azt az érzékenységet, tiszteletet, és engedelmességet nem mutatták hozzád, a mellyel tartoznak. Én nem bánám, ha neked tettzik, 's jónak ítéled, hogy Ujj esztendő utánn bé-menny Kolosvárra, de félek, hogy ott több alkalmatosságod leszen, mint Vásárhelyen és aztis érezni fogod jobban, hogya Leányod olyan regula alatt vagy, a mely neked nem tettzik, és talám mások előtis neked kisbebségedre szolgál. Még hosszú az idő a Leányod lebetegüléséig, és meg-unod Kolosváronn; azért talám jobb volna csak Februariusban oda utazni a Leányom lebetegülése előtt kevés idővel. E csak az én képzelődésem, de Te, Édes Szivem, azt cselekedjél, a mi neked jobbnak tettzik, csak magadnak alkalmatlanságot, kedvetlenséget ne csinálj, és gyenge egésségedet ne kotzkáztassad. Ha bé mégy, talán Teleki László Házához szállhatnál.”¹²⁵

Nem tudjuk, mi okozta az apa elégedetlenségét lányával szemben, talán semmi több, mint egyfajta féltékenység annak láttán, hogy Teleki Mária elsősorban férjéhez és annak családjához kötődik. Természetesen az anyát nem könnyű lebeszélni arról, hogy lánya közelében legyen. Teleki Mária gyermeke halva születik, s erre a szomorú hírre Teleki szép vigasztaló levelet küld feleségének Kolosvárra: “Szivemnek meg illetődésével olvastam 23. febr. írott Leveledből kedves Leányunknak, szerencsésen a Világra hozott első magzatyában való meg szomorítatásunkat, de a mi Kötelességünk az: hogy az Istennek akarattában, és bölcs végzésében (melynek titkai előttünk el-vagynak rejtetve) meg nyugodjunk; bízván az Istennek irgalmasságában, és ígérteiben, hogy akik ő benne reménlenek, azoknak a kedvetlen dolgokatis javokra fordíttya, és meg szomorodott Sziveketis meg vigasztalja. Áldom az én Istenemnek Szent Nevét, hogy Kedves Leányunknak életét épségben meg tartotta, és erőt 's Kegyelmet adott neki, mind a Szülésre, mind pedig az ő reá mért

¹²³ Teleki Ferenc Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1797. június 2. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2969.)

¹²⁴ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Bécs, 1792. augusztus 8. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2418., 2571.)

¹²⁵ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Pozsony. 1796. december 6. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2621.)

Keresztnék békességes tűréssel el-hordozására! Az én Istenem erősítse ötet továbbrais, és építse-fel mostani beteg ágyából minden romlás nélkül, és tegye ötet a maga Dicsősségire élő Gyermekeknekis Szülő-Annyává!!!”¹²⁶ A mélyen hívő ember gondolatai ezek. Érdemes figyelni Bethlen Zsuzsanna választlevele, már csak azért is, mert beszámol arról, hogyan gondozza betegágyas lányát. Ez az éjjel-nappal való törődés bármely közrendű erdélyi anya dicséretére szolgál: “A leányunk, Istené legyen a dicsőség, állapot jához képest igen jól vagyon. Semmi nevezetes baja nem volt az szülés után, valamint hogy igen könnyen és hamar által esett az szülés fájdalmain. Úgy most is az tejivel sem volt nagy baja, mert még ki sem rázta az hideg, hanem csak a pulsusába érzett az doktor egy kis változást és olykor so bt ásítózott. Fájdalmi Istennek hála nincsenek. Éjszaka igen jól aluszik. Az ételbe és italba mértékletes. Nem adok neki egyebet gyenge által tört riskása és gyöngykása levesnél, jóllehet ezek nem az én guszatusom szerint vagynak annyiba, hogy nem majorság lével, hanem vajas vízzel kell az doctor rendeléssiből készíteni. En többnyire mind mellette vagyok. Éjszaka is azoita ott hállok. Az ágyamot oda vittem. Ma 11 órakor jöttem onnét el, mivel kedves kis fiam születése napja vagyon és vele akartam az mái napot tölteni. Rajtam ne gyötrődjél Édes Szivem, mert én jól vagyok, mivel az Ur Isten még eddig megvigasztalt kedves leányomban és ötet megtartotta és ha az Isten valami egyéb nyavalyát réa nem bocsát, bizom ő szent felségiben, hogy megőrizi és az én édes anyai szivemet nem sajtolja feljebb, mintsem elhordozhatom.”¹²⁷

A szülők levelezésében az 1796-97-es években sok szó esik Domokos fiuk nőüléséről is. Ekkortájt írja be maga Teleki Domokos életrajzi feljegyzései közé, hogy már megunta a sok unszólást: “Már tsak meg is kellene házasodnom s mindég unszólnak réa még az olyanok is, a kiket éppen nem interessáll. Annyi felé nógatnak most, hogy jobbnak tartom neutrális lenni.”¹²⁸ Többfelé is szétnéz az eladó lányok között, de próbálkozásai nem járnak sikerrel. Természetesen a szülők figyelemmel kísérik fiuk házassági kísérleteit, s leveleikben elmondják egymásnak véleményüket. 1796 decemberében Teleki így ír: “Már addig a Mátkaságról csak hallgatok, a míg levelét nem veszem Pestről [Domokosnak], hogy amenynyiben lészen a bővebb ismerettség által az indulatok hajlandósága Én is jónak látom, hogy ha mind a két részről tetszik, legyen meg az el-kötelezés; de ha szó-szátyárság után jár a dolog, úgy látom, hogy Erdélyben nem csak a Mátkaság, de még a Házasság sem sokat használ. Ugyan jól jártunk, hogy mi már meg vénültünk.”¹²⁹ Egy másik levele arról árulkodik, hogy ő maga is szétnézett a fiának való eladó lányok között: “Én feltettem magamba: hogy Domokosnak Feleséget nem commendálok, de mint javát, boldogságát kívánó Atya, meg nem álhatom, hogy neked mint okos Anyának ki ne jelencsem: hogy én Kendeffi Ráchelről minden embertől sok jót hallok, nevezetesen azt mondják: hogy igen szép esze, jó indulat ja vagyon, és hogy ügyes, gondos, eleven gazda-aszszony, mostis a Ház-tartásban az Anyának nagy segítségére vagyon.

Domokosnak pedig éppen olyanra volna szüksége, és neked is Könnyedségedre lehetne. Ennek Successiojais szép leszen, azt hallom, képibenis szeretetre méltó. Talám nem neveltetett igen mostani módison, de én annális inkább merném javallani. Te sem voltál módis Istennek hála!”¹³⁰ Miután finoman bókol negyvenhárom esztendő feleségének, megrajzolja a neki tetsző meny modelljét.

¹²⁶ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Bécs. 1797. március 5. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2650.)

¹²⁷ Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. Kolozsvár, 1797. február 26. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2953.)

¹²⁸ *Biograf Com. Dom. Teleki.* (Mv. Teleki kt. Tq~1236. biS. Ms. 323.5.)

¹²⁹ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Bécs, 1796. december 8. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2622.)

¹³⁰ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Bécs. 1797. március 10. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2652.)

Azonban úgy látszik, az égiek másképp intézkedtek, mett Teleki Domokos és Kendeffi Ráchel házassága nem jön létre, minthogy Domokos nagybátyja házánál összeismerkedik egy igen kedvére való lánynyal, Teleki Anikóval. A baj csak az, hogy a lány elutasítón viselkedik. Apjának levélben sommázza sikertelenségének okát: „a lánynak nem volt hajlandósága [...] mikor magunkra voltunk, igen hideg, mikor mások előtt voltunk, igen nyájas volt.”¹³¹ Teleki levélben vigasztalja feleségét Domokos újabb kudarcáért: „már vége vagyon az A-val való szövetségnek. Azt tartom, élitőlis volt, fokátólis. Én az Istennek akarattjában és gondviselésében meg nyugszom. Csak már Domokos ne habozzon, hanem ha gusztussa szerint nem kap feleséget, és meg nem házasodhatik, fordítsa az eszít dologra, és határozza-meg magát valami szolgálatra vagy itt, vagy Magyar Országban, vagy Erdélyben, mert minél későbbre kezdi, annál hátrább esik.”¹³² Erre jön az anyai közbenjárás: „Domokos megérkezett [...] Megmondottam néki tanácsodat, hogy egyszer reszkirozza meg magát vagy házasságra vagy pedig szolgálatra, de azt mondja, hogy ő Erdélyen kívül addig nem szolgálhat, míg meg nem házasodik, mert ha másutt szolgál, úgy Erdélyben nem lesz alkalmatossága, hogy leányokat nézzen vagy ösmerkedjék. Én megösmerkedtettem az Bethlen Lajosné leányával és mégyen is oda minden héten. Nékem ez jó leánynak tetszik és úgy veszem észre, hogy Domokos sem nézi rossz szemmel s ott sem nézik másként. Már ott vacsorán is marasztották, de még Domokos ebben sem határozta meg magát. Az mondja, hogy még az Teleki Domokos leányát meg nem nézi, addig nem tudja magát meghatározni.”¹³³ S úgy látszik, hogy végül is a megnézett lány, egy újabb Teleki Anikó lesz az „igazi”, mert 1798 júniusában feljegyzí naplójában: „14 Junii a kissebb Teleki Anikót, G. Teleki Domokosnak igen kedves Leányát megkérvén szerentsés Választ vettem. Már esztendőktől fogva gondolkoztam ezen Házasságomról, és valóságos hajlandóságot éreztem még az ősztlől fogva ezen Leány iránt, a ki nem tsak szeretetre, de tiszteletre is méltó. A boldog emlékezetű Jó Anyámnak és kedves Atyámnak kívánságait töltöttem bé 's az én szivem vonzodásának tettem eleget. Méltán reménylhetem Boldogságomat - mert egy jó nevelésű, érzékeny szivű, éles eszű 's kellemetes Leányt szeretek, a' ki engemet hasonlóképpen tökéletesen szeret.”¹³⁴

Apa és anya ezekben az években nemcsak fiuk nősülésével, párválasztásával bajlódik, hanem pályájának alakulását is szívkön viselik. A bécsi egyetemi tanulmányok után Teleki sokat foglalkozik Domokos további felkészítésével. A politikai, közigazgatási élet gyakorlati oldalát személyes tapasztalatszerzés útján akarja vele megismertetni. Előbb a pesti Királyi Tábla esküdt jegyzője, majd 1794 júliusától Bihar vármegye tiszteletbeli aljegyzője lesz.

Teleki Sámuel ugyanakkor gyakran hivatalos útjaira is magával viszi. Életrajzi feljegyzései között találunk erre vonatkozó utalásokat: „Októberben [1796] felindultam a Posonyi Dietára, mely 6 Novembrisre indicáltatott [...] Posonyban Atyámat találtam. A Dietán semmit sem tanultam tsak tsupa Caeremoniából állott 's még se volt köszönet benne. Míg a Subsidium dolga folyt, jártak a Nemzet után, de hogy meg ígértetett, az Udvar minden kérését a' Nemzetnek elhalasztotta.”¹³⁵ Ez bizony elég önálló vélemény Erdély kancellárjának huszonhárom esztendősi fiától. Csak azt nem tudjuk, hogy az apa akkoriban miként vélekedett fiának ilyenfajta kritikai megállapításairól. Feleségéhez írott leveleiből úgy tűnik, valójában nem nézi jó szemmel a most már felnőtt fiú önállóságra törekedését. „Úgy látom - írja 1797 februárjában -, hogy Domokosnak a házasodásábanis az a leg

¹³¹ Teleki Domokos Teleki Sámuelnek. Kolozsvár. 1797. március 4. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2957.)

¹³² Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Bécs, 1797. február 16. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2644.)

¹³³ Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. Kolozsvár, 1797. február 26. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2953.)

¹³⁴ *Biograf Com. Dom. Teleki.* (Mv. Teleki kt. Tq-1236. biS. Ms. 323.8.)

¹³⁵ *Biograf Com. Dom. Teleki.* (Mv. Telcki kt. Tq-1236. biS. Ms. 323.3.)

nagyobb akadály, a mi egyéb Világi szerencséiben is gátot köt; hogy tudni illik ő mindenben a maga tettzését, akarattját, és planumát teszi és veszi szint mértékül; azt kívánván, hogy minden ahoz szabja magát, ő pedig a más akarattját ne kövesse. Ennek oka az: hogy ő azt tartta, hogy jobban lát másnál, egyenesebben ítél másnál, és a mint neki tettzik, úgy leg jobb. Azért csak azokhoz vagyon confidentiája, a kik dicsérik és helybe hadgyák, a mit ő akar. Gyermekségitől fogva tapasztaiván ezen tulajdonságát, sokszor meg intetem rólla; de soha nem convincalhattam arról, hogy nekem vagyon Rechtem. Mint Atyának ugyan mutatott engedelmességet, de nem meg-győződésből, hanem kötelességből. Bővölködik mindenben a maga ítéletivel, az én ítéletemre pedig azokban a dolgokban sem hajlik, a melyekben meg öszültem. A Világot még nem ösmeri, mégis azt tartja, hogy az emberek engemet csálnak meg inkább, mint őtet, és ő a gazdasághozis, cseléd-tartáshoz, háztartáshoz, Jóságbeli rendeléshez s. a. t többet tud nállarnál.”¹³⁶ Pedig Domokos szeretne apja elvárásainak megfelelni. Tudja, hogy kívánsága szerint állami hivatalt kell vállalnia. Egyetlen kikötése csak az, hogy ne kelljen Bécsben dolgomia: “Azonban valósággal megvallom, hogy Bétsben szolgálatban lenni és lakni teljességgel kedvem nincsen. Akárhon légyek azonban, én a mennyit csak lehet, Bétsben örömet mulatok Nagyságtokért, mert különben akár soha se látnám Bétset.”¹³⁷ Többször szól arról, hogy szeretne Erdélyben “egy kis jószágocskát” kapni, ahol aztán kívánságának megfelelően gazdálkodna. De apja nemigen bízik abban, hogy fia erre egyelőre alkalmas lenne, s gyakran panaszkodik, hogy túlságosan sokat költekezik, meggondolatlanul bánik a pénzzel. Teleki Sámuel fiával szemben tanúsított szigorúsága lényegében egy mindenkori apa igényessége. Dörgedelmei is innen fakadnak. Talán csak ott hibázik, hogy fia sokirányú érdeklődését, tudományos próbálkozásait nem veszi figyelembe. Pedig ekkor Teleki Domokos már igen aktív munkása az Erdélyi Nyelvemelő Társaságnak, számos poétai kísérlete van, és egy kézírásban maradt szomorújáték¹³⁸ szerzője. Komolyan foglalkozik a közetek gyűjtésével, szakszerű feldolgozásával is. És mindenekelőtt hazájában és külföldön nyitott szemmel járó utazó, mint ahogy ezt útjegyzetei is igazolják. Teleki Sámuel tulajdonképpen mindig ellenzi ezeket az utakat. Nem akar tudomást venni arról, hogy az utazás egyik célja fia egyre inkább romló egészségének helyreállítása. A Domokost kísérő orvosdoktor, Pataki Sámuel beszámolóit Bethlen Zsuzsannának küldi, mint ahogy maga a fiú is csak anyjának ír betegségéről s a kúráról. 1797 júliusában Borszékra utazik bátyja, Teleki Mihály társaságában: “A mi engemet illet úgy tapasztalom, hogy a Cura hasmomra vagyon. Élek is véle jó móddal és mindenben a Doctor javaslásait követem [...] Itt mi úgy élünk éppen, mintha rajtunk kívül más világ nem is volna, és mi itt egyébről sem gondolkodunk, hanem arról, hogy miképpen mulathassuk legjobban magunkat, és miként díszesíthessük, és formálhassuk ezt az Egység Helyét. Azért is mi itt Házakat igazítunk - fákat plántálunk - Tekéző Helyet - sétáló Helyeket tsinálunk - 's pedig ha meg gondoljuk, tsak másokért vagyon minden munkánk - mert ide nehéz gyakran járni - de itt minden is a' romlandóságnak igen nagyon ki van tetetve - mert itt minden Ember Ur.”¹³⁹ Mi minden van ebben a pár mondatban! Egy korszerű üdülő létesítésének igénye mellett a helybeliek tehetetlenségének bírálata. Ilyesmiken is elgondolkozik a fiatalember, aki már előző utazásai alatt is sok mindenre felfigyelt, és útinaplójában a meglátogatott országrészek művelődéstörténeti rajzát s az akkori gazdasági helyzet valós képét nyújtja.

¹³⁶ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Bécs, 1797. február 24. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2645.)

¹³⁷ Teleki Domokos Teleki Sámuelnek. Kolozsvár, 1797. március 4. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2957.)

¹³⁸ *A' Spanyolok Mexicoba. Szomorújáték VI Fel-Vonásba.* Marosvásárhelyen a színdarabnak három kézíratos példánya van. A Teleki Téka állományában két példány. (Jelzetük: Tq-711. és Ms. T. 375.) A harmadik az egykori Ref. Kollégium könyvtárából származik. (Jelzete: Ms. Bolyai 115.)

¹³⁹ Teleki Domokos Bethlen Zsuzsannának. Borszék, 1797. július 29. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 43. cs. 1872.)

S mindezt elsősorban azért teszi, mert honfitársaiban szeretné felébreszteni az országjárás vágyát, a honismeretet. Apja akkor még ezt nem méri fel, s neheztel, hogy „a savanyú víz Curanak színe alatt”¹⁴⁰ tőle elvonták a fiát. Az is lehet, hogy a betegségről érkező híreket a maga megnyugtatóására, védekezésből nem akarja elhinni, mint ahogy 1797. augusztus 2-án írja feleségének: „Szeretném valamit tudni Domokosrolis, mert ezti csak hírlik betegnek.”¹⁴¹ Egy év múlva azért egy Aranka Györgyhöz írott levélben már utal fia romló egészségi állapotára: „Domokos fiam már lement Erdélybe és tudom, hogy neki nagy tüze és buzgótsága vagyon a Tudós Társaság munkálkodása gyarapítására, de physicuma és temperamentum¹⁴² nem ahhoz való lévén, minthogy a sok ülés, olvasás, írás és intensio egészségének ártalmára vagyon. Valamint személyesen, úgy mostan is, hozzám és Házamhoz való jó-szívűségére kérem az Urat, hogy arra neki alkalmatosságot ne engedjen. Ha lassan siet, messzebb jut, ha kevesebbre igyekszik, többre érkezik. Moderata durant.”¹⁴² Fél esztendő múlva Teleki Domokos meghal. Apja lényegében ekkor döbben rá, hogy hagyatéka milyen hatalmas-és sokirányú munka nyomát őrzi: „Az ő igen gyenge testi sátorának összeomlását sietette a benne lakozott nagy lélek munkássága - olvassuk a kancellár egyik levelében -, könnyező szemekkel bámultam, midőn holta után ennek tanúbizonyságait nagy rakás írásaiban láttam.”¹⁴³ Ezek után talán érthető, hogy egyetlen életben maradt fiáért, a család nevének továbbvi-vőjéért, vagyonának örököséért mennyit aggódik. Ez az aggodalom odáig megy el, hogy teljes eréllyel beleszól Ferenc pályaválasztásába. A fiatalember ugyanis matematikai, optikai érdeklődésének megfelelően a hadipályát választaná, ahol földméréstani ismereteit gyümölcsöztethetné, Teleki viszont határozottan ellenzi ezt, attól tartva, hogy a nehéz terepjárással összekötött munka ártalmára lenne a fiának. „Mit gondolsz édes fiam, mire válik gyenge egészséged, hideglelésed, hurutod, phlegma hányásod, ha Budán előbb magadra fogsz dolgozni, és hevesebben a' dolgoknak utánna látni? Mi leszen következése a' Tornyokra, hegyekre való mászkálásnak, Szélben, esőben, hidegben, hévségben, éjjel nappal ide 's tova nyargalásnak, izzadásnak, meghűlésnek? hogy állhat helyre erőd, egészséged, a' falusi Koszton, rendetlen élet módjával, jó Doctor nélkül, patika nélkül, commoditás nélkül?” Sorakoznak a levélben az aggályok, majd így folytatja: „Mindezeket édes fiam, jól meg gondolván, és fontolván magamban, meghatározott akaratom, atyai akaratom és kívánságom az: hogy te erről a' nem neked való fáradságos munkáról tegyed le indulatodat 's kedvedet: győzd meg magadat, engedj a' józan okosságnak és tégedet szerető jó Atyád 's legigazabb Barátod tanácsának 's intésének: az Isten is azt parantsollya, és a' természet Törvénye is azt kívánja tőled mint jó Fiútól. Vedd Szivedre mint jó fiú és jó Keresztyén az én éretted reszkető Atyai Szivemnek is éjjeli nappali gyötrelmeit, az Istenre kérlek. Gondold meg, hogy én már életemnek estvéjére jutottam, benned reméllem Istápotmat, vigasztaláso-mat, és Házamnak fenn állását.”¹⁴⁴ A huszonegy éves fiú válasza más nem lehet, mint hogy: „Mindazonáltal ha Nsádnak szüksége vagyon jelenlétemre, parantsoljon; mindent meg tselekszek. Nagyságodért életemet is fel áldozni örömmel kész vagyok.”¹⁴⁵ Úgy látszik, nem ilyen engedelmisséget várt az apa, s a következő levele tele van szemrehányással:

¹⁴⁰ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Sárd, 1797. augusztus 7. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2687.)

¹⁴¹ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Nagyenyed, 1797. augusztus 2. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2685.)

¹⁴² Teleki Sámuel Aranka Györgynek. Bécs, 1798. március 12. Közli Csüry Bálint: *Aranka Györgyhöz írt ismeretlen levelek*. ItK XLV/1935. 48.

¹⁴³ Németh László Kazinczy Ferencnek írott levelében idézett levélrész = KFL. III. 155.

¹⁴⁴ Teleki Sámuel Teleki Ferencnek. Bécs, 1808. június 2. (Mv. Teleki kt. Teleki Sámuel lt. III/2. 1658.)

¹⁴⁵ Teleki Ferenc Teleki Sámuelnek. Buda, 1808. június 18. (Mv. Teleki kt. Teleki Sámuel lt. III/1. 1459.)

„Azt vártam édes Fiam, hogy 2-dik Jun. irtt Atyai Levelem meglágyítja Szivedet, és abban-feltett méltó okaim és kijelentett akaratom, az én Atyai tanácsomnak követésire és kívánságomnak telyesítésére haj tyák indulatodat; de látom Leveledből, hogya' helyett tsak száraz engedelmességgel biztatsz, és életednek is érettem feláldozását írod. Nem kívánom én édes Fiam, hogy életedet érettem fel áldozzad, mert annak megtartásáért Születésed(ől fogva gondoskodtam, sok könnyet is hullattam. Nem, Fiam! hanem inkább Én, már szinte 70 esztendőös öreg ember, én leszek áldozattya az Atyai Szeretnek és Atyai Szivgyötrelemnek [...] Én semmire sem erőltetiek. A' mostani foglalatosságodtól pedig szép móddal, becsületednek minden rövidsége nélkül és kedvetlenséged nélkül kívánlak elvonni, melyet ha tölled meg nem nyerhetek, nem titkolom el, édes Fiam, hogy nagy keserűséggel közelgetek Koporsómoz [...] Benned volt, édes Fiam, minden reménységem, minekutánna őt szép fiamtói a' halál által megfosztattam.”¹⁴⁶ A hajthatatlan apa szinte zsarolja fiát a különböző érvek felsorakoztatásával. Pedig épp azokban a napokban kap Budáról levelet, melynek írója szeretné engedményre bírni. Báró Alvintzi József császári tábornagy talán Ferenc kérésére ír Teleki Sámuelnek: “Ezen Iffiu grofnak egéssége az mind engemet bizonyítani kívánt igen jó, és meg kelletik vallanom, hogj én Iffiu Cavallerban sohais ollja[n] szorgalmatosságot ne!ll tapasztaltam, ki is egész ditsőségit tsak abban ismeri, hogy Felséges Urunk Szolgálatjára, Es Hazánkna jövődöbéli hasznára lehessen.” Alvintzi meglátása az, hogy pillanatnyilag még át sem lehet helyezni Ferencet máshova: “az mennjiben szerentsém vagjon ismérni, nem hitethetem el magamban hogj nagj ditséretes ambitioja és tsodálkozásra méltó szorgalmatossága meg engedné, hogj ezen munkát félben hadja, mert az tagadhatatlan, hogj gjönjörűség tsak halgatni is, mely értelemmel, és által látással beszél operatiojáról.”¹⁴⁷

Végül is a fiú apja kívánságának megfelelően kilép a hadseregből. Talán vigasztalásul a következő évben rövid németországi utat tesz, s ott idejét elsősorban természettudományi tanulmányok kötik le. 1809 februárjában Münchenből írja apjának: “Tanulásom felöll írtam volt már Nagyságodnak, de talán el vezett levelem. Én t. i. most physicát hallgatok Professor Marechaux Urnál, azon kívül a Geometriai Rajzolásban is Mestert tartok, a Mechanicába és Hydraulicába is fogadtam volt professort, de el hagytam nem sokára, által látván, hogy nem igen érti mesterségét. Ezekben a szükséges tudományokban még igen hátra vagyok, e végett nekem tudós és derék emberek azt javasolták, úgy mind G. Stadion, és kivált képpen Házi Gazdám a ki is egész Németh Országba a Maschinen-Bau részibe a leg első tudós, hogy el végezvén itten a Phisicai Cursusomat mennyek Freiburgra, Saxoniába Dresda mellett; és ottan tanuljak, itt pedig a Rajzolat és Phisican kívül egyebet ne folytassak, nem is jó egyszerre sokat el kezdeni.”¹⁴⁸ Ma már nehéz eldönteni, hogy ha Teleki Sámuel nem ragaszkodott volna olyan kérlelhetetlenül a pályamódosításhoz, nem lett volna-e eredményesebb fia munkássága. Talán az egyetlen csillagászati mérőműszer meg-szerkesztésén kívül még támadtak volna más ötletei is. Annyi bizonyos, hogy ifjúkorában írott levelei Domokos bátyjához hasonló érett, a dolgok lényegét kereső fiatalembernek mutatják.

Teleki Sámuel gyermekei sorsát felelősséggel intéző apa volt. Láttuk, hogy a gyermekek javát akaró szülő túlzott aggodalmaskodásával sokszor hibázott. A saját magával szemben is mindig rendkívül igényes, fegyelmezetten élő férfi gyermekeivel néha túlságosan szigorú. Ezért tévedett többször Domokos fia megítélésében is. De vitathatatlan, hogy mindvégig családja boldogulásán munkálkodott. Zárjuk tehát Teleki szülői feladatkörének rövid áttekintését azokkal a szép gondolatokkal, melyekkel Testamentumában 1800-ban intézkedik az akkor még kiskorú Ferenc fia jövőjéről.

¹⁴⁶ Teleki Sámuel Teleki Ferencnek. Bécs. 1808. június 25. (My. Teleki kt. Teleki Sámuel lt. III/2. 1659.)

¹⁴⁷ Alyintzi József Teleki Sámuelnek. Buda, 1808. június 10. (My. Teleki kt. Teleki Sámuel lt. III/1.1020.)

¹⁴⁸ Teleki Ferenc Teleki Sámuelnek. München, 1809. február 3. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 43. cs. 1913.)

“Ha az Isten engemet előbb ki-szollittana e Világból, mintsem Kedves Fiamat felnevelhetném; míg a perfecte aetast el-éri, kérem gróf Teleki Domokos igen kedves öcsémét, és Itélő-Mester Szent-Páli Urat, hozzám és Házzamhoz meg-tapasztalt jó indulattyokban, Szívességekben 's egyenességekben helyzetetett különös nagy bizalommal: hogy kedves Fiam Személyének, nevelésének, taníttatásának, és minden Ingó 's Ingatlan Jóságainak Curateláját vállalják magokra, és együtt cointelligenter az ő hasznára és javára jó lelki ösmérettel viseljék, meg-gondolván, hogy azt várhatták jövőndőben másoktól magok Árváikra 's Házokra nézve, amit szívekre kötött árva Fiammal és Házammal cselekszenek.

Tarcsanak pedig mellette mindenkor egy ösméretes jó characterű, tanult és ügyes Igazgatót, igyekeztvén olyat keresni és választani a ki más Ifiaknak nevelésekben már dicséretes Speciment adott, és ez a Mentor szüntelen mellette legyen, egészségire, erkölcsire, tanulására, maga-viseletire szorgalmasan vigyázzon, és ötet formálja, szép móddal regalja, oktassa. Ennek szeme alatt végezze-el iskolai Tanulását a N. Enyedi Reformatum Collegiumban 19. esztendő-s-koráig. Kérem pedig Tiszteletes Professor Benke Mihály Uramat, Házzamhoz való jó-szívűségiben vetett bizodalommal, hogy reá vigyázzon, és ötet tanítsa; ha lehetséges, adjon neki szállástis, és tisztességes asztalt illendő fizetésért. Ennekfelette tarcsanak mellette a Curatorok, két hűséges, jó erkölcsű, és józon életű, értelmes szolgálatis. Minekutánna Oskolai Tanulását jól el-végezi, húsz esztendő korában aMentorával és egy hívséges, ügyes szolgálával Academia Göttingába vagy Lipsiába mehet, ha az egészége, és a kömyül-állások meg engedik, és ott két esztendőig a szükségesebb Tudományokat és Nyelveket tanu Iván, ha tettzik, esztendőig utazhat experientianak okáért, a Curator Uraknak Consensusokkal, a merre hasznosabb és bátorságosabb leszen. Academiai tanulására és Utazására ezen három Esztendők alatt adhatnak neki a Curatorok, a Jóságai Jövedelméből, a Szükséghez képest, annyit, a mennyivel takarékoszággal tisztességesen bé-éri. Bé érheti pedig leg-fellyebbis Tizen-nyolcz Ezer M. forintokkal, többet ne kölcsön. Isten segedelmivel Huszon-három esztendő Korában haza jövé, a Curatorainak 's jó Atyafiainak tanácsikkal válaszszon magához illő, jó erkölcsű, 's jó Gazdaaszszony Házas Társat, és Huszon-négy esztendő korában házassodjék-meg; Jóságainak administratioját vegye Kezihez, Isten áldásával gazdaskodjék, éljen becsülettel, de ne pompázzon, ne vesztegessen, szükségtelen dolgokra ne kölcsön, adosságot ne csináljon, minden rossz Társaságot, hivalkodást, alacsonyágot kerüljön; az Istent félje, a tiszta erkölcsöt, és jó Lelkiösmeretet meg tarcsa. Vallását szeresse, a tisztességes Tudományokat cultiválja, Hazájának, Fejedelminek igyekezzék szolgálni, és Nemzetinek, Familiájának becsületet tenni.”¹⁴⁹

A jó gazda

Jó gazda volt Teleki Sámuel abban az értelemben, hogy igyekezett jól sáfárkodni birtokaival, féltve vigyázta az eleiről rászállt örökséget, s minden igyekezete az volt, hogy maga is szerezzen gyermekei számára hagyatékozható javakat.

Minden garast számon tartva próbálta többfelé vezetett háztartásait úgy irányítani, hogy a társadalmi pozíciójával járó életvitel biztosítása mellett ne költségesen, ne fölöslegesen, ne prédáljanak.

A megőrződött levéltári anyag alapján arra következtethetünk, hogy Teleki gazdaságának minden területét kézben tartja, minden irányba figyel. Hogyan sikerült mindez, hogyan szervezte, adminisztrálta egymástól távol eső birtokait?

¹⁴⁹ Mv Teleki kt. Teleki Sámuelnek lt II/d. 1017

A többi korabeli földesúri birtokhoz hasonlóan Teleki gazdaságaiban is a termelés közvetlen irányítói, ellenőrzői a fizetéses prefektusok, tisztek,¹⁵⁰ akik feladatukat a gazda utasításai alapján végzik, pontos kimutatásokkal rendszeresen tájékoztatják kenyéradójukat a betakarított termésről, az állatállományról, a dézsmaadósságokról.¹⁵¹ Több évi-számadás (ratio) is megmaradt a levéltári anyagban,¹⁵² ezek vizsgálata gazdaságtörténészre vár; elemzésük során minden bizonnyal a Teleki-gazdaság nagyságrendjének, termelési színvonalának megállapításához szükséges adatok kerülnek majd felszínre. (E 'sorok írója nem mer vállalkozni annak megállapítására, hogy a kancellár birtokain milyen szinten folyt a mezőgazdasági munka.) A levéltári anyag egyértelműen azt jelzi, hogy a föld megműveléséről, az állattartásról lényegesen kevesebb szó esik, mint a gazdaságból származó bevételről. A gróf birtokainak intézőitől állandóan pénzt sürget, ilyen körülmények között bizonyára nem sok anyagi alap maradt a termelési eljárások korszerűsítésére. Elvértve találunk egy-egy utalást a gazdaságban történt beruházásokra. 1787 januárjában írja sáromberki intézőjének: „Béres ekéket az Oeconomianak segedelmére állíthat Kgyld Sáromberkén az el kerülhetetlen szükséghez képest, tsak válaszsza meg jól a' marhákat, és a marha vásárlásnak idejét, hogy a' miből nekem kell élnem, a béres ekékre ne fordíttassék. Mivel pedig én már experiáltam, hogy a' béres ekéknek nem tsak kiállítások, hanem tartások is igen nagy dispensiummal jár, Kgyld az elkerülhetetlen szükség felett edgy béres ekét se állítson.”¹⁵³ Amikor évekkkel később fia, Domokos szeretne Sáromberkén újításokat bevezetni, apja hevesen tiltakozik ellene: „és egyébarántis Rendeléseimhez tárcsa magát a Jóságaimban, a hol meg fordul — írja feleségének — és azokban semmi ujításokat, változásokat hirem nélkül ne tegyen; a mint előbbeni Leveleimben már erről neked kétszeris irtam.”¹⁵⁴ A mezőgazdasági épületek javítását illetően ugyancsak úgy tűnik, hogy csak a legszükségesebb esetben ad utasítást valamilyen „meliorizáció”-ra. 1781 októberében Sáromberkéről ír Lénárt Sámuel intézőjének, s kéri, hogy Szebenben Scharffenbach nevű mesterrel „igazítassá meg jó móddal az Istállónak hibáit, hidlásában, jászlában, a padlásban, nem külömben a Hintó

¹⁵⁰ Vö. Imreh István 1979. 110.

¹⁵¹ „Ao. 1775. M. Kölpényben termett Tiszta Elegy Búza, Ros, Alakor és Zab Specificatioja” (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 8. cs. 238.); „1775-ben a Sáromberki határon őszi és tavasz gabona Termett e szerint” (Uo. 239.); „Méltóságos Groff és camerarius Széki Középső Teleki Sámuel Ureő Nagysága Mlgs Parantsolattyából és Kedvtelgéséből Nemes Thorda Vármegyei Gerebenesi Portiojában lévő Udvari Birája DaszkelTodor gondviselése alatt in Anni presentii 1774 die 16-ta 9-br. nagyobb és kisebb majorság Tulkok és fekete Juhok maradtanak” (Uo. 6. cs. 356.); „Ao. 1775 Sáromberki Ménes Listája” (Uo. 8. cs. 110-112.); „1786 25 Apr. Sáromberki ménes listája” (Uo. 16. cs. 1786/60.); „A sáromberki Ménesbeli Kantzák, Istállóbeli Paripák és Csikók Specificatioja, mellyek[ne]k Esztendeje 1802-dik Esztendőben esendő Tavasz Napokra vagy on meg határo zva: Kantzák: 56 darab, Két esztendő Kantza csikók: 4 darab, Egy esztendő Kantza Csikó: 13 darab, Istállós Lovak: 31 darab, Három esztendő Paripa csikók: 2 darab, Két esztendő Paripa csikók: 9 darab, Egy esztendő paripa csikók: 6 darab” (Uo. 24. cs.); „Ao. 1770 A' Méltóságos impr. Groff és Camerarius Széki Ifjabb Teleki Sámuel Ur ő Nga Nemes Fejér Vgyei. Tzelnai jobbgáyai és sellerei Dézsmájokat és Adósságokat fizették e' szerint.” (Uo. 4. cs. 150.)

¹⁵² „Ratio Saromberkiensis pro Anno 1768” (Uo. 3. cs. 1768/536-556.); „Ratio Saromberkiensis pro Anno 1769” (Uo. 1769/556-659.); „Bárt András Ratioja a die 1-a Martij Anni 1773 usqu. ad ultima Februarij Anni 1776. Mlgs. R. G. Teleki Samuél Ur ő Nga Sorostélyi Jóságabeü Majorkodásáról” (Uo. 6. cs. 244.); „In Anno 1773 Méltóságos Imperialis Groff Ifjab Széki Teleki Sámuel Camerarius Ur ő Nsga Nms Erdély Országi Jóságaiban lett mindenféle Gabonák terméseinek Specificatioja” (Uo. 231.); „Sárdi Tiszt Bartók Joseff Úr Ratioja pro Anno 1774” (Uo. 7. cs. 175.); „Demonstratio pro Anno 1774. Est Franciscus Kis de M. Kölpény.” (Uo. 221.)

¹⁵³ Teleki Sámuel Lénárt Sámuelnek. Nagyvárád, 1787. január 29. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2485.)

¹⁵⁴ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Bécs, 1797. február 6. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2641.)

színek fedelés, mert drága Szekereiére a hó és eső mind reájok hull, és nagy kárt valók”.¹⁵⁵ 1797-ben Bethlen Zsuzsanna Sárdról írja az urának: „Itten az épületeket jól tanáltam. Most csinálnak egy derék új csúrt. Ugy látszik nékem, hogy ez a tisztartó jó ember és jól folytatja a gazdaságot.”¹⁵⁶

A levelezésben sok szó esik a termények, állatok eladásáról. Alighogy visszatért a fiatal gróf külföldi tanulmányújáról, már az 1760-as évek közepétől maga intézi birtokügyeit. 1768. július 25-én sáromberki tisztjének beszámolójára válaszol: „Örömmel értettem, hogy a Gabonák Istennek hála Sáromberkin szépek, itten majd semmi sint. Már azon légyen Klgd, hogy a bé takarítása jó időben és jó móddal mennyen véghez. A' Lovak és Gyermek Lovak számára külön rakasson jó szénát, mely nem iszapos.” Majd így folytatja: „Bort innét parantsoltam, hogy a' lejövő Szekerén italomra külgyenek; de itt is kevés bor lévén, az idei termés magát rosszul mutatván, szükség lészen ha Kglmed idejin provideal Kortsmáimra borral, és továbbrais abban jó gazdaságát meg mutatya, hogy a Kortsomáim ne heverjenek, hanem Kglmed ipariája által ha innét bort nem küldenekis, hasznot hajtsanak; mert énnekem az építésemhez sok költség kívántatván, ha tsak Kglmed nem administral, én se az ide való élnetetlen Tisztetmtől, se a Kővár vidékitől nem percipiálhatok.”¹⁵⁷

1780-ben Sezenből rendelkezik az állatok eladása felől: „a' Szent-Péteri Sokadalomban talám el adhattya jó árron a Tulkokat Újvári Uram; mert a Cancellariusnak Marháit meg vették e' Nyáron, 65. forinton párját. Hát a Gabonának nőé, az árra? A' Téglát, Cserepet vetiké? Hogy gyűl az Árpa Kalangya? Szénát már csinálnaké?”¹⁵⁸ Másik levelében a lovak eladása ügyében ír feleségének: „Újvári Uramot köszöntöm. Levelit kedvesen vettem, de nem válaszolhatok, mert űti a tizet, 's mennem kell Consiliumban. Köszönöm Jóakarattyát, hogy el-adta a Csikókat; éppen csak az egy Cillarust sajnállom és ócsollom. Külömben a pénzre látom több szükségem vagyon, mint a Lóra”. Kérem már Újvári Uramot, mentsen meg a Villámtól, az Allegrotól és a Nobilétől, hogy Téltre ne maradjanak. Igen kedvesen veszem ha a maga planumán egyenként el adjais a kölpényi idősebb Csikókat, és Kantzákat.”¹⁵⁹

Teleki Sámuel és Bethlen Zsuzsanna levelezése egyértelműen tükrözi, hogy a gazdaság ügyeit illetően a férjnek milyen nagy segítségére volt a feleség. Fiatal kora ellenére az asz-szony házasságuk első percétől valóban „fele-segítség”-e volt férjének, mint ahogyan azt Teleki kéri is tőle. Rövid idő alatt beletenul a dolgokba, és hozzáértő majoros válik belőle. Erdélyben egyébként a főrangú asszonyok sorában nem ismeretlen az olyan feleség, aki vállvetve dolgozik férje mellett. Teleki Mihály felesége, Veér Judit hadakozó vagy éppen országos ügyeket intéző férjét kiválóan helyettesíti otthon, s őt leveleiben rendszeresen tájékoztatja a gazdaság menetéről. De ezt tette a korán megözvegyült Bethlen Kata, Wesselényi Kata és még sok asszonytársuk.

Bethlen Zsuzsanna az 1770-es évek elejétől hivatalos dolgai miatt távol lévő férjének intézkedéseit maga hajtja végre Sáromberkén: „Az Fő Bironak szolo Levelet el küldöttem késedelem nélkül, de nem találták oda haza az Fő Birot, hanem az Aszonynál hagyta Köblös Mihály az levelet. Az Számtartónak irott parancsolatját Édes Szivem meg mondottam neki. A Lovász Mester fogadja, hogy ő mig ideje ki telik jól és hűségesen véghez viszi mindenben az maga köteleségit úgy hogy nekünk sémi kárjnk nem lesz.

¹⁵⁵ Teleki Sámuel Lénait Sámuelnek. Sáromberke, 1781. október 8. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2332.)

¹⁵⁶ Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. Sárd, 1797. április 10. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2929.)

¹⁵⁷ Teleki Sámuel ismeretlennek. Sárd, 1768. július 25. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 3. cs.532.)

¹⁵⁸ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Sezen, 1780. július 5. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2258.)

¹⁵⁹ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Sezen, 1782. július 2. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2373.)

Most újra az udvari Biro által is meg tiltattattam az Pipázást kemény büntetés alatt. A kürtök[nek] és füst fogók[nak] meg seprések iránt is parancsoltam az faluban és az Falus Bironak is ki adtam parancsolatban, hogy minden héten Szombaton, egy esküttel járja el az Falut és az holott kormos kürtöt tanál, büntesse meg, ha pediglen ő e szerint nem cselekszik őt büntessék meg keményen. Tegnap Vásárhelyről is hozattam egy Kémény Seprőt és ma itt az Udvarban is megsepertet-tem az Kéményeket. Farkas mind mellette volt és a Kémények oldalait is jól be rakták téglával és meszel.”¹⁶⁰

Sok szó esik a lótenyésztéssel kapcsolatos kérdésekről, hiszen a lótartásnak komoly hagyományai vannak Telekiek sáromberki uradalmában.¹⁶¹ 1777 áprilisában írja az asszony: „A Hágatás alkalmatosságával még edig sémi kárunk sem esett. Tegnap reggel az Csendes nevű Kancza az Csinos Leánya meg csitkozott egy kitsi Kancza Csitkoja vagyon. Ma dél előtt az Hadadi nyerges hátú Kanczának lett az Rigótól egy szép és nagy Pej Paripa Csitkoja.”¹⁶² Pontosan húsz esztendő múlva a lovak betanításáról tájékoztatja a Bécsben tartózkodó kancellárt Bethlen Zsuzsanna: „Már parancsolatod szerint édes kincsem az lovaid taníttatása iránt rendelést tettem. A T. Joseftől való lovad jámbor, az lövést is megállja. Még lészen egy mettszett ló, az mellyet eddig is tanítottak, de már most lövéshez és dobszóhoz is tanítani fogják. Huszár lónak nem lehet egyebet, hanem kanczákat kell taníttatnom, mert nincsen olyan gyermek ló, az mellyet lehessen [...] Domokos is parancsolt az tisztartónak, hogy néki is tanítsanak. Arra való nézve ki is metszettettem egy gyermek lovat, az melyet eddig is tanítottak, mert maglovan bajos néki jární. Ez nem is kár, sőt kár lett volna aval sok kanczát rontani, mert kicsiny is. Isten őrizzen tőle, hogy úgy vegyének hasznát, mint háborúba, hanem úgy mint békességben és magatok multságára édes szívem.”¹⁶³

A házastársak leveleikben gyakorta szólnak pénzgondjaikról. 1796 novemberében írja Bethlen Zsuzsanna, hogy nemigen tud semmit intézni, mert nincs pénze: „Itten semmit nem igazítottam egyebet, csak éppen azt, ami elkerülhetetlen szükség volt. Nincs is mivel igazítani. Eleget igyekeztem, hogy ne költsék, de magam és cselédeim szájoktól és az tisztességes háztartástól el nem húzhatom. Én ugyan nem tractálok, de mégis csak kenteiém vagyok pénzt költeni. Már most nincsen is több 18 magyar forintomnál. A cselédeimet sem fizethettem ki novemberben. Most várok, hacsak lesz valami kevés az sáromberki tisztánél, mert Bedécsnél nincsen.”¹⁶⁴ A századvég háborús éveiben egyre szaporodnak az ilyenfajta panaszok. Teleki Sámuel 1797 májusában Nagyváradról írja: „Sajnálom Édes Szívem, hogy rövidséged vagyon pénz dolgában, de nem tehetek róla [...] Az Isten ki-rendeli nekem is napról napra a mi szükséges a fizetésemből, csak neked ne legyen rövidséged. A' mi pénzt Megyéről és Remetéről a minap ide administraltanak nekem, a meg vagyon egészen, és aztis bé-viszem magammal, 's abból ki fizetem a mit kölcsönöztél...”¹⁶⁵ Pedig csak most kell igazán sok pénz, hiszen ekkortájt folyik a Bécsből való menekülés s a szállítás igencsak költséges. „Megvallom néked édes szívem - panaszkodik Bethlen Zsuzsanna - hogy teljességgel nincs miből csináljak pénzt, ha csak el nem vesztegetjük az gabonáinkat, hanem most Szocsákiné asszonyomtól kértem [...]

¹⁶⁰ Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. Sáromberke, 1777. április 24. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2858.)

¹⁶¹ Szabó Miklós: *Sáromberke rövid története. = Sáromberke 1319-1994.* 1994.22.

¹⁶² Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. Sáromberke, 1777. április 20. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2857.)

¹⁶³ Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1797. május 6. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2934.)

¹⁶⁴ Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1796. november 3. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2903.)

¹⁶⁵ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Nagyvárad, 1797. május 22. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2675.)

Már ha még sem kapok pénzt az jószágból, kénytelen leszek az capitálisomból kivenni, mert még az érkezendő öt szekérnek 370 R. forintot kell fizetni és még magamnak is élni még pedig nagy háznépkel.”¹⁶⁶ Egy másik levélben azt írja: „Jó szívvel küldenek én néked pénzt, ha volna miből csináljak, de semminek sincs ára, magam is alig kaphatok. Nekem is pedig csak volna szükségem reá, mert az egész háznépem rajtad kívül mind velem vagyon. Az fiamnak is adnom kell. Kolosvár is erősen meghúzott, mert ott mind készpénzzel kellett élnem.” Ugyanebben a levélben némi bevétel lehetőségét is megemlíti a kancellárné: „Most reményilem, hogy a csonka héten a zalatnai számtartó lejön és megveszi az eladó borokat. Itt járt az múlt hétnek elején és dicsekedett, hogy már meg fogja kapni a nemességét, azt pedig egyedül néked köszöni és azért meg is ígerte, hogy megveszi a borokat, ha igen drágák nem lesznek. Talán négy máriást meg ad vedriért, mert olcsóbban nem adhatom, mivel, már az borok seprejekről le vágynak húzva, mert ha olcsóbban adom, kárunk leszen benne, amint felvetettük. Bárcsak az asszúszőlő borokat adhatnám el, mert vagyon kétszáz veder. Ezt a napokban meg akarta egy zsidó venni, de azt mondja a tisztartó, hogy csak három forintot ígért vedriért. A tiszt pedig nyolcz forintot tartotta. Innét pedig feljött az zsidó Kolosvárra az fiamhoz és kérte s ígért 5 forintot, de én nem adtam, hanem ugyancsak ott hagytam hetedfél forintra. Annyit nem akart adni és már elmaradt a vásár. Külömben nem igen búsulok rajta, mert az borok jók és régiek. Kár lett volna elvesztegetni. Az mely pénzt N. G. Bethlen Pál nekem által adott, az volt éppen 55 arany, mely is teszen 247 r. forintot és 30 x-árt és ezt most által adtam az sárdi tisztartónak, hogyha eladhatja a borokat, azoknak árával együtt külgye fel néked édes szívem.”¹⁶⁷ Méltán sajnálhatjuk, hogy nem ismerjük a válaszlevelet. Jó volna tudni, méltányolta-e a kancellár felesége kereskedelmi érzékét s bámulatra méltó szakértelmét a borokat illetően. Szintügy érdekes lenne meghallani, mit szólt a nemességét borvásárral honoráló zalatnai számtartó dicsekvéséhez.

Ugyanebben az időszakban Teleki gyakran ír feleségének örökösödési problémáikról. Apósa halála után sürgeti az osztozkodást. „Meg nem foghatom az okát - írja 1797 februárjában -, hogy kedves Testvéreddel való osztályod olyan késedelmeseim mennyen; és ebből a halogatásból csak azt képezem, hogy az el-intézett atyafiságos móddal semmire sem menyünk; már pedig ideje volna hogy Teis vedd valami hasznát örökségednek. Külömben is én arra soha sem menyek, hogy a jövedelmesebb és csoportosabb örökös Jóságokat a más rész magának el-válogassa, és azok helyett neked Atyafiságból imitt amott, szerte szélyel, valami dirib darab portiokat vessenek. Arra sem menyek soha: hogy meg vásároljam, keregett titulusok alatt, a Gyermekeimnek Örökségeket, és olyan adósságokat fizessek, a mellyeknek semmi hasznát az én Gyermekeim nem vették, és a mellyeket nemis tartozom igazság és törvény szerint fizetni.”¹⁶⁸ Természetesen maga az örökös is szeretné, ha az osztozkodás már végbemenne: „még pedig atyafiságosan, de félek rajta - írja levelében - hogy addig húzzák, halaszszák, hogy másként lesz vége, mert már most azt mondgyák, hogy az tisztectől nem lehet és nem tudják, hogy vegyenek számot, mert azok mind írástudatlan emberek.”¹⁶⁹ Egy hónap múlva pedig arról számol be, hogy az osztozkodás még mindig nem történt meg, mert most dolgoznak a megbízottak a vagyon felmérésén. „Talán húsvétig csak elvégzik és az temetésre behozza Jósika s akkor vagy nyilat húzunk vagy pedig egyezéssel osztozunk. A sógornak nagy kedve van az Földvári jószághoz, minthogy ott vágynak

¹⁶⁶ Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1797. május 6. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2934.)

¹⁶⁷ Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. Sárd, 1797. április 10. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2929.)

¹⁶⁸ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Bécs, 1797. február 28. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2647.)

¹⁶⁹ Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. Kolosvár, 1797. március 17. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2925.)

magának is aquisitioi.” Ugyancsak ebből a levélből tudjuk meg, hogy milyen felkelhetőségeket örökölt Bethlen Zsuzsanna az apja után: „Jutott nékem egy néhány ing, két vagy három rendbéli köntöse az édes atyámnak. Egy pár-pistoly és vagy két flinta, az édes atyám zsebbéli aranyórája, melyet még magad vettél volt. Huszonhárom darab deák, 28 darab magyar könyv. Ezek közül kikértem magamnak az néhai édes anyám Bibliáját, énekes és imádságos könyveit, melyeket az Wesselényi háztól vitt volt édes atyám, magánál hagyta volt oly Ígérettel, hogy holta után visszaadódik nékem.”¹⁷⁰

Levelezésükben sok szó esik a gazdaságban alkalmazott tisztekről és a belső cselédségről. Az biztos, hogy többet írnak a gondokról, mint arról, hogy elégedettek az alkalmazottak munkájával, viselkedésével. 1782. június 2-án Sáromberkéről írja Bethlen Zsuzsanna: „akarnám ha az Comendérozó Konyhájáról fogadott szakács jó lenne és takarékos, könnyebb az ifjú legény mint a házós cseléd.”¹⁷¹ Gyakoriak az ilyenfajta panaszok: „A' Megyesi Tisztelis meg gyúlt a bajom, olyan rosszszul viseli magát, hogy el-kell bocsátani; 's más nincsen. A' Remeteirőlis sok rosszszat írnak.”¹⁷² „Miből fizetem ezt a sok drága cseiédetis? - kérdi a kancellár. - A szakácsom ittis igen rosszszul gazdáskodik, és meg húz. Úgy jártam a Türitől comendált Vén Cammerdienerreis, mint a Török a bornyuval. De mit használ ez a sok panasz?”¹⁷³

A házastársak leveleiből látszik, hogy a férj Bécsben, a feleség otthon töprenkedik azon, hogyan lehet a gazdaságot minél jobban megszervezni, ellenőrizni, hogyan kellene a nem megfelelő alkalmazottakat kicserélni, jobbakkal helyettesíteni.

Mindketten, ha csak tehetik, eljárnak a birtokokra személyes ellenőrzésre. 1797. augusztus 24-én Uzdiszentpéterről írja a gróf feleségének: „Az ide való Számtartonkat, a ki ügyes, életre való embernek láttzik, M. Szengyeli Tisztartónak tettem, jó Instructioval, talám helyre hozza azt a pusztá Jóságot, a mely külömben igen szép Jóság volna. Az idén vetni való Buzátis pénzemen vétetek, mert nem termett semmi egyéb gaznál, a mely le kaszáltatott, és nem arra való, hogy kiis csépeljék, hanem az ide való Juhainkot rendeltem oda telelni, hogy meg egyék, és itt maradjon meg el-adni, a mi kevés termett, és a 30 Béres ökörtől, teheneiktől, bivaloktól meg marad. Szengyelbe még egy béres ekétis állítottam. Az Ilosvai és Györgyfalvi embereinknekis fele szolgálattokat a Szengyeli Oeconomianak fel-segillésire rendeltem. A' Szárazságis ki mondhatatlan sok kárt tett.”¹⁷⁴

Bedécs nevű gazdatisztjével sok baja támadt a gazdának. 1796 novemberében két levélben is említi feleségének, hogy oda kell állítani kötelessége végzésére. „Ha Bedecs Vársárhelyre megyén, és el végezéd velle a dolgokat, igen akarnám ha ujj Esztendő után ki mehetne Megyesreis és Számadását a Tisztnek revideálná, mert már talám 3. esztendőtől fogva sem revideálta. E pedig nagy rövidség, és az én Rendelésem szerint fő kötelessége minden esztendőben revideálni a Tisztek Ratioit, mert ha esztendőről esztendőre halad, a kárt se lehet ki-tanulni, és a Tisztek meg bizván magokat, azt cselekszik, a mit akarnak, minthogy senki sem jár utánok.”¹⁷⁵ Később pedig így méltatlankodik: „Hát már mikor menyen le Czelnára, Sárdra, a Szüretre? mikor küld pénzt?

¹⁷⁰ Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. Sárd, 1797. április 10. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2929.)

¹⁷¹ Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. Sáromberke, 1782. június 2. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2877.)

¹⁷² Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Bécs, 1792. augusztus 8. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2571.)

¹⁷³ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Nagyvárad, 1797. június 9. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2681.)

¹⁷⁴ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Uzdiszentpéter, 1797. augusztus 24. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2689.)

¹⁷⁵ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Pozsony, 1796. november 26. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2619.)

Hát neked adminisztrált-é valamit? vagy micsoda rendeltést tett, hogy honnét végy pénzt, mikor szükséged leszen reá?”¹⁷⁶ Úgy látszik, hogy a következő évben sem javul a helyzet, mert Teleki radikális változtatásra szánja el magát. „Által láttam - írja 1797 márciusában -, hogy Bedecs mint bágyadt, beteges és commodus ember; nem érkezik, hogy a Gazdasághozis, a Jóságokban hozzá lásson ügyibe; és peres dolgokatis szükséges szorgalmatossággal, vigyázással folytasson. Az kár pedig mind a Gazdaságban, mind a perekben, csak a miénk.” Ezért a törvényes dolgok intézésére megfogadja Gyújtó Sándort, aki korábban Alsó-Fehér vármegye viceispánja volt. „Ez igen értelmes, szorgalmatos, és törvénytartó ember [...] és Bedecs mihelyt érkezik, járjon-el véle a Jóságokat, hogy tudja meg: hol? és mi iránt vagyon Contraversia, és igazítható baj.”¹⁷⁷

A levelekben arra is találunk utalást, hogy Teleki a rendes alkalmazottal igyekezett jól bánni, de a vétkezt, úgy véli, meg kell büntetni: „Azokhoz a Cselédekhez a kik jól hűségesen viselik magokat, légy Édes Szivem, valami jóakarattal; a korheleket pedig zabolázza meg a számtartó; kivált a kolcsár” - írja 1780 augusztusában.¹⁷⁸ 1785 márciusában kelt levelében olvassuk: „12-a Martij írott Kedves Leveledből sajnálva értem, hogy Kocsis Miskával, és a Német legényei alkalmatlanságod vagyon. A' Német ha roszszul viseli magát, mindjárt csináltass véle computust, és bocsásd-el végképpen, le menetelemigis. Kocsis Miskát pedig add által, mint Ház-felverő tolvajt a Vármegyének, vagy a Szebeni Magistratusnak, hogy törvényesen láttassák el-a dolgot, és érdem szerint büntessék. Nem különben Darabont Miklostis, mint a ki tudta a dolgot, és hűségtelenül elhalgatta. Jól esett, hogy Andrást meg fogadtad.”¹⁷⁹ Sajnos nem tudjuk, mi volt Kocsis Miskának ilyen drasztikus eljárást kiváltó bűne. Ugyanilyen engesztelhetetlen Szakács Latzi és Sütő Ferkő esetében is, akiket Nagyváradról hazaküld Sáromberkére, és ilyen utasítást ad intézőjének: „Nem kell semmi jóval lenni hozzájuk az Udvar résziről, mert meg nem érdemlik. Lássák hogy élnek, mint alkusznak otthon, 's mit nyernek benne? A' ki érdemli csak azzal kell jól tenni, 's annak kell pártját fogni. A' többivel lássa mit csinál Vármegye Tisztye, Katona 's minden.”¹⁸⁰

Az asszony a nyári időszakra Bécsből magával viszi Sáromberkére a belső cselédség egy részét. Úgy látszik, nem jönnek szívesen el a császárvárosból az alkalmazottak, s ha az előre meghatározott sáromberki tartózkodás kitolódik, bizony zúgolódnak. „A' Bécsi Cselédekkel jobb leszen előre nem tudatni, viszsza jövedelednek terminussát - írja 1796 novemberében Teleki -, az alatt pedig arra vigyázni, hogy ne unnyák Erdélybe, és ne békételenkedjenek. Az Ujj Esztendői, Születésed, és Neved napjára való discretioikat a Bécsi mód szerint add meg nekik, 's egyéb arántis mutassad hozzájuk Jóságodat, kivált ha ökis jól viselik magokat. Nékem kivált Bernádról jó opiniom vagyon, azértis küldöttem ötet veled.”¹⁸¹ Igen szükségesnek tarthatta a cselédek megjutalmazását, mert a levél vége felé még egyszer visszatér a témára: „Ha tovább halad fel-jövedeled, meg tudom én jutalmazni a Cselédéknek várakozásokat. Talán lehet Ocsovszki Uramnakis kedvet csinálni az Erdélyi mulatáshoz, mert nem volna jó, ha el-kedvetlenednék.”

¹⁷⁶ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Bécs, 1796. november 3. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2611.)

¹⁷⁷ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Bécs, 1797. március 30. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2659.)

¹⁷⁸ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Aranyosmeggyes, 1780. augusztus 28. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2279.)

¹⁷⁹ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Bécs, 1785. március 21. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2418.)

¹⁸⁰ Teleki Sámuel Lénait Sámuelnek. Nagyvárád, 1785. november 15. (MüL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2453.)

¹⁸¹ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Pozsony, 1796. november 20. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2617.)

Egy esztendő elteltével a háborús események úgy alakulnak, hogy bizony örömmel hagyja ott mindenki a fővárost: „A szakácsunkat el-hoztam magammal 's itt vagyon -jelentí Nagyváradról -, most minden cseléd örömet el-jött Bécsből, és szerencsésnek tartotta magát, a ki eljöhett.”¹⁸²

A feleség sokszor egymaga hoz döntéseket birtokügyekben. Van úgy, hogy férjének utólag számol be intézkedéseiről. 1797 májusában arról értesíti, hogy a Teleki rokonokkal néhány birtokrészt elcserélt: „Én most Teleki Imrével Szent Péteren egy földet cseréltem éppen az csűrös kertem végiben és én néki az helyett Pagocsán az ő udvara mellett mást adtam, még most vagyok munkában az özvegy Teleki Mihálynétól is és az sármási Teleki Joseftől is cserélni. Az ő földjük éppen az Imrétől cserélt föld és az mi földünk között lévén, hogy osztám egyben foglaltassam. Elég dolog vagyon, de többel nem terhellek, mert reménylem, hogy személyesen is leszek oly boldog, hogy megmondhatom nemsokára.”¹⁸³

Természetesen legtöbbet a sáromberki gazdaságban sürgölgődik a kancellárné. Már szóltunk róla, hogy Teleki Domokos szerette volna, ha valamelyik Erdély-részi gazdaságukban szülei szabad kezet adnak neki. 1796-ban némi kísérletet tesz önálló elképzelései megvalósítására szívéhez legközelebb álló birtokukon, ott, ahol élete nagy részét töltötte: Sáromberkén. A falusiak élet- és munkakörülményeit szerette volna valamelyest javítani. Szülei azonban nem értenek egyet vele, s az anya hamarosan hozzálát fia intézkedéseinek a visszavonásához. 1796 novemberében így ír erről férjének: „ő azt gondolja szegényke, hogy csak az fáról hull a makk, de tudom, ha az maga abroszához törli a kését, akkor másként gondolkodik. De ezt csak neked írom édes szívem, ne szőlj neki, mert felette megszomorodnék, mivel az néki jó szívtől származik [...] Nem is éppen olyan nagy dolog, könnyen lehet arról tenni, t.i. csak az, hogy az gabonát és bort igen bőven rendelte, mert l-sőben az az parancsolatja, hogy mindennap az cselédeknek bora járjon. Azonkívül akármelyik udvari cseléd ide Vásárhelyre bejön, az fogadós mindennek az mig itt lesznek, ingyen egy-egy fertály bort mindennap adjon. A cigányoknak pedig, mikor dolgoznak úr dolgában, akkor egy nap, az magok kenyerein, más napokon pedig az uraság kenyerein dolgozzanak. Minden cigánynak, vagy cigánynénak három cipót adjanak napjára. Az első már eltöröltem, az másodikat is eltörölöm és az régi szokásra visszateszem őket, mert ezen az módon annyi gabona elmegyen, hogy az ember elijed. Ezen kívül még egy Speculatioját is elrontottam, tudni illik, hogy ő Sáromberkén éppen az templom oldalának az tövében egy nagy gödröt ásatott arra az végre, hogyha valaki meghal, el ne légyen szabad négy vagy öt nap temetni, hanem tegyék abban az gödörbe és strásálják, hogyha nincsen-é még elevenség benne és ha addig fél nem támad, hat nap múlva eltemethetik, de én az gödröt behányattam, mert télen az hóié belé fog folyni és az templom fundamentumának igen nagy kárt téssen és én azt mondottam az papnak, hogy azt nem ellenzem, ha másuvá gödröt ásnak úgy, hogy az templomnak ne ártson. Most ugyan sok olyan gödör kellett volna, mert már pünkösdtől fogva is erősen uralkodik az hólyagos himlő úgy, hogy némely nap kettőt is temetnek. Már Sáromberkén megholt 35 gyermek az himlőben és itt körülbbé erősen halnak.”¹⁸⁴ A férj teljesen egyetért feleségével, s hozzá hasonlóan ellenzi fiuk próbálkozásait. „A' Domokos gazdaságának ugyan nem derék gyümölcset láttam eddig. Alig várom hogy maga gazdája

¹⁸² Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Nagyvárad, 1797. május 11. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2682.)

¹⁸³ Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1797. május 20. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2959.)

¹⁸⁴ Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1796. november 25. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2908.)

legyen; mert ketten együtt nem gazdáskodhatunk, én sem approbálván az ő módját, ő sem az enyimet.”¹⁸⁵

Érdekes, hogy fiuk falupártoló intézkedéseivel nem értenek egyet, pedig ők maguk is sokat tesznek a falu érdekében. Már 1785-ben, az akkori himlőjárvány idején Bethlen Zsuzsanna Pataki Sámuel orvosdoktorai tárgyal a betegek érdekében. Egy nemrég bevezetett módszer felől érdeklődik, hogy legalább a betegek arcát lehessen megvédeni a himlő rútitó következményeitől.¹⁸⁶

A gróf is számos olyan intézkedést tesz, melyek a birtokain dolgozó jobbágyság helyzetének javítását szolgálják. Már 1766 augusztusában utasítást ad, hogy sárdi jobbágyságainak tartozását engedjék el: „Ebben az esztendőben Sárdi Jobbágysáim Búza Dézmájokat, mint hogy igen kevés termett, el engedem; de úgy hogy más esztendőben ne kívánnyák.”¹⁸⁷ Sáromberkén 1784-ben a jobbágyság kéri a gabonátized elengedését, erre a következőképpen intézkedik: „az idei Búza és Ro[zs] Dézsma ugyan annak szokott rendi szerint administraltassék a csűrömhöz, de külön Asztagba rakattassék, és a Sáromberki Tisztmen nevenként connotállya egy specificatióban, hogy ki mennyi Kalangya Dézsmát adott, és én annak utánna az Instansoknak Szükségekhez képest annyi Gabonát szemül ki fogok nekik ingyen osztani.”¹⁸⁸ Máskor pedig arról intézkedik, hogy a tisztartók szépen bánjanak az emberekkel: „A' Tisztartónak pedig különösen parancsold-meg: hogy az emberekkel szépen bányék, módjával szolgáltatassa őket, és méltó panaszra okot ne adjon nekik.”¹⁸⁹

Bethlen Zsuzsanna még a szolgálatában levő lányok férjhez adásával is foglalkozik. Sáromberke lelkésze, Péterffy László Mária nevű lányát a grórhéhoz adja gazdasszonyságot tanulni. Százados szokás ez Erdélyben, a főúri kastélyokban számos ifjú, eladósorban lévő lány, atyafiságból kikerült „szolganép” élt. Ott tanulták meg a gazdaság vezetését, a szükséges házi dolgokat, s legtöbbször ott is mátkásodott el. A Teleki háznál már nem élnek ilyen szolgáló „atyafiak”, de Sáromberke református papjának lányát azért magukhoz veszik. Nem tudjuk pontosan, mennyi ideig élt a grófhé mellett a lány, de a házastársak leveleiben gyakran van szó róla. Egymás közt Pap Marisnak nevezik, és arról is írnak, hogy férjhezmenetele esetén bizonyos hozományt adnak neki. „Ha sokallod, Édes Szivem, a mit projectaltam Pap Marisnak ki-házasítására, annyit rendely, a mennyit neked tettzik” - írja engedékenyen a kancellár.¹⁹⁰ Gondjuk az is, hogy kihez adják férjhez udvari papjuk leányát. A kancellárné 1797. január 7-én kelt leveléből néhány kulisszatitkot tudunk meg az egy év múlva végül Antal Jánoshoz, a későbbi református püspökhöz nőül ment Péterffy Mária¹⁹¹ vőlegénykereséséről. Úgy látszik, Telekiek nem bánták volna, ha nőtlen gazdatisztjuk veszi el Marist. „Hogy pedig megházasodjék, azt nem gondolom - írja Bethlen Zsuzsanna -, annyival is inkább azt, akit irsz, mert én ezt próbáltam, de az apját nem szenvedheti és azt mondotta nékem, hogy félne a sok pap atyafiságtól. Azt pedig, hogy Máriss kihez menjen, én nem tudhatom. Én kérdeztem magától is, de azt mondotta, hogy ő maga sem tudja, mert sokan vágynak, de látja, hogy még nekem senki sem jelentett semmit. Az Rhédei Mihályné

¹⁸⁵ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Bécs, 1796. november 7. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2610.)

¹⁸⁶ Pataki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Kolozsvár, 1785. január 8. (L. Orvostörténeti levelek. Budapest, 1965. 142. Communicationes ex Bibliotheca Historiæ Medicæ Hungaricæ 34.)

¹⁸⁷ MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 3. cs. 160.

¹⁸⁸ SárombRefEgyhLvt66/VIII/BC/6/1779.

¹⁸⁹ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Bécs, 1796. december 16. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2624.)

¹⁹⁰ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Bécs, 1797. március 28. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2658.)

¹⁹¹ „[1798] 27 Mártii ment férhez az én Leányom Péterffy Mária Tiszt. Antal János Úrhoz M. Vásárhelyi Káplány Paphoz.” (*Liber Ecclesiae SárombRefEgyhLvt 1/2. 91.*)

praefectusa ugyan néki Bécsben megígérte, hogy elveszi és az minap irt is néki, de még eddig nem jött el. Ő Catonnak irt, hogy mondja meg az praefectusnak, hogy már jelentse magát valósággal. Ezt Caton, amint Marisnak írta, meg is mondotta néki és Szotyori azt ígérte, hogy írni fog, de még nem jött semmi levél. Az minap a járai pap is (aki Bécsben felbízattá volt) itt volt az csinádi pappal az Máris sógorával együtt, de nekem az sem jelentett semmit is. Már most meghallotta, hogy Bethlen Imre jön le és most már Antal vagyon az fejiben. Én bizony nem tudom az sok közül kihez megyén. Félek rajta, hogy az sok szék között az pad alatt marad. Az apja mindig gyötör, hogy adjam férjhez, mert ő mikor beadta nékem, akkor is azt kívánta, hogy adjam én férjhez.”¹⁹²

Teleki Sámuel látja, hogy betegeskedő felesége túlságosan sokat vállal magára, hiszen ő panaszkodik 1790-ben a Bécsbe látogató Keresztesi Józsefnek, hogy a grófhé „minden héten három nap beteg”.¹⁹³ Ezért aztán gyakran kéri, hogy kímélje magát, s csak annyit dolgozzék, amennyi nem ártalmas az egészségének. 1796. november 7-én írja: „A' Gazdaságban és Gazda-aszszonyságban, a mit könnyű Szerrel lehet igazíts, a mit nem lehet, ird meg nekem; ha az Isten éltet, 's le viszen el-igazitom.” De rögtön ezután felsorolja a soron következő tennivalókat: „A' Házambeli almáriumoknak, asztaloknak, székeknek, canapéknak, On, Réz és Cserép Edényeknek etc. ujj Specificatiot kell csináltatni [...] A' Szebenből, és Váradról Sáromberkére és Vásárhelyre vitt Mobiliákatis, azokkal együtt, mellyeket most két Esztendeje innét le-küldöttem, számba kell venni [...] A' Ládabeli egyetmásokatis, Szőnyegetek, fejér Ruhákat, ágy-nemüket, asztalra valókat; gyolcsokat, vásznakat, fonalakat, köntösöket hasonlóképpen vétess számba, és jó rendben, mint én a Könyveimet.”¹⁹⁴ Láthatóan fő gondja a családja tulajdonában lévő javak pontos nyilvántartása, állandó ellenőrzése. Halálakor a bécsi lakásán található értékeket leltározó megbízottaknak könnyű dolguk volt, mert példás rendet találtak a házban.¹⁹⁵

A felvázolt kép korántsem teljes, de néhány dolgot talán sikerült tisztázni. Érzékeltettük, hogy az akkori Erdély egyik legjelesebb főúri családjában a mindennapok munkával, a gazdaság sokféle ügyének intézésével teltek. Teleki Sámuel és felesége személyesen irányítják a birtokaikon folyó életet. Furcsállhatjuk, hogy nem iparkodnak modernebb gazdálkodási technikák bevezetésére, amikor látni fogjuk, hogy Teleki könyvtárába a kortárs szakirodalom legjelesebb munkáit “szerzi be. Úgy látszik, elsősorban az érdekli, hogy birtokai a többfelé vezetett háztartáshoz szükséges pénzt előteremtsék. Az is nyilvánvaló, hogy még a legszegényebb években is inkább vásárol státusszimbólumnak számító ékszereket, mint hogy birtokai korszerűsítésére áldozzon. Az ékszerek, valamint más ezüst- és aranytárgy vásárlása számára a tezaurizálást jelenti: úgy véli, hogy gyermekei fogják használni az ilyenfajta vagyongyarapításnak.

Végül is Teleki testamentuma tükrözi a leginkább gazdálkodásának eredményeit, azt, hogy mit sikerült saját és felesége örökségéből meg az általa szerzett javakból gyermekeire testálni:

„Atyai ősi Jóságaim Törvény szerint egyetlenegy Örökösömre Ferencz fiamra szállván, a több, Leánytis illető, Anyai Jóságok Oszolyanak nevezett Fiam, és G. Rhédei Ádámné, Mária Leányom között egyenlőképen és igazságosan, mindeniknek commoditásával.

¹⁹² Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1797. (Uo. 295.január 7. (MOL. P.661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2914.)

¹⁹³ Keresztesi József 1868. 332.

¹⁹⁴ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Bécs, 1796. november 7. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2610.)

¹⁹⁵ A lista tartalmazza a személyes tárgyak mellett a kancellár lakosztályában őrzött pénzeket is. A hálólábazban lévő íróasztalban volt: 18 971 rénes forint 15 krajcár; 4465 rénes forint bankjegyekben; 8022 rénes forint 37 krajcár értékben ezüstpénz és 1249 darab dukát. Ehhez jött még a fekete utazótáskában talált 6047 dukát. A listára ugyanakkor felvették a kancellár régi éremgyűjteményét és a Bécsben őrzött ékszereket is. (Mv. Teleki kt. Teleki Sámuel lt. I/a. 137.)

Néhai Kedves Feleségemnek a Wesselényi osztályból, Kályánnak árrából, és G. Rhédei Sigmondné B. Wesselényi Kata Aszszony defectussával jutott Pénzek, az el-adott régimódi, Anyai Köves gyöngyös arany és ezüst portékáknak árrokkal együtt, tesznek öszveséggel Ötven-Két Ezer 's egy-néhány Erdélyi Magyar frtokat; minthogy pedig én, a fiút és Leányt illető Anyai Jóságokban, nevezeteseim, M. Kölpényben, M. Csávásonn, Krakkóban, M. Szengyelben, és Aranyos Megyesenn, Acquisitiokat tettem, építettem, sokat melioraltam, Néhai Ipámról G. Iktári Bethlen Domokos Úrról idvezült Kedves Feleségemre szállott Adosságokatis a magaméból le-fizettem, és mind ezekre tett Kölcségeim többet tesznek Huszon-nyolcz Ezer Magyar forintoknál; marad még fenn a fellyebb írt 52000 M:for. Summából Huszon-négy Ezer M:forint; hagyom azért ezen Summa helyett azon Huszon-négy Ezer M:forint Capitalist, mely vagyon elocálva Interesse az Ángyomnál Néhai G. Teleki Josef Bátyám Özvegyénél és Maradékínál, hogy a felyebb nevezett Jóságokkal és Investiturakkal együtt oszoljék egy aránt Gyermekeim között. Mely szerint, ezen felyül, a mely Negyven-nyoltz Ezer Magyar forint Capitalisom Herczeg Eszterházinál vagyon elocálva, azt mint tulajdon magam Keresményemet úgy tartom, és hagyom nevezett Kedves Gyermekeimnek, hogy osszák egy aránt; ki-vévén abból Tizenkét Ezer Magyar frot, melyet alább a M:Vásárhelyi Piaczi Vendég fogadómnak meg építésire rendelek, ha azt még életemben meg nem építhetném. Béres szekereim, Ekéim, Ökreim maradjanak a Jóságokhoz a hol vaginak, egyéb Szarvasmarháim pedig, Juhaím, Sertésseim oszoljanak egy arányt; hanem a Ménesemet és Istállobeli Lovaimat, különösen a Fiamnak hagyom, oly rendeléssel: hogy azokból adattassék a Leányomnak két szép Mag-ló és Tizen-két Anya-Kancza.

Halálomkor a mi kész Gabona, Bor és pendens fructus találtatik Jóságaimban, osztassák egyenlőképen Gyermekeim között.

A' Fiat illető Jóságokban, és Jóságokhoz tett minden Acquisitioimat, melioratioimat, Építéseimet legalom a Fiamnak, Sárdi és Borbándi portioimmal, a Fiscalis Teleki-fiú Jóságokra superaddalt Hat Ezer Magyar forintokkal [...]

Erdő-Szengyelben és Szederjesen Torda Vármegyében, nem különben Kercsesoráa, a mely Portiokat zálogosítottam, mint tulajdon Keresményemet hagyom a Fiamnak, a Sáromberki, Sorostélyi, és Szent Péteri Jóságokhoz [...]

Nemes Bihar Vármegyében Várad-Olaszi nagy Házamat, Majorommal együtt, én acquirálván és építvén, Harmincz-Ezer Magyar forintokat felyül haladó kölcséggel, mint tulajdon Keresményemet substitualom azon M:Vásárhelyi Szent Miklós Uttzabeli Háznak és Kertnek, mely Néhai G. Rhédei Sigmondné B. Wesselényi Kata halálával boldogult Kedves Feleségemre szállott, úgy, hogy ezen Várad-Olaszi Házam és majorom mennyen Osztályba két Gyermekeim között; a nevezett M:Vásárhelyi Ház és kert pedig, mint tulajdon Keresményem tartassák, a Várad-Olaszi helyett; és tartozzék inseparabsüier a Bibliothecamhoz, melyről mindjárt alább teszek Rendelést, azon Ujj Épülettel es Kert! együtt, mellyet hozzá ragasztottam, és építettem, a tő Szomszédságában acquiralt Két Fundusokra, mint Fidei Commissum el-idegeníthetetlenül.”¹⁹⁶

¹⁹⁶ Részlet Teleki Sámuel 1800. október 10-én kelt végrendeletéből. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. II/b. 1017

Közszolgálatban

Erdélyi ügyek intézője

A közoktatás korszerűsítése

Négyéves tanulmányútja idején Teleki Sámuelnek alkalma nyílt megismerkedni a külföldi tanulmányi viszonyokkal. Láttuk, a nyugati iskolák, egyetemek fejlett tanítási módszerei milyen nagy hatással voltak rá. Akarva, nem akarva párhuzamba állítja a kint tapasztaltakat a hazai elmaradott tanítási színvonallal. így a többi hazatérő akadémitához hasonlóan ő is szeretné megváltoztatni a közfelfogást. A külföldön megfordultak nagy része, elsősorban a papi és tanári pályára lépők jelentős szerepet töltenek be azáltal, hogy a kint elsajátított műveltség birtokában formálják itthon a kezük alá kerülő új generációt, a másik rész pedig, a főrangúak jelesebbjei, hazatérve kollégiumok kurátoraként, alapítványtevőkként járulnak hozzá a hazai oktatás újjászervezéséhez.¹

Az erdélyi felvilágosodás enciklopédikus törekvései között első helyen áll a korszerű nevelés meghonosításáért folytatott küzdelem. Telekit 1767 augusztusában kéri fel az Erdélyi Református Főkonzisztórium a nagyenyedi kollégium főgondnoki tisztségének elvállalására. Válaszlevelét már idéztük, melyben azt kéri, hogy ne kelljen a tanítás dolgain kívül egyébbel is foglalkoznia, minthogy „az Enyedi Collegyomnak mind quod Studia mind quod Mores, sok nervussai és nagy rendetlenségei” vannak. Ezért akar csak a „Studiomok jobb rendben vételeiben” munkálkodni, mert így a Publikumnak hasznosabb szolgálja lehet.² Láthatóan külföldi tapasztalatait felhasználva kapcsolódik be a kollégium életébe. Az erdélyi református közoktatás megújítása és egységesítő tétele érdekében 1767-ben a főkonzisztórium véleményt kér a kollégiumoktól. Egységes tanterv létrehozását tervezik, mert „midőn a tanulók az alsóbb iskolákból a collégiumokba, sőt egyik collégiumból a másikba mennek, a különböző rendszerek miatt hátramaradást szenvednek”.³ A főkonzisztórium felszólítására 1769-ben Marosvásárhelyen összeülő Litteraria Commissio célkitűzése éppen egy egységes, új tanterv kidolgozása. Az enyedi kollégium főkurátoraként Teleki Sámuel is részt vesz a bizottság munkálataiban, s a nemsokára életbe lépő „methodus docendi” mellé az ő közvizsgálatok tartására vonatkozó javaslatait csatolják.⁴ Ebben a vizsgák megreformálására ad figyelemre méltó gyakorlati tanácsokat. Jelentős az a javaslat, melyet az alsóbb osztályok vizsgáival kapcsolatban tesz az anyanyelv használatát illetően. A Litteraria Commissio végzéseit aláírók között Teleki neve is szerepel.⁵ Tevékeny részvételét a bizottság munkálataiban elsősorban a Marosvásárhelyen található levéltári anyag erre vonatkozó adatai igazolják.⁶ Abban az időben, amikor az erdélyi református kollégiumokat még inkább teológiai

¹ Mályusz Elemér 1939. 48.

² Teleki Sámuel az Erdélyi Református Főkonzisztóriumnak. Sároemberke, 1767. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 42. cs. 1510.)

³ Török István I. 144.

⁴ A Teleki-könyvtárban található Teleki Sámuel javaslatainak egyik eredeti fogalmazványa: *Observationes circa Methodum et Matériam Examinorum publicae habendorum*. (Jelzete: Tf—1157 Ms. 160. *Chartophil. Miscell.*)

⁵ Vö. Szathmáry Károly 1868. 191.

⁶ 1769. február 18-án kelt írásukban az enyedi kollégium tanárai arról tudósítják Telekit, hogy a közvizsgálatok tartására vonatkozó javaslataival egyetértenek és igyekeznek ezeket a gyakorlatban alkalmazni. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. L/b. 365.) A Litteraria Commissio elnökének, Bethlen Pálnak 1769 májusában kelt levele, melyben meghívja Telekit a bizottság ülésére (Uo. 366.); a Litteraria Commissio 1769. június 18-án készült jegyzőkönyvének másolata (Uo. 366/a.); Bethlen Pál 1769. augusztus 8-án írott levelében véleményt mond Bodoki József beküldött *Methodus Studiorum*áról; jónak tartja, egyetlen kifogása az, hogy a szerző nem dolgozta ki a professzorok

szemináriumoknak lehetett tekinteni,⁷ az 1769-ben elkészült tanterv sok újat hozott. Korszerűsíteni kellett a tananyagot. Ennek érdekében szorgalmazták a reál ismeretek oktatásának bővítését. Nagy jelentősége van annak is, hogy az új tanterv előírja a külföldi tanulmányozás bevezetését a kollégiumi oktatásba.

Az erdélyi iskolaügyet egyfajta bizalmatlanság jellemzi a bécsi reformtervekkel szemben. Maga Teleki is fenntartással tekint az udvar politikájára, és így a Litteraria Comissio munkálatainak eredményességében is kételkedik. Christoph Beck svájci professzornak ír erről 1770 februárjában: „Mi komolyan gondolkozunk iskoláinkban a tudományok és irodalom helyreállításán, valamint a tanulás és tanítás helyes módszereinek kidolgozásán. De – mint mondják – inkább csak kegyes reményeinket hajtogatjuk, mert az idő nem kedvez és a könyvek szükségében szenvedünk.”⁸ Kételyei ellenére azért tovább munkálkodik az oktatás megjavítása érdekében, s a következő években fáradságot, anyagi áldozatot nem kímélve kapcsolódik be az erdélyi kollégiumok életébe. 1773-ban a főkonzisztórium megbízásából⁹ személyesen kell felülvizsgálnia az enyedi kollégium tevékenységét. Észrevételeiről február 24-én írásos jelentést tesz,¹⁰ ugyanakkor közli a tanítás megjavítására vonatkozó javaslatait is: a) a német nyelv tanítására reggel és délben egy-egy órát szánjanak; b) a főkonzisztórium által 1770-ben közzétett Docendi és Discendi Methodust szigorúan tartsák be a tanárok; c) az ifjúság az éneklés mesterségében szigorúan gyakoroltasson. Kifogásolja, hogy a teológia tanítását az idős Borosnyai Zsigmond nem engedi át legalább részben a segítségére kirendelt Szegedi Józsefnek. Meg kell jegyeznünk, hogy határozott közbelépésére később a katetikát kivéve Borosnyai valóban átengedi a teológia oktatását fiatal kollégájának.¹¹ Annak ellenére, hogy 1767-ben Teleki csak az enyedi kollégium tanulmányi ügyeinek rendezésére vállalkozott, mégis az évek folyamán az iskola mindenfajta kérdése eléje kerül. Mint főgondnoknak, foglalkoznia kell az építkezési problémáktól kezdve az iskola terményeinek értékesítéséig mindennel. Természetesen elsősorban a tanítás folyamata érdekli, mint ahogy ezt a Kováts Józseffel folytatott levelezése is tükrözi. A külföldi tanulmányút alkalmával jól megismerte Teleki az őt kísérő fiatalembert, s miután ez elfoglalja az enyedi professzori állást, igen jól tudnak együttműködni. Kováts rendszeresen tudósítja patrónusát a kollégiumi eseményekről. A külföldet járt lelkes tanár hamar észreveszi a tanítás elmaradottságát, az anyagi visszaéléseket, az öregebb tanárok elavult módszereivel sem ért egyet. Nem sokkal munkába állása után már megírja véleményét Telekinek, 1777 januárjában pedig arról panaszskodik, hogy kollégái nem nézik jó szemmel újító ténykedéseit, a tanítás és a vizsgák megreformálását célzó rendelkezéseit, az adminisztráció rendbehozatalát, az elkezdett építkezéseket: „nevelte a gyűlölséget, hogy a Collégium ilyen Rendelések végben vitelek között

kötelességeit is. (Uo. 370/a.)

⁷ Szathmáry Károly 1868. 191.

⁸ Teleki Sámuel Christoph Becknek. Sáromszombat, 1770. június. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

⁹ Az Erdélyi Református Főkonzisztórium Teleki Sámuelnek. Szeged, 1773. január 1. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. 396.)

¹⁰ „Anno 1773 Die 24-a Febr. Én Groff Iffjabb Teleki Sámuel, mint Enyedi Inspector Curator, a' Méltgs Supremum Refor. Consistoriumn[a]k 1-a January 1773 hozzám utasított különös parancsolattya mellett az N. Enyedi Ns. Collégiumban, a' Tanítások[na]k rendről, és óráiról Tiszteletes Professor Uraimékkal együtt tettem ilyen meghatározást.” (Mv. Teleki kt. Teleki lt. I/b. 400.)

¹¹ Fábán Dániel Teleki Sámuelnek. Szeged, 1773. március 14. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. I/b.)

el nem pusztult, sőt, a' tanítás el nem romlott.”¹² Teleki viszont attól fél, hogy a tanárok közötti nézeteltérések az intézmény és az oktatás kárára lesznek, s ezért a főkonzisztóriumhoz fordul tanácsért. 1777 februárjában írott levelében Kováts József védelmére kel: „Tiszta erkölcséről mások felett jól ösmérem, négy esztendő alatt sokkal ifjabb állapottyában és a' rossznak bátorságosabb és sűrűbb alkalmatosságai között társa lévén idegen földön utazásomnak.” Ugy véli, Kováts tevékenysége mindenképpen hasznos: „Mitsoda állapottya volt légyen az Enyedi Collegiumnak mind a' Stúdiumokra, mind a' Disziplinára, mind pedig az Oeconomica administratióra nézve, midőn Tiszti. Kovács Uram a Mlg. Fő Consistorium parancsolattyából oda tétetett ennekeltőze tíz esztendőekkel.”¹³

Az átvizsgált levéltári anyag bizonyossága szerint Teleki élete végéig tevékeny résztvevője marad a hazai iskolaügy megreformálásáért folyó küzdelemnek. S ha az évek során a különböző hivatali megbízatások jórészt lekötik is idejét, a tanügy szívügye marad, befolyását, anyagi lehetőségeit továbbra is ennek szolgálatába állítja. Különösen gyakran találkozunk nevével a 70-es évek végén, a 80-as évek elején kibontakozó tanügyi küzdelmekben. Ez az az időszak, amikor a Habsburg-monarchia területén egyre sürgetőbb igényként jelenik meg a korszerű, központilag irányított oktatás bevezetése. Egymást érik az új iskolatörvények. Az 1774 után hozott tanügyi intézkedések rendezni akarják a monarchia területén az oktatás különböző formáit.¹⁴ 1777. augusztus 22-én írta alá Mária Terézia a magyar oktatás egészét szabályozó rendelkezést. A terjedelmes szabálykönyv a következő címet viseli: *Ratio Educandae totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem Adnexas*.¹⁵ Ez a szabályzat az ország mindennemű, fokú és felekezetű oktatási intézményét egységes rendszébe fogja, ami azt jelenti, hogy egységes állami kormányzat alá kerülnek Magyarország összes iskolái. Erdélyben a katolikusok nem féltik pozíciójukat az állami irányítást szentesítő törvényi rendelkezésektől, a protestánsok viszont, akik eddig lényegében csupán „a törvényekben gyökerező legfőbb felügyelet jogát” engedték át az államnak, nem nézik jó szemmel az oktatásügy teljes uniformizálását, s részben joggal, hiszen az új rendelkezések értelmében a nemkatolikus iskoláknak még a tankönyvei is királyi, azaz katolikus cenzúra alá kerülnek. Az is érthető, hogy a protestáns iskolák részben adományok útján létrejött alapítványaik ügyében maguk szeretnének továbbra is rendelkezni. Így elkezdődik a küzdelem az új oktatási törvények ellen, különösen miután II. József is általánosan kötelezővé akarja tenni a *Ratio Educationis*-t. Minthogy a tantervnek voltak kétségtelenül hasznos, új elemei, a protestánsok válaszul elé kerültek: vagy elfogadják az újat - az állami felügyelettel együtt -, és azon belül próbálnak maguknak a korábbinál jobb helyzetet kialakítani, vagy pedig az egyházi önkormányzat sáncai mögé húzódva elzárkóznak minden újítás elől. Végül is a *Ratio Educationis* alkotmányjogi akadályok miatt, nevezetesen az 1691-es Diploma Leopoldinumban biztosított felekezeti-vallási jogok okán Erdélyben nem lehetett bevezetni, és ezért a helyi viszonyokhoz alkalmazkodó szabályrendeletet kellett kidolgozni. Így aztán egy katolikus iskolaügyi szakemberekből álló bizottság elkészíti az erdélyi iskolarendszer általános szabályzatát, a *Norma Regiá*-t. 1781. május 16-án kerül az erdélyi kormányzók elé az új tanterv, mely még ugyanebben az évben nyomtatásban is megjelent.¹⁶ Az egységes oktatási rendszernek minden felekezet iskoláira érvényesnek kell lennie. Előírja a hatéves kortól való általános tankötelezettséget.

¹² Kováts József Teleki Sámuelnek. Enyed, 1777. január 2. (Mv. Teleki kt. Teleki Sámuel lt. I/b.419.)

¹³ Teleki Sámuel az Erdélyi Református Főkonzisztóriumnak. Sáromerke, 1777. február 17. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. III. 1660.)

¹⁴ *Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal- und Trivialschulen in samtlichen Kaiserl. Königl. Erblanden.*

¹⁵ Egykorú kiadása megjelent Bécsben 1777-ben. Modern magyar fordítása: *Ratio Educationis*. Fordította, jegyzetekkel és mutatókkal ellátta Mészáros István. Budapest, 1981.

¹⁶ *Norma Regiapro scholis Magni Principatus Transilvaniae*. Cibinii, 1781. (Vö. Erdély történe te. Főszerk. Köpeczi Béla. Budapest, 1986. II. 1089.)

Középiskolába viszont csak azok mehetnek, akiknek a megfelelő képességek mellett a tanuláshoz szükséges anyagi feltételei is megvannak. Kétségtelen, hogy a jórészt elavult, a társadalmi fejlődés követelményeinek már nem megfelelő tanítási módszerek megváltoztatása és egy új, az egész ország tanügyi életét szabályozó rendszernek az érvényre juttatása sok szempontból eredményes lett volna. Az is tény, hogy míg a régi elsősorban az egyházat szolgálta, az új iskola hivatása megbízható, hű állampolgárok nevelése, hiszen a század haladó nézeteinek megfelelően a tanítás célja „az ész felvilágosítása és szépítése” kell hogy legyen. Csakhogy a protestánsok féltve őrzik jogaikat, s így pontosan az új iskolarendszer „egységes” volta miatt fogadják kételkedve az új intézk? dést. Megindul egyfajta ellenállás a Norma Regiával szemben. 1781-ben létrehozzák Erdélyben a három felekezet képviselőiből alakított, az ifjúság nevelési problémáival foglalkozó Mixta Comissiót. Az újonnan alakult bizottság elnöke Batthyány Ignác gyulafehérvári püspök, tagjai közé Teleki Sámuel is beválasztják. 1781. július 16-án Szebenben ül össze a bizottság, s még az évben összeállítják és elküldik a főkonzisztóriumnak azon könyvek jegyzékét, melyeket az oktatásban szükségesnek tartanak. Végül elkészítik a Comissio egész munkálatát összegező Systema Studiorumot. Ezt aztán leküldik a kollégiumoknak véleményezés végett. Az erdélyi református Litteraria Comissio álláspontja szerint a módszer általános bevezetése a református vallás és az iskolák romlását hozza magával. A főkonzisztó-rium elkészíti a felterjesztést az uralkodónak. Teleki Sámuelre bízzák annak eldöntését, hogy milyen formában kerüljön a császár elé. A főkonzisztórium kérése az, hogy II. József ne tegye kötelezővé a tanrendet a református iskolákban.¹⁷

Azok, akik tisztában voltak a hazai tanügyi viszonyok elmaradottságával s azzal, hogy radikális változtatásra van szükség, tudták azt is, hogy a protestánsok ellenszegülése semmiképpen sem fogja a hazai iskolaügy javát szolgálni. Érdekes, hogy Teleki Sámuel, az enyedi református kollégium főgondnoka, három erdélyi kollégium kegyes alapítványainak intézője, az erdélyi református egyház érdekeinek örökös támogatója ebben az esetben maga sem helyesli a protestánsok elutasító politikáját. Koppi Károllyal, a neves piarista történelemprofesszorral folytatott levelezése bizonyítja ezt. Őt 1781-ben Benkő József ajánlja a kancellár barátságába: „Nékem pedig az valóságos örömömre szolgált, hogy az én igen különös szívességgű barátom, P. Koppi Uram, Nagyságod előtt kedvességet nyert, és így a¹ maga óhajtott tzélját elérte.”¹⁸ Jellemző a felvilágosult protestáns főúr elfogulatlan vallásosságára, hogy mennyire értékeli a piaristák tanulmányi téren elért eredményeit. A református Telekit s a katolikus Koppit a közös ügyért vállalt elkötelezettség kapcsolja össze. Amikor a vegyes felekezetű ellenőrző bizottság létrejön, Koppi megírja Telekinek: szeretné, ha valami jót lehetne remélni ennek tevékenységétől. Kételyeiről is beszámol: „De hát hogy műveljék a szabad tudományokat a nem szabad emberek?”¹⁹ A következő év decemberében arról panaszkodik, hogy még mindig csend honol a tudományok körül: „Mi méltóságodtól várjuk a legjobb gondolatokat.”²⁰ Egy másik helyen pedig reménységéről szól: „Nagyon reményelem, hogy Excellenciád védőpajzsunk lesz, akihez a megfelelő időben menekülhetünk.”²¹ Nem tévedett ebben, mert 1791-ben Teleki egy feleségéhez intézett levelében Koppit emlegetve így ír: „Most nekem kell a Piaristáknak pártokat fogni, mert ki akarják

¹⁷ Pokoly József. *Az erdélyi református egyház története*. III. Budapest, 1904, 133.

¹⁸ Benkő József 1988. 130-132.

¹⁹ „Utunam aliquid esset, quod me de Com[m]issione Litteraria bene sperare juberet! ut quid liberales artes tractant homines non libert?” Koppi Károly Teleki Sámuelnek. Kolozsvár, 1781. július. (Mv. Teleki kt. Tq-1580. Ms. 21. 370.)

²⁰ „Nos optime cogitata Illustritatis Tuae percipide expectamus.” Koppi Károly Teleki Sámuel nek. Kolozsvár, 1782. december 28. (Mv. Teleki kt. Tq-1580. Ms. 21. 376.)

²¹ „Spero firmiter futurum, ut Vos Illustris Comes, rem non recipiatis ertq. id nobis ancile ad quod su tempóra confugiamus.” Koppi Károly Teleki Sámuelnek. H. n., é. n. (Mv. Teleki kt. Tq-1580. Ms. 21. 404.)

őket keverni Kolosvárról.”²² Koppi tíz esztendővel korábbi leveleiből viszont egy másik érdekes dolog is kiderül. Az, hogy ő a tanügy megreformálásának akadályát már nem csupán a protestáns vezetők ellenállásában látja, sőt egyik 1782-ben kelt levelében azt írja, hogy már lassacskán közülük is kezdik elfogadni egyesek az újat. A piarista tanár ugyanakkor hangot ad annak a véleményének is, hogy az egyházi, tanügyi elmaradottság, sötétség egyik legfőbb oka a jezsuiták évszázados uralma. Utal arra, hogy az exjezsuitáknak a rend eltörlése után is nagy a befolyásuk a tanügyi kérdések megoldásában, s lépten-nyomon igitelnek meggátolni nemcsak a reformátusok, hanem a piaristák érvényesülését is. Véleménye szerint azért bírálják a piaristák egyébként elismert oktatási gyakorlatát, mert nem nézik jó szemmel, hogy a náluk tanított tudományos munkák szerzői - Wolf a matematikában, Baumeister a logikában és a metafizikában - nem jezsuiták, hanem eretnekek.²³ Ugyancsak jezsuita „ambíciónak” tulajdonítja azt is, hogy a Sistema Studiorumot, melynek egy minden tudományban jártas piarista rendtársa a szerzője, nem akarják követni, pedig a császár jóváhagyta és dekrétumaival megerősítette. Koppi foglalkozik a „magasabb tudományok” oktatásának kérdésével is. A kolozsvári egyetem története naturalium katedrájára Benkő Józsefet javasolja. Batthyány Ignác püspököt arra kéri, kísérje figyelemmel a középajtai református tudós pap tevékenységét, s ha az állást protestáns tanár is betöltheti, nevezzék ki őt.²⁴ Az ellentétekkel és vallási villongásokkal terhes korszakban Teleki, Koppi és Benkő bensőséges kapcsolata, közös munkálkodása szép példája annak, hogy a 18. század folyamán egyetemes emberi értékekre figyelmezve olykor együtt küzd közös célokért az aulikus főúr, a szerzetes tudós tanár és a református lelképásztor. Másik példája ennek a felekezeti közeledésnek a Teleki Sámuel és Révai Miklós között kialakuló barátság. Miután 1790. január 30-án II. József korábbi rendeleteinek nagy részét visszavonja, érintetlenül hagyva a vallásfelekezetek viszállyai fölé emelkedő állami hatalom eszméjét, az újrakezdő reakció még a Mária Terézia idején hozott iskolareformákat is kikezdi. A visszarendeződés jeleként mozdítják ki tanári állásából a haladó szellemű Révai Miklóst, aki mint ismeretes, ebben az időben sokat fáradozott egy magyar tudós társaság létrehozásán. Ekkor keresi meg levéllel Teleki Sámuel. Nem ismerjük Teleki válaszát, de rendkívül érdekesnek véljük azt a hangnemet, ahogyan a piarista rend tagja a protestáns főúrnak panaszkodik az újra lábra kapó vallási fanatizmus miatt: „Kegyelmes Uram és Pártfogóm, igen szerencsétlen egy ember vagyok. Mióta megismerem, hogy mivel tartozom annak az Édes Hazának, a' melyben születtem, a' volt nékem is az én fő törekedésem, hogy annak szolgálván lefizethessem tőlem kitelhető adómat. Ugyan ezen hazafiúi iparkodással leltem a' Kegyelmes Urnái is kedvet [...] Mitévő leszek most! Viszsa kell mennem a' Klastromba, a' kétségbe esésnek falai közé, a' hol ifjúságomnak leg szebb virágját el fonnyasztotta a' szabadabb elméken kegyetlenkedő hatalom. Oh bár mind többől fel hányattatnának ezek a' szép lelkeket el ölő hóhér tömlöczők! De még nem támadott fel az a' világosság a' megátalkodott Magyarinak, hogy ezt a' válóságot által láthatná. Én a' ki az egész világtól imádatni akarja magát, én tapasztaltam, s' tapasztalták más ezer szerentsétlenek, hogy ártalmasak a' Társaságnak ezek a' setétség Várai...”²⁵

Erdély kancellárjaként is elkötelezett támogatója a hazai iskolának. Levelezésében nyomon követhető, hogy élete végéig érdekli az új nemzedék iskolai felkészítése. Az erdélyi iskolaügy megjavítását szívügyüknek tekintő, felelősen gondolkodó férfiak éppen ezért felkeresik az elemi oktatástól el egészen az egyetemi oktatás mindennemű kérdésével. A

²² Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Bécs, 1791. október 1. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2553.)

²³ Koppi Károly Teleki Sámuelnek. H.n., é. n. (Mv. Teleki kt. Tq-1580. Ms. 21. 400.)

²⁴ Uo.

²⁵ Révai Miklós Teleki Sámuelnek. Győr, 1790. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 42. cs. 1479.) Közli Biás István 1907. 100-101.

korszak egyik legégetőbb tennivalója az elmaradott, rendszertelen és korszerűtlen elemi oktatásnak a mélypontról való kiráncigálása.

Minthogy maga a tanítói állás hosszú időn keresztül csak átmeneti foglalkozás volt, éppen ebben az „ideiglenességben” jelent meg az elemi oktatás legnagyobb fogyatékosága.²⁶ Az elmaradott elemi iskolai oktatás tarthatatlan állapota sok erdélyi értelmiségit foglalkoztatott. Benkő József véleménye szerint a baj egyik alapvető oka a tanítók hiányos felkészültsége. 1783-ban éppen Teleki Sámuel keresi fel azzal a javaslatlaltal, hogy a főkonzisztórium rendszeresen vizsgálja felül a papok és iskolamesterek műveltségét s az iskolákban folyó elavult oktatási-vizsgáztatási módszereket: „Számba [kell] kérni az ifjabb Papoktól, meste rektől, minémű könyvek olvasásával szokták a restséget üzni?

Istenfélő jó ifjú Papokat (ha esperest és nótárius aetassa nem elégséges arra) talán hasznos volna Tractusonként nevezni, kik az oskolákat néha néha megvizsgálják: mert a szokott examenekfnek], melyekre mint valamely színmutatásokra készítettnek a Tanulók, kevesebb hasznuk van.”²⁷ 1783 novemberében Teleki a marosvásárhelyi kollégium neves tanárát, Kovásznai Sándort arra biztatja, hogy Schiller Vocabulariumát ültesse át magyarra a gyermekek számára. Eddig a rudimenta osztályban Cellarius Grammatikáját használták, de ebben sok a „haszontalan és rossz deák szó [...] csodálkozom, hogy kínozhatták eddig is affélével a szegény gyermeket és a memóriáját hogy terhelhették annyi szeméttel. A fiam is ugyanazt tanulja, mert nincsen más, de bizony fáj a szívem érette. Schillerben meghagyván a német interpretatiót is; mert most a gyermek, ha németül nem tanul, ember nem lehet.” Ugyanebben a levelében a Kovásznai ellen éppen akkor emelt panasz kapcsán kéri a professzort, ne kedvetlenedjen el az ilyenfajta kellemetlenségek miatt, és főként „kedvetlenséggel és szolgálathoz való unalommal a publicumot és az ártatlan tanuló ifjúságot” nem kell büntetni. Továbbmunkálkodásra is biztatja: „Ne gondolkozzék hát Tiszteletes uram is a búcsúzásról, hanem legyen jó kedve és neveljen még a hazának és az ecclesiának több Nemegyeieket és Zilaiakat.”²⁸

Az erdélyi népoktatásban a 18. század végén jórészt csak az egyéni próbálkozások szintjén történnek kísérletek a megújulásra. Ilyenfajta kísérletet tett a Teleki család 1794-ben Sáromberkén az iskolai oktatás megjavítására. Tulajdonképpen a fiú, az akkor huszonegy esztendő Domokos utasításáról van szó, mellyel minden bizonnal apja is egyetértett. Az eklézsia könyvében olvashatjuk: „Ugyan az Urffi ő Nsga az Oskolára nézveis ilyen regulás Instructiott adott ki.”²⁹ Tizenkilenc pontból álló rendtartás kötelezi a szülőket, hogy gyermekeiket ne tartsák vissza az iskolától, hogy ott „mind az erköltsben, mind a vallásban oktassék és azokra meg taníttassék, amelyek annak világi állapotjára mind paraszt embernek jövedőben szükségesegek lesznek, ha magát lábón akarja tartani”.³⁰ Meghatározza a tanítás menetét, az iskolakötelezettség feltételeit mind a fiúk, mind a lányok esetében, megszabja a tanév időtartamát, a heti óralátogatás elosztását külön a nyári és külön a téli időszakra, korosztályonként foglalkozik a tananyaggal, meghatározza, hogy a gyermekeknek a tanul-takról vizsgán kell számot adniuk, s hogy a legjobban igyekvők jutalmat kapjanak. Érdekes, hogy külön szól a más vallású gyermekek iskoláztatásáról is: „Az oláh gyermekek is tartoz-zanak iskolába járni, s mikor azonban a katekizmus taníttatik, akkor kimehetnek, vasárnap sem tartoznak az iskolába menni.” A rendelkezés 10. pontja szerint a második klassziszba járó gyermekeket erkölcsi regulákra is meg kell tanítani. Maga a rendtartás szerzője ír össze 50 tapasztalati bölcsességet hordozó rövid mondást, lényegében a 18. század végén használt szólásmondások közül azokat, melyek az általános emberi és keresztényi viselkedés, maga-

²⁶ Benkő Samu 1971. 100.

²⁷ Benkő József 1988. 183-184.

²⁸ Teleki Sámuel Kovásznai Sándornak. Szében, 1783. november 13. Lelőhelye ismeretlen. Közli Koncz József: *Gr. Teleki Sámuel levele Kovásznai Sándorhoz*. Figyelő, Budapest, XXVI/1888. 316-318.

²⁹ *Liber Ecclesiae* (SárombReffigyhLvt 1/2. 319-323.)

³⁰ Vö. D. Nagy Anikó: Ifjú gróf Teleki Domokos. EM. LVI/1994. 1-2. 42-43.

tartás szempontjából fontosak, azaz, amelyeknek megtanulása „igen hasznos lejtend”.³¹ A sáromberki birtokon életbe léptetett iskolai rendtartás előírásai azért szükségesek, mert szerzője szerint „minden kétségen kívül vagy az, hogy a tudatlan ostoba és bárdolatlan ember, aki a vallásb[an] az erköltsőkben és a maga világi állapotjára szükséges dolgokban nem oktat[tat]jik, sem embernek, sem hazafiúnak, sem parasztnak, sem jobbálynak nem jó.”³²

A szegényes erdélyi iskolatörténet irodalmában ritkán említik a sáromberki iskolaszabályzatot, és ha szólnak is róla, általában Bedécs János intézkedéseként tárgyalják, melyet ő Teleki Sámuel parancsára szerkesztett. Márpedig a sáromberki eklézsiakönyvben fennmaradt szövegből világosan kitetszik, hogy ezeket a rendelkezéseket 1794-ben apja utasítására Teleki Domokos tette.

Az erdélyi akadémiai oktatással kapcsolatban is gyakran keresik fel a kancellárt. 1809 februárjában válaszol egy ismeretlen levélírónak, aki véleményt kért tőle „a' Protestánsok számára Theologica Fakultásnak vagy egy Academiának felállítása eránt”.³³ Úgy véli, semmiképpen sem volna hasznos, ha „belső Academia” felállításával az erdélyi ifjak a „külső Academiák”-tól eltiltatnának. Ellenzi azt is, hogy a teológiai fakultást a többitől elszakítsák, „mert a' Tudományoknak olly szoros nexusok és egymásba bé folyások vagy az, hogy egymás nélkül el nem lehetnek”. De a leginkább attól fél, hogy, egy Academia felállításával az erdélyi kollégiumok vullanának kárt, pedig ezekre az ország minden részén igen nagy szükség van: „mind azokra nézve, a' kik Academicus Cursusra készülnek, mind pedig azokért a' kik a' nélkül is tanulni akarnak. Melly szerint a' Gymnasiumok mostani Fundussaik 's beneficiumaik nem is fordíthatnak az Academiának fel állítására, hanem ennek külön Fundatio kell.”

Iskolák felkarolása – alapítványok

A marosvásárhelyi Tékában őrzött levéltári anyagban százszámra található elismervények, adománylevelek azt bizonyítják, hogy Teleki nem csak tudását, tekintélyét használta fel az erdélyi iskolaügy előmozdítására, hanem jelentős anyagi hozzájárulással munkálkodott az oktatási viszonyok megjavításán. Közjóra fordított adományai között tekintélyes helyet foglalnak el az iskolák létesítésére, iskolai könyvtárak gyarapítására, jobb ügykezetű szegény tanulók megsegítésére vagy diákok által készített dolgozatok, pályázatok megjutalmazására fordított pénzüsszegek. Az erdélyi kollégiumtörténetek és az egyes iskolák értesítői rendszerint megemlékeznek ezekről az adományokról. Az iskolatörténeti irodalom és a fennmaradt eredeti okmányok azt igazolják, hogy Teleki hatvan esztendőn keresztül, azaz a külföldről való hazatéréstől egészen haláláig évente rendszeresen gyarapította adományai sorát.

1769-től kezdve mint a nagyenyedi kollégium főgondnokát nemcsak a tanulmányi viszonyokról tájékoztatják, hanem az iskola gazdasági ügyeinek intézőitől évről évre rendszeresen kapja a gazdasági helyzetről, jövedelemről, kiadásokról szóló beszámolókat.³⁴ Miután 1787-ben hivatali megbízatása bécsi tartózkodásra kényszeríti, s a sokasodó bürokratikus tennivalók idejének nagy részét lekötik, nem tud foglalkozni ezekkel a gazdasági problémákkal. A tanulmányi ügyek iránt azonban ezután is érdeklődik, segíteni akarása főként az anyagi támogatásban nyilvánul meg. Legtöbb ilyen irányú segítséget most is az

³¹ *Erkölcsei rövid Mondások és Regulák Exercitationes Com. Dominici Teleki.* (Jelzete: Mv. Teleki kt. Ms. T. 375.)

³² *Liber Ecclesiae* (SárombRefEgyhLvt 1/2. 319-323.)

³³ Teleki Sámuel ismeretlennek. Bécs, 1809. február 4. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs.2833.)

³⁴ Jeszenszki Sándor jelentései 1769-1776 között; Benedek András 1775-1777 között; Bartók Ádám 1769-ben; Sallay Dániel 1771-ben. (Mv. Teleki kt. Teleki Sámuel lt. Ib. 373-417.)

enyedi kollégiumnak ad, de könyvtárak gyarapításával, diákok megsegélyezésével számtalan esetben támogatja a többi erdélyi iskolát is.³⁵

1811-ben Bécsben kelt végrendeletében 12 000 német forintot rendelt arra, hogy az ősz-szeg kamataiból az erdélyi református kollégiumok legkitűnőbb tógás diákjai közül nyolcat jutalmazzanak meg évenként; tíz jó igyekezetű szegény tanuló külön-külön 30 forintot kapjon, a fennmaradó kamatot pedig osszák ki évente négyszer azoknak a diákoknak, akik „tudományos és hasznos tárgyakról” a legjobb értekezéseket írják.³⁶ 1808-tól kezdve a tóháti jobbágyok gabonatizedét élete végéig a vásárhelyi kollégiumban tanuló szegény ifjak megsegélyezésére ajánlja fel.³⁷

A Kolozsvári Református Kollégiumot is bőkezűen támogatta. 1811-ben 3850 magyar forintot szegény diákok megsegélyezésére és pályamunkák megjutalmazására, 3000 magyar forintot pedig kézikönyvek vásárlására ajánl. A kollégium könyvtárát könyvadománnyal gyarapítja. Először 1805-ben ajándékozott ritka, értékes duplumokat, majd 1822-ben újabb adományt ígér, de ezek a könyvek az év novemberében bekövetkezett halála miatt csak a következő évben kerülnek az iskola könyvtárába. Egyébként a kollégium Értesítői a Teleki pályatételekre tett alapítványainak elosztásáról még halála után is sokáig szólnak.³⁸

Ismeretesek a nagyenyedi kollégiumnak rendelt adományok. 1816-tól kezdve 1900 magyar forint tőke kamataiból évenként két jutalmat biztosít a görög és héber nyelvben jó előmenetelt elérő diákoknak, két jutalmat pedig a két legjobb egyházi beszéd írójának. Egy bizonyos összeget tankönyvárusító üzlet nyitására szán azzal a meghagyással, hogy tiszta jövedelméből szegény sorsú tanulók kapjanak ingyen tankönyvet.³⁹

Az iskolákat, tanárokat segítő alapítványokon kívül olyan nagylelkű intézkedéseiről is tudunk, mikor egy-egy hozzá forduló szegényebb sorsú diákot részesít anyagi támogatásban. 1786-ban például Benkő József köszöni az Udvarhelyen „görög classist gyakorló” fiának rendelt 30 M. forintot.⁴⁰

A Teleki Sámuel halálakor tartott búcsúbeszéd írói nagyrészt erdélyi kollégiumi tanárok, akik megemlékezéseikben felsorolják az elhunyt mecénás adományait is. Méhes Sámuel a Kolozsvári Református Kollégiumnak nyújtott segítséget, Hegedűs Sámuel az enyedi iskolának tett alapítványokat, Antal János a marosvásárhelyi kollégium támogatását, Bodpla Sámuel az udvarhelyi kollégium megsegélyezését, az iskolai könyvtár gyarapítását említi, Salamon József pedig arról emlékezik meg, hogy a zilahi református kollégium 1000 forintos segélyt kapott Telekitől építkezési célokra. Joggal írta róla a búcsúztató Antal János, maga is egykori alumnus: „Számálhatatlanok azok a' kegyes hagyományok, pium Legatumok, melyekkel ő közlelküské, emberi szeretete, nem csak Erdélyben és Magyar Országban, hanem az Austriai Felsőleges Császárság' más Tartományaiban-is az Eklésiákat, Oskolákat, Philantropiumokat segítette, erősítette [...] arrólis gondoskodott, hogy az Oskolák gyarapodjanak, a' Tanulók szaporodjanak, a' Tanítók az élet' terhelő gondjaitól menekedve, szent hivataljoknak telyesebben megfelelhessenek; és így az Esméret terjedése, a' Tudományok' virágzása, az igaz művelődés, pallérozódás Hazánkban ezen az úton-is előmozdítottassék.”⁴¹

³⁵ Teleki Sámuel adományait I. az Iratok között.

³⁶ Koncz József 1896. 674.

³⁷ Koncz József 1896. 673.

³⁸ Török István III. 236-237. Az 1824-25-ben kitűzött pályatételt Fogarasi István nyerte el, 1828-ben a tanári kar Beké Sámuel disszertációját szintén Teleki-alapítványból jutalmazza.

³⁹ Váro Ferenc: *Bethlen Gábor kollégiuma*. Nagyenyed, 1903. 31.

⁴⁰ Benkő József 1988. 271-274.

⁴¹ *Halotti beszédek* 1825. 188.

Írók, tudósok, művelődési törekvések támogatása

Teleki felvilágosult nézeteinek sommás foglalata az a pár sor, melyet Révai Miklóshoz ír 1788-ban: „Mi lehet pedig egy jó Hazafia iparkodásának, törekedésének nemesebb tárgya: mint a' köz haszonnak előmozdítása, a' Nemzetnek boldogsága, és abban a Tudományoknak kiterjesztések?”⁴² Ő valóban a közhaszon előmozdítását, a tudományok terjesztését kívánja szolgálni könyvtáralapításával, írók, tudósok, iskolák támogatásával. A könyvgyűjtés, könyvkölcsönzés művelődésterjesztő tevékenységének csak egyik oldala. Miután felismeri a kultúra fejlesztésének, a sötétség oszlatásának szükségességét, bőkezű támogatója lesz a megújuló irodalmi és tudományos életnek. Levelezése, a Téka számos könyvdedikációja bizonyítéka annak az érdeklődésnek, melyet Teleki és nem egy esetben felesége, Bethlen Zsuzsanna számos erdélyi író, tudós tevékenysége iránt tanúsított. A könyvtáralapító mecénás nemcsak könyvekkel látja el a „könyvek szükségében szenvedő haza” tudósait, hanem ezen túlmenően sok esetben segíti műveik megjelenését, megvásárolja könyveiket, vagy éppen külföldi tanulmányaikhoz nyújt segítséget. Bod Péter Magyar Athenasának ajánló sorai a Teleki nemzetség tudományszeretetének és -pártolásának állítanak emléket. A szerző a három Teleki ifjúnak - Józsefnek, Sámuelnek, Ádámnak - ajánlja munkáját: „Elejékről szállott, ezek szerint Nagyságtokra a' hasznos Tudományokhoz való szeretet; de a' Tudományoknak meg-tanulások éjjeli és nappali tulajdon fáradságok által szereztetett-meg. Meg-vagyon Nagyságtokban az-is, a' mi ezekből foly, hogy azokat a' kik a' Tudományok, körül forognak, azoknak tanítatásokban vagy tanulásokban fáradoznak, szeressék, betsüljék, s' vélek társalkodni kisebbségeknek ne tartsák, sőt jó igyekezetekben elő segíteni gyönyörködjenek. Én hozzám-is, jöllehet méltatlanhoz, a' kiben ha nem Tudományt, avagy tsak a' Tudományokhoz-való szeretetet, és azoknak kerestetéseiben szorgalmatosságot látván Nagyságtok eleitől fogva jó indulatot jelentett ki. Mellyet hogy örök emlékezetemben hagyjak a' Magyar Nemzetben ezen kis könyvetskének a' Nagyságtok Uri Nevekre-való Írással, és ezt a' Nagyságtokhoz-való Háládatosságomnak maradandó oszlopává emeljem, illendő dolognak, sőt ugyan szükségesnek tartottam.”⁴³ Bod Péter önéletírásából tudjuk, hogy az Athenas ajánló sorait a könyv megjelenése után az ifjú Teleki Sámuel pénzadománnyal hálálta meg a szerzőnek.⁴⁴ Jellemzőek azok a sorok is, melyekkel a fordító évekkel később Teleki Sámuel fia, Domokos Egy némely hazai utazások című művének nemei fordítását indítja útjára: „Kinek ajánlhatnám inkább ezt a könyvet, mint a nagyon tisztelt apának, a szerző első nevelőjének, tanítójának? [...] Teleki gróf nevét évszázadokon keresztül a tudományok első támogatói között fogják nagy tisztelettel mindkét magyar hazában a tudósok és az irodalom barátai emlegetni...”⁴⁵

A jeles felkészültségű kancellárt kortársai valóban úgy ismerték mint a tudományok és a kultúra támogatóját. Ezzel magyarázható az a számtalan kérdés, mellyel levélben fordulnak hozzá tudományos vagy irodalmi kérdések megoldásáért. Műveltsége, könyvtárának gazdag forrásanyaga a biztosíték, hogy a felmerülő kérdésekben segíteni tud. Sokan a kor írói, tudósai közül szinte lépésről lépésre számolnak be neki munkájukról, műveik írása közben felmerülő problémáikról.

Ilyen kapcsolata alakult ki többek között Benkő Józseffel. 1786 decemberében jelzi a középjaiti tudós, hogy szeretné tovább is élvezni jótevője támogatását, „mert ki segít engem

⁴² Fényfalvi Kardos Adorján 1806. 200-201.

⁴³ Bod Péter 1766 (5-6)

⁴⁴ *Felsőcsernátoni Bod Péter önéletírása*. Kiadta Jancsó Elemér. Cluj, 1940. 139.

⁴⁵ „Wem könnte ich dieses Buch mit mehrerem Rechte Zueignen, als dem hochverehrten Vater, dem ersten Erzieher und ausbilder des Versfassers desselben? [...] Der Name des Grafen von Teleki wird seit Jahrhunderten unter den ersten Beförderern der Wissenschaften von den Gelehrten und Freunden der Literatur in beiden Vaterlanden der Ungern mit Ehrfurcht genannt...” = *Reisen durch Ungarn und einige angränzende Länder, Beschreiben vont Dominik Teleki von Szék*. Pesth, 1805.

tudományaival, tanácsaival és egyebekkel?”⁴⁶ Leveleiben Benkő a legkülönbözőbb ügyekkel fordul patrónusához. 1783-ban például egyik akkor készülő munkájáról számol be (*Erdélyi három nemzet politikai egysége s mindháromnak pecsége*). Néhány kérdés tisztázásához kér segítséget: „Kellene nekem adcuratum exempluma az említett 1459-beli Unionis instrumentumnak. Annál inkább [...] ha még régieket is találunk az Unióról. Ezt pedig, úgy hiszem, tudja Nagyságod; tudni kell erről azoknak a nagy Uraknak is, a kikkel conversatioja vagyon Nagyságodnak...”⁴⁷ Tartós kapcsolatuk bizonyossága az az 1795. augusztus 25-én írott levél, melyben arról értesíti mecénását Benkő, hogy az Erdélyi Tudós Társaság kérésére beadott tíz darab gyűjteményes „munkát az Haza Históriajára, magam nem kevés számú Adnotatioimmal”. „Miért bátorok ezeknek jelentésekkel Excellentiátad terhelni? -kérdi. - Nemcsak azért, hogy Excdnak az effélékben való példás gyönyörködését jól tudom, s tudják mások is, hanem kiváltképpen hogy számot adjak ilyen velem és gyermekeimmel meghálálhatatlan sok jót tett nagy Patronus Uramnak edgy néhány esztendeimről.”⁴⁸

Kazinczy Ferenc egy 15. századi kódexről kér Telekitől felvilágosítást: értesíti, hogy megszerezte Aretinus *Attiláját*, és a hozzáértő bibliofiltől a kódex értékét tudakolja. A válaszból tudja meg Kazinczy, hogy egy nyomtatásban még meg sem jelent értékes kézirat birtokába jutott.⁴⁹

Hannulik János nagykarolyi piarista tanár, korának egyik jeles latin nyelvű költője, 1796-ban adatokat és útmutatást kér Szatmár történetének megírásához.⁵⁰ Teleki válaszelevelében örömet fejez ki, hogy segítségére lehet a vidéki kutatónak, ugyanakkor figyelmébe ajánlja Bél Mátyást, Kovachich Márton Györgyöt mint kiváló történészeket.

A tudós könyvtáralapító támogatását élvezte az irodalomtörténész Kovásznai Tóth Sándor is, a marosvásárhelyi Református Kollégium klasszika-literatúra professzora. Kapcsolatuk még Teleki külföldi tanulmányútja idejére nyúlik vissza, majd a közös klasszikafilológiai munkálatok (Janus Pannonius műveinek sajtó alá rendezése) során lesz egyre mélyebb. Teleki nemegyszer pénzadománnyal is segíti Kovásznait. 1777. január 5-én kelt levelében például egy 82 forintos adományt köszön meg.⁵¹ 1783-ban viszont a költészettel is kacérkodó professzor elhárítja Teleki ajánlatát, hogy versei költségét ő fedezze: „írja Ngod, hogy tudósítsam Ngodat, mennyibe került az én verseimnek nyomtatása. Nagy alázatossággal köszönöm Ngod hozzám való nagy kegyelmességét, de én azt nem tselekszem. A Ngod eddig való gratiája olly sok és nagy én hozzám, ut ingrato vivendum moriendumque mihi esse videtur...”⁵² De amikor Gyöngyösi István Kemény Jánosról írt verseinek kiadása ügyében támad gondja, Telekit kéri, hogy támogassa az általa előkészített munka megjelenését: „Elég az, hogy excellentiád a magyarországi poéták fejedelmét, Janus Pannoniust új életre jöni segítette, maga oly nagy munkát és fáradságot tévén annak kiadásában. Imé a magyar poéták fejedelme is instál alázatosan általam Excellentiád, hogy ötet is segélje fel Excellentiád, és adjon szebb köntöst reája a budai rongyos, szakadozott német köntös helyiben. Nem kéri, hogy annyi munkát tégyen Excellentiád

⁴⁶ Benkő József Teleki Sámuelnek. Középajta, 1786. december 30. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 38. cs.) Közli Benkő József 1988. 271-274.

⁴⁷ Benkő József Teleki Sámuelnek. Középajta, 1783. március 14. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.) Közli Benkő József 1988. 182-184.

⁴⁸ Benkő József Teleki Sámuelnek. Középajta, 1795. augusztus 25. (Mv. Teleki kt. Tq-1580. Ms. 21.) Közli Benkő József 1988. 349-351.

⁴⁹ Vö. KFL. IV. Budapest, 1893. 243.

⁵⁰ Hannulik János Teleki Sámuelnek. Nagykaroly, 1796. december 24. (Mv. Teleki kt. Tq-1580. Ms. 21.)

⁵¹ Kovásznai Sándor Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1777. január 5. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 41. cs. 1083.)

⁵² Kovásznai Sándor Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1789. február 26. (. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 41. cs. 1088.) Közli Kovásznai Sándor 1970. 186. (részleges közlés)

körülötte, mint a pécsi püspök körül, akinek sebeit maga kézzel méltóztatta Excellentiád bekötözni, hanem azon kéri Excellentiádat ez a Gömör vármegyének tudós viceispánja, hogy legyen segedelemmel Excellentiád az ő újonnan léjendő születésének is.”⁵³ A Teleki-könyvtár őrzi Kovásznai 1791-ben elkészült kéziratát.⁵⁴ Sajnos a munka, mely nemcsak forrásközlésnek ígérkezett, hanem első irodalomtörténeti monográfiánk lett volna, nyomtatásban nem jelent meg, talán Kovásznai Sándor egy év múlva bekövetkezett halála miatt.

A segítséget nyomtatásban megjelent műveihez a hozzájuk fűzött ajánlásokban örökítette meg Kovásznai. Ezek egy része Telekihez, más része a család többi tagjához szól. 1781. április 26-án például arról ír patrónusának, hogy Lázár János emlékére készített verseit. Hollandiában ki akarja adni, de ezeket nem meri neki ajánlani, minthogy tisztában van „alattjáró és igen tsekély voltok”-kal. „Mert ha valakinek akartam volna inscribálni, azon osztán semmit nem kellett volna gondolkoznom, kit válasszak, mivel nekem senki a világon nincs, de akármennyin volnának is, úgy is jól tudom, hogy a Nagyságod hozzám való kegyelmessége mindazok között legelső volna.”⁵⁵ Bejelenti ugyanakkor, hogy oratióinak készülő kiadását feltétlenül neki ajánlja. El is küldi a Dedicatoria Epistolát, hogy a címzett nczze át, és ha hibát talál az életrajzi részben, javítsa ki. Az 1782-ben megjelent munka⁵⁶ elején valóban ott áll a terjedelmes ajánlás. A fiúnak, Domokosnak ajánlja 1782-ben a Plautus- és Terentius-komédia magyar fordítását.⁵⁷ A hosszú dedikáció láthatóan a mecénás apának szóló hálálkodás, filológiai jelentősége azért nagy, mivel Teleki Domokos életrajzához szolgáltat sok hiteles adatot. A feleségnek, iktári Bethlen Zsuzsannának is kijár a megtiszteltetés: neki ajánlja Kovásznai első Ciceró-fordítását.⁵⁸

Cornides Dániellel is szoros kapcsolata volt Teleki Sámuelnek. 1781 novemberében például a neves történész beszámol folyamatban lévő munkáiról, készülő művéről, az Anonymus-kérdéssel foglalkozó forráskritikai könyve munkálatairól.⁵⁹

Domokos Dienes Bihar megyei táblabíró 1797-ben levélben fordul Telekihez kéziratok munkája megjelentetésének ügyében.⁶⁰ Ebben élesen bírálja a francia forradalom eszméit Angliában propagáló Thomas Paine munkáját, mely szerint a „vad szabadság ellen van írva”. Eredetileg német nyelven készült Domokos Paine-cáfolata, melyet már régebben fel is terjesztett Bécsbe véleményezés végett. Annak ellenére, hogy onnan egy lényegében helybenhagyó válasz jött - csak a munka stílusbeli „kipallérozását” javasolta a bíráló -, mégsem jelent meg. A szerző segítséget kér, ugyanakkor egy magyar nyelvű változatot is

⁵³ Kovásznai Sándor Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1789. december 13. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 41. cs. 1090.) Közli Kovásznai Sándor 1970. 196-197. (részleges közlés)

⁵⁴ *Porából meg éledett Phoenix avagy Kemény János erdélyi fejedelem emlékezete melyet újonnan ki bocsátott Kovásznai Sándor.* (Jelzete: Tq—681. c/3. Ms. 31.)

⁵⁵ Kovásznai Sándor Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1781. április 26. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 41. cs. 1085.) Közli Kovásznai Sándor 1970. 183-186. (részleges közlés)

⁵⁶ *Carmina exequialia etpaucula quaedam alius arqumenti.* Trajecti Batavorum, 1782.

⁵⁷ *Két Komédia, mellyek közüli az egyik Plautusból, a' másik Terentiusból fordítottat Magyarra Kovásznai Sándor által. 1781-dik esztendőben.* Kolosvárárt, 1782.

⁵⁸ *Marcus Tullius Cicerónak nagyobbik Catója, Laelius, Paradoxumi és a Scipio álma. Magyarra fordítottat Kovásznai Sándor által 1781-dik esztendőben.* Kolosvárárt, 1782.

⁵⁹ *Vindiciae Anonymi Belae regis notarii.* Budae, 1802. L. Cornides Dániel Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1781. november 26. (Mv. Teleki kt. Tq-1580. Ms. 21.) Közli Jüngling, Friedrich: *Briefe von Gelehrten an Gelehrte.* Magazin für Geschichte... Herausgegeben von Anton Kurz. Kronstadt, 1846. II. B. II. H. 196-198.

⁶⁰ Domokos Dienes Teleki Sámuelnek. Debrecen, 1797. március 28. (Mv. Teleki kt. Tf-1147/c. Ms. 148. *Supplem. Cartophyl. Misc.*) A levél mellett található a kéziratok munkája: *Domokos Dienes levele Paine Tamáshoz, melyben azonparaphrassait az Ember Jussáról írott könyvének, a' melyben Paine Tamás az egyenlőséget akarja az emberi jusnak fundamentumára tenni, meg czáfolja.*

küld.⁶¹ Nem ismerjük Teleki válaszát, de minthogy a munka nyomtatásban nem jelent meg, feltehető, hogy a kancellárt nem nagyon lelkesítette a vitairat mondandója.

Bethlen Zsuzsanna férje mellett ugyancsak kiveszi részét az írók, tudósok segélyezéséből. Könyvei között számos példány a támogatását élvező szerzők könyvajánlását őrzi. A felvilágosodás korának jeles költője, Verseghy Ferenc 1791. február 7-én Budáról ír a kancellár feleségének és megköszöni a Millot-fordításának kiadásához nyújtott segítséget: „Excellenziádnak kegyelmes jótéteménye nélkül Millót-nak magyar kiadása minden biznnyal félbe szakadt volna - írja - vagy legalább oly időkre ki halasztatott volna, melyekben már talán késő orvosság leendő vala. A' mi Könyvárossaink, - nem annyira a' magyar nyelven írt könyveknek meg-ítélésére való tehetetlenségek miatt, mint inkább abból az előítéletből, hogy a' tudománybéli Szép sem a' Magyar Könyvszerzőktől nem esmértetik, sem a' Vevőktől nem kedveltetik; - ennek a' Nemzetnek boldogságáért oly annyira nem buzganak, hogy még az olyan íróknak is, a' kik munkájikat saját költségeikre ki adgyák, a' helyett, hogy egyéb darabjaiknak közrebotsátására szükséges pénzeiket mennél hamarább vissza szolgáltatni igyekeznének, tsúfolódó halogatásokkal fizessenek. Tapasztalásból szóllok, Kegyelmes Asszonyom! és tsupán tsak panaszképpen egy olytén hazaszerető Anyához, a' kiről meg-győzve vagyok, hogy valamint a' Haza' boldogságának előmozdításában Nagy-méltóságú Maradvánnyinak jövődöbéli virágzását, úgy ezeknek boldogításában a' Hazának közönséges javát szívére venni, és így bár mely bizodalmas mondásimat is, mihelyt e¹ közönséges jót illetik, kegyelmes tekéntetével meg méltoztatni tudgya.”⁶² A könyv, amelyről Verseghy ír, Claude Francois Miliót 1772-73-ban megjelent világtörténetének⁶³ magyar fordítása. A francia szerző munkájában szembeszáll az egyházi érdekeket túlságosan érvényesítő történeti írásokkal. Bessenyei György hívta fel Verseghy figyelmét Miliót munkájára és ő vetette fel a fordítás gondolatát is.⁶⁴ A Verseghy által magyarra áttüzetett mű első kötete még 1790 szeptemberében megjelent. A kiadás költségeit maga Verseghy fedezte, s Bethlen Zsuzsannának arról panaszodik, hogy az eladott példányok után a kiadótól semmit sem kapott. Ezért kéri segítségét a második kötet megjelentetéséhez. A második kötet elején található a fordító hálálkodó ajánlása. A munka harmadik kötete kéziratban maradt, mert egyházellenes szelleme olyannyira felingerelte a cenzort, hogy a megjelent kötetek fellelhető példányait elkoboztatta és a fordítót a cenzúra kijátszása címén háromhavi fogságra íteltette.⁶⁵ Az a tény, hogy Telekiné ilyen tárgyú könyv megjelenését segítette, egyértelműen a család felvilágosult nézeteit jelzi.

A levéltári irományok arról vallanak, hogy Teleki igen sokféleképpen támogatta az erdélyi közművelődést. Mint fontos állami hivatalt és egyházi tisztséget betöltő személyiségnek módjában állt, hogy számtalan módon nyújtson segítséget. Nemcsak a tudományos munkák kiadását gyámolítja, gyakran magához a kutatáshoz nyújt támogatást. A neves segesvári orvos-botanikus, BaumgartenJános Keresztély például az ő segítségével járja be Erdélyt flórájának vizsgálata céljából. Hálából mecénása nevét az általa felfedezett „Telekia speciosa” (az Ökörszem fajták közül való virág) elnevezésében örököltette meg,⁶⁶ majd 1816-ban főművének harmadik kötetét a következő szavakkal ajánlja a kancellárnak:

⁶¹ A Teleki-könyvtárban lévő magyar nyelvű változatot Szinnyi József sem ismeri, lexikonában csak a német nyelvű eredetit említi. (L. Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái*. II.)

⁶² Verseghy Ferenc Bethlen Zsuzsannának. Buda, 1791. február 7. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 44. cs. 2097.) Közli Benda Kálmán *Iratok*. 190.

⁶³ Miliót, Cl. Fr.: *Eléments d'histoire générale. Histoire ancienne*. I—IV. Leiden, 1772—73.

⁶⁴ Benda Kálmán *Iratok*. I. 189.

⁶⁵ Benda Kálmán *Iratok*. II. 50.

⁶⁶ Vö. Gombocz Endre: *A magyar botanika története*. Budapest, 1936. 368.

„Viro illustrissimo ac excellentissimo Samueli Comiti Teleki de Szék [...]. Musarum artiumque liberalium fautori et protectori.”⁶⁷

Külföldön tanuló ifjak segélyezése

Külföldi kapcsolatait, utazásai idején kialakult széles körű ismeretségét számtalan esetben arra használta fel Teleki Sámuel, hogy erdélyi ifjaknak lehetőséget teremtsen külföldi tanulmányaik elvégzésére, vagy éppen hazai írókat, tudósokat ajánl nagynevű professzorai pártfogásába.

Irodalomtörténeti jelentősége miatt szólunk első helyen arról, hogy 1775-ben Cristophorus Saxéhez írott levelében⁶⁸ arra kéri a tudós holland irodalomtörténészt: készülő *Onomasticon Literariumába* vegye be Czvittinger Dávidot és Bod Pétert is. Így akarta ismertté tenni a két magyar történészt a külföldi tudósvilág előtt. (Az *Onomasticon* VI. kötetében két évvel később valóban ott találjuk Czvittinger nevét.)

A továbbiakban néhány nevet említünk azok közül, akik Teleki anyagi támogatásával vagy az ő közbenjárásával végezték tanulmányaikat:

Külföldi tanulmányútja idején, 1761-ben Utrechtből ír Cristoph Beck bázeli professzornak, hogy vegye fel tanítványai közé az erdélyi Borosnyai Lukács Simont.⁶⁹ Később, 1769-ben Sáromberkéről kéri Becket, támogassa a külföldre vágyó Körösi Györgyöt és Rhédei Ádámot.⁷⁰ Ugyanez év júniusában Saxe professzornál protezsálja Pántzél Sámuel.⁷¹ 1764-ben Sárdról ír Petrus Wesselingnek,⁷² a levelet átadó Baló Bálintot ajánlja a leideni tanár figyelmébe.

Fogarasi Pap József, a marosvásárhelyi kollégium későbbi tanára 1769-ben Teleki ajánlólevelével indul Svájcba tanulmányai folytatására. Bázelen Bernoullit hallgatja, Beckhez pedig ugyancsak Teleki ajánló soraival kopogtat be. 1769. december 22-én írott levelében Fogarasi arra kéri patrónusát, biztosítson számára egy frankfurti beneficiumot.⁷³ Úgy látszik, kérése meghallgatásra talált, mert pontosan egy év múlva Németországból jelentkezik levéllel.⁷⁴ Ez a beszámoló iskolapéldája annak, hogyan sikerül Telekinek tájékozódni Erdélyből az európai tudósvilág dolgaiban. Fogarasi ír tanulmányairól, könyvvéj-donságokról, értékelő-bírálja professzorait. Mindez annak is bizonyossága, hogy a sok támogatásból maga a támogató is hasznot húzott, hiszen az erdélyi elszigeteltséggel viaskodva élő kapcsolatot tudott teremteni a nyugat-európai tudósvilággal.

Zilahi Sámuel marosvásárhelyi klasszika-literatúra tanár ugyancsak Teleki segítségével került Leidenbe, Saxe professzor keze alá. Úgy látszik, a holland tudós meg lehetett elégedve az erdélyi diákkal, mert 1783-ban Kovásznai Sándor azt írja Telekinek: „látom nagy kérdés Saxe Uramra nézve, hogy jövődre is ott maradhasson [Zilahij].”⁷⁵

Antal János, a marosvásárhelyi kollégium professzora, később a református egyház püspöke szintén Teleki segítségével folytatta tanulmányait a külföldi egyetemeken. Még Göttingában tanul, amikor elígérkezik Bethlen Zsuzsannához udvari papságra. Pár hónap múlva Marosvásárhelyre hívják, s ebben Teleki nem gátolja meg, sőt 1798. január 16-án írott

⁶⁷ *Enumeratio Stirpium in Magnó Transsilvaniae Principatu Transsilvaniae...* III. Vindobonae, 1816.

⁶⁸ Teleki Sámuel Christophorus Saxénak. Sáromberke, 1775. december 7. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

⁶⁹ Teleki Sámuel Christoph Becknek. Utrecht, 1761. december. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

⁷⁰ Teleki Sámuel Christoph Becknek. Sáromberke, 1769. augusztus. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

⁷¹ Teleki Sámuel Christophorus Saxénak. Sáromberke, 1796. június. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

⁷² Teleki Sámuel Petrus Wesselingnek. Sárd, 1764. június. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

⁷³ Fogarasi Pap József Teleki Sámuelnek. Bazel, 1769. december 22. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 39. cs. 614.)

⁷⁴ Fogarasi Pap József Teleki Sámuelnek. Frankfurt, 1770. december 4. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 39. cs. 615.)

⁷⁵ Kovásznai Sándor Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1783. február 26. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 41. cs. 1088.) Közli Kovásznai Sándor 1970. 186. (részleges közlés)

levelében további jóindulatáról biztosítja pártfogoltját⁷⁶: „Ha a Tiszt. Uram kegyelmed mellé a vásárhelyi nagytemplomhoz gyenge léssen és a sáromberki papság inkább fog tetszeni, jöendőben, én jószívvel visszafogadom.” Bizalma mindvégig változatlan Antalhoz. A marosvásárhelyi könyvesház megnyitása után évekig az ő jelenlétében veszik át a könyvtárba küldött könyveket, s a könyvtárosok alkalmazásában az ő ajánlásának döntő súlya van.

Szabó Sámuel, a kollégium későbbi filozófiatanára ugyancsak Teleki Sámuel alumnusa volt. Nagyenyedi kollégiumi tanulmányai elvégzése után 1772-ben a leideni egyetemre iratkozott be. Egy 1773-ban írott levelében háláját fejezi ki patrónusa „gratiájáért”: „O vajha valami mód adattatnék, hogy valami részben meg mutathatnám el kötelezett kész szolgálatomat Nsgdnak.”⁷⁷

1781 márciusában Kovásznai Sándor Teleki közbenjárását kéri a vásárhelyi neves orvos, Mátyus István „atyafiának bécsi medicina ösztöndíj elérésére”.⁷⁸ Mátyus Máté valóban el is nyeri a Goldbergianum stipendiumot.

Bikfalvi Falka Sámuel betűmetsző és rajzoló 1792-1794 között a bécsi rajzolóakadémián tanult Teleki Sámuel támogatásával.⁷⁹ Később Bécsben az általa metszett betűkkel jelent meg a kancellár könyvtárának katalógusa.

Ifj. Szilágyi Ferenc, a kolozsvári református kollégium tanára, aki 1782-ben részt vett az első magyar zsebkönyv szerkesztésében, Teleki Sámuel támogatása mellett fejezhette be külföldi tanulmányait. Amikor 1819. augusztus 30-án a bécsi kormány elrendeli, hogy a külföldi egyetemekről vissza kell hívni az erdélyi ifjakat, a Göttingában tanuló négy erdélyi ifjú között volt Szilágyi Ferenc is. Bár az egyetem rektorától haladékat kérnek tanulmányaik bevégezéséig, nem sikerül engedélyt szerezniük. Teleki végül is kieszközölte Szilágyi felmentését,⁸⁰ s így még egy hasznos tanulmányi évet tölthetett külföldön az erdélyi akadémia.

Cserei Farkas, a tudós fűvész ajánlja a kancellár figyelmébe a bécsi császári convictusban tanuló Buczy Emilt, a későbbi neves esztétát. A fiatalember Csereinek panaszkodott sanyarú sorsáról, ezért kér az számára támogatást. 1807-ben aztán Kazinczynak írott levelében említi Cserei, hogy a „Cancellarius igen szívesen vette, hogy néki ötöt ajánlottam és ígéri, hogy különös figyelemmel lesz iránta, mely végre meg is kérte, hogy foglalatosságaitul üres idejiben látogassa meg gyakran.”⁸¹

A hasznos önzés szép példaként tarthatjuk számon azt a segítséget, melyet Teleki Sámuel könyvtárosai felkészítéséhez nyújtott. Az ő anyagi támogatásával megy külföldi tanulmányútra Szász József, az első Marosvásárhelyen alkalmazott tégárius. Hogy hivatalára még jobban felkészüljön, Teleki lehetővé teszi, hogy a tehetséges fiatalember 1807-1810 között előbb Bécsben, majd a jénai egyetemen hallgathassa azokat a tantárgyakat, melyekre szüksége lesz. Nemcsak az anyagi lehetőséget teremti meg, hanem körültekintő tanácsokkal is ellátja alumnusát. „Jól esett - írja 1810-ben Bécsből - hogy a' múlt őszi Környülállások-ban Kglmed haza nem indult, hanem Tanulásának folytatására Jénába maradott.

Azt sajnálom, hogy Literaria Históriát nem halgathatott; de reménlem, hogy ezt

⁷⁶ Koncz József 1896. 247.

⁷⁷ Szabó Sámuel Teleki Sámuelnek. Leiden, 1773. január 31. (Mv. Teleki kt. Tq-1580. Ms 21.)

⁷⁸ Kovásznai Sándor Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1781. március 19. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 41. cs. 1084.) Közli Kovásznai Sándor 1970. 182. (részleges közlés)

⁷⁹ L. Bitay Árpád: *Falka Sámuel. Az első magyar stereotip-nyomdász*. Ellenzék, Kolozsvár, XLVII/1926. 82. 15.

⁸⁰ L. Török István II. 199.

⁸¹ KFL. IV. Budapest, 1895. 561.

olvasás által kipótolja, mert igen szükséges Bibliothecariusnak tudni. A' mineralogiát, nem kételkedem, annyira tanulta, hogy arra tett Collectionmat rendbe szedheti, és másoknak tanításokrais használhattya.”⁸²

Ugyancsak a könyvtáralapító támogatásával egészítette ki tanulmányait a Téka másik öre, Nagyernyei Kelemen Márton is. A rendelkezésünkre álló források között nem találtunk pontos adatot arra vonatkozóan, hol és mikor tanult Kelemen a kancellár költségén.⁸³

A Marosvásárhelyen élő leszármazottak őriznek egy levelet, melyet Kelemen Márton barátja, Horváth Miklós 1818 decemberében Göttingából írt. Ebből megtudjuk, hogy valóban szó lehetett a tékarius külföldre meneteléről, mert Horváth a göttingai tanulmányi lehetőségekről, költségekről tájékoztatja érdeklődő barátját, akit ilyen reménységekkel szólít meg: „engedje a' Mindenható, hogy v[agy] másfél Esztendő múlva én is aféle kívánságokkal áldhassalak édes Hazából valamelyik Akadémián Tégedet!!!”⁸⁴ Pontos adataink ugyan nincsenek Kelemen külföldre meneteléről,⁸⁵ azt azonban tudjuk, hogy már kollégiumi tanulmányait is Teleki segítségével végezte, mint ahogy erről egyik, patrónusának szóló levélimpuruma tanúskodik, melyben háláját fejezi ki, hogy már négy év óta mint „scriba” dolgozhatott a Teleki Tékában, miközben „az Excellentiád Szárnyai alatt tanulásomat folytathattam”.⁸⁶ Egy másik levélfogalmazvány azt sejteti, hogy 1819 szeptemberében talán Bécsbe készül Kelemen Márton tanulmányai kiegészítése végett: „Mlgs Groff Uram eő Nsga leveléből az én fel menetelem iránt való meg egyező akarattyát értvén Excellentiádnak, addig is mig Személyesen lesz Szerentsém Excellentiádnak udvarolni, bátorkodom ezen alázatos levelem által alázatosan meg köszönni. Ezen lépésemet K[egyelmes] U[ram] kívánom azért tenni, hogy Excd. jól tevő Szárnya alatt addig elé szerzett tudománybéli kevés esméretemet még jobban is öregbitvén annál inkább meg felelhessek a rám bizott hivatalnak.”⁸⁷

Az, hogy Teleki élete végéig gondoskodik könyvtárosainak felkészítéséről, illetőleg továbbképzéséről, a pusztá mecénási gesztuson és saját érdekeinek szem előtt tartásán túlmenően még egy igen fontos körülményt bizonyít. A könyvtáralapító bibliofil már a 18. század végén, a 19 század elején felismerte a könyvtár körüli forgolódás tudományos jellegét. Leveleiből láthatjuk, hogy tékariusait nemcsak egyszerű alkalmazottaknak, öröknek tartja, hanem a tudományokban jártas, művelt tudósoknak, akiknek hozzáértéssel, szenvedéllyel kell kezelniük a gondjukra bízott kincset.

⁸² Teleki Sámuel Szász Józsefnek. Bécs, 1810. január 6. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. II/d. 90.) Közli *Teleki Sámuel* 1976. 129-130.

⁸³ Clauser. Mihály Nagy-Ernei *Kelemen Márton leírása a Teleki Tékáról* című közleményében Kelemen Lajos levélbeli közlésére hivatkozva állítja, hogy Kelemen előbb a marosvásárhelyi kollégi umban, majd gróf Teleki Sámuel költségén tanult külföldön. = *Gr. Teleki Sámuel emlékünnepe*. Budapest, 1940. 10-11.

⁸⁴ Horváth Miklós Kelemen Mártonnak. Göttinga, 1818. december 29. (Mv. Kelemen Márton irathagyatéka. Magántulajdonban.)

⁸⁵ Kelemen Márton leszármazottainál található egy 1820. július 22-én kiállított útlevél Teleki aláírásával és pecsétjével, melyen nincs feltüntetve, hova szól, és ma már azt sem lehet megállapítani, használta-e Kelemen Márton vagy sem.

⁸⁶ Kelemen Márton Teleki Sámuelnek. [Marosvásárhely], é. n. (Mv. Kelemen Márton irathagya téka. Magántulajdonban.)

⁸⁷ Kelemen Márton Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1819. szeptember 24. (Mv. Kelemen Márton irathagyatéka. Magántulajdonban.)

Protestáns érdekek képviselője

Teleki Sámuel egész életében védelmezője volt a protestáns érdekeknek. Az országgyűlési irományok, a központi hivatalok bő irattermése egyértelműen igazolják, hogy magas funkcióiból eredő befolyásával minden esetben állást foglalt a kilencvenes évek táján megélénkülő vallási villongásokban. 1790-ben aggodalmaskodva írja Sárói Szabó Sámuelnek: Erdélyből olyan híreket hallott, miszerint a katolikusok újra tagadják, hogy a protestánsoknak „a vallásra nézve jussuk volna, s a vallásszabadságot egyedül a király tetszésétől akarják függővé tenni”.⁸⁸ Ebben a kérdésben nem tesz elvi engedményeket. Ragaszkodik a linzi és bécsi békekötések alkalmával nyert jogokhoz. Nem akarja, hogy a protestánsok nehezen szerzett vallásszabadsága az uralkodó vagy esetleg más felekezet akaratától függjön. Sőt tovább megy. Minthogy a bécsi béke nemcsak vallási, hanem polgári szabadságot (civilis libertás) is biztosított, felismeri, hogy az egyik elvesztése a másik megsemmisülését vonná maga után. Sárói Szabóhoz írott leveléből világosan kitetszik, hogy hazája, nemzete függetlenségét tetja veszélyeztetve a vallási jogfosztás esetén. „A' kinek jussa nincsen - írja -vagy nem lehet, Hazája sincsen.”

Az 1790-es magyarországi országgyűlésen a katolikus rendek nemcsak II. József vissza nem vont türelmi rendelete engedményeit szeretnék semmissé tenni, hanem még a korábban szerzett jogokat is támadják. Bécs kénytelen reagálni a panaszokra, melyek a katolikus támadások nyomán kerülnek előtérbe. 1790. november 5-én például az udvari konferencia napirendre tűzi a városok kiváltságainak kérdését. Volt ugyanis a szabad királyi városoknak egy olyan privilégiuma, mely szerint területeiken akaratuktól függően engedélyezték a nem katolikus vallások gyakorlását.⁸⁹ Teleki Sámuel e tárgyban különvéleményt nyújt be. Hivatkozik arra, hogy a Hármaskönyv szerint minden privilégium, mely mást jogaiban megrövidít, érvénytelen.⁹⁰ Véleményezésében nehezményezi azt is, hogy a katolikus egyház elhagyása esetén bűnvádi eljárást lehet indítani a vallását elhagyó egyén ellen.⁹¹ Bihar megye főispánjaként sokszor foglalkozik a megyéjében felmerülő vallási kérdésekkel. Így amikor 1792-ben II. Lipót arról rendelkezik, hogy a vegyes házasságokból születő gyermekek csak katolikusok lehetnek, a protestánsok között zendülés támadt és deputációt menesztettek a császárhoz, követelve a rendelkezés visszavonását. Keresztesi József feljegyzi, hogy Bihar megye Telekit bízta meg a közbenjárással.⁹² Arról is Keresztéstől értesülünk, hogy amikor a partiumbéli prédikátorok Bethlen Gábor tói kapott armálisát megpróbálják hatálytalanítani, újra csak Teleki jár közben: érvekkel jól felszerelt elaborátumban bizonyítja a fejedelem egykori armálisának érvényességét, hiszen a privilégium kiadásakor Bihar vármegye Erdélyhez „birattatott”.⁹³

1792-ben Bihar vármegye a protestáns érdekek vehemens védelmezésével magára haragítja az udvart. A felirat elkészítéséért a király a vétkesnek ítélt tisztikar elbocsátását sürgeti s ezért restaurációt rendel el. Teleki élőszóban és írásban is kéri, hogy az uralkodó ne kíváncson új választást a megyében, mert az bizalmatlanságot szülne.⁹⁴ Végül is sikerül elodáznia a kivizsgálást. Teleki ellenállása viszont nyilvánvalóan nem tetszik az udvarnak. Sándor Lipót nádor 1794 januárjában felháborodott hangon ír az uralkodónak⁹⁵, végül azonban maga is rájön, hogy

⁸⁸ Teleki Sámuel Sárói Szabó Sámuelnek. Bécs, 1790. július 6. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. III/2.1615.) Közli *Teleki Sámuel* 1976. 93-94.

⁸⁹ Mályusz Elemér 1926. 239.

⁹⁰ Marczali Henrik: *Az 1790/I-diki országgyűlés*. I—II. Budapest. 1907-1908. 272.

⁹¹ Mályusz Elemér 1926. 240.

⁹² Keresztesi József 1868. 366.

⁹³ Keresztesi József 1868. 368.

⁹⁴ Mályusz Elemér 1926. 239.

⁹⁵ „Dann muss ich noch aufrichtig gestehen, dass ich nicht wenig über den G. Teleki skandalisiert bin...” (Mályusz Elemér 1926. 659-660.)

nem lehet csupán a magisztrátust hibáztatni az ellenséges hangú feliratért, mert az az egész megye közhangulatát fejezte ki. A nádor is belátja, hogy várnia kell a restaurációval, s kíváncsi, hogy azt maga Teleki vigye végbe a megyében, mert szeretik és hallgatnak ott rá.⁹⁶ A király elfogadja a javaslatot, s így Bihar vármegye megmenekül a vizsgálattól. Szívós ellenállásával menti meg megyéjét egykori főispánja az udvar által kimondottan retorziós céllal tervezett, soron kívüli restaurációtól.

Természetesen az udvar nem nézte jó szemmel, hogy Teleki minduntalan a protestáns érdekek védelmezőjeként lép fel. Ismeretes Lipót véleménye, miszerint Telekiben vallásos kérdésekben tanúsított „hevessége” miatt nem lehet megbízni. Maga a kancellár is érzi a bizalmatlanságot, pedig ellenségei még azt is terjesztik róla, hogy titokban katolizált, csak-hogy a király kegyét megnyerje. Maga Teleki beszélt Keresztési József előtt ezekről a híresztelésekről és így nyilatkozott róluk: „de ha akkor pápistává nem lettem, mikor ifjúságomban a házasságom Mária Terézia előtt folyt, s kényszerítettek, csak nem leszek már vénségemre?”⁹⁷

Teleki protestantizmusát erdélyisége sajátos megnyilvánulásként is értelmezzük. Erdélyben egyébként a katolikus klérussal szembeni harcias magatartásnak messzire nyúló gyökerei vannak. A nyolc esztendeig tartó kuruc szabadságharc leverése után a Habsburg-tartománnyá süllyedt Erdély az önállóságának teljes felszámolására törekvő bécsi politika kivédésére kitermelt egy bizonyos szellemi önállóságot biztosító konzervativizmust.⁹⁸ Ennek egyik megnyilvánulási formája a 18. századi erdélyi protestantizmus. Teleki esetében az ősi valláshoz való ragaszkodás kétszeresen is fontos volt. Egyrészt az egyéni önállóság biztosítását, másrészt hazája viszonylatában a Habsburg katolicizálás, elnémetesítés folyamatában a fennmaradás egyetlen reális támaszát látja benne.

Levelezése, feljegyzései gazdag bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy Sáromberkén, Szebenben, Váradon, Bécsben egyaránt támogatja, segíti a felekezetéhez tartozókat. Jelentős anyagi hozzájárulással vesz részt református templomok építésében, javíttatásában.⁹⁹ Eklézsiák belső ügyeivel fordulnak hozzá az erdélyi református papok, s vallásuk, egyházuk „védelmezőjének” tekintik. A protestáns főúr pedig Bécsben már-már hivatkozva gyakorolja, védelmezi vallását a császári udvar közvetlen közelében.¹⁰⁰ Nemegyszer foglal nyíltan állást a protestánsokat ért támadások ügyében.

⁹⁶ Keresztési József-Mályusz Elemér 1926. 664.

⁹⁷ Keresztési József 1868. 321.

⁹⁸ Tolnai Gábor: *Erdély változása. = Végzetes esztendő.* Tanulmányok és jellemrajzok. Buda pest, 1945. 75-99.

⁹⁹ 1820-ban például a marosvásárhelyi Kistemplom építését támogatja. Ugyanebben az évben látott napvilágot Bécsben az a Kis Biblia, melyet Stevenson angol nyelvű munkájából előbb Christoph Beck ültetett át németre, majd Teleki Sámuel megbízásából Igaz Sámuel fordított magyarra. A biblia olvasását megkönnyítő és a keresztényi tudományokat gyermekek számára érthetőbbé tevő munka két kiadást is megért (Bécs, Strausy Antalnál, 1820. és Ns. Ghelen örököseinél 1821-ben). Teleki Sámuel 1820. július 28-án kelt adománylevelének kíséretében a Kis Biblia példányaiból 950 darabot küld Vásárhelyre a „Szt. Miklós Uttzában most épülő Ispótyábeli Református templomnak építésére segédeimül”. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. I/b. 496.) Meghagyja, hogy a köteteket egy forint harminc krajcárért árulják el az erdélyi református kollégiumoknak, s a befolyó 1425 rénes forintot fordítsák a templom építésére. Az ügy lebonyolításával megbízott marosvásárhelyi királyi táblabíró, Zeyk Dániel 1821 februárjában már levélben jelenti, hogy mintegy 600 példányt szétküldött. „A’ többit itt tartot tam, és ezek[ne]k nagyobb része már elis Költ, ha másuttis úgy fogják venni, Sz. György nap Tájban már építhetünk is árrával.” (Mv. Teleki kt. Teleki lt. 523.)

¹⁰⁰ Teleki Domokos például 1788 áprilisában a bécsi református eklézsiában ünnepélyes keretek között konfirmált. A halálakor írott nekrológban Benke Mihály megemlékezik arról, hogy a konfirmációkor a bécsi református papnak mintegy kétszáz kérdésére felelt minden segédeszköz nélkül, szülei nagy büszkeségére. *Halotti Beszéd az okos Ifjúról, melyet elmondott Benke Mihály, a N. Enyedi Reform. Kollégiumban a' Filozofiának rendes Tanítója, és a N. Mész. ifjú Grófnak Nevelője.* (Jelzete: Tq-1579. Ms. 225.)

Befolyását felhasználva igyekszik segíteni a vallási türelmetlenség áldozatain. A nyolcvanas évek egyik leghírhedtebb történeteként jegyzi fel a kortárs irodalom id. Wesselényi Miklós feleségének, Cserei Ilonának az esetét. Katolikus körökben felháborodást váltott ki Cserei Farkas kancelláriai tanácsos leányának a református Wesselényivel kötött házassága. Bár az esküvő előtt Cserei Farkas kötelezvényt vett vejétől, hogy születendő gyermekeiket katolikusnak fogja neveltetni,¹⁰¹ a féktelen, heves természetű Wesselényi csakhamar megbánta könnyelműen tett ígéretét és gyermekeit reformátusnak kereszteltette. Ezután következtek a zaklatások. Végül Cserei Ilona döntő lépésre szánta el magát. 1782 áprilisában áttért férje vallására. A megtorlástól csak II. József türelmi rendelete mentette meg, mely szerint azok, akik vallásukat el akarják hagyni, büntetlenül áttérhetnek, ha előzőleg hathetes oktatásban részesülnek.¹⁰² Így vonult be Cserei Ilona 1783 januárjában a szebeni orsolyák zárdájába. Feleségének írja Teleki, hogy amit Cserei Ilonával tettek, az „alkalmatlan, nem igen derék dolog”. Rosszallóan említi, hogy a Wesselényi lányok erőszakos katolizálása is csak azért maradt el, mert időközben mindkettő meghalt.¹⁰³

Erdély protestáns körei - Telekihez hasonlóan - mélységesen elítélik az ilyenszerű visszaéléseket. Kérvényekkel ostromolják az uralkodót, hogy az áttéréseknél követelt hathetes kemény gyakorlatot szüntesse meg. Sérelmeik orvoslásáért a protestánsok újra és újra Telekihez fordulnak, akinek az 1783 augusztusában keltezett enyhítő rendelkezések kibocsátásában valóban szerepe volt.¹⁰⁴ A kortárs Rettegi naplójából kitetszően az erdélyi közvélemény úgy tudta, hogy végül is Teleki közbenjárására sikerült a császárnál némi könnyítést kieszközölni Cserei Ilona hathetes zárdái kényszer-tartózkodását illetően is.¹⁰⁵

A protestáns érdekek védelmét Teleki közéleti cselekvésként fogta fel. Szemében a vallási sérelmek a politikai jogfosztottsággal egyenértékűek, ezért hallgatja meg hitsorsosai panaszait s ezért vállalkozik a védelmezésükre. De emellett hithű protestáns, mélyen hívő ember. Választott jelmondata - „Az Úr gondot visel” - számára naponta megélt bizonyosság. Ezért tudja a családját és őt magát ért csapásokat hittel elfogadni. Számára Isten lelki szükséglet. Nem azonosul korának divatos valláserkölcsei felfogásával, a deizmussal, mert ez teljesen felszámolta a megismerés Istene képzetét, elvetette a tételes vallásokat. Bírálja ugyan a külsőségekben megmutatkozó vallásosságot, ugyanakkor maga is ortodox kálvinista, elítéli azokat az új papokat, akik „elhagyván régi országos és királyi utat és elragadtatván némely viszketegek elméinek ujjitásoktól; olyan sentenciákat vitatnak és tanítanak közönséges helyen is, melyek a törvény szerint bevett symbolikus könyvekkel ellenkeznek”.¹⁰⁶ Teleki következetesen ragaszkodik a hagyományos egyházi liturgiához is.

„Erdély elég dolgot ád”

A levelezés bizonyossága szerint Teleki magas tisztségeit hazája érdekeinek képviselőjeként viselte. Mérlegelő természetű volt. Hol a bécsi tartózkodását véli nagyon fontosnak, hol pedig az országgyűlésen való jelenlétét tartja szükségesnek. 1792-ben például Ferenc császár koronázásán sem vesz részt, mert úgy gondolja, jobb, ha Bécsben jelen van az erdélyi ügyek intézésénél. „Még mind az Erdélyi terhes expedíciókkal bajlódom, eddig sem

¹⁰¹ Trócsányi Zsolt: *Wesselényi Miklós*. Budapest, 1965. 15.

¹⁰² Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. III. 139-140.

¹⁰³ Teleki Sámuel Bethlen Szusannának. Szeben, 1782. június 14. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2366.)

¹⁰⁴ Pokoly József: *i. m.* 141. (A szerző Telekit tévesen kancellárként emlegeti, pedig csak négy év múlva nevezik ki alkancellárnak.)

¹⁰⁵ Rettegi György 1970. 417.

¹⁰⁶ Teleki Sámuel Teleki Lajosnak. Bécs, 1797. március 5. (Egykor Szilágyi Ferenc tulajdonában.) Közli *Szózat a sírból*. Múlt és Jelen, Kolozsvár, 1845. 69. 413-414.

végezhettem még el őket; annyi dolgom vagyon vélek éjjel-nappal, hogy ha olyan jók nem volnának, régen meguntam volna a körültekert való munkát - írja feleségének. - Ments meg, mindenk előtt hogy le nem mehett Budára; mert bizony lehetetlen volt az Erdélyi dolgoknak nagy hátra marad[ás]ok, sőt ugyan sérelmek nélkül le-menni [...] Nálam nélkül az Erdélyi Expeditiók jól nem mehettek, a Coronatio pedig Istennek hála véghez ment. Adja a mindenható Isten, hogy ötven Esztendőig több Coronatio ne legyen Magyar Országban!!!¹⁰⁷ Máskor a vármegyei dolgokat halasztja el Erdély országos ügyeinek intézéséért. 1792 augusztusában azt tudatja Bécsből, hogy Bihar vármegye lehívta a hadi subsidiumok felosztását tárgyaló gyűlésre, minthogy azonban Erdélyben éppen kezdődik a diéta, nem tud Vádadra menni. „Erdély itt elég dolgot ad, azért csak itt maradok.”¹⁰⁸

Teljes meggyőződéssel vallja, hogy ő hazájának jó fia. Mivel 1790-ban Bihar vármegyében főispáni kinevezését sokan ellenzik, azt írja Sárói Szabó Sámuelnek: „Tudva lévén, nem kétlem, az Ur előtt is, a Bihar Vármegyében ellenem indított factio, melyet bizony a Publicumra nézve sokkal inkább sajnálok sok tekintetben, mint magamra nézve, kérem az Urat különös bizodalommal igyekezzen a mostani Diaetalis Confluxus alkalmatosságával maga prudentiája szerint annak igaz okát és célját ki tanulni, és nékem sincere voltaképpen meg írni pro mei directione; nem különbenn aztis: hogy a Statusok, 's több Vármegyék Deputatussai hogy veszik ezt a nagy méltatlanságot? mert én örökké jó Hazafia voltam [...] de ha mégis nem érdemlem a Hazámnak bennem való bizodalmtát; diffidentia alatt nem kívánok tovább szolgálni.”¹⁰⁹ Egy év múlva pedig a feleségének az ellene indított támadások okait sorolja fel: „Az Erdélyi factiosus emberek minden cselekedetekkel ki mutatták, hogy nem a Haza java 's haszna, hanem csupán az irigység, személyes passió és Vallás gyűlölés cselekedeteknek a rugója. Meg szégyenülnek végre!”¹¹⁰ Helyén marad, s próbálja legjobb meggyőződése szerint intézni az országos ügyeket.

Nem vállalkozhatunk a hosszú hivatali pályafutás részletes elemzésére, az megmarad a hivataltörténezsnek feladatának.¹¹¹ Annyi biztos, hogy az alatt a három évtized alatt, míg alkancellári, majd 1791-től kancellári minőségben Erdély politikai ügyeinek egyik legfőbb intézője volt, az ország legfontosabb kérdései eléje kerültek, s a döntések hozatalában szerepe volt. Az 1790-91-es országgyűlésen például a cenzúra kérdése is felmerült, és sikerült elérni, hogy a vallásos tárgyú munkákat ne kelljen a könyvvizsgáló bizottság elé terjeszteni, hanem ezek felügyelete pusztán a bevett vallások püspökeire, illetőleg főtanácsára tartozzék. Jakab Elek az erdélyi cenzúra történetét tárgyaló írásában azt állítja, hogy mindez csak azért történhetett, mert „Erdélyben a törvényhozás többségét a protestáns hitvallások követői tették, az erdélyi udvari kancellár a felvilágosult lelkű gr. Teleki Sámuel volt, akinek azerdélyi 1791-ki szabadelvű törvények létrejövésében igen nagy része volt, s az, hogy az

¹⁰⁷ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Bécs, 1792. június 9. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2558.) Közli *Teleki Sámuel* 1976. 95-96.

¹⁰⁸ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Bécs, 1792. augusztus 8. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2571.)

¹⁰⁹ Teleki Sámuel Sárói Szabó Sámuelnek. Bécs, 1790. május 22. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. III/2. 1614.)

¹¹⁰ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Bécs, 1791. augusztus 14. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2540.)

¹¹¹ Teleki főispáni tevékenységéről I. Hajdú Lajos: *II. József igazgatási reformjai Magyarországon*. Budapest, 1982. (A szerző több helyen is méltatja Teleki Sámuel jelentéseit, megállapítja, hogy azok alapos intellektuális munkát tükröznek). Kancelláriai munkájáról idézzünk egy kortárs véleményt: „Cancelláriánk Praesesse Groff Teleki frissen van, szépen, jól és tsendesen nagy moderatioval viszi a Praesidiumot, nem beszéltem azt a' sok jot, és betsültre s ditsültre méltó állapotot benne a' mit gondolatomon fejj ül találtam s tapasztaltam; a' ki penigh azt mondja hogy nem jo Haza fia, hibázik s nem jot mondja, s a környül állásokat, s dolgok valóságát éppen nem tudja.” Zeyk Dániel Dániel Aranka Györgynek. Bécs, 1791. június 1. (A levél eredetije : OSzK. Quart, Hung. 1944/159-160.) Közli Enyedi Sándor: *Bécsi levelek Aranka Györgyhez*. = MKSz. 107/1991. 1-2. 134.

ország ezentúl ismét alkotmányosan kormányoztatott s a nemzeti jogok az udvar által némi figyelembe részesültek, a francia háború hatásán kívül e jeles államférfiúnak és tudományos hazafinak köszönhető”. A fenti vélemény - az újabb kutatások tükrében - csak részben állja meg a helyét. Hogy mennyire viszonylagos az ország „alkotmányos kormányzása”, azt a korszak állandóan napirenden lévő gazdasági, társadalmi problémái bizonyítják. Elég, ha a legégetőbbek közül a parasztkérdésre vagy a nemzetiségi kérdésre gondolunk. Azt is tudjuk, hogy az 1791-es cenzúraitézkedés csak a vallásos irodalomra korlátozódott, s a politikai sajtó és a szépirodalom ezentúl is a régi sajtófelügyelet alatt maradt. Mint ahogy II. József idejében is „sajtószabadságról” csak Mária Terézia korához viszonyítva lehetett beszélni. Gyakorlatilag ez nem jelentett mást, mint a jozefinista tanok terjesztésének szabadságát s ugyanakkor további következetes elzárkózást a jozefinizmusnál haladóbb eszmék publikálása elől.¹¹² Az 1790-91-es években észlelhető enyhülés is lényegében csak a nemesi patrióták és a haladó értelmiség tisztavirág-életű együttműködésének következménye, valamint annak az ugyancsak időleges engedékenységnak az eredménye, melyet II. Lipót uralkodása elején a nemességgel szemben tanúsított.¹¹³ Mihelyt azonban a francia forradalomtól megrettent nemesség és az uralkodó újra megköti szövetségét, fokozatosan megszűnnek azok az engedmények is, melyek a sajtó viszonylagos szabadságát biztosították. Az I. Ferenc uralkodása idején érvényesülő szélsőséges reakció aztán gátat vet a felvilágosult törekvések elé. A haladó erők üldözése fokozottan sújtja a sajtót, a könyvkiadást. Ilyen körülmények között semmi szín alatt sem lehet sajtószabadságról beszélni. Az mindenesetre Teleki felvilágosult nézeteinek bizonyossága, hogy felismeri a cenzúra enyhítésének szükségességét, s annak mindenekelőtt szűk körű katolikus felekezeti érdekeket szolgáló intézkedései ellen többször is szót emel.

Az erdélyi jakobinus gyanú nyomán elinduló kivizsgálások idején Teleki gondjai megszorognak. Az 1794-95-ös franciaországi események egyre inkább éreztetik hatásukat a Habsburg-monarchia tartományaiban is. A forradalom eszméi áthatották a kelet-európai országok értelmiségét, városainak polgárait, sőt néhol még a megyei nemesség azon részét is, mely szemben áll az osztrák hatalommal és a vele szövetséges egyházi és világi nagybirtokosokkal.¹¹⁴ Forradalmi nyugtalanság érződik a különböző társadalmi rétegek soraiban, s a francia forradalom példáján lelkesedve bírálják a rendszert és keresik a változás lehetőségeit. A növekvő reakció és a francia forradalom hatására egyesek radikalizálódnak, szembefordulnak az uralkodóval, és jakobinusnak minősíthető eszmék szolgálatába szegődnek. A kormány pedig, hogy elriassza a forradalommal rokonszenvezőket, elhatározza: kegyetlen ítélettel példát statuál mindenki számára. 1794 júliusában előbb Bécsben, majd Budán elkezdődnek a lefogatások.¹¹⁵

A magyarországi jakobinus mozgalom felderítése és elfojtása hosszas munkát adott a bécsi udvarnak. Természetes, hogy ezután a monarchia többi részein fokozott éberséggel igyekeznek csírájában elfojtani a gyanús megnyilvánulásokat. Állandó készenlétben tartják az erdélyi udvari kancelláriát, a guberniumot, hogy adott esetben rajtuk keresztül léphessenek fel. Ezekben az években tehát Teleki feladatköre jórészt e kérdéssel kapcsolatos megbízatásokkal bővült.

¹¹² Jakab Elek: *A cenzúra története Erdélyben*. Figyelő X/1881. 181. - Sashegyi Oszkár: *Zensurund Geistesfreiheit unter Joseph II.* Beitrag zur Kulturgeschichte der habsburgischen Länder. Budapest, 1958

¹¹³ Kókay György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780-1795)*. Budapest 1970. 379.

¹¹⁴ Benda Kálmán *Iratok*. III. 6.

¹¹⁵ Benda Kálmán: *A jozefinizmus és jakobinusság kérdése a Habsburg-monarchiában*. Történelmi Szemle VIII/1965. 4. 407-408.

Elsősorban az ellenzékiiségéért már régen szemmel tartott Bihar megyében akad sok tennivaló. 1794 szeptemberében például Sándor Lipót nádornak a Nagyváradon élő Incze Antal jelentést tesz Rudinczky József jegyző és Virágh László ügyvéd Isten- és egyházkárokló magatartásáról. Azt is közli, hogy ezek a személyek dicsérték a franciákat, amiért megölték a királyukat. A nádor Telekit bízta meg az ügy kivizsgálásával, aki tisztában van azzal, hogy a vádak milyen következményekkel járhatnak, hiszen ekkor már javában folyik a magyarországi jakobinusok mozgalmának felgöngyölítése. Azzal szeretné elodázní a veszélyesnek ígérkező ítélethozatalt, hogy felterjesztéseiben kéri az összes tanú kihallgatását, majd arra hivatkozik, hogy véleménye szerint a vádló alaptalanul, személyes bosszúból jelentette fel Rudinczkyékat.¹¹⁶ Végül is a 18 kihallgatott tanú terhelő vallomásai alapján a nádor javasolja a két vádlott törvény elé állítását és megbüntetését.¹¹⁷

Az erdélyi kivizsgálások idején is sok feladat vár Telekire. Trócsányi Zsolt véleménye szerint a feltételezett szervezkedéssel kapcsolatosan a kérdés megnyugtató tisztázása elsősorban azért nehéz, mert itt nem volt per, tehát nincsenek iratai, de mozgalmról is nehéz beszélni.¹¹⁸ Szerinte nem vezet eredményre az sem, ha a magyarországi jakobinus mozgalom vonaláról kiindulva történik a vizsgálódás, azaz, ha a kutatók az Erdélybe vezető szálakat keresik. Kifogásolhatónak tartja azt a vélekedést is, mely az erdélyi radikális demokrata értelmiség szervezett mozgolódását feltételezi. Trócsányi szerint „modernizálódni vágyó értelmiség” valóban létezett, de szervezkedése nem bizonyított. Mindenesetre a Diána Vadásztársaság elnevezésű szervezkedés akkoriban felkeltette az udvar gyanúját, s 1794-ben megkezdődtek a kivizsgálások.

Teleki Sámuel a császár és a gubernium közötti közvetítő szerepet tölti be az erdélyi szervezkedés felderítése idején. 1794 márciusában az udvarhoz érkező feljelentésre Ferenc császár jelentést kér a kancellártól az Erdélyben működő Vadásztársaság tevékenységéről. Teleki Bánffy Györgyhöz fordul felvilágosításért. Az ügyben rendkívül óvatos gubernátor csak hónapok múlva tesz jelentést azzal a megjegyzéssel, hogy „az ügy érdemileg (a társaság feloszlásával) már hónapok óta le van zárva”.¹¹⁹ Az uralkodó felszólítja a gubernátort, tegyen meg mindent azért, hogy a jövőben semmiféle kétértelmű, megbotránkoztató szövetkezés ne jöjjön létre. A kancellár Teleki és a főkormányzó Bánffy jól tudja, milyen következményekkel járhatnak ezek a könnyen félremagyarázható szervezkedések. Talán elővigyázatosságból, 1795 februárjában maga a gubernátor jelenti az udvarnak, hogy „titkos összeesküvő társaság működik Erdélyben”. Ezúttal is vizsgálat indul. Elsősorban a nagykarolyi főispáni installáción jelen lévő ellenzéki nemesek - Wesselényi Miklós, Türi László, Tholdalagi László - tevékenysége keltett gyanút. Hosszas viták tárgyát képezte a Türi László által készített nacionalis militia terve is, mely közjogilag biztosított úton akarta megszervezni a nemesi reformprogram keresztülvitelét. A Türi által tervezett hadsereg tulajdonképpen tényleges veszélyt rejtgetett a monarchia számára, hiszen egy félszázezres hadsereg a francia háború idején Erdély függetlenségét jelenthette volna. Bánffy azonnal megérzi, hogy az udvar nem fogja jó szemmel nézni az ilyen irányú erdélyi törekvéseket, s ezért maga fog hozzá a tervet támogató társaság tevékenységének kivizsgálásához. Barco tábornok, az erdélyi országgyűlés császári biztosa is jelenti az ügyet a császárnak, s a szervezkedés irányításával Wesselényit, Türit és Barcsay Ábrahámot vádolja. Bánffy nem késlekedik a leginkább terhelt személyek felelősségre vonásával, Wesselényi ellen pert indít, Türit pedig elmozdítják állásából. A gubernátor helyes politikai érzékének köszönhető, hogy nem került sor magyarországi méretű perre, s így a gyanúsítottak elkerülhették az életveszélyt. Bánffy lassan Telekit is saját álláspontjára hangolja, s így 1796 áprilisában nyugodtan jelentheti:

¹¹⁶ Benda Kálmán Iratok III. 77.

¹¹⁷ Benda Kálmán Iratok 171.

¹¹⁸ Trócsányi Zsolt: *Az erdélyi jakobinus kérdéshez*. Történelmi Szemle VIII/1965. 1. 1-12.

¹¹⁹ Uo.3.

„Az őfelségének még a múlt évben bejelentett, megfelelő időben és helyen folyamatosan alkalmazott eszközökkel a csend az egész országban felesleges feltűnés nélkül tökéletesen helyreállt.”¹²⁰ Teleki mint a Bécsben székelő legmagasabb erdélyi hivatal első embere végig részt vesz az ügy felgöngyölítésében. Különösen sokat emlegették nevét a testőríró Barcsay Ábrahám megvádolásával kapcsolatban. Említettük, hogy Barco tábornok Barcsay Ábrahámot az erdélyi szervezkedés egyik vezetőjének tartotta. Részvétele és szerepe ezekben a mozgolódasokban mind ez ideig kellőképpen nem tisztázott, mégis egy dolog biztos: minthogy a guberniumi, kancelláriai jelentésekben neve gyakran szerepel, az erdélyi mozgalom egyik jelentős szereplője volt. Az is kétségtelen, hogy ellenzéki magatartásával magára haragította az udvart. Ezúttal minket csak az érdekel, hogy Teleki Sámuelnek milyen szerepe volt Barcsay Ábrahám meghurcolásában. Gálos Rezső foglalkozott a testőríró megvádolásának történetével.¹²¹ Szerinte a Barco feljelentésére meginduló vizsgálat során Teleki Sámuel volt az, aki javasolta a költő barátaival folytatott levelezésének tüzetes átvizsgálását. Lényegében ekkor került felszínre a legtöbb terhelő bizonyíték, minthogy ezekben a levelekben sok olyan utalás, rejtett célzás volt, melyek alapján Barcsayt a titkos szervezkedésben való részvétellel lehetett vádolni. Nemsokára Bécsbe hívják és kényszerlakhelyen, állandó megfigyelés alatt tartják. Gálos szerint ő maga Teleki kancellárt tartotta meghurcoltatása okozójának, akit a két család közötti régi ellenségeskedés és az elkobzott levelekben található sértő megjegyzések ingereltek ellene. Barcsay leveleiben Telekit „vén gólyának” nevezte, „fekete klub-tagoknak” a sötét bőrű Teleki nemzetséget. Teleki személyes bosszúja azonban pusztán csak feltevés, hiszen¹²² amikor Ferenc császár elrendeli Barcsay letartóztatását, felesége Telekihez fordul segítségért és végül is az ő közbenjárására mentik fel az író.

Teleki Sámuel felvilágosult gondolkozását jelzi az a tény, hogy személyes kapcsolatban állott a jozefinista értelmiség több radikális képviselőjével, sőt a jakobinus mozgalom néhány perbe fogott vádlottjával is. Egyesekkel már jóval a mozgalom megindulása előtt ismerkedett meg, de arra is van adat, hogy közvetlenül a per befejezése után veszi fel a kapcsolatot, vagy pedig a régi ismeretséget ápolja azután is, miután nyilvánosságra került, hogy az illető személy neve a jakobinus-listán szerepel.

Az előzőekben már említettük, hogy Bécsben összeköttetésben állott Batsányi Jánossal, akit 1795-ben A franciaországi változásokra című forradalmi költeményéért súlyos váddal illeltek.

Kazinczy Ferenczel a 90-es évek elejétől tart fenn kapcsolatot. 1794 decemberében az író letartóztatták azzal a váddal, hogy tagja volt a Reformátorok Társaságának. A Curia halálra is ítélte, majd az uralkodó bizonytalan ideig tartó börtönbüntetésre változtatta a halálos ítéletet. Hét és fél évig raboskodott Spielberg, Kufstein és Munkács várában, s csak 1801 júniusában szabadult. Politikai „bűneiért” családja, ismerősei sokáig mellőzik. Kiszabadulása után nem sokkal Telekihez fordul támogatásért. Minthogy anyja megtagadott tőle minden anyagi segítséget, kéri, hogy „mint a legfőbb hatalom Vármegye béli

¹²⁰ Trócsányi Zsolt: i. m. 11.

¹²¹ Gálos Rezső: *Barcsay Ábrahám meghurcoltatása*. ItK. IV/1936. 403-418.

¹²² Teleki Sámuel Domokos fia a jakobinus per idején huszonkét esztendő fiatalember. Naplójába feljegyzi, hogy 1795. május 20-án jelen volt Martinovics, Hajnóczy, Laczkovics és Szentmarjay kivégzésén. Tíz nappal előbb Aranka Györgynek a következőket írja: „Budán, a' Királyi Tábla mint egy 20-at a' bé-vádoltak közül el-ítélt. 5-öt halálra - a többit különb különb idei Büntetésekre a Septemviratus - 12-öt ítélt pedig halálra. - Hogy sokan grátziát kapnak, úgy reménylik. - Szomorú Esetek! (Kazintzi Ferentz is halálra van ítélve; a szegény Ötse most ment fel Bétsbe grátziát kérni).” Teleki Domokos levele Aranka Györgyhez. Nagyvárád, 1795. május 10. (Közlí Csúry Bálint 1935.37.)

képviselője”, küldjön valakit, aki a rajta esett igazságtalanságban ítélkezzék.¹²³ A szellemi értékeket megbecsülő Teleki megértéssel viseltetett Kazinczy iránt, aki viszont benne a felvilágosult, művelt tudóst és a tapasztalt politikust tisztelte.

A jakobinus mozgalom másik vádlottja, Szentjóni Szabó László Teleki főispáni titkára volt Bihar vármegyében. Szentjónit 1789-ben kinevezték a nagybányai minorita iskolához tanárnak, de 1790-ben református vallása miatt állását veszítette. 1794-ben Biharban tiszteletbeli megyei aljegyző lett. Pályázott a valóságos aljegyzői állás elnyerésére, de ellenfelét, Hatvani Istvánt nem sikerült kibuktatnia. Ekkor szegődött Teleki Sámuel szolgálatába. Egy korabeli forrás megkérdőjelezte, hogy titkára lett volna Telekinek. Fontosnak tartjuk ennek a kérdésnek a tisztázását, hiszen mindenképpen a kancellár bátorságát jelzi, hogy ilyen emberekkel vette magát körül a gyanakvás, megtorlások, üldöztetések évadján. Szirmay Antal 1809-1810 között készített, a magyar jakobinusok történetét tárgyaló kéziratában rövid életrajzokkal együtt felsorolja a perbe fogottak nevét. Szentjóni Szabóról azt írja, hogy Teleki József koronaőr titkára volt. Kazinczy Ferenc Szirmay kéziratát átjavítja, s ekkor kerül sor a Teleki Sámuel melletti titkároskodás tisztázására is.¹²⁴ A kortárs Kazinczy állítását egyébként korabeli periratok is igazolják.¹²⁵

Szentjóni Szabót 1794 decemberében fogják el, és a következő év májusában a Hétszemélyes Tábla halálra ítéli, majd a nádor bizonytalan időre szóló fogságra változtatja át az ítéletet. 1795 októberében Kufsteinban hal meg súlyos betegségben az egykor sok talentummal induló költő. Vallomásában két olyan személyt emleget, akikkel kapcsolatban újra felmerül Teleki Sámuel kancellár neve. Az egyik Hajnóczy József, a magyar jakobinus mozgalom vezéregyénisége, a másik pedig Fodor Gerzson. Szentjóni állítása szerint Hajnóczy nyerte őt meg a Szabadság és Egyenlőség Társaság számára, és ő ismertette meg az Ember és Polgár Kátéjával is. Teleki és Hajnóczy kapcsolatáról egyetlen forrás tájékoztat, mégpedig az a jegyzék, melyre Hajnóczy kivégzése előtt felírta azoknak a nevét, akiktől búsút kívánt venni. Ezek között szerepelt Teleki Sámuel neve is.¹²⁶

Fodor Gerzsonról azt vallja Szentjóni, hogy ő mesélt neki a titkos társaságról, a felvételi szabályokról. Ennek alapján akarták Fodort perbe fogni, de a védőügyvédje olyan ügyesen cáfolta az ellene felhozott vádakát, hogy elérte védence felmentését. Állítólag Fodor, mielőtt a genfi akadémiára ment volna, Telekinél nevelősködött.¹²⁷ Erre azonban semmi bizonyítékot nem találtunk, kapcsolatuk egyetlen általunk ismert bizonyossága jóval későbbi időből származik. Fodort a perbe fogás idején menesztették a nagykőrösi iskolából, később azonban tanári állását visszanyerte. Ebből a második nagykőrösi időszakból találtunk egy Teleki Sámuelhez írott levelet, melyben megköszöni a kancellárnak az iskolai könyvtár gyarapítására szolgáló adományát.¹²⁸

¹²³ Kazinczy Ferenc Teleki Sámuelnek. Érsemjén, 1805. július 21. (Közli Dékány Kálmán: Kazinczy Ferenc családi levelezése. ItK. XIII/1903. 357-358.)

¹²⁴ Benda Kálmán *Iratok* III. 382. - Ifj. Barta János: *Illúziók és realitás a magyar jakobinusok mozgalmában*. Századok CXXIV/1995. 4. 887.

¹²⁵ Az udvari vizsgálóbizottság 1794 szeptemberében készített kimutatásában a következő áll: „Szabó László Advokat, dormaligen Secetaire bei dem Siebenbürgischen Hofkanzler.” Benda Kál mán *Iratok* II. 233.) Az elfogottakról 1794. november 25-én Németh János kir. jogügyi igazgató által Sándor Lipót nádor számára készített feljegyzésben el áll: „Vienae interceptiendus: Ladislaus Szabó secretarius comitis Teleki cancellarii Transylvanici.” (/ m. III. 105.) Sándor Lipót nádor jegyzőköny vébe 1794. december 9-én a következőket jegyzi be: „Der causarum Director berichtet unter denen in die Gesellschaft der hiesigen Staatsverbrecher aufgenommen und die verbreitet habenden Individuen sei aueh Ladislaus Szabó. Secretair bei siebenbürgischen Hofkanzler.” (I. m. III. 105.)

¹²⁶ Benda Kálmán *Iratok* II. 780.

¹²⁷ Benda Kálmán *Iratok* 677.

¹²⁸ Fodor Gerzson Teleki Sámuelhez. Nagykőrös, 1810. augusztus 12. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. I/b. 516.)

A perbe fogott jakobinusok egyik védőügyvédje Sárói Szabó Sámuel volt, aki 1790-1803 között Teleki Sámuel megbízottjaként vezette a család évtizedeken keresztül húzódó birtokpereit (a Pázmány-örökséggel és Esztárral kapcsolatos pereket). Egybeesik ez az időszak Sárói Szabónak a jakobinusok perében vállalt szerepével is. A marosvásárhelyi levéltári anyagban sok fogalmazvány található, melyeket a kancellár Pesten élő ügyvédjéhez írt. Ezekben a birtokügyeken kívül sok másról is szó esik. Az 1790-es budai országgyűlésre a gróf maga helyett Sárói Szabót küldi: „A közelítő Diétára, én is Regalis által mint Possesor hívtam - írja ügyvédjének 1790 májusában -, minthogy Hivatalomra nézve előbb nem mehetek-le, mint az Udvar és következképpen a Catalogusnak olvasásán jelen nem lehetek, szándékozom képmében Ablegatust küldeni. Különös fiduciam lévén pedig az Úrban ezen Kötelességet az Urnak ajánlani kívántam.”¹²⁹ Ezenkívül könyvbeszerzési feladatokkal is megbízta, s a jakobinus perben vállalt szerep¹³⁰ egyáltalán nem feszélyezte a kancellárt, hogy egészen ügyvédje megbetegedéséig (1803) ne hozzá forduljon különféle ügyekkel s bizalmas hangon ne értekezzen vele országos dolgokról.

Tovább szaporíthattok a jozefinista értelmiségiek névjegyzékét, akikkel az erdélyi kancellár személyes vagy levélbeli kapcsolatot tartott fenn. S ha ezek nem is voltak a jakobinus mozgalom résztvevői, legtöbbjük érintkezett Hajnóczyval vagy Kazinczyval. Példaként említhetjük Koppi Károlyt, akivel Teleki évekig levelezett az oktatásügy, a politikai élet napirenden lévő kérdéseiről. Radikális nézetei miatt Koppi is gyanú alá került, letartóztatására csak azért nem került sor, mert a házkutatásra előre figyelmeztették, s így kompromittáló iratait időben eltüntethette.¹³¹ Ugyancsak érintkezett Teleki Hajnóczy egyik leghűbb barátjával, Kovachich Márton Györggyel, a magyar történeti források első rendszeres publi-kálójával, aki szabadgondolkodó, a felvilágosodás feltétlen híve volt. Maga Martinovics vádolta 1793 tavaszán egy jelentésében azzal, hogy a Habsburgoktól való elszakadáson fáradozik.¹³² Gyaníthatóan azért is tudott a mozgalomról, mert Hajnóczy egy időben nála lakott. Tudós társaság létrehozásán is munkálkodott, s Telekivel — a fennmaradt adatok szerint — elsősorban ezen a szalonon érintkezett. Munkáit, országos könyvtár-levéltár létrehozását sürgető röpiratait megküldte az intézményteremtés iránt fogékony grófnak.¹³³

Teleki Sámuel ismeretségi körében bőven fordulnak elő szabadkőművesek. Nem csoda, hogy vannak, akik őt is a szabadkőművesek közé sorolják. Levéltári kutatásaink azonban ezt a feltevést mindeddig nem igazolták. Az 1780-as évek közzétett páholyjegyzékeiben valóban szerepel egy Teleki Sámuel, de ez nem azonos a könyvtáralapító kancellárral, hanem valószínűleg az a III. Teleki Sámuel, aki Teleki Lajos és Bethlen Kata fia volt, és Nagy Iván nemzedékrendi tábláján 1822-ben elhunyt századosként szerepel.¹³⁴ Feltevésünket igazolni látszik a Jancsó Elemér által közzétett 1788-as névsor, ahol a Teleki Sámuel név mellett már több azonosításra alkalmas információt találunk: „Teleky Sámuel gróf K. K. Rittermeister bei Nassan. ussingen [!] enirassier III. gr.”¹³⁵

¹²⁹ Teleki Sámuel Sárói Szabó Sámuelnek. Bécs, 1790. május 10. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. III/2. 161.)

¹³⁰ Sárói Szabó védte Abaffy, Kazinczy Ferenc és Miklós, Laczkovics, Fodor Gerzson és Úz Pál ügyét. Kazinczy a *Fogságom naplójában* írja, hogy ügyvédje a felségsértésre vonatkozó ősi magyar törvényekre hivatkozva akarta bizonyítani ártatlanságukat. Az ügyész ezért azzal fenyegette, hogy fejével játszik, ha így meri védeni a vádlottakat. (Benda Kálmán Iratok II. 668.)

¹³¹ Benda Kálmán Iratok III. 141.

¹³² Benda Kálmán Iratok I. 878.

¹³³ A Teleki-könyvtárban lévő iratok gyűjteménye a *Chartophilae. Miscellaneorum* című kötet ben. (Tf-1157. Ms. 160. 801-808.)

¹³⁴ Nagy Iván XI. 90.

¹³⁵ Jancsó Elemér *A XVIII. század magyar szabadkőművessége*. VII. [közlemény]. Humanitás (Testvériség) Cluj V. 3. 44-49.

Az európai eszmerendszerek századvégi hullámveréseit ismerő Teleki nem lép ki a konzervativizmus gondolköréből. Veszélyérzetét csak növelik a jakobinus perben hozott kegyetlen ítéletek. Családtagjaihoz szóló leveleiben olykor beszél is erről. 1796 decemberében leírja feleségének, hogy bátor beszédéért hogyan büntették meg az udvar egyik emberét: „Újságul írhatom, hogy B. Maidinit az öreget, heted magával a Német Guardából, valamely bátor és illetlen beszédiért el-csipték, és innét Leopoldstadba az Invalidusok közé küldik, a mint hallom. Ebből csak az a tudomány: hogy minden ember fogja-meg a száját, és ne raisonirozzon magán felyül való dolgokról.”¹³⁶ Feleségének óvatosságot tanácsol, és arra inti, hallgasson azokról a dolgokról, amelyekről tőle értesül: „Sokat haly, keveset beszély. Minden hallomáson pedig meg ne indulj, azonban fulely mindenre, és tudakozódjál a kívül-belől való dolgokról. A miket pedig én neked irok, azokat tárcsád magadban, és légy csendességben.”¹³⁷ Bethlen Zsuzsannát valóban érdeklik a bécsi hírek nem csupán férje egyéni karrierje s a család ezzel járó felemelkedése szempontjából, hanem erdélyi nagyasszony elődeihez hasonlóan az ország sorsa is szívügye. „Hála Istennek, ha az király oly kegyes az maga híveihez és hogy minden csendességgel megyén az diaetán - írja 1796 novemberében - adjon az Isten mindkét magyar hazánknak csendességet és hajtsa az Ur Isten király szívét hazánkhoz és adjon neki bölcs és jószívű tanácsosokat.”¹³⁸

¹³⁶ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Bécs, 1796. december 30. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2628.)

¹³⁷ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Bécs, 1797. március 28. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2658.)

¹³⁸ Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1796. november 25. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2908.)

Teleki Sámuel eszmerendszere

Teleki Sámuel szellemi portréjának felvázolását életművének ismeretében meg lehet kísérelni, de a végleges kép megrajzolására e sorok írója ma még nem mer vállalkozni. A keveset író tudósok sorába tartozott, tehát a kutatót nem segítik nyomtatott munkák eszmei üzenetei. Gazdag levelezése eszmerendszerének vizsgálatához támpontokat nyújt, hiszen a politikai, világnézeti kérdések jócskán beszivárogtak magánélete szférájába is, az ilyenfajta információknak azonban hátrányuk, hogy írójuk alapjában véve a pillanatnyi hatások nyomán reagál az éppen felvetődő kérdésekre. A misszilis levél csak ritkán alkalmas nézetek, meglátások végső összegezésére. Ezért talán helyesen járunk el, ha a mondandónk konklúziójára csak az életmű kvintesszenciája, a könyvtáralapítás vizsgálata után kerítünk sort. Az európai látókörű művelődéspolitikus ugyanis korának különféle nézeteit, eszmei áramlatait, tudományos eredményeit úgy reagálja le, hogy jól tájékozódva, mindenre figyelve összegyűjti ezeknek a kortárs tudományos művekben rögzített eredményeit. Így aztán a közhasználatra alapított gyűjtemény mond talán a legtöbbet tudományos felkészültségéről, a felvilágosodás eszmeiségéhez való viszonyáról.

Államtudományi tanulmányok

A hivatali megbízatások Teleki számára nemcsak pusztán címet jelentettek. Hivatástudattal készült életpályájára, s hogy az államigazgatásnak valójában milyen hozzáértő, felkészült szakembere lett, azt elsősorban a munkatársak elismerése bizonyítja. Amikor 1787-ben guberniumi tisztségéből felmentik és alkancellári megbízatást kap, az akkori gubernátor, Bruckenthal Sámuel nagy veszteségnek tartja elmenetelét. Bár kettőjük viszonya mindvégig kissé hűvös, Bruckenthal mégis úgy véli, hogy az erdélyi főkormányzók meg fogja sínyleni az egyik legfelkészültebb tanácsos távozását.¹

Levelezés, jegyzetek s a könyvtárban található korabeli szakkönyvek gyűjteménye őrzi az évtizedekig tartó rendszeres tanulmányok, felkészülés nyomát. Ezekből tudomást szerezhethünk arról is, hogyan sikerült Telekinek megismerni a monarchia jogi, politikai, gazdasági életét.

Birodalma gazdasági és politikai érdekeinek védelmében Mária Terézia már uralkodásának kezdetén valóságos tudományos rendszert dolgoztatott ki. Aki tehát államtudományi jártasságra akart szert tenni, annak elsősorban a birodalom divatos ideológusainak - Sonnenfelsnek, Martininak - a munkáit kellett tanulmányoznia. Amint azonban ilyen tárgyú jegyzetei igazolják, Teleki sokkal tágabb körből válogatja ki az őt érdeklő anyagot. *Excerpta statistico-politica* címmel összegyűjtött írásaiban² nyomon követhetjük azokat a kérdéseket, amelyek foglalkoztatták. A jegyzetanyag lényegében a 18. századi - még többnyire differenciálatlan - társadalomtudományokra terjed ki, jogtudományi, történelmi, közgazdasági kérdések mellett főleg a filozófia, neveléstan, etika körébe tartozó elmélkedéseket tartalmaz. Olvasmányaiából kijegyzeteli az érdekes részeket, és világosan látszik, hogy egy-egy kérdéshez több munkát is elolvas, s kiír a témára vonatkozó minden anyagot. Különös gonddal tisztázza a maga számára a fogalmakat. A tanulmányozott problémák összegezeként nagyobb lélegzetű elmefuttatásokat vet papírra. Részben ezek segítségével kísérelhetjük meg felvázolni politikai, ideológiai nézeteinek kialakulását.

¹ G. A. Schuller: *Sámuel von Bruckenthal*. II. München, 1967.

² Mv. Teleki kt. Tq-411/b. Ms. 354.

A fennmaradt államtudományi jegyzetanyag egy része — mint mondtunk - szakkönyvek kivonatait tartalmazza. Eredetiben olvasta a francia filozófusokat, tanulmányozta az angolból fordított politikai, közjogi műveket, ismerkedett a felvilágosodás államelméletével s a Wolff-féle „észjog”-felfogással. Hogy fogalmat alkothassunk az anyag sokféleségéről, megemlítünk néhány témát: kijegyzetelte Cristian Grave német empirista filozófusnak a politika és erkölcs kapcsolatát tárgyaló művét (*Abhandlung über die Verbindung der Moral und Politik*. Breslau, 1788). Polybiustól, a kiváló görög történetírótól a különböző kormányzási formákról és azok létrejöttéről olvas (*Historiarum libri qui supersunt*. Lipsiae, 1789). Beausaubre-nak a pénzügypolitikáról írott munkáját tanulmányozva megjegyzi, hogy szabadság ott van, ahol a nép a törvényeknek szabad akaratból veti alá magát (*Allgemeine Einleitung in die Kenntniss der Politik der Finanz*. Riga, 1773). Foglalkozik a polgári jogok, kötelezettségek és a polgári alkotmány kérdésével (Eberhard: *Über Staats- Verfassung und Verbesserung*. Berlin, 1793). Jegyzetei között szó van a társadalom eredetéről, a polgári társadalmat létrehozó okokról. Forgatja például Adam Ferguson angol filozófusnak a polgári társadalom történetével foglalkozó munkáját (*Versuch über die Geschichte der bürgerliche Gesellschaft*. Leipzig, 1768). Monboddó skót filozófustól a nyelv kialakulásáról és fejlődési folyamatáról olvas (*Von der Ursprung und Vorgange der Sprache*. Riga, 1784-85). Elmélkedik a magántulajdon kialakulásának kérdéséről, az ún. természetes és polgári szabadságról. A monarchia létrejötte és létjogosultsága ugyancsak foglalkoztatja. Payleys-től például a monarchia törvényeiről szóló részeket jegyzetel (*Grundsätze der Moral und Politik*. Leipzig, 1787). Windischgratz osztrák hadvezér francia nyelven írott munkáiból német nyelvű kivonatokat készít; különösen az a kérdés érdekli, hogy az uralkodónak jogában áll-e megváltoztatni az állam alkotmányát, ha felismeri annak hibáit (*Objections au Societes Seccrees*. Londres, 1788; *Reflexions pratiques*. s. 1., 1788). A felvilágosult abszolutizmus gyakorlati letéteményesének, II. Frigyes porosz királynak *Hinterlassene Werke* (Wien, 1789) címmel halála után megjelent munkájából azt a részt jegyzeteli ki, ahol az uralkodó trónfosztásának lehetőségéről esik szó. Érdekelte a monarchiák trónöröklési problémája is. Ezzel kapcsolatosan Gibbon, Hume-ot, Payleyst idézi. Gibbon véleményével ért egyet, aki azt tartja, hogy a trón öröklése csak abban az esetben jogos, ha az utód személyes jó tulajdonságai folytán érdemes rá, ha viszont semmilyen különleges képességgel sem rendelkezik és nincsenek érdemei, az uralkodás öröklése teljesen jogtalan. Külön foglalkozik az önkényuralom kérdésével. Hume-nak angol filozófustól az uralkodó jogaira vonatkozó elmékedéseit is kijegyzeteli (*Von der Majestaets-Rechten*). Jegyzeteket találunk a nemesség eredetének, kialakulásának problémájáról. Érdekes, hogy ehhez a témához a korabeli sajtóban megjelent tanulmányokat is felhasználja (Götting. *Histor. Magazin*. I. Bánd). Gibbon *Geschichte des Verfalls und Untergangs des Römischen Reichs* (Wien, 1790—92) című munkáját is olvassa. Ebben a szerző a kereszténység létrejöttét tárgyalva elismeri a gondviselés szerepét, de a keresztény egyház győzelmét a pogány világ felett emberi okokra vezeti vissza.

Külföldi tanulmányai idején folytatott jogi, politikai, gazdasági stúdiumai³ és a későbbi folyamatos tájékozódást, tanulást jelző államtudományi jegyzetei alapján joggal állíthatjuk, hogy Teleki tudatosan készült hivatalai, tisztségei betöltésére. Ugyanakkor ilyen irányú tájékozottsága segítségére lesz majd abban, hogy könyvtárába a politika, jog, államtudomány legfontosabb munkáit helyezze el.

³ Az *Excerpta Juridica* című kéziratos kötet őrzi a professzorok előadásain készült jegyzeteket és a hozzá olvasott anyag kivonatait. (Mv. Teleki kt.Tq-411. Ms. 299.)

Nézetei a felvilágosodásról

A jegyzetek mai olvasója különös érdeklődéssel időz el azoknál a lapoknál, melyeken a gróf a felvilágosodás fogalmának tisztázásával gyürkőzik. Egyik jegyzetének már a készítési módja is az önállóságra törekvést bizonyítja. A maga gondolatait önti formába. Két hasábra osztja a papirost és a jobb oldalon üresen hagyott részbe később írja be a kiegészítéseket, javításokat. Sok helyen idézetekkel támasztja alá meditációit. Ezek segítségével sikerült hozzátvetőlegesen megállapítani a kézirat keletkezési idejét. Minthogy a felhasznált művek egy része 1790 után látott napvilágot, minden kétséget kizáróan a nyolcszázas évek elején vethette papírra. A német nyelvű szöveg laza szerkesztése, néhol pontatlan megfogalmazásai azt sejtetik, hogy csak személyes használatra, emlékeztetőül készült.

Számunkra mindenesetre maguk a tárgyalt kérdések érdekesek, hiszen Teleki többkevesebb részletességgel kitér a felvilágosodás korának jó néhány vitatott témájára, mindarra, amivel neves elődei és kortársai Montesquieu-től Herderig foglalkoztak.

Az első részben általában beszél az *emberiség felvilágosításáról*, arról, hogy miként törekednek az emberek a haladás, a „fény” felé. Mindenki, függetlenül társadalmi hovatartozásától, lelki, szellemi világosságra vágyik. Ennek a gondolatnak kiegészítéseként leszögezi, hogy az emberiség felvilágosításának elengedhetetlen eszköze a *nemzeti nyelv művelése*, tökéletesítése. Herder *Briefe zur Beförderung der Humanität* (Riga 1793) című munkájából idézi, hogy egy nemzet elsősorban saját nyelvén művelődhet. Az a nemzet, amely lenézi anyanyelvét, az előrehaladás, a tehetségek gyilkosa. A haza hangja csak úgy hallatszik mindenüvé, ha a nép nyelvén szól. Ismerve az adott korszak eseményeit, II József nyelvredeleteinek célját és eredményét, azt, hogy a monarchia népei a tudományos és hivatali életben csak a latin és német nyelvvel érvényesülhettek, s hogy pontosan ebben az időszakban válik a nyelvkérdés a nemzeti program alapjává, sokatmondónak tartjuk Herder sorainak idézését. Önkéntelenül feltesszük a kérdést: vajon Teleki ismerte-e a két évvel korábban leírt híreshírhedt mondatot a magyar nyelv végleges eltűnéséről,⁴ s ha ismerte, tudta-e, hogy ezzel az 1793-ban papírra vetett gondolattal Herder bizonyos fokig korrigálni akarta korábbi álláspontját?⁵ Minden bizonnyal ez a korrekció egyfajta reagálás lehetett az éppen akkor felhangosuló rendi törekvések nyelvi vonatkozásaira. S hogy Herder véleménye megegyezett Teleki nézeteivel, azt egy már korábban idézett leveléből is láthattuk. Friedrich Mieg heidelbergi tudósnaak még 1776-ban kifejti azt a véleményét, miszerint hazája elmaradottsága többek között annak tulajdonítható, hogy az erdélyi tudósok nem írhatnak anyanyelvükön, mivel ez a nyelv az országon kívül nem ismert. Teleki természetesen szembetalálja magát a korszak nyelvi problémáival kettős vonatkozásban. Először is a latin és nemzeti nyelvek alternatívájával. Ez még a francia enciklopédisták számára sem volt egyértelműen megválaszolható feladvány. Mert hát mi lesz, ha a tudományokban előljáró nemzetek elkezdenek a latin helyett anyanyelvükön írni? Hét-nyolc nyelvet kell megtanulni mindenkinek, ha a tudományok eredményeire kíváncsi? D'Alembert az Enciklopédia *Discours préliminaire-jében* fejti ki ilyen irányú aggodalmait.⁶ Világos, hogy mennyivel aggasztóbb a magyarul beszélők helyzete. Mégis érzi Teleki, haladó szellemű kortársaival együtt, mennyire fontos a tudományok anyanyelvű művelésének programja. A monarchia területén felmerülő másik dilemma: a német és az anyanyelv használata. Bármennyire is világos számára az anyanyelv

⁴ Herder, Johann Gottfried: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. 4. Th. Riga-Leipzig, 1791. 20. (Ez a munka szerepel a könyvtár katalógusának 1800-ban megjelent második kötetében, de lehet, hogy már jóval előbb Teleki birtokában volt.)

⁵ Kosáry Domokos 1980. 295

⁶ F. Csanak Dóra 1983.245.

művelésének fontossága, tudja, a német nyelv használata még sokáig „divatban” lesz. Ezért követeli gyermekeitől is, hogy szorgalmasan tanulják. Kisebbik fia, Ferenc huszonegy esztendőskorában, 1808-ban országjáró útjáról, Komáromból küld levelet Bécsbe s érdekes véleményt mond az anyanyelvüket nem használó parlagi nemesekről:

„...még egy szomorú observationat kell Ngnak meg írnom, azt tudniillik hogy nints többé az igaz magyar Spiritus ezen a vidéken. Nem hiheti Ngod hogy el fajultak az előbb valók s nemesek, olyan erköltstelen beszédek, bolond princípiumokat, és minden Logica ellen való ítéleteket hallani, hogy egészen meg ijed az ember. Sok olyan van a ki alig tud valamit németül, még se beszéli magyarul azt tartván hogy tsak abba áll a Cultura, más részről pedig szidja a németeket s virtusait nem követi.”⁷ Teleki Sámuel már hivatalánál fogva is részese a 90-es évektől kibontakozó küzdelemnek, mely a magyar nyelv hivatalbéli elfogadtatását tűzte ki célul. 1791-ben tagja lesz annak a bizottságnak, amelyre a magyar nyelv használatát szabályozó törvény elkészítését bízák.⁸ De a magyar nyelv ügye még két évtized múlva is a megoldatlan kérdések közé tartozik. 1814-ben például Ferenc császár elrendeli, hogy a magyar oktatásügy egy bécsi bizottság ellenőrzése alá kerüljön. Ismert Teleki Sámuel kancellár és gr. Erdődi József bizottsági tagok heroikus küzdelme a rendelkezés ellen, míg végül annyit sikerül kieszközölniük, hogy külön magyar és külön bécsi tanulmányi bizottságot állítsanak fel.⁹

Teleki Sámuel államtudományi, filozófiai, politikai jegyzetei bőven érintik az *egyenlőség* problémáját is. Véleménye szerint minden embernek - a királytól kezdve az ország legkisebb lakosáig — joga kell hogy legyen szellemi képességeinek fejlesztésére. Feltűnő, hogy az ízig-vérig arisztokrata politikus, aki feltéve óvja kiváltságait, egyáltalán szóba hozza a társadalmi rétegek egyenlőségét. Tudnunk kell viszont, hogy pusztán a kultúra s a szellem felvilágosultsága terén hangoztatja a teljes egyenjogúságot. Az egész nemzet kulturális felemelkedését viszont annyira fontosnak tartja, hogy világosan leszögezi: ezen áll egy állam felemelkedése vagy bukása, és elkerülhetetlen annak a népnek a megsemmisülése, amelyik a többi felvilágosodott néppel nem tud lépést tartani.

Jegyzeteiben korának jellegzetes kompromisszumos megoldásával próbálja összebékíteni a vallást, az istenhitet a tudományok művelésének szükségességével. Vallás, természettudomány, gazdaságtan, földművelés, kereskedelem és „hasznos művészetek” ismerete egyaránt szükséges a felvilágosult nép számára. Ezek együttesen művelik a szellemet és a szívet, buzdítják az ifjúságot és nevelik a kötelességtudó, hűséges állampolgárt. Despotá-nak, önkényeskedőnek tartja az olyan államfőt, aki országát, népét saját tulajdonának tekinti, s alattvalóit sötétségben tartja. Az ilyen rosszul cselekszik, mert nem veszi tudomásul, hogy minél felvilágosultabb egy nép, annál inkább értékeli a polgári szabadság előnyeit. Ezek az alattvalók önként vetik magukat a fejedelem uralma alá, mert jobbnak tartják ezt, mint a társadalmon kívüli állapotot. Mintha a Rousseau-féle polgári szabadságfogalom eszménye csendülne ki ezekből a gondolatokból. Az viszont biztos, hogy nem értett egyet Rousseau-nak a tudományok veszedelmes voltáról vallott nézeteivel, ha egyáltalán ismerte ezeket.

A jegyzetek visszatérő gondolata, hogy polgári szabadság ott van, ahol az emberek a maguk alkotta törvényeknek engedelmeskednek. Eszményképe az alkotmányos, felvilágosult monarchia, mely biztosítja a polgári szabadságjogokat. Erről a témáról írva Mőntes-quieu *L'Esprit des Lois*-jából idéz. Tovább pedig Luederre, Baconra hivatkozva leszögezi, hogy az uralkodó, aki sötétségben tartott alattvalókkal akarja fenntartani hatalmát, saját sírját ássa

⁷ Teleki Ferenc Teleki Sámuelnek. Komárom, 1808. május 21. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. III/I. 1458.)

⁸ *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. 1790-1848.* Szerkesztette Szekfü Gyula. Budapest, 1926. 60.

⁹ *Lm.* 90.

meg. A köznép felvilágosítása nemcsak hogy nem káros, hanem éppen a tudományok ismerete segíti elő a törvények, az alkotmány megértését és tiszteletben tartását. Megismétli Bacon klasszikussá vált kérdését: Vajon a látó ember nem halad-e biztosabban, mint a botjára támaszkodó vak? A kor divatos valláserkölcsei nézetei ezek, hiszen maguk az erdélyi wolfffiánusok is azt vallják, hogy a tudás, a „ratio” a jó forrása, míg a bűn oka a tudatlanság.

Az európai felvilágosodás általános célkitűzésének megfelelően hangoztatja a nevelés és a természettudományos oktatás szükségességét. Hangsúlyozza a „célszerű” oktatás fontosságát is. Mindent a hasznosság szempontjából kell vizsgálni, hogy a hasznavehetetlen, fölösleges dolgokat kiküszöböljék az oktatásból. A monarchia polgárait tehát elsősorban a nélkülözhetetlen, fontos dolgokra kell oktatni, másodsor pedig lényeges, hogy pontosan és jól sajátítsák el a tudnivalókat. Az állam célja a felvilágosult állampolgárok képzése, akik mindenfajta szolgálatra alkalmasak és állampolgári kötelezettségeiket a legmagasabb kívánnaknak megfelelően teljesítik.

A természettudományos oktatás, az állampolgárok felvilágosult, sokoldalú nevelése, a műveltség terjesztése unos-untalan visszatérő témái a jegyzeteknek. Kelet-Közép-Európa feudális világában a felvilágosodásnak ezekre a szerényebb célkitűzéseire esik a hangsúly. A nyugat-európai felvilágosodás sokszor egészen radikális politikai programja nálunk a „ráció jegyében fogant művelődési akciókra” szűkül le.¹⁰ Amiket Teleki a felvilágosodás fegyvertárából magáévá tett, inkább a mérsékelt, esztétikumba hajló célkitűzések. Társadalombírálatának, elégedetlenkedéseinek is ezek szabnak határt.

Olykor egészen éles hangú bírálatát, „retorikus” elégedetlenségét elsősorban az ország kulturális, tudományos elmaradottsága váltja ki. Ezek okait, orvoslását kutatja. Fiatalon papírra vetett írásaiban, leveleiben elkeseredetten bírálja az uralkodó vallást, a Habsburgház protestánsokat elnyomó politikáját. Ebben látja a hátramaradás fő okát is. Későbbi írásai egyfajta változást tükröznek, nem a szemléletmód átalakulását, hanem inkább a hangnem megváltozását jelzik. A császári udvar közvetlen közelében élve a 90-es évektől -anélkül, hogy megszűnne szűkebb pátriája elmaradottságán töprengeni - elsősorban a változtatás módjait keresi, erre próbál megoldást találni. Ideológiai tárgyú jegyzetei különösen azért becsesek, mert fokról fokra jelzik útkeresésének szakaszait. Ahogy Európában a felvilágosodás nagy sodrású áramlata egységesnek egyáltalán nem mondható, hiszen történeti jelenségként egyszerre több és kevesebb is volt, mint a polgári forradalmak nyitánya, ugyanúgy tapogatózva kereső-kutató követői is társadalmi kötöttségeik, földrajzi meghatározottságuk miatt nem egyformán válogatnak eszmetárából. A 18. század nem egyszerűen és egyértelműen a „világosság százada” vagy a „ráció kora”, hanem a racionális, kritikai megközelítésnek az időszaka, mely minőségileg újat jelentett akkor is, ha a régi mentalitást nem győzhette le.¹¹ Teleki eszmerendszerét is ez az ellentmondásosság jellemzi.

Latin nyelvű könyvtárkatalógusa első kötetének előszavában ismételten összefoglalja a művelődés fontosságáról vallott nézeteit. Anélkül, hogy kitérne az ország kulturális helyzetének bírálatára, állást foglal a tudományok művelésének szükségessége mellett. Közvetlenül a jakobinus mozgalom vérbe fojtása után, a ferenci reakció idején az óvatos Teleki pontosan tudja, hogy miről szólhat nyíltan. Hiszen sokak szerint pontosan a könyvekből olvasott felvilágosult eszmék vezettek a kor veszélyes fordulataihoz. Azt azonban szükségesnek tartja elmondani, hogy a társadalmi bajok, felforgató törekvések, népi mozgalmak okait nem a könyvekben kell keresni. „Hiszen bölcs, tapasztalt és megfontolt férfiak már eléggé hangoztatták, hogy a hasznos tudományok műveléséből még sohasem származott és nem is származhatott az a sok baj, mely most a mi kórunkat gyötri. Inkább abból eredtek a bajok, ha

¹⁰ Benkő Samu 1971.72

¹¹ Kosáry Domokos 1980. 253.

a tudományokat nem művelték, vagy egyes emberek hibájából nem alkalmazták helyesen őket.”¹²

Véleménye szerint a tudományok virágzása csak „szelídíti az elméket, az emberek felfogását emberségesebbé teszi, az országok vagyonát gyarapítja, a kereskedelmet előmozdítja”¹³. Csak a szabad emberhez méltó szellemi foglalkozások táplálják az elmét. Hivatkozik a görögökre és a rómaiakra, akik a műveltség minden ágában fölülmúlták koruk népeit: „nemcsak hogy szellemüknek számtalan írott emléket közkinccsé tettek, de gazdag könyvtárakat is létesítettek.”¹⁴ A történelemből vett példák után hangsúlyozza, hogy korának legvirágzóbb nemzetei is a műveltséget s az emberi erényeket a múzsák ezen szentélyeiben táplálják. Mert a könyvek olvasása folytán eloszlik a tudatlanság, s az egyéni, valamint a közösséget illető szellemi és anyagi javak mindenkinek hasznára válnak. Hangoztatja, hogy az államügyek intézésére hivatott férfiaknak is meg kell ismerniük az emberi műveltség maradandó értékeit, emlékeit. Körültekintő megfogalmazásban - néhol a sorok között - fejt ki nézeteit a világosság terjesztéséről. A tudományok művelését, hasznos könyvek olvasását ajánlja mindenki számára. Nem utal nyíltan a köznép felvilágosítására, de mondanivalóját mégiscsak egy közhasználatra szánt könyvtár nyomtatott katalógusában - azaz minden írástudó számára hozzáférhető helyen - fejt ki. Nem beszél itt - mint egykor leveleiben - az országban uralkodó sötétségről, de a maga módján cselekszik a világosság terjesztése érdekében. A nyomtatásra szánt előszó hangja tehát észrevehetően mérsékelt, pedig magánlevélben Teleki még évek múlva is azon kesereg, hogy a sötét elmék miként akadályozzák meg a világosság terjesztését. 1804-ben például Német László Lászlónak, aki Domokos fia *Hazai utazásait* fordította, így ír: „A Hazai utazások fordításának ajánló levelét köszönettel fogadom az »Aufklärung«-nak kihagyásával, minthogy ez a szó most némely fülekben nem jól hangzik (Oh barátom, mire jutottunk!)”¹⁵

A felvilágosult abszolutizmus bővületében

A hosszú életű kancellár nézetei kétségtelenül sokban megegyeznek a felvilágosult monarchia népszerű tanaival, melyeknek hirdetői a korabeli francia államelmélet tételeit idomították a monarchia testéhez. Ő is elfogadja a Habsburg-monarchia teoretikusaitól közvetített nézetet, miszerint a „társadalmi szerződés”-sel a nép minden jogát az uralkodónak adta át. Martini és Sonnenfels gondolkodásának sarktétele: az uralkodó korlátlan hatalommal uralkodhat alattvalói felett, minthogy ezek rá vannak szorulva, hogy életüket aprólékos szabályok irányítsák bölcsőtől a koporsóig.¹⁶ Az erdélyi gróf négy császár alatt szolgálta azt az államapparátust, melynek elsőrendű feladata - a kor divatos eszméi szerint - az alattvalók életének rendszabályozása, korlátok közé szorítása volt. A felvilágosult abszolutizmus híveként - sok kortársához hasonlóan - lényegében nem a feudális társadalmi és állami rend ellenében tevékenykedett, hanem csak legszembetűnőbb hibái kiküszöbölését vette célba.¹⁷

¹² „Viri quippe prudentes rerum periti et moderati satis iam docuere a bonarum litterarum cultu ac doctrina nec profecta esse nec proficisci posse mala, quibus aetas nostra laborat, nisi forte quatenus literae aut non satis multum aut, aliis hominum rerumque vitiis non recte excultae fuerunt.” *Praefatio Bibliothecae Samuelis S. R. I. Com. Teleki de Szék. Pars Prima...* Viennae, 1796. XV.

¹³ „... literis florentibus et recte cultis mitescere ingenia atque animos ad humanitatem informari, morum asperitatem emolliri, opes civitatum augeri, rerumque commercia provehi...” (Uo. XVI.)

¹⁴ „... certissimis historiarum monumentis confirmatur antiquitus Graecos et Romanos, rerum dominos, omni elegantiae culturaeque genere cunctas sui aevi nationes antecessisse eosdemque non modo plurima ingenii monumenta scriptis consignata in vulgus edidisse, verum etiam copiosis in omni genere voluminibus refertas adornavisse bibliothecas...” (Uo. XX-XXI.)

¹⁵ Német László Kazinczy Ferencnek. Győr, 1804. február 10. = KFL. III. 155

¹⁶ Benda Kálmán: *A jozefinizmus és jakobinusság a Habsburg-monarchiában*. 392.

¹⁷ Kosáry Domokos 1980.272.

Ma már világos, hogy az elmaradottabb európai államok speciális kísérlete volt ez, melynek végső célja, hogy ezek az országok is felzárkózzanak valamiképpen a fejlettebbekhez. Vágyalmuk az állam korszerűsítése, de a feudális állam mindenhatóságának fenntartása mellett, felülről kezdeményezett, hatalmi úton végrehajtott korrekciókkal. Teljes alávetettséget várt el az állam minden alattvalójától, de elsősorban a hivatalnokaitól.¹⁸ Különösen érvényes volt ez a Habsburg-ház legfőbb erdélyi támaszaira, II. József rendszerének erdélyi arisztokrata kormányzati kulcsembereire, akik szolgálatuk teljes ideje alatt igyekeztek menteni a jozefinizmus fenntartható pozitívumait.¹⁹ A felvilágosult abszolutizmus szolgálata „általában több volt, mint valami kegyvadász aulikusság”.²⁰ Teleki Sámuel is egyetért az abszolút monarchia gazdasági-politikai intézkedéseivel addig a pontig, amíg azok osztályának rendi kiváltságait nem sértik. Üdvözi a jozefinista művelődéspolitikai reformjait, például a nevelés korszerűsítését célzó intézkedéseket. Teszi ezt akkor, amikor úgy látja, az új intézkedések a katolikus klérus egyeduralmának korlátozását célozzák, abban a pillanatban azonban, mielőtt rájön, hogy az oktatás szorgalmazása, a cenzúrát szabályozó intézkedések. Bécs centralizációs törekvéseit szolgálják, azonnal aggodalmaskodni kezd az erdélyi protestánsok önállóságáért. S hogy osztálya kiváltságait milyen féltékenységgel óvja II. József reformjaival szemben, világosan kifejezik kétségbeesett sorai, melyeket 1783-ban a nemesség megadóztatásának hírére írt a császár tanácsadójának, Godofred van Swieten bárónak: „Ki nem fejezhetem azt a fájdalmat, mely szívemet áthatja, és a kétségbeesést, melybe ősi jogaink és legszentebb kiváltságaink elvesztése taszított bennünket. Annál inkább gyötrődünk, mert ez a vagyonváltság - bár kedves egynéhány honfitársunk szemléletének - alapjában tönkreteszi a magyar nemesség legkitűnőbb családjait [...] Kérem az Istenre, hitére, támogasson bennünket.”²¹

Köztudottak II. József reformszándékai a jobbágykérdésben, az úrbérrendezés ügyében és ismeretese az ismétlődő elakadások is, de Telekit és erdélyi főrangú társait még az a kevés is elrettenti, amit a kalapos királynak sikerült gyakorlatba átültetni. Mennyivel inkább megijed az 1784-es események hírei hallatán. Nem sokkal a Horea-felkelés vérbe fojtása előtt Teleki Józsefnek küldött levelében azt írja Szebenből: „Zenebonára alkalmatosságot az adott, hogy a faluk tumultariae fegyver alá conscribáltattak.”²²

Véleménye szerint az Erdélyben állomásozó katonaság kevés a rend helyreállítására. Nem is tekinthetett másképpen, mint borzadályal a Hunyad, Zaránd és Fehér megyében zajló eseményekre, amikor saját birtokairól is a legveszedelmesebb hírek érkeznek. Költő László, Fejér megyei birtokainak intézője például 1784 novemberében a végső elkeseredés hangján panaszkodik urának az Orbó környékén történekről. A megrettent intéző által festett kép két szempontból is érdekes. Egyrészt elmondja, hogy az általa sommásan „tolvajoknak” bélyegzett lázadók hogyan vesznek elégtételt a környék nemesein, másrészt minden sorából kicsendül a nemesség rémülete. Költő szerint nemcsak ezeknek a „minden szörnyűségre képes fosztogatóknak” a bosszújától kell félni, hanem attól is, hogy a többi uradalom jobbágjai is kedvet kapnak, s a tűz máshova is áterjed. Példa már van is, írja levelében: „...az orboi Telekianni Jobbágyoktól inkább féltem az Udvar és az én életemet; mivel az

¹⁸ Gonda-Niederhauser 1977. 135.

¹⁹ *Erdély története*. II. Budapest 1986. 1058.

²⁰ Kosáry Domokos 1980. 298.

²¹ „Je ne saurois pas Vous exprimer la douleur qui nous perce le coeur, et la Consternation ou nous jette la perte de nos anciens droits et de nos privileges les plus sacrés. Nous en sommes d'autant plus affligés, que ce revers de fortune en favorisant les vues de quelques-uns de nos Compatriotes, ruine les plus illustres familles de la Noblesse Hongroise de fond en comble [...] Appuyez nous donc, je vous prie au nom de Dieu, de Votre Zèle...” Teleki Sámuel Godofred van Swietennek. Hermannstadt, 1783. december 22. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

²² Teleki Sámuel Teleki Józsefnek. Szeben, 1784. december 18. Közli Iványi Béla: *A római szentbirodalmi széki gróf Teleki család gyömrői levéltára*. Szeged. 1937. 387-388.

múlt Szombaton is rám akartak rohanni [és] rám tett Tolvaj kiáltás között szaladtam el.” A megfélemlített intéző ugyanakkor elégtétellel számol be arról, hogy a „sok Tolvajt szüntelen rakják a' Tömlöcbe [és] ottan sokanis haltak meg”, viszont szeretné, ha ítélkeznének is felettük, mert ha sokáig késik a leszámolás, a „gonosz naponként nevededik és miis és javaink is el vesznek”. Mint tudjuk, a „leszámolás ideje” nem váratott sokat magára. 1785. március 2-án kelt levelében Teleki beszámol feleségének arról, hogy Déván szemtanúként jelen volt Closca levágott fejének körülmutogatásánál. A „jogosnak” vélt büntetés mintha nem töltené el borzadályal az egyébként humánus főurat.²³ Végül még hadd idézzük Költő László előbbi levelének kétségbeesett félelemről tanúskodó befejezését: „...nagy félelemben élet és halál között for-gunk; mát ha értük, holnapot érjük, nem tudjuk. Igen nagy az Úr Istennek reánk bocsátott ostora; ha eő Felsége könyörül rajtunk és el venni rollunk nagy irgalmasságát mutatná hozzánk; az lenne erős Bástyánk; különben életünk és minden javunk praedára mégyen. Ha szerencsétlen halálra jutok, holtom után emlékezzék meg Ngod rollam és tselekedjék irgal-masságot velem és mellettem szükösködő vér Atyámfiairól.”²⁴

Az 1784-es események után Teleki minden eszközt felhasznál arra, hogy birtokain helyreálljon a rend. Még abban az évben Jankovics Antal királyi biztos elaborátumot dolgoz ki a rendfenntartás módosatairól. Többek között javasolja a passzusrendszer életbe léptetését, bírák és esküdtek felfegyverzését az esetleges mozgolódások lecsendesítésére. Teleki első között jelenti, hogy Bihar vármegyében sikerrel életbe léptették a királyi biztos javaslatait.²⁵ De arra is gondol, hogy a parasztok helyzetén valamiképpen javítani kellene. 1787-ben például mint a nagyváradi kerület biztosa az állattenyésztés fellendítésén gondolkodik, ezáltal szeretné több jövedelemhez juttatni a kerületéhez tartozó falvak lakosait. Intézkedik, hogy a magánosok ne tartsanak pásztort, csak a község, hogy az állatállomány minőségének feljavítása érdekében a hatóságok szorgalmazza a finom gyapjas páduai juh fajta tenyésztését stb.²⁶

Az 1816-17-es inség idején is foglalkoztatja a kancellárt a nép helyzete. Jósika Jánosnak azt írja Bécsből, hogy a parasztok hamuval készült korpakenyeret esznek s a földesurak nem támogatják őket.²⁷ Töpreng a segítségnyújtás lehetőségein is. Javasolja, engedjék el a parasztok adósságait. Mint láttuk, azt is elrendeli, hogy birtokain semmi termést ne adjanak el, hanem osszák szét a jobbágyok között. Természetesen az ilyenszerű szórványos intézkedések nem oldották meg a korszak égető kérdéseit. Maga Teleki is csak a „köznép csendesége érdekében intézkedik”,²⁸

A kiváltságait féltő erdélyi főnemességnek nem lehetett ínyére a jozefinizmus bár nem sok sikerrel járó, de mégiscsak politikai megoldásokat kereső gyakorlata. Ezzel magyaráz

zuk Teleki védekező magatartását is a felvilágosult abszolutizmus némely (főleg szociális vonatkozású) intézkedésével szemben.

²³ Vö. Biás István: *A Hóra-lázadás történetéhez*. Gróf Teleki Sámuel erdélyi udvari kancellár nejének, Iktári Bethlen Zsuzsannának. Déva 2-a Mártii 1785 estve 7 óra. (EM. XXXVIII/1911. 1.194.)

²⁴ Költő László Teleki Sámuelnek. Magyarorbó, 1784. november 17. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. III/I. 1387.)

²⁵ Marczali Henrik III. 234-235.

²⁶ Marczali Henrik II. 237.

²⁷ Teleki Sámuel Jósika Jánosnak. Bécs, 1817. május. (Gyulafehérvári Állami Levéltár)

²⁸ Teleki Sámuel Jósika Jánosnak. Bécs, 1817. július 30. (Gyulafehérvári Állami Levéltár)

Janus Pannonius műveinek sajtó alá rendezése

Az előkészítés

A humanista latin poézis kiváló magyar képviselője, Janus Pannonius élete és műve iránti érdeklődés több évszázados múltra tekint vissza. „Jeles tudós ember vala ez a Pannonius János - írta róla Heltai Gáspár -, kinek mása ő előtte nem volt Magyarországba, kiváltképpen az versek szörzésbe.”¹ A magyar filológia egyik első lépésének tekinthetjük, hogy a költő halála után Mátyás királykivánságára kancellárja, Váradi Péter kalocsai érsek hozzákezd műveinek összeválogatásához. Minthogy Janus Pannonius részt vett egy Mátyás ellen szervezett összeesküvésben, elvesztette királya kegyét. Ennek ellenére a sértett uralkodó a költő iránti megbecsülés bizonyságaként elrendeli epigrammáinak lemásoltatását könyvtára számára. Ennek az első válogatásnak nyoma veszett,² de néhány Corvinakönyvtári vagy más gyűjteményből származó másolatban fennmaradt Janus-írás alapjául szolgálhatott a Jagelló-korszakban szinte egymást érő kiadványoknak. Kultusza, mely eleinte inkább csak kisebb egyházi értelmiségi körben él, valójában a 16. század első évtizedeiben válik egy lassan szélesedő humanista réteg közügyévé.³ A külföldi egyetemeken tanuló diákok a magyar humanista literatúra bizonyosságaként propagálják a költő műveit. Buzgól-kodásukkal magyarázható, hogy az életmű tekintélyes része a Jagelló-korban lát napvilágot. 1512-1523 között mintegy nyolc Janus-kiadás jelent meg.⁴ Panegiricusainak, elégiáinak legnagyobb részét kiadják, s csak epigrammáinak jutott mostohább sors osztályrészlül, többszáz Janus-epigrammából csupán 60 került nyilvánosságra a 16. század folyamán. Amellyel

A reformáció és ellenreformáció természetesen elhallgatja a kételkedő, a vallás dolgában közömbös Janust. Szinte másfélszáz évnek kell eltelnie, hogy a felvilágosodás százada újra eszmeközelségbe hozza a humanista örökségét.

Janus Pannonius latin nyelvű életművének híre kelt a nagyvilágban is, úgyannyira, hogy Petőfiig ő a leginkább ismert és elismert magyar poéta.⁵ Ugyanakkor a magyar irodalomtörténet ritkán hivatkozik rá, s latin nyelvű költészete - fordításban - sokára kerül az élő hagyományba.

A Teleki Sámuel gondozásában megjelenő kétkötetes Janus Pannonius-kiadás⁶ is első-

¹ Heltai Gáspár: *Chronica az magyarocnac dolgairól*. Colosváratt, 1575. 143.

² A neves Janus Pannonius = szakértő, Gerézdi Rábán feltevése szerint az epigrammagyűjtemény, mellyel Pesti Gábor megajándékozta Johannes Alexander Brassicanus nevű bécsi kéziratgyűjtőt, nem más, mint a Váradi Péter-féle kézirat Janus-válogatás. (L. Gerézdi Rábán: *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*. Tanulmányok. Budapest, 1968. 64-66.)

³ Gerézdi Rábán: *Egy költői hirnév története. A Janus-hagyomány sorsa a Jagelló-korban*. = I. m. 50.

⁴ I. m. 51.

⁵ *A magyar irodalom története*. I. Budapest, 1964. 246.

⁶ *Jani Pannonii Poëtarum sui Seculi facile Principis*. In Hungária. *Quinque Ecclesiarum olim Antistitis Poëmata. Quae uspiam reperiri potuerunt omnia. Ad Manu scriptum Codicem Regium Corvinianum exacta, recognita, et cum omnibus quae adhuc prodierunt editionibus diligenter collata, plurimisque Epigrammatis e praedicto MS. nunc primum depromtis aucta, et emendata. Pars Prima*. Traiecti ad Rhenum, apud Barthol. Wild, 1784.

Jani Pannonii Opusculorum Pars altera, in qua exhibentur. Pauca quaedam a Plutarcho et Demosthene in Latiniim eodem interprete translata; nec non orationes ejus et epistolae quae reperiri potuerunt omnes; quibus Appendicis 1000 subjugatur auctoris vitae a variis consignatae, una cum dedicationibus, praefationibus, testimoniis et elogiis doctorum de Janó Pannonio virorum; ac denique varietates lectionum e manu scripto libro et diversis

sorban a klasszika-literatúra számára érdekes. Jelentősége mindenekelőtt abban áll, hogy az évszázadok folyamán született különböző latin nyelvű kiadások hibáit kijavítva, az eljövendő korok kutatásainak egy purizált kritikai szöveget s egy, az előbbieknél jóval teljesebb válogatást eredményezett. Telekinek a kiadást megelőző, évekig tartó klasszika-filológiai tevékenységéről az irodalomtörténet többnyire lexikoni szűkszavúsággal emlékezik meg. A Hollandiában megjelent kritikai kiadást a humanista költő életművét tárgyaló filológusok minden esetben megemlítik, s napjainkig egyik leghitelesebb kiadásként tartják számon, viszont munkáikból vajmi keveset tudhatunk meg létrejöttéről, Teleki filológiai teljesítményéről. A Telekivel foglalkozó munkák sem mondanak többet annál a pár soros híradásnál, mellyel Bod Péter *Magyar Athenasában* már 1766-ban jelzi a hollandiai kiadás megjelenését.⁷

Önkéntelenül vetődik fel a kérdés, miért kezdett Teleki Sámuel évekig tartó klasszika-filológiai búvárkodáshoz, s vajon a felvilágosodás korának a humanista örökség iránti általános érdeklődésén túlmenően valami más is ösztönözte-e az életmű tanulmányozására?

Szölvünk róla, hogy külföldi tanulmányútja idején közeli kapcsolatba került Petrus Wesselinggel, a neves holland történelem-filológia professzorral, s az útinapló tanúsága szerint hosszabb időn át asszisztált szövegkiadási tevékenységénél. A mester hívta fel erdélyi tanítványa figyelmét Janus Pannonius addigi kiadásainak hibáira, az ő tanácsára kezdi tanulmányozni a nagy humanista költő hagyatékát. A fellelhető kiadások vizsgálata azonban még nem lett volna elegendő a hibák kiküszöbölésére, ha Teleki egy szerencsés véletlen folytán nem jut hozzá egy öskézirathoz, mely aztán biztos alapja lehetett a szövegösszehasonlítás hosszadalmas munkájának. A tanulmányútról hazatérőben alkalmá nyílik megismerni a bécsi császári könyvtár tudós igazgatóját, Kollár Ádám Ferencet (1718-1783), aki figyelmét egy Mátyás könyvtárából származó kézira trá irányítja. Útinaplójában 1763 júliusában jegyzi fel: „Kollár közölte velem, a Császári Könyvtárban a Mátyás-korabeli Janus Pannonius műveinek egy kézírata található, jelenleg éppen költeményeinek teljes kiadásán dolgozom.”⁸ Hogy aztán mennyire nélkülözhetetlen segédeszköze lesz ez a kézirat az új kiadás előkészítésének, azt Telekinek az első kötet latin nyelvű előszavában írott hálás szavai bizonyítják: „Ami a kézírásos kódexet illeti, ahhoz Kollariusnak, a Császári Könyvtár főkönyvtárosának jóvoltából jutottam hozzá, akinek nevét a művelt nemzetek körében mindenütt ismerik páratlan tudását bizonyító műveiről, segítőkészsége pedig olyan mértékű, mintha a természet különleges kegye embertársainak támogatására és az irodalom ügyének előmozdítására teremtette volna.”⁹

editionibus excerptae. Traiecti ad Rhenum, apud Barthol. Wild. 1784.

⁷ „Elmájére vette amaz nagy híru Litteratornak, Wesseling Péternek, akkor az Ultrajektumi fényes Akadémiának ditsőséges Professorának tanásából, hogy az Janus Pannonius írásait ujjabban szedné rendbe és botsátaná Világra. Valamit azért a' Hollandiai és Frantzia országi Bibliotékákban; úgy szintén Olasz országban találhatóott nyomtatásban és írásban, hasonlóképen a' Bétsi igen nevezetes Könyves házban, maga vagy jó-akaroí által azokat egybe szedte erre a' tzelra szűkséges megválasztással. Hátra vagyon már, hogy légyen tsendessége és elegendő ideje, hogy botsáthassa Világra...” Bod Péter 1766. 290.

⁸ „II [Kollár] m'a communiqué de la Bibliothèque Impériale un Manuscript des oeuvres de Jean Pannonien du temps de Mathias Corvinus, sur lequel je travaille a présent pour rendre complet ses Poemes.” *Kézírásos útinapló* II. 103.

⁹ „Ac primum quidem quod ad Codicem manu exaratum attinet, ejus copiam nobis fecit Doctissimus a. Fr. Kollarius Caesarianae Bibliothecae primarius Custos, atque Praefectus, eruditissimis ingenii monumentis in vulgus editis, fatis ubique terrarum gentiumque cultiorum notus, humanitate vére praeditus tanta, ut proprio quodam naturae munere factus ad stúdium de aliis bene merendi remque literariam adjuvandi esse videatur.” *Poémata* I. *Praefatio* IV.

Semmi esetre sem látszik elfogadhatónak az a feltevés, mely szerint Teleki azért vette volna tervbe a pécsi püspök műveinek újrakiadását, mert rájött, hogy mindketten a nagy nevű Garázda család ivadécai.¹⁰ A szöveggyűjtést már 1763-ban a bécsi könyvtárban talált kézirat lemásolásával elkezdte, s a külföldi út utáni legelső levelei is ilyen irányban kezdett tervszerű tevékenységről adnak számot. A kutatással járó nehézségeket jelzi, hogy több mint tíz év elteltével is kevesli eredményeit és kételkedik azoknak az adatoknak a hitelességében, melyeket a költő származásáról, eredetéről sikerült összegyűjtenie. Az is biztos, hogy konkrét kiadási tervvel dolgozik, hiszen hazatérése után nem sokkal írja Wesselingnek: Janus műveinek kiadását illetően megfogadja a tőle kapott tanácsokat. Kevés jegyzetet szándékozik írni, de a különböző olvasatokat rendszeresen fel kívánja tüntetni.

Minél többet tanulmányozza a költeményeket, annál nagyobb gyönyörűséget lel munkájában. 1764-ben lelkesedve vallja meg Kollár Ádámnak: „úgy elragadtott a népszerű és elegáns költő iránti szerelem, hogy nem kímélek semmi fáradtságot és költséget, hogy vele foglalkozzam és őt helyreállítsam.”¹¹ Ekkor még nem sejti, hogy a „helyreállítás”, milyen hosszadalmas munkát igényel, hiszen ugyancsak 1764-ben Klimó György pécsi püspöknek jelzi, hogy „rövidesen eleget teszek ígéretemnek és Janus Pannoniust megbővítve kiadom”.¹² A rövid időre tervezett munka végül is húsz esztendő múlva nyer befejezést, s időközben, minthogy más irányú elfoglaltságai egyre sokasodnak, a filologizáló Teleki belátja, hogy mások segítségét is igénybe kell vennie.

A marosvásárhelyi könyvtárban több ezer lapot kitevő kéziratos jegyzet és levél jelzi a kiadást előkészítő munka méreteit. Teleki Sámuel levelei, a kiadáshoz írott előszó, korabeli írásokban található utalások körvonalazzák azt az óriási apparátust, amellyel Janus 18. századi kiadása készült. Ezekből az irományokból fény derül a munka megszervezésének körülményeire, Teleki indítékaira, a kiadás történetére.

Mindenekelőtt az első kötet latin nyelvű előszava foglalja össze leghitelesebben az 1784-es kiadás történetét. Teleki mindjárt az elején, mintegy tájékoztatásul elmondja, hogy milyen főbb szempontokat követett a kiadásban. Célja mindenekelőtt az volt, hogy az eddigieknél bővebb, javított kiadást adjon az olvasók kezébe. Feladatának tartotta azt is, hogy kiiktassa a tévesen Janusnak tulajdonított verseket, melyek egyes kiadók gondatlansága folytán lopakodtak be a korábbi kiadványokba. A költemények hitelességének ellenőrzéséhez 13 nyomtatott kiadást és egy kézírásos kódexet használt fel. Megállapítja, hogy az addigi edítiók közül egy sem öleli fel a költő összes fennmaradt írását. Beszámol, hogy miként vetette össze a nyomtatásban megjelent szövegeket a bécsi császári könyvtárban talált kódexszel. Az összehasonlítás során számos olyan „szövegromlásra” bukkant, amelyet semmiféle elméleti megfontolás alapján nem lehetett volna kiküszöbölni. Arról is tájékoztat, hogy a kiadás előkészítésében többen is segítségére voltak. „Ezeket a forrásokat és segédeszközöket - írja - a pannóniai költő verseinek új kiadásához még a régebbi időkben sikerült összegyűjtenem, amikor a nyájas Múzsák világát tanulmányoztam. Ezek segítségével kijavítottam és visszahoztam az életbe Janus verseit. Azonban, minthogy egyébirányú súlyos

¹⁰ A családtörténeti kutatások valóban igazolják, hogy a széki Telekiek rokonságban voltak a 14. századi Mecsenicsi Garázda családdal. (Vö. Tóth István: *Janus Pannonius származása*. ItK. 1965. 4-5.; Koller Josephus: *Historia episcopatus Quinque-ecclesiarum*. IV. Posonii, 1796. 28. - A Teleki családról I. Nagy Iván XI. 81.; Benkő József: *Transilvania... generális*. II. Vindobonae, 1778. 412-418.; Kazinczy Ferenc: *A' Telekiek*. Felső Magyarországi Minerva. Nemzeti folyó-írás. Kassán, 1830/4. 81-96.; Tönk Sándor: *A Telekiek Erdély történetében*. = *Sáromberke 1319-1994*. 1994. 165-177.

¹¹ „Ita me totum Poetae popularis elegantissimi rapuit amor, ut in illò ornando ac restituendo nulli parcerem labori, nullisque sumptibus.” Teleki Sámuel Kollár Ádám Ferencnek. Sárd, 1764. április. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

¹² „... propediem datum fidem liberabo Janumque nostrum emendatissimum typis excudi curabo.” Teleki Sámuel Klimó Györgynek. Sárd, 1764. április. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

elfoglaltságok eltérítettek erről a területről, átadtam leírásra egy hozzám közel állónak, aki nagy műveltsége miatt köztisztviselőként áll hazánkban.”¹³ Sajnálatos módon az előszó nem nevezi meg a segédkező tudóst, aki bizonyosan a Marosvásárhelyi Református Kollégium tudós klasszika-filológia tanára, Kovásznai Tóth Sándor volt. De nem nevezi meg az előszó a szövegjavítások egy-egy kérdésének tisztázásában segédkező, a kiadás szerkesztési gondolataiban osztozó munkatársakat sem. Igaz, a kétkötetes Janus-kiadásban nem találkozunk Teleki Sámuel nevével sem, viszont az előszó személyes hangja,¹⁴ a kiadás történetének részletes bemutatása egyértelműen személyére utal. A szakirodalom is minden esetben az ő nevével emlegeti az utrechti kiadást.¹⁵ Ne gondoljunk arra, hogy önző céllal hallgatta el segítőitársai nevét. Levelezésében félreérthetetlen utalásokat találunk arra vonatkozóan, hogy mit és mennyit segített a kiadás előkészítésében Kovásznai Tóth Sándor, Zilahi Sámuel, Cornides Dániel, Kollár Ádám Ferenc, Koller József, Dobai Székely Sámuel és mások. Kovásznai halála után a professzor valamennyi Janussal foglalkozó kéziratát a Tékában helyezteti el.¹⁶ Kovásznainak ezekben a kötetekben található szövegkritikai jegyzetei 1771-1779 között készültek. 1771. szeptember 6-án Teleki Sámuelhez írott levelében már az elkezdett munkáról ad számot: „Én mennél tovább olvasom Janus Pannoniust, annál inkább tsudálkozom az ő böltsességén és szép elméjén. Meg-nézegettem a Guarinusnak írt Panegyricust, és úgy látom, hogy el-lehet rajta mennünk. Hanem a' Marcellusnak írt Panegyricusra és egy néhány Epigrammáinak értelmekre sok Velentzei história fog kíváncsítani.”¹⁷ Azt, hogy még 1783-ban, a kötetek nyomtatásakor is részt vállalt a munkában, az Utrechtnben segédkező Zilahi Sámuel leveléből is megtudjuk.¹⁸

Tizenkét éven keresztül fáradozott a marosvásárhelyi kollégium professzora a Janus-kiadás körül. A Kovásznai-irodalom azonban egészen szűkszavúan szól a Janus Pannonius-kiadást előkészítő munkásságáról.¹⁹ Csak 1970-ben került sor Kovásznai ilyen irányú munkásságának méltánylására.

¹³ A Teleki-könyvtárban megvan a Janus Pannonius-kiadáshoz írott előszó fogalmazványa (Teleki saját kezű írása). (Mv. Teleki kt. Teleki lt.)

¹⁴ A Teleki-könyvtárban megvan a Janus Pannonius-kiadáshoz írott előszó fogalmazványa (Teleki saját kezű írása). (Mv. Teleki kt. Teleki lt.)

¹⁵ Az 1972-ben készült Sambucus-féle 1569-es bécsi Janus-kiadás faksimiléjához csatolt Janus-tanulmány az 1784-es utrechti kiadásról szólva Teleki Sámuel mellett Kovásznait is említi, de tévesen Kovásznai György néven. (Vö. *Janus Pannonius reneszánsz kori értékelése és költői metódusa 1472-1972*. Budapest, 1972. 13.) Az 500 éves Janus-évfordulóra készült, 1975-ben megjelent tanulmánykötet mindössze két helyen utal Kovásznai szerepére az 1784-es kiadást illetően. (L. Janus Pannonius 1975. 566, 578.)

¹⁶ *Adnotationes ad Janum Pannonium*. I-IV. (Jelzete: To-1462. d/1—4. Ms. 185.) A négykötetes kézirat magába foglalja Janus munkáinak magyarító jegyzeteit, melyeket Kovásznai 1771-1778 között készített.

Notae in Janum Pannonium. I—III. (Jelzete: Tq-692-694. Ms. 55/1-3.) Az 1771-1779 között készített jegyzeteket tartalmazza. Ez lehetett az utrechti kiadást közvetlenül előkészítő jegyzetanyag.

Ad Imperatorem Caesarem Fridericum III. pro pacanda Itália Jani Pannonii Carmen. (Jelzete: To-1462/c. Ms. 184.) A kötetben a Frigyesnek szóló költeményen kívül Janus Pannoniusnak még más munkáit is feldolgozta Kovásznai. 1776-1783 között készült.

¹⁷ Kovásznai Sándor Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1771. szeptember 6. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 44. cs. 2171.)

¹⁸ Zilahi Sámuel Teleki Sámuelnek. Utrecht. 1783. augusztus 29. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 44.cs. 2171.)

¹⁹ Koncz József: *Janus Pannonius utolsó kiadása*. Figyelő XX/1886. 42.

Kocziány László tette ekkor közzé a marosvásárhelyi tudós literátor kiadatlan munkáinak válogatását,²⁰ s ekkor körvonalazódott a Janus-kiadásnál betöltött szerepe is. Kocziány azt is megírta, hogy Teleki Sámuel és Kovásznai gyümölcsöző együttműködése a jelek szerint nem sokkal az utrecht-i kiadás megjelenés után egyfajta elhidegüléssel véget ért. Elképzelhető, hogy a kollégiumi tanár nem vette jó néven nevének elhallgatását. Erről ír sértett hangon Zilahi Sámuelnek 1783-ban: „Akartam valami verseket írni kedről, hogy annyit fáradozott körülöttem: meg is érdemelte volna ked, de a gróf semmiképpen nem fogná megengedni. Azért elhagytam ezen szándékomat. Közös lónak tőrös a háta, csak úgy van az ember, mikor a más szekerin akar szekerezni.”²¹

A két férfi között támadt nézeteltérésről a kortársak közül valószínűleg többen is tudhattak. Erre utal maga Teleki is a Batthyány Ignácnak címzett levelében 1785-ben: „A Janus Pannonius új kiadása körül elindult perlekedésbe nem avatkozom bele, bár a népszerű poéta válogatott javításának és csinosításának bármilyen dicsősége másokat illet [...] én inkább a műért való fáradozásban, mint a megírásban tevékenykedtem.”²² Hogy az említett „perlekedés” mennyire volt komoly vagy egyáltalán jogos, nem tudjuk eldönteni. Az azonban biztos, hogy a közös fáradozás eredményeként létrejött mű jelentősége túlnőtte a körülötte támadt vita méreteit. S ezt valamennyien: közeli és távoli munkatársak, kortársak és az utódok így tudják. Maga Kovásznai is sztoikus bölcsességgel igyekszik leszögezni: „Legalább olyan editiója Janusnak soha sem volt több; igaz, hogy a manuscriptumnak lehet tulajdonítani, mert a nélkül semmi sem lett volna belőle. És így a gróf hozta létre Janust, de mi is amit lehetett segítettünk in obstetricando...”²³

A kinyomtatás

1783-ban Bartholomeus Wild holland nyomdász-kiadó utrecht-i nyomdájában kerül sor az anyag kinyomtatására. A szinte két évig tartó tipográfiai munkálatok lebonyolításának sok érdekes részletét őrzik Telekinek a kiadás körül tevékenykedő Zilahival, Saxéval, Kovásznaival váltott levelei. A nyomdai munkálatok körüli gondok Zilahi Sámuelre neheztültek. Zilahi Sámuel (1753-1800),²⁴ a marosvásárhelyi kollégium későbbi klasszikaliteratúra és történelemtanára 1781-től Teleki támogatásával tanult az utrecht-i egyetemen. Anyagi segítségén túlmenően patrónusa egykori professzoraihoz is beajánlotta. 1781-1784 között — 1784 tavaszától Heidelbergben folytatja tanulmányait - ő bonyolítja le Teleki hollandiai könyvvásárlásainak nagy részét, s ugyanakkor megbízatást kap a Janus-kötetek kinyomtatásának felügyeletére. Feltehetően Kovásznai Sándor ajánlotta a grófnak Zilahit, aki 1771-től a marosvásárhelyi kollégiumban tanítványa volt. A korszak helyi viszonyait jól ismerő Fogarasi Sámuel szerint: „Zilahi Sámuel[...] volt filológia professzor, előbb.

²⁰ Kovásznai Sándor 1970.

²¹ Kovásznai Sándor Zilahi Sámuelnek. Marosvásárhely, 1783. szeptember 24. Közli Koncz József: *Janus Pannonius utolsó kiadása*. 42. ; Kovásznai Sándor 1970. 187

²² „item de nova Jani Pannonii editione motam, meam non facio; etsi enim populari huic Poetae elegantissimo emendando et perpoliando juveniles aliquando curos in otio, et umbra domestica inpenderim, editionis tamen novae qualiscunque glória ad alios pertinet.” Teleki Sámuel Batthyány Ignácnak. Nagyvárad, 1785. szeptember 25. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

²³ Kovásznai idézett levele Zilahihoz

²⁴ Zilahi Sámuel rendezte sajtó alá Zrínyi Miklós *Ne bántsá a magyart* című Írását. L. Ladányi Sándor: *Zrínyi Török Afiuma és Gyöngyösi verseinek XVIII. század végi kiadás-történeti problémái hoz.* ItK. LXXIX/1975. 482-498.) - Könyvtárosi, könyvbeszerzési tevékenységéről l. Sebestyén Mihály: *Zilahi Sámuel és a Marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtára* (EM. LVII/1995. 1—2. 1-16.)

Kovácsnai professzornak szolgája, mert ámbátor marosvásárhelyi csizmadiának volt a fia, de szegény szülei lévén, Kovácsnai szolgája lett, osztán deák lévén, a zsidó nyelvet tanulta, s akadémiákra is ment, azt ígervén Kovácsnai, hogy ha hazajön, maga mellé kaplannak veszi.”²⁵ Zilahi 1788-tól lector professor (segédtanár) Kovácsnai Tóth Sándor mellett, majd principálisa halála után, 1792-ben ő nyeri el a megüresedett klasszikarliteratúra katedrát. Kovácsnai 1783. szeptember 24-én írott, fennebb már idézett levele becses emléke a nyomtatás történetének. Véleményt mond benne a kötetben közölt anyagról, és általában a humanista költőről. Kíváncsian várja a kiadás hazai fogadtatását, s azt, hogy mit szólnak majd a katolikusok a nagyon is teljes kiadáshoz, mely egyaránt tartalmazza a „barbár” költő kételkedő és olykor túlságosan szabados költeményeit. „Ha kijő egészen - írja a nyomdában lévő kötetről - a sereg és a pápisták meglátják, váljon mit mondanak? Hej! mind megátkoznak mindnyájunkat, pedig ártatlanok vagyunk [...] Eddig felérkezett a második Tomus; tudósítson ked iránta, hogy kinyomtatjuk-e ebben az esztendőben. Bizony a nem fog olyan lenni, mint az első, mert sok barbaries vagyon az olyan leveleiben, a melyeket urakhoz küldött és király nevével írt. A melyeket barátaihoz írt, azok tisztábbak. Vágynak egynéhányak, amelyekből kitetszik, hogy prosa oratioin is tudott ő deákul. Elég az, hogy ha kijő, tudósítson ked iránta, hogy kél, kapnak-e rajta? Itt Erdélyben is sok elkelne abból, és a hazánkat anélkül ne hagyja ked. Alig várom, hogy az életét lássam. Hát mennyi rossz és rút versek vágynak azok között, a melyeket Janusról írtak a clarissimus barbarus magyarok? De nem lehetett elhagyni egyet is, mivel ott volt helye.”²⁶

A nyomtatás körüli gondokról Zilahi Sámuelnek Telekihez írott levelei tudósítanak. A Hollandiában tanuló diák szerepe abban állt, hogy közvetítette Teleki kívánságait és Wild utrechti nyomdász válaszait, illetőleg üzeneteit. Az ő leveleiből tudjuk meg azt is, hogy mind Teleki, mind Kovácsnai mindvégig nagy érdeklődéssel és igen tevékenyen vett részt a kiadás körüli munkálatokban. Egy-egy szövegértelmezési hibára csak a korrektúra idején derült fény, ezek gyors kijavítása érdekében egymást érik a Hollandiából Erdélybe és onnan visszaindított levelek.

Teleki Christophorus Saxe professzorhoz irányítja Zilahit, aki - mint ahogyan leveleiből is kitűnik - értékes tanácsokat ad a nyomtatásra vonatkozóan.

Kevéssel az első kötet kijövele után Saxe felhívja Teleki figyelmét egy, a panegirikusok közé becsúszott értelemzavaró hibára.²⁷ Teleki azonnal értesíti Zilahit, aki 1784. február 18-án kelt levelében arról panaszkodik, hogy „nem igen tudja, mi tévő legyen Saxe tanácsaival”,²⁸ végül azonban sikerült az első kötet Emendandájába bevenni a hibaigazítást.²⁹ Egyik levelében arra kéri patrónusát, hogy bizonyos kinyomtatott részeket juttasson el Kovácsnaihoz a hibajegyzék összeállítására végett: „Alázatosan instálok Mltgos Gróf Consiliarius Ur Ngodnak, Janusnak ezenn következett Leveleit méltóztassék Tiszt. Prof Kovácsnai Uramhoz küldeni, hogy keresse meg, ha mi Emendándákba téjendő férkezett beléjük. Láttam egy hibátskát az Epigrammák citatiojiba. Nem vettem észre idejébe. Azért esett, hogy egy helyt meg kellett bontani azokat a' numerosokat. Egy szám alá kettő volt írva.”³⁰ Az is előfordult, hogy Zilahi maga vállalkozott a nyomtatás folyamán felbukkanó hibák kiigazítására.

²⁵ Fogarasi Sámuel: *Marosvásárhely és Göttinga. Önéletírás. (1770-1799)*. Bevezető tanulmány nyúl és jegyzetekkel közléteszi Juhász István. Bukarest, 1974. 293.

²⁶ Kovácsnai idézett levele Zilahihoz.

²⁷ Cristophorus Saxe Teleki Sámuelnek. Utrecht, 1783. augusztus. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms.285.)

²⁸ Zilahi Sámuel Teleki Sámuelnek. Utrecht, 1784. február 18. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 44. cs. 2173.)

²⁹ Vö. *Poémata* I. 21. és *Emendanda Partis primae*.

³⁰ Zilahi Sámuel Teleki Sámuelnek. Utrecht, 1783. augusztus 29. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 44. cs. 2171.)

A nyomdai munkálatok apró részletei is kiderülnek Zilahi leveleiből. Egyebek mellett megtudjuk, hogy a vörös-fekete címlap nyomtatása milyen nehezen ment. Saxe tanácsolta, hogy a „titulushoz veres festéket” használjanak. De ez nem volt Wild nyomdásznak ínyére, minthogy „avval két annyi munka van, mint a' nélkül szokott lenni”.³¹ Ezért késett szinte egy egész hónapig a címlap kinyomtatása.

Az utrechti kiadást említő lexikonok, kézikönyvek szerint Teleki költségén készült a kétkötetes janusi életmű. A Zilahi leveleiben fellelhető utalások azonban kérdésessé teszik ezt az állítást. 1784 februárjában, nem sokkal a kötetek kijövétele előtt, Zilahi Telekit a megrendelt ajándék példányok ügyéről tájékoztatja. Kiderül a levélből, hogy teljesen a tipográfus hajlandóságától függ az Erdélybe küldendő kötetek száma. Márpedig, ha Teleki viselte volna a nyomtatás költségeit, elképzelhetetlen, hogy a szerződésben megállapított eredeti példányszámot nem lehetett volna a megrendelő kérésére módosítani. Idézzük Zilahi sorait: „Janus Pannonius jó szível küld, azt monda, Mltgos Gróf Consiliarius Ur, de nem tudja hányot parantsol Ngod. Volt egyezés is iránta mintegy 13-mig melyek közül egy chart. maj. szépen bé-kötte légyen. Ezt az egyezést el-mellőztetém, számlálni kezdek egy néhány helyet, a' hová Ngod a' mint reméllem, mondek fog ajándékozni. Arra vittem osztán a' dolgot, hogy a' Ngod kívánsága szerint való számra ajánlotta magát.”³² Zilahinak egy másik leveléből az is kiderül, végül is hány példányt sikerült kieszközölni Teleki számára, 1784. június 6-án Heidelbergből tudósítja patrónusát, hogy a Hollandiában vásárolt más könyvekkel együtt egy Gromme nevű amszterdami kereskedő szállítja Bécsbe a bekötött kész Janus-köteteket. Felsorolja a szállítmányban található könyveket, s a nyolcad formátumú kötetek között ott találjuk a 21 példányból álló Janus-küldeményt ezzel a megjegyzéssel: „Jan. Pannonius XXI exemplum egy fényesen bé kötte közüllök.”³³

Minthogy az átvizsgált levéltári anyagban nem találtuk nyomát a Teleki és tipográfusa közötti szerződésnek vagy bármilyen nyomtatási költségről szóló elszámolásnak, feltételezzük, hogy Bartholomeus Wild utrechti nyomdász és könyvkereskedő maga finanszírozta a nyomdai munkákat, ugyanakkor az Erdélybe küldött 21 példányt leszámítva ő gondoskodott a többi kötet árusításáról is.³⁴

A kiadás jelentősége

A kiadás előszavában Teleki ismerteti a két kötet anyagának összetételét. Az első kötet három részre tagolódik. Az első Janus hat hexameteres költeményét tartalmazza, a második az elégiák két könyvét, a harmadik az epigrammákat. A közölt szövegek hitelességét alátámasztandó Teleki kitér az egyes részek eredetére. Az elégiák első könyvében található tizenöt elégiáról megjegyzi, hogy ezeket a kódex anyagából vette, a másodikban pedig azokat közölte, melyek nem találhatók a kéziratban. Az epigrammák első könyve is csak a bécsi kódexben olvasható 386 epigrammát tartalmazza, a második pedig

³¹ Zilahi Sámuel Teleki Sámuelnek. Utrecht, 1783. december 26. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 44. cs. 2172.)

³² Zilahi idézett levele Telekihez (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 44. cs. 2173.)

³³ Zilahi Sámuel Teleki Sámuelnek. Heidelberg, 1784. június 6. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 44. cs. 2174.)

³⁴ Nem sok adat került elő a Janus-kötetek korabeli fogadtatásáról. Természetesen a munkatársak türelmetlenül várták a megjelenését. Erre utal Kovásznai idézett levele. Megjegyezzük, hogy a hazai könyvgyűjtők különböző forrásokból értesülnek az utrechti kiadásról. Széchényi Ferenc bécsi könyvbeszerzője, Conrad Dominik Bartsch hívja fel például a figyelmét a híres gyűjtemény akkori könyvtárosának, Hajnóczy Józsefnek arra, hogy ez a pompás kiadás minden magyar patrióta könyvtárában meg kell hogy legyen: „Für die Bibliothek eines Ungarischen Patrioten gehörte doch wohl auch. - wo nicht zum Nuzen - doch zur Zweck, die neue prächtige Ausgabe des Janus Pannonius, die so eben in 2 Bänden zu Utrecht, mit vielen gelehrten Kommentarien erschienen ist.” (L. Kókay György: *Hajnóczy József, a Széchényi Könyvtár első könyvtárosa*. MKSz. XCIV/1978. 1. 18-19.)

azokat, melyeket a Frobenius- és Sambucus-kiadás közöl, de hiányzanak a kéziratból. Az első kötet függelékében néhány olyan költeményt tesz közzé, melyek hitelessége megnyugtatóan nem bizonyított. Ugyancsak az első kötet előszava jelzi a nemsokára megjelenő második kötet anyagát: Plutarkhosz és Démoszthenész műveinek Janus Pannonius által készített latin fordításait. Teleki szándéka szerint itt kapnak helyet a költő levelei, két szónoklata, és ide kerülnek a korábban megjelent kötetek előszavai, tudósok dicsérő, ajánló sorai. A kutatásra vállalkozó gróf össze kívánja állítani a költő életrajzát is. így ír erről: „...a szerző életrajzát igyekeztem olyan pontosan megírni, amennyire a korból fennmaradt gyér számú emlék alapján lehetséges volt.”³⁵ A második kötet utolsó fejezete a két kötet jegyzetanyagát tartalmazza, azaz a költeményekben előforduló, értelmezést igénylő helyek magyarázatát és a fontosabb szövegváltozatokat. Teleki az előszóban hangsúlyozza: a jegyzetekkel elsősorban az volt a célja, hogy az olvasó világosan lássa a különböző kiadások eltéréseit, s hogy mi az az új, ami az egykorú kéziratból került az utrechti edícióba.

Az 1784-es kiadás *előkészítése* és megjelenése több szempontból is figyelmet érdemel. A magunk részéről az *előkészítés* és a *megjelenés* fogalmát különválasztjuk, és a továbbiakban elsősorban a nyomtatásban közzétett anyag jelentőségéről szólnunk. Nem törekszünk mikrofilológiai teljességre, éppen ezért hangsúlyozzuk, hogy a Teleki Tékában őrzött³⁶ s az utrechti kiadásban nem hasznosított hatalmas jegyzetanyag minden bizonnyal tartalmaz a Janus-filológia eljövendő kutatói számára kiaknázásra érdemes adatokat. A sok szövegjavítással helyreállított kiadvány természetesen mindenekelőtt a klasszika-literatúra számára hozott újat a megjelenés idején, de általános könyvtörténeti szempontból is értékes a kiadványhoz összegyűjtött anyag. Előkészítése során a kutató Teleki tekintélyes méretű Janus-bibliográfiát állított össze. Ezt a szakma a későbbiekben is haszonnal forgatta. Ugyanakkor a költő életművének sajtó alá rendezése idején a szenvedélyes könyvgyűjtő könyvtárában a Janus Pannonius-kiadványok olyan pompás gyűjteményét állítja össze, mely nemcsak hazai viszonylatban egyedülálló, de külföldön is párját ritkítja. A 16. században megjelent kiadványok könyvészeti ritkaságuknál fogva jelentősek és értéküket csak növeli, hogy az egykori tulajdonosok nevének feljegyzése a művek hazai terjedéséről is tájékoztat.³⁷

A könyvtárban összegyűjtött Janus-kötetek és az utrechti kiadás előszava egyértelműen igazolják, hogy Teleki jól informálódott a nagy humanista életművének sorsáról. Az előszó olyan Janus-bibliográfiát közöl, melyre még a 20. századi kutatók is hivatkoznak.³⁸ A rendelkezésünkre álló források szerint tájékozódásában korának leggyakrabban használt informálódási lehetőségét, a levelezést vette igénybe. 1763-1774 között kelt levelei arról tanúskodnak, hogy hazai és külföldi tudósoktól szerzett értesülések nyomán vásárol Janus-kiadványokat, illetve kér kölcsön vagy másoltat műveket. 1764-ben Kollár F. Ádámot arról értesíti, hogy sikerült megszereznie Janus Pannonius 1552-es bolognai kiadását „igen szép betűkkel nyomtatva”.

Wesseling, Saxe, Beck, Klimó György, Dobai Székely Sámuel, Cornides Dániel, Koller József és Kollár Ádám Ferenc segítségével rövid idő alatt tudomást szerez az összes megjelent kiadványról s néhány kéziratról.

³⁵ „... cum Vita Auctoris per nos, quoad per inopiam ejus aevi monumentorum fieri licuit, curatis descripta exhiberi.” *Jani Pannonii Poëmata... Pars Prima. Praefatio* XV.

³⁶ Kovásznai már említett jegyzetei és Teleki saját kezű feljegyzései között sok feldolgozásra érdemes anyag van. (Tq-1582. Ms. 226. és Tq-675. b/3. Ms. 305.)

³⁷ L. Dankanits Ádám: *Janus és Teleki Sámuel*. Könyvtári Szemle Bukarest, 1972/2. 73.; Deé Nagy Anikó: *Janus Pannonius művei a Teleki Tékában*. (Uo. 74-75.)

³⁸ Huszti József: *Janus Pannonius*. Pécs, 1931. 413.

Már 1764 márciusában tájékoztatja Klimó Györgyöt, hogy bő választéka van a készülő új kiadáshoz szükséges olvasatokból, hiszen majdnem minden nyomtatott Janus-kiadvány rendelkezésére áll.³⁹ 1773-ban Dobai Székely Sámuelnek, az eperjesi történeti forrásgyűjtőnek számol be kutatásai eredményeiről, s felsorolja az általa ismert kiadványokat, mintegy tizenöt nyomtatásban megjelent művet. Az utrechti kiadás előszava mellett egy levélfogalmazvány⁴⁰ is fontos adatokat tartalmaz a marosvásárhelyi könyvtárban található Janus-művekről.

A sokszor emlegetett előszó és a misszilis levelek részletesen foglalkoznak a bécsi kódex anyagával. A Corvina-könyvtárból származó kódex két részből áll. Az első Lambecius vitte Bécsbe 1666-ban a budai könyvtár maradványaiból. 374 epigrammát, 15 elégiát és a Guarinushoz írott panegyrist tartalmazza. A kézirat másik részét Sambucus találta meg Firenzében, s fel is használta Eranemus-kiadásában, mely 1567-ben jelent meg Bécsben. A kódex tanulmányozása fokozza Teleki becsvágyát, hogy megszerezze a kézírásban lappangó többi Janus- emléket is. Évekig levelez annak érdekében, hogy hozzájusson az olaszországi könyvtárakban kiadatlanul heverő kéziratok másolataihoz; ezekre még Cristoph Beck hívta fel a figyelmét 1764-ben.⁴¹ Kollár Ádám Ferencet, Klimó Györgyöt, Koller Józsefet kéri, szerezzék meg számára a Lorenzo Medici firenzei könyvtárában őrzött kéziratok olvasatait. Mindenkit mozgósít. Koller Józseftől még 1774-ben is kéri a kódexmásolatokat. Csupán a milánói Bibliotheca Ambrosianában található kéziratokból másol számára Cornides Dániel, viszont ekkorra már befejeződött az utrechti kiadás első kötetének nyomtatása, s így csak a második kötet végén⁴² közölheti, Cornides nem egészen pontos másolata⁴³ alapján, a megállapított szövegeltéréseket.

Teleki maga is tudja azt, amit a szaktudomány a későbbiekben megállapít: az 1784-es Janus-kiadvány nem teljes, hiszen nem sikerült megszereznie az olasz könyvtárakban ismeretlenül lappangó összes Janus-költeményeket.⁴⁴ Tizenegy évvel a kiadvány megjelenése után Koller József ismét levéllel keresi fel Telekit azzal, hogy újabb kiadatlan Janus-költemények nyomára akadt. Sajnálja, hogy nem értesíthette előbb, mert akkor még teljesebb lett volna az általa egyébként igen csodált utrechti kiadás.⁴⁵ Természetesen Teleki azonnal hozzálát a Koller levelében jelzett kézirat felkutatásához, és csakhamar sikerül is megszereznie a bresciai kódex másolatát. Ezzel kezdetét veszi Teleki klasszika-filológiai tevékenységének újabb szakasza, melynek nyomát a marosvásárhelyi könyvtárban található *Jani Pannonit Carmina inedita* című kéziratgyűjtemény őrzi.⁴⁶ A kötet előzéklapján olvasható saját kezű bejegyzéséből megtudjuk, hogy az itt található kiadatlan költemények egy részét a bresciai könyvtárban lévő kéziratból másoltatta, és a munkáért tizenkét aranyat fizetett.⁴⁷ A kézírtas gyűjtemény egyéb érdekességeket is rejteget. Az elején az utrechti kiadás kiegészítését tartalmazó újabb kötet címlap- és előszó-tervezetét találjuk, a 69. laptól kezdve pedig Teleki írásával készült jegyzetet.

³⁹ Teleki Sámuel Klimó Györgynek. Sárd, 1764. április. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

⁴⁰ Teleki Sámuel Dobai Székely Sámuelnek. Sáromerke, 1773. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms.285.)

⁴¹ Christoph Beck Teleki Sámuelnek. Bazel, 1764. május. (Mv. Teleki kt. Tq-1580. Ms. 21.) Közli E. Staehelin 1968. 329-330.

⁴² *Opuscula* II. 368.

⁴³ L. Ábel Jenő: *Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon*. Budapest, 1880. 10.

⁴⁴ „Teleki Sámuel grófnak Janus Pannonius-kiadása a méltányos követelményeknek teljesen megfelel [...] Csak egy hiánya van, amint azt Teleki is jól tudta, az, hogy nem voltak meg benne Janus Pannoniusnak azon költeményei, melyek Olaszország könyvtáraiban állítólag kiadatlanul lappangtak.” (Ábel Jenő: *i. m.* 1-2.)

⁴⁵ Koller József Teleki Sámuelnek. Pécs. 1795. február 18. (Mv. Teleki kt. Tq-1580. Ms. 21.)

⁴⁶ Jelzete: Tq-675. b/3. Ms. 226.

⁴⁷ A bejegyzés latin nyelvű szövege: „Carmina haec inedita Jani Pannonii, ac aliorum, describi curavi ex Cod. Ms. Btheca Brixianae Presbyterorum Oratorii Congregat. S. Philippi Nervi et pro descriptione 12 aureos solvere debui.”

A Mantissa teljes címe⁴⁸ felvilágosít, hogy milyen céllal készült a válogatás. Az újonnan előkerült három forrás hozadékáról 1805. január 25-én Aranka Györgynek is beszámol: „Janus Pannoniusnak is akadtam olyan verseire és leveleire, melyek a Trajectumi Editióban nincsenek kinyomtatva: Egy pergamenre írott Codexre is akadtam, és azt most, mikor érkezem, magam conferálok abban a részben, ami már ki vagyon nyomtatva; a többi kiíratom. Sok jó variáns lectio is vágyak, és abból a mi még ki nincsen nyomtatva, thecarius Abbas Morelli maga kezeivel ki írta számomra. A Harmadik Codexet Bresciából várom: melyben] sok nevezetes versek vannak nyomtatlan.”⁴⁹ 1805-re tervezte ennek az anyagnak a kiadását. Hozzá akarta csatolni azokat a javításokat is, melyeket a kódexek és az utrechti kiadás összevetése alapján állított össze. Sajnos a levelezésben nem találtuk nyomát annak, miért maradt el a kiegészítéseket tartalmazó könyv kinyomtatása.

Visszatérve az utrechti kiadás méltatására, hangsúlyozzuk, hogy a 19-20. századi Janus-irodalom szinte kivétel nélkül mindig erre hivatkozik. Használhatóságát jelzi az is, hogy az 500 éves Janus-évforduló alkalmából készült tanulmánykötet⁵⁰ 37 magyarországi és külföldi szerzője ebből veszi idézeteit; többen is utalnak az előszó megállapításaira, méltatják Teleki eredményeit és természetesen szót ejtenek tévedéseiről is. Josef Hamm bécsi filológus a Teleki-féle Janus-életrajz néhány megállapítását túlhaladottnak tartja.⁵¹ Johannes Irmscher berlini kutató tanulmányában a *De Gaza* című epigramma értékeléséről a következőket mondja; „Teleki Sámuel gróf, akinek a még mindig elsősorban használandó, noha régen messze túlhaladott 1784-es teljes kiadás tulajdonítható, az epigramma második disztichonját elvitatta Janus Pannoniustól, és egyszerűen jegyzetben közölte, míg Sambucus, a híres könyvbarát humanista a szövegbe helyezendőnek vélte.”⁵² Veljko Gortan zágrábi szerző Janus epigrammáiról szóló tanulmányában arra utal, hogy mindeddig Teleki Sámuel közölt a legtöbb epigrammát a humanista költőtől.⁵³ Urbán László Janus Catullus-olvasmányairól értekezve említi, hogy Teleki is szól arról a hatásról, melyet Martialis mellett Catullus tett Janusra.⁵⁴

Annak idején maga Teleki is szigorúan bánt elődeivel. Így a Janus-kötet előszavában élesen bírálta Zsámboki (Sambucus) Jánost, Janus Pannonius műveinek 16. századi összegyűjtőjét. A három Janus-kiadásról, melyet Sambucus rendezett sajtó alá, megállapítja, hogy az utolsó, az 1569-ben Caspar Steinhof bécsi nyomdájában készült terjedelmes kötet valóban felöleli az összes addig kiadott Janus-munkát, de azt már helyteleníti, hogy a szöveggondozó olyan költeményeket is bevett a kötetbe, melyeknek hiteléhez szinte kétség fér. Az emberi sorsról szóló epigramma szövegét „erősen romlott”-nak találja.⁵⁵

⁴⁸ „Mantissa Poëmatum Jani Pannonii Trajecti ad Rhen. A. MDCCLXXXIV. editorum, sive Analecta Carminum ideditorum Jani Pannonii Quinque Ecclesiarum Antistitis, cum varitate lectionum nonnullorum editorum. Ex III. Codicibus MSS. Seculi XV. Aponiano videlicet, Morelliano, et Brixiano collecta. Accedunt Baptistae Guarini Epistolae ineditae de laudibus et Studiis Jani etc. Typis Excusa. Vindebonae, MDCCCV.”

⁴⁹ Teleki Sámuel Aranka Györgynek. Bécs, 1805. január 25. Közli Csúry Bálint: *Aranka Györgyhöz írt ismeretlen levelek*. ItK. XL/1. 49-50.

⁵⁰ Janus Pannonius 1975.

⁵¹ Hamm, Josef: *Magyarország az észak-itáliai köztudatban Janus Pannonius korában*. = Janus Pannonius 1975. 302.

⁵² Irmscher, Johannes: *Janus Pannonius és Theodórosz Gazész*. = I. m. 313.

⁵³ Gortan, Veljko: *Martialis hatása Janus Pannonius epigrammáira*. = I. m. 391.

⁵⁴ Urbán László: *Janus Pannonius Catullus-olvasmányai*. = I. m. 404.

⁵⁵ „Denique carmen de rerum humanarum conditione, quod admodum est depravatum, nec Jani videtur esse.” *Poëmata I. Praefatio IX.*

Nehezményezi, hogy Zsámboki a sikamlósabb epigrammákat „Ifjúkori tréfálkozások” cím alatt önkényesen köti csokorba.⁵⁶ Bírálja 16. századi elődjét azért is, hogy némely epigrammát gátlástalanul megrövidített, másokat pedig átirít. Teljesen azonosul Baranyai Decsi János hajdani éles kritikájával, mellyel a jeles marosvásárhelyi tudós Zsámboki történelmi munkáinak hitelességét illette. „Sambucus Janus-kiadása éppen olyan megbízhatatlan, mint magyar történelme” – állítja. Végül még Lipsiusra is utal, aki azt vallotta Sambucusról, nagyobb volt a híre, mint a tudása. „Magam részéről – írja Teleki – nem annyira a tudást, mint a megbízhatóságot és a mások munkája iránti tiszteletet hiányolom az emberben.”⁵⁷ Ma már látjuk, hogy kritikájában bőven van túlzás, hiszen Sambucus a Janus-filológiában igenis szerzett elvitathatatlan érdemeket. Az újabb irodalom méltányolja is ezeket. Huszti József például azt írja: „Bár Decsinek is, Telekinek is nagyjából igazuk van, lehetetlen el nem ismernünk Sambucus nagy érdemeit.”⁵⁸ Borzsák István *Sambucus Janus-kiadásai* című tanulmányában⁵⁹ alaposan elemzi Teleki bírálatát, és kijelentéseit valós érvekkel cáfolja. Némileg túloz, amikor úgy véli: „Teleki – emberileg érthető módon – humanista elődeinek nyomdokaiban járt, amikor a maga teljesítményének rendkívüliségét a korábbiak lekicsinylésével és a feladat nehézségével, a Janus-szövegek állapotának reménytelenül siralmas voltával ily nyomatékosan hangsúlyozta.”

Teleki Sambucus Janus-kiadásával kapcsolatos észrevételei között a túlzások mellett vannak olyanok, melyek valóban helytállóak. Az előszót olvasva önkéntelenül összevetjük megállapításait írója korábbi nézeteivel, és szembeötlő változást észlelünk. S ez Teleki filológiai érettségét igazolja. Mintegy két évtizeddel előbb, klasszika-filológiai tevékenységének kezdetén a puritán gondolkozású, szégyenlős ifjút elriasztották Janus nyílt szókimon-dással, csípős szellemességgel írott erotikus epigrammái. 1764-ben Wesselingnek még azt írja, szeretné, ha az obszcén utalásokat tartalmazó epigrammákat, a pajzánságot nem neki kellene „megmentenie”.⁶⁰ Tíz év múlva, 1774-ben már másképp vélekedik erről az irodalmi szabadszájúságról. Elveti azt a gondolatot, hogy a kiadásból teljesen mellőzze a „fajtalan, pajzán dolgokat”, bár még mindig szívesen venné, ha ezeket más látná el jegyzetekkel.⁶¹ Töprengések után jut el a Janus-kötet előszavának megállapításáig: „Én azonban sohasem értettem egyet a besavanyodott emberek képmutató eljárásával, akik az írókat kiherélik és megcsonkítják, miből ugyan az erkölcsök megjavítására semmi haszon sem származik, de annál több kára támadt emberemlékezet óta az irodalomnak.”⁶² Látván, hogy Janus epig-rammái között olyan pajkos darabok is akadnak, melyek vaskosságban utoléri Catullust, Martialist vagy Petroniust s felülmúlják Theodorus Beza „Zsengéit”, arra a megállapításra jut: a mondandó egyáltalán nem csökkenti irodalmi értéküket. 16. századi elődeivel ellen-tétben felismeri az erotikus költeményekben rejtőzködő kvalitásokat, s a költő csipkelődő vagy monumentális epigrammaival egyenértékűeknek tekinti őket. Janus maga ismeri el, hogy irodalmi mintái a római Martialis és az olasz Antonio Beccadelli voltak, élményanya-

⁵⁶ „Adjecit insuper Sambucus Epigrammata plurima, quae Lusus Juvenalis ex suo ingenio temere iscrispsit.” *Poëmata I. Praefatio IX.*

⁵⁷ „Nos autem non tam doctrinam in homine quam fidem et religionem in alieno opere tractando desideramus.” (Uo. XI.)

⁵⁸ Huszti József: *Janus Pannonius*. Pécs, 1931. 68.

⁵⁹ Janus Pannonius 1975. 543-555.

⁶⁰ Teleki Sámuel Petrus Wesselingnek. Sárd, 1764. június. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

⁶¹ Teleki Sámuel Koller Józsefnek. Sáromberke, 1774. május. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

⁶² „Nos tamen ne haec quidem omittenda putavimus, quippe quibus semper displicuisset ista quorundam ambitiose tristium Scriptores evirandi atque mutilandi cacoethes, unde nihil unquam ad morum integritatem utilitatis, damna verò innumerabilia prorsus in rem literariam ab omni memória redundarunt.” *Poëmata I. Praefatio X.*

got pedig a ferrarai diákélet nyújtott.⁶³

Teleki egyet sem hagyott ki a reneszánsz költő költeményeiből, csak annyit tett, hogy a bécsi kézirat nyomán bizonyos mértékig kódolta az obszcén epigrammákban szereplő lányneveket és a trágár kifejezéseket értelmetlen betűsorokkal helyettesítette.⁶⁴

Az epigrammák születési körülményeiről is volt Telekinek említésre méltó mondanivalója. Mint ismeretes, Janus páduai diákévei alatt szoros barátságot kötött Giacomo Antonio Marcellóval, a város akkori polgármesterével, aki a költészet és irodalom pártolójaként Janust is támogatta, s bizonyos dicsőítő költemények megírására buzdította.⁶⁵ Az *Anjou-René* panegyricust állítólag az ő biztatására írta az ifjú költő. A páduai évek irodalmi termésében legjelentősebbek azok a dicsőítő költemények, melyeket Marcellónak írt Janus (2923 sornyi Marcello-panegyris). Marcello maga is költő volt, s így a költészet még jobban ösz-szekapcsolta őket.⁶⁶ Vulgáris, azaz olasz nyelven írott szerelmes versei közül a magyar költő többet átültetett latinra. Sajnos, ezek (mind az eredetiek, mind a fordítások) elvesztek. Azt a téves állítást, hogy Janus Pannonius obszcén epigrammái tulajdonképpen Marcello költeményeinek latin fordításai, Teleki kitűnő érvekkel vetette el kiadványa második kötetében.⁶⁷

Kutatásai során elmélyülten foglalkozott a humanista költő családnevének kérdésével is. Sokáig ez volt a Janus-filológia egyik legvitatottabb kérdése. A költő korában a születési hely szolgált családnévül.⁶⁸ Csakhogy Janus esetében ez a kérdés sem volt tisztázott. Még az 1964-ben megjelent nagy irodalomtörténeti összefoglalás is bizonytalannak tartja Janus születési helyét és családnévét.⁶⁹ Ennek ellenére a Janus-kutatók nagy része ma már úgy vélekedik, Janus Pannonius azonos a korabeli forrásokban szereplő Cesinge, azaz Kesinczei Jánossal. Ez a megállapítás Kaprinai Istvántól ered, ő fedezte fel a Cesinge János nevet II. Pius pápa 1460. február 16-án kelt oklevelében.⁷⁰ Ez a pápai irat püspökként emlegeti Casingét. Teleki Sámuel Kaprinai véleményét elfogadta. Szerinte a pannóniai költőt szlávul nevezték Cesinge-nek. Az akkori idők szokásainak hódolva vette fel a klasszicizált Janus nevet, hiszen kortársai valamennyien „nemcsak tehetségükkel, hanem nevükkel is különbek igyekeztek lenni”.⁷¹

A Cesinge családnév hitelességét egy évszázad múlva Fraknói Vilmos kétségbe vonja. Vitéz Jánosról írt monográfiájában⁷² úgy vélekedik, hogy a pápai oklevélben előforduló név hibás olvasatból eredt, és nem más, mint a Chesmiczei családnév elferdített változata. Fraknói állítását többen is átvették, s így jó ideig a Cesinge-Csezmiczei név együttesen fordult elő, majd később éppen az utóbbi kezd gyakoribbá válni. Érdekes, hogy a Cesinge név hitelességét támogató megfontolások között - melyeket az utóbbi idők helytörténeti és családtörténeti kutatásai is igazolnak - fellelhetők Teleki Sámuel idevágó vizsgálódásainak eredményei.

Janus Pannonius származása és általában az élete körüli tisztázatlan kérdések megfejtése érdekében Teleki sokat levelezett. 1764-ben Kollár Ádám Ferencnek küldött levelében arról elmélkedik, hogy Janus nevét és születési helyét homály fedí, igaz, ezért még

⁶³ Vö. Gerézdi Rábán: *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*. 23.

⁶⁴ Gortan, Veljko: *Martialis hatása Janus Pannonius epigrammáira*. = Janus Pannonius 1975. 396.

⁶⁵ Ábel Jenő: *Adalékok a humanizmus történetéhez*. 131–144.

⁶⁶ Huszti József: *Janus Pannonius*. = Pécs, 1931. 164.

⁶⁷ *Opuscula* II. 207.

⁶⁸ Tóth István: *Janus Pannonius genealógiája*. = Janus Pannonius 1975. 65–76.

⁶⁹ *A magyar irodalom története*. I. 226.

⁷⁰ Kaprinai Stephanus: *Hungária diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hungáriáé*. Vindobona, 1767. 177.

⁷¹ *Opuscula* II. 129.

⁷² Fraknói Vilmos: *Vitéz János esztergomi püspök élete*. Budapest, 1879.

semmit sem veszít dicsőségéből, hiszen a poéták fejedelmének, Homérosznak a hazája sem tisztázott. Kéri a tudós könyvtárost, nézze meg Dacerius *Specilegium* című munkáját: található-e benne valami Janus Pannonius fogságáról⁷³. Klimó Györgytől is azt kéri, írja meg, mit tud Janus származásáról, születési helyéről és „szerencsétlen sorsáról”.⁷⁴ Egyik levelében arról számol be, hogy egy sírfeliratot talált, melyet 1507-ben véstek a gyulafehérvári székesegyházban lévő fekete márvány sírkőre. Eszerint Janust Pécsen temették el, anyja, Borbála pedig Vitéz János esztergomi érsek nővére volt. Dobai Székely Sámuelről már 1765 augusztusában kért a költő életével kapcsolatos adatokat,⁷⁵ 1773-ban pedig azt kérdezi, mit tud Dobai a sírkövön szereplő Péterről, azonos-e a kalocsai érsekkel, aki annak idején Mátyás parancsából összegyűjtötte Janus epigrammáit.⁷⁶ 1774-ben kelt egyik levele szerint tízévi gyűjtőmunka sem hozta meg a kívánt eredményt, hiszen Koller Józsefet ezúttal is arra kéri, írasson ki számára Janusra vonatkozó adatokat a pécsi irattár anyagából, mert még mindig kételyei vannak a költő származását és nevét illetően.⁷⁷

Természetesen a tudósoktól kapott információk s az áttanulmányozott anyag alapján jó néhány dolog mégiscsak tisztázódott. A gyulafehérvári felirat szövegéből következtetett arra Teleki, hogy Janus születési helyét a Duna-Dráva torkolat közelében kell keresni. A költő egyik Guarínóhoz írott dicsőítő éneke is erre utal. Ezek ismeretében a költő szülőhelyét ott keresi, ahol a Dráva a Dunába ömlik, óvatosan azonban nem jelöli meg a helységet, hanem csak annyit jegyez meg, hogy valószínűleg egy kisebb falu lehetett. Véleménye szerint, ha valamelyik híres városból származott volna, bizonyára nem hallgatja el annak a nevét.⁷⁸

Tény, hogy Césinge helység, melyet több forrás egybevágo információja alapján Janus szülőhelyének fogadott el a tudomány, egykor valóban a Duna-Dráva torkolat táján, az azóta eltűnt középkori Valkó megyében feküdt.⁷⁹

A névvitákkal kapcsolatban Teleki megemlíti, hogy akadtak olyan tudósok, írók, akik Janus Pannoniust Vitéz Jánosnak nevezték.⁸⁰ A Vitéz nevet két forrásból kölcsönözték a kutatók. Egyesek Janust ifjú Vitéz János sirumiai, majd veszprémi püspökkel tévesztették össze, mások meg a költő anyai nagybátyjával, Vitéz János esztergomi érsekkel cserélték fel.⁸¹ Teleki rávilágít ezeknek a névadásoknak téves voltára.

Mind az évszázados névvitában, mind a származás-szülöhely kérdésében Teleki olyan megállapításokra jutott, melyeket napjaink kutatási eredményei is igazoltak.

Fejezetünk végére érve néhány szóban említést teszünk a Janus állítólagos magyar grammatikája körül támadt vitákról. Teleki a Janus-kiadás második kötetében Baranyai Decsi Jánosnak Telegdy Jánoshoz 1591-ben írott leveléből közöl részletet.⁸² Ebben a vásárhelyi tudós tanár a magyarság ősi írásáról szólva jelzi, hogy a pécsi püspök összeállított egy magyar grammatikát.⁸³

Lényegében Baranyai Decsi eme kijelentésével indult el az első magyar nyelvtan szerzősége fölötti, napjainkig tartó vita. Baranyai levelét számos kiadvány közölte,

⁷³ Teleki Sámuel Kollár Ádám Ferencnek. Sárd, 1764. április. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

⁷⁴ Teleki Sámuel Klimó Györgynek. Sárd, 1764. április. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

⁷⁵ Teleki Sámuel Dobai Székely Sámuelnek. Sárd, 1765. szeptember. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

⁷⁶ Teleki Sámuel Dobai Székely Sámuelnek. Sáromerke, 1773. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

⁷⁷ Teleki Sámuel Koller Józsefnek. Sáromerke, 1774. május. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

⁷⁸ *Opuscula* II. 170.

⁷⁹ Tóth István: *Janus Pannonius genealógiája*. = Janus Pannonius 1975. 65-76.

⁸⁰ *Opuscula* II. 170.

⁸¹ Tóth István: *Janus Pannonius származása*. ItK. 1965. 4-5. 612.

⁸² *Opuscula* II. 329.

⁸³ „Janus ille Pannonius Episcopus Quinque Ecclesiensis, nostrum poetarum celeberrimus, cum tanta doctrina et auctoritate praeditus fuisset, tamen non erubuit Ungaricam Grammaticam conscribere.”

kommentálta, kezdve Bod Péter *Magyar Athenásának* előszavától egészen az akadémiai szinten folyó vitákat tartalmazó közleményekig.⁸⁴ Nyelvészek, Janus-filológusok vitatták az állítás hitelességét. Egyesek teljesen elvetették a Baranyai Decsítőől származó értesülést, mondván, hogy Janus nem írhatott magyar nyelvtant, hiszen még a vulgáris olasz nyelvről is rossz véleménnyel volt, nemhogy a sokkal fejletlenebb magyarral foglalkozott volna.⁸⁵ Mások véleménye szerint Janus 12 évi itáliai tartózkodása idején valószínűleg találkozott anyanyelvű tolmácsolásokkal ellátott kétnyelvű latin grammatikával, s feltételezhető, hogy maga is alkothattott ilyet. Ennek a pusztán valószínűsített nyelvtannak azonban semmi nyoma sincs. Bán Imre *Janus Pannonius és a magyar irodalmi hagyomány* című tanulmányában leszögezi: ő azok véleményével ért egyet, akik úgy vélik, Janus sohasem írt magyar nyelvtant. Mégis érdekes, hogy egyáltalán ez a feltevés megszületett. A kérdés végleges érvényű megválaszolása a Janus-recepció kutatásának érdekes feladata lenne.⁸⁶ Addig is, Sylvester Jánost kell az első magyar nyelvtan írójának tekinteni.

Filológiai elővigyázatosságaért csak dicséret illetheti Telekit, aki 18. századi kiadványában nem tesz többet, pusztán közli Baranyai idevágó megjegyzését anélkül, hogy a nem eléggé megalapozott állítást maga is elfogadná. Pedig más forrásból is hallott az állítólagos grammatika létezéséről. Cornides Dániel például 1767-ben azt írja neki, hogy egy nagyon ritka kéziratban olvasott Janus Pannonius magyar grammatikájáról.⁸⁷ Az utrechti Janus-kiadvány, az előkészítést szolgáló és általában a reneszánsz költő életműve feltárására irányuló erőfeszítések azt igazolják, hogy Teleki és munkatársai a legnagyobb körültekintéssel, elővigyázatossággal kezelték a rendelkezésükre álló forrásokat és a kiegészítő-szövegjavító filológiai munka elvégzéséhez igyekeztek segítségül hívni a hazai és külföldi tudósok egész seregét. Fáradozásuk eredménye két évszázad múltával is hasznára van a szaktudománynak.

⁸⁴ L. Jancsó Benedek: *Ki írta az első magyar nyelvtant?* Figyelő V/1878. 44-49.; Békési Emil: *Kiírta az első magyar nyelvtant?* Uo. 92-95.

⁸⁵ Huszti József: *Janus Pannonius.* = Janus Pannonius 1975. 390.

⁸⁶ *Lm.* 491-508.

⁸⁷ „Je viens de lire dans un MS très rare que Janus Pannonius ait écrit une Grammaire Hongroise.” Cornides eredeti levelének lelőhelye ismeretlen. A fenti idézetet Teleki Sámuel jegyzetei között találtuk. (*Miscellanae notata*. Mv. Teleki kt. To-1582. Ms. 224-225.)

A bibliofil

A felvilágosodás idejét a könyvgyűjtés aranykoraként is szokás emlegetni, s ebben talán nincs is túlzás, ha arra gondolunk, hogy a 18. század az európai könyves világba milyen sokféle változást hozott. 18. századi művelődéstörténetünket elemző alapvető munkájában Kosáry Domokos,¹ megállapítja, hogy a könyv és vele együtt a könyvtár funkciója ekkorra milyen sokat módosult. Nyugat-Európa számos nagy gyűjteménye elveszíti magánjellegét s megnyitja kapuit a nyilvánosság előtt. De a mi tájainkon is sok olyan könyvtár jön létre, mely később nyilvános közgyűjtemények vagy éppen nemzeti könyvtár alapjául szolgál. Ugyanakkor ez az az időszak, amikor a súlypont az egyházi könyvtárakról lassan a világiakra tevődik át. S minthogy a felvilágosodás egyik általános célkitűzése az elméknek az írott szó általi kiművelése, az előző korhoz viszonyítva egyre többen vesznek kezükbe könyvet vagy kezdik el a könyvgyűjtést. „A könyv kilépett a késő barokk teremkönyvtárak, a gazdag mecénások és a fényűző passziók köréből, lassan mindennapi szükségletté vált.”²

S hogy ebből az általános iparkodásból Erdély nem maradt ki, azt az itteni nyomdák könyvtermelése, a könyvárusok tevékenysége, a jelesebb tanintézetek már meglévő könyvtárainak további fejlődése, az erdélyi értelmiség körében meghonosodó szerény, de létező könyvgyűjtés s nem utolsósorban a főúri családok külföldön járt tagjainak könyv iránti érdeklődése tanúsítja. Sőt azt is elmondhatjuk, hogy a főúri kastélyok könyvtárainak egy részét bizony ezeknek a családoknak asszonyai gyűjtik.³

A felvilágosodás kori Erdély egyik legjelesebb könyvgyűjtője Teleki Sámuel. Vitába szállunk Kosáry Domokosnak két vele kapcsolatos megállapításával. Nem értünk egyet azzal, hogy Teleki tékáját a főúri könyvtárak kategóriájába sorolja. Annyiban igaza van, hogy a gyűjteményt valóban főúr, egy gróf hozta létre, de abban már különbözik a többi emlegetett főúri könyvtártól, hogy Teleki eleve közkönyvtárnak szánja gyűjteményét, és ez a cél határozza meg az állomány összetételét is. Kosáry másik - általunk vitatott - véleménye szerint Teleki könyvtárát a tárgyalt időszakban inkább a bécsi, mint az erdélyi gyűjtemények közé kell sorolni. Az alapító levelezése, de a kortárs irodalom számtalan adaléka is arra utal, hogy gyűjteménye mindvégig az erdélyi olvasókat szolgálta. Látni fogjuk, hogy a gyűjtés megkezdésétől, a 18. század hatvanas éveitől kezdve számos erdélyi, magyarországi tudós használja könyveit. A könyvtár „bécsi korszakáról” inkább a gyűjtés megszervezését (technikáját) illetően lehet beszélni. A kancellár első bécsi könyvtárosa, Mihelyes János jegyzi fel 1794-ben naplójába: „ő excellentiájának kegyes célja ebben is az erdélyi publicumra határozódik.”⁴

Egy könyvtár nem minden esetben tulajdonosa által összegyűjtött állomány. Lehet örökölt, azaz akár több nemzedék ilyen vagy olyan forrásból táplálkozó intellektuális igényének szülötte. Ha meg egy ember érdeklődésének vetülete, ha az egészet tulajdonosa egymaga gyűjtötte össze, akkor a gyűjtemény az illető kor eszmevilágának, művelődési életének tükrös is. Abban az esetben, ha a könyvállomány közhasználatú, akkor katalógusainak, olvasónaplóinak tanulmányozása során a kor uralkodó eszmeáramlatainak hatókörét mérhetjük le.⁵

¹ Kosáry Domokos 1980. 553-562.

² Kosáry Domokos 1980. 554.

³ Deé Nagy Anikó: *Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században. = Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Kolozsvár, 1996. 135-147. Jakó Emlékkönyv 1996.

⁴ *Részlet Mihelyes János naplójából. = Teleki Sámuel 1976. 202-206.*

⁵ Furet, Francois: *Histoire du livre dans la société moderne: recherches, méthodes, problématique.* Revue Roumaine de Histoire. 1970. 3. 507-516.

Ezek a tényezők tették szükségessé a Téka állománytörténeti vizsgálatát, továbbmenve pedig Teleki bibliofilájának körvonalazását. Annál inkább fontosnak éreztük ennek elvégzését, mivel Erdélyben a felvilágosodás sajátos megnyilatkozási formája az az újszerű művelődésszervezés, amit a 18. század végén és a 19. század elején az ország felvilágosult elméi folytattak a művelődés intézményessé tételéért. A marosvásárhelyi *közhasználatú* könyvtár alapítása pedig ennek a szerves része.

Az intézményteremtés

Ma már tisztán látjuk, hogy Teleki Sámuel ugyan egymaga, de jól körvonalazott gyűjtési programmal fog hozzá a könyvtáralapításhoz. Az a könyvtártöredék, ami apjáról szállt rá, nem tekinthető a későbbi könyvtár alapjának. Hogy Teleki Sándor könyves ember volt, azt számos korabeli adat jelzi. Fennmaradt a család gernerjeszei könyvtárának töredékjegyzéke:⁶ 1722 februárjából egy felsorolás, mely a Bécsből rendelt könyveket tartalmazza.⁷ Ismerjük a kötetésre előkészített könyvek listáját⁸, de annak is maradt nyoma, hogy Teleki Sándor mint a nagyenyedi és marosvásárhelyi kollégium kurátora saját könyvei közül adományoz néhányat az iskolai könyvtárak gyarapítására.⁹ A marosvásárhelyi könyvtár is őriz egy jegyzéket, ami „G. Teleki Sándor Ur Könyveinek Catalogussa”,¹⁰ mely formátum szerint csoportosítja a kéziratokat és a nyomtatott munkákat. Pontatlan adatai, hiányos leírása miatt ma már nem azonosíthatók a lajstromban szereplő könyvek. 9 főlíó, 40 negyedes, 52 nyolcados és 25 tizenkettedes formátumú könyvet, azaz összesen 126 címet sorol fel a jegyzék. Hogy Teleki Sándor könyvtára valójában hány kötetet számlált, s hogy a vásárhelyi jegyzék ebből mit tartalmaz, azt ma már nem tudjuk megállapítani. Koncz József *Adatok a marosvásárhelyi Teleki Könyvtár alapítója gróf Teleki Sámuel gyermekkori életéhez*¹¹ című írásában Teleki Sándornak egy Celnán 1748. április 30-án kelt írását közli, melyben említi „örökölt és élete folyamán szerzett” könyveit. Tékája ma már semmiképpen sem rekonstruálható, az viszont biztos, hogy halála után gyermekei egyéb javai mellett könyvein is megosztottak.¹² Elképzelhető, hogy a legkisebb fiú, Sámuel nem sokat kapott ebből a hagyatékából. De talán ennél fontosabb, hogy a fogékony gyermek apja házában megtanulhatta a könyvek szeretetét. Fennmaradt néhány ajándékba kapott kötet, melyekbe szépen rajzolt betűkkel jegyzi be tulajdonjogát.¹³

⁶ MOL. P. 662. Teleki Sándor oszt. 8. cs. 1695. Közli *Erdélyi könyvesházak. III. = Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez.* Szeged, 1994. 16/3. 141-142.

⁷ MOL. P. 658. Teleki család lt. 11. cs. Közli / m. 160.

⁸ MOL. P. 658. Teleki család lt. 11. cs. 280. Közli *Intézményi és magángyűjtemények Magyarországon 1722-1750.* Könyvtártörténeti Füzetek, Szeged. VII/1990. 53.

⁹ MOL. P. 658. Teleki család lt. 11. cs. 314. Közli: *Erdélyi könyvesházak. II. = Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez.* Szeged. 1991. 16/2. 114.

¹⁰ Mv. Teleki kt. Teleki lt. II/c. 842.

¹¹ Erdélyi Figyelő 1880. 120.

¹² Herepei János: *Adatok Teleki Mihály és udvara életéhez.* = *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez.* III. Budapest, 1971. 26.

¹³ „S.R.I. Junioris Samuelis Teleki. Czelnae 1753. 25 Martij” (Comenius: *Orbis sensualium trilingvis.* Cibinii, 1738. Jelzete: To-1653.); „Possidet S. R. I. Comes Junior de Szeék Sámuel Teleki cujus Simb. Deus providebit” (Comenius: *Janua lingvae...* Debreczini, 1729. Jelzete: To-1654.); „Ezen Arithmetica ajándékozott Mlgs Édes Atyám Ur ő Exclja nékem G. Teleki Sámuelnek ez mái napon Édes Atjai Gratiájából. Czelnán Ao. 1753 31 Martij” (Marothi György: *Arithmetica, vagy számvetésnek mestersége...* Debretzenben, 1743. Jelzete: Thd-46.); „Ex oblatione gratuita viri Clarissimi Petri Bod suis adnumerat Libris C. Sámuel Teleki Junior de Szék Ao. 1758 1-ma Apr.Saárd. Sub Symbolo Deus providebit.” (Bod Péter: *Szent írás értelmére vezérlő magyar Leksikon.* H. n., é. n. Jelzete: Thq-10/a.)

Ma a Teleki Téka tizenhat kötetében találjuk Teleki Sándor saját kezű Baumeister filo, zófiaí munkáját nem sokkal a megjelenés után jegyzi. Egy Amszterdamban megjelent Des-cartes-művet 1731-ben szignál, Cicero egyik művébe 1747-ben Marosvásárhelyen írja be a nevét. 1749-ben latin nyelvtant, 1750-ben két Kolozsváron kiadott könyvet lát el kézjeggyével.¹⁴ Természetesen olyan könyvek is lehetnek a Tékában, melyek egykor a könyvtáralapító apjáiéi voltak, de nincs bennük tulajdonosi bejegyzés. Ezekkel együtt a Teleki Sámuelhez került kevés számú könyv arról vall, hogy Teleki Sándor egykori könyvtára igencsak elaprózódott halála után.

Teleki Sámuel könyvgyűjtésének kezdeteit kétségtelenül *peregrinálásának* idejére kell visszavezetnünk. A négyéves tanulmányút idején alkalma van meglátogatni Hollandia, Svájc, Franciaország, Ausztria legnevesebb köz- és magángyűjteményeit. Evekkel később, 1796-ban nyomtatott katalógusának előszavában így emlékezik erre: „19 éves koromban, ennek a századnak 59-ik évében, a felséges fejedelemnek engedélyét előbb megszerezve, a múzsák kincseit elsajátítani Svájcba, Belgiumba és Franciaországba mentem, hogy azoknak az országoknak jelesebb akadémiáin a legtanultabb és legfelvilágosultabb férfiaktól tanuljak. Itt aztán a magasabb műveltségnek és a nemes tudományoknak szeretete ösztönzött és annyira felgyújtott lelkemben valami csodálatos lelkesedést a legkiválóbb könyvek iránt, hogy azokat nagy gondossággal és nem csekély költséggel megszereztem és elhatároztam, hogy azokat távol levő hazámba haza fogom hozni.”¹⁵

Több forrás tájékoztat arról, milyen bibliofil hatások érték Telekit külföldi útja idején, hogyan fogott hozzá a gyűjtéshez és melyek az első megvásárolt könyvek.

Útinaplója, a tanulmányút idején kelt levelek, de mindenekelőtt az első vásárlásokról készült könyvjegyzékek alapján nyomon követhetjük Teleki könyv iránti érdeklődésének fejlődését, könyvkultúrájának elmélyülését. Míg a katalóguselőszó vagy az 1800-ban készült Testamentum¹⁶ - melyben könyvtára sorsáról rendelkezik - könyvszeretetének lírai hangvételű kifejezése, annak az embernek a vallomása, aki már a képzett könyvszakértő hangján szól arról, mit jelent számára a könyv, a diáklevelek, a diárium feljegyzései egy még tapogatózva induló, de mindenképpen céltudatos könyvvásárlóról tudósítanak. Ez tulajdonképpen a tájékozódás időszaka. Az első indítást, a könyvgyűjtés megkezdését segítő hasznos tanácsokat Teleki kétségtelenül Christoph Beck bázeli professzortól kapta. Útinaplójában írja, hogy Beck, a bázeli „publica bibliotheca” őre¹⁷ egy szép és nagy magánkönyvtár tulajdonosa is, aki „igen gyakran elvitt az Bibliothecában és sokszor csak az

¹⁴ „Alexandri Teleki de Szeék emptum Peculium” (Baumeister: *Philosophia...* Lipsiae et Gorlicii, 1741. Jelzete: To-2070.); „Alexander S. R. I. Comes Teleki de Szék. Gernyeszegh A. 1731. 2. 9-bris” (Descartes: *Meditationes de primaphilosophia*. Amstelodami, apud Danielelem Elsevirium, 1678. Jelzete: Tq-763/d.); „Alexandri Teleki de Szék Ao. 1747 Die 25 januarii. Agropoli emptum Peculium” (*Ciceronis philosophicorum volumen secundus*. H.n., é. n. Jelzete: Tel. 0-328/c.); „Sz. R. B. G. Id. Sz T. San. 1749” (*Rudimenta linguae latiné*. Claudiopoli, 1747. Jelzete: To-1430). A másik két kolozsvári kiadvány: Fredro: *Monita politico-moralia*. Claudiopoli, 1749. (Jelzete: To-1052.) és *Igaz ságnakáldozatja...* Kolosváratt, 1745. (Jelzete: To-6/i.).

¹⁵ „Qua quidem felicitate ego quoque usus, anno aet. XIX. huius seculi LIX. Divae Principis venia prius impetrata, ad comparandas Musarum opes in Helvetiorum, Belgarum et Gallorum Academiis celebriores doctissimisque hominibus et liberalibus studiis florentiores me conferebam. Hic igitur omnium humanitatis studiorum bonarumque amor literarum exiebat atque adeo inflammabat in animo meo mirabilem quandam ardorem praestantissimorum quorumque librorum, non tantum magna sollicitudine sumtibusque haudquaquam exiguis coemendorum, verum etiam domum et in pátriám magnó intervallo disiunctam deportandorum.” = *Bibliothecae Samuelis S. R. I. Com Teleki de Szék. Pars Prima*. Viennae, 1796. XXVIII-XXIX.

¹⁶ Teleki Sámuel végrendeletének a könyvtárra vonatkozó részét l. az *Iratok* között.

¹⁷ Beck volt a vezetője A Frey-Grynaeus Intézet könyvtárának és a közkönyvtár ügyeit is intézte. Ez utóbbi egyúttal az egyetem könyvtára is volt.

én barátságomért el ment és ottan órákat töltött velem”.¹⁸ Pár lappal tovább arról tesz említést, hogy Bázelen 977 magyar forintot adott ki könyvekre. Hogy vásárlásaiban mi vezetett, milyen könyvekre költötte ezt az elég tekintélyes összeget,¹⁹ ezekből a szűkszavú feljegyzésekből nem derül ki.

Sokkal többet mond viszont az a Bázelen megkezdett könyvjegyzék, melybe a külhonban tanuló diák az 1760-1763 között vásárolt könyveket vezette be.²⁰ A 9.8 beüt oldalt tartalmazó negyedréti alakú füzet nem csak azért becses számunkra, mert egészében Teleki írása, hanem mert külön-külön felsorolja a külföldi út egyes állomáshelyein vásárolt könyveket. Ha megfigyeljük a könyvek címeit, azonnal szembetűnik vásárlójuk univerzális érdeklődése. A külföldi út idején végzett tanulmányokhoz szükséges tudományos művek mellett sok olyan könyvet is vásárolt, melyek tárgya nem kapcsolódott közvetlenül akadémiai tanulmányaihoz. Találunk köztük egyháztörténeti műveket, Erdély, Magyarország történetére vonatkozó munkákat. A jegyzékben több könyvet csillaggal jelölt meg, s a Bázelen vásároltak után be is jegyzi: „sub No. III [ládában] mind prohibitus Könyveim vágnak, mellyeknek nevezetesebb része mégis vagyon ezen Catalogusban jegyezve egy csillaggal. Bas. 1761. die 23-a Julij. G. Teleki Sámuel.”²¹ Ezek a tiltott könyvek sem voltak összefüggésben a Teleki által hallgatott előadásokkal. II. József 1781-ben kiadott cenzúrarendeletéig a bécsi titkosrendőrség a legnagyobb körültekintéssel ellenőrzi a külföldről hazatérő akadémisták könyveit. Mária Terézia intézkedései arra irányulnak, hogy megakadályozzák az új eszméket terjesztő, elsősorban a hivatalos vallást támadó könyvek behozatalát. Életbe lép az ún. *represszív* könyvvizsgálat, mely a nemkívánatos műveket igyekszik kivonni a forgalomból. Egy külön hivatal, a Bücherpolizei végzi ezt a feladatot. Ilyen körülmények között elképzelhető, milyen alapos vizsgálatnak vetették alá a külföldről hazatérő Teleki mintegy másfélezer kötetet számláló könyvszállítmányát. 1764 áprilisában ő maga írja egyik bázeli professzorának, hogy hazatérésekor öt hónapot időzött Bécsben, ahol igyekezett könyveit a „lángoktól megmenteni”.²² Néhány kötet így is áldozatul esett a cenzorok éberségének. Valamennyi elkobzott mű a katolikus vallást, illetőleg klérust támadó szerzők tollából származik, például a Kálvin tanait terjesztő református hittudós, Theodor Beza *Poematajának* 1599-es kiadása vagy Owennek, a neves XVI. századi újlatin költőnek a katolikus egyházat gúnyoló epigrammái (*Epigrammata*. Amsterdam, 1633), és Jurieu *Préjugés légitimes contre le Papisme* című Amszterdamban 1685-ben kiadott könyve.

A Teleki Téka állománygyarapodását vizsgáló haszonnal tanulmányozhatja az alapító külföldi könyvvásárlásait tartalmazó füzetet, amely 16 lapon keresztül a Helvéciában vásárolt könyveket sorolja fel formátum szerint, s még a következőket jegyzi fel: „Mind ezen Basileában vett Könyveimet (ki vévén egy néhányot mellyeket közüllök magammal Hollandiában viszek) bé raktam jó móddal négy nagy fejrő ládáokban, és hagytam Basileában az Szálláson a' Fischmárkon.

¹⁸ *Kézírási útínapló* I. 83.

¹⁹ „a 2 Januarij 1760 usque ad 24-tim Julij 1761 költöttem Basileában mindenestől fogva [...] Háromezer Kilentz Száz Német forintokatf...] Mely ezen Summábolis fizettem Könyvekért a'melleyeket itt szerzettem in Sma: Kilentz Száz Hetven Hét Magyar forintokat s Tizennyoltz Kraytzárokat a' mint azon Könyveim Catalogussából ki tettzik, mellyek[ne]k is egy részit Auctiob[an], más részit pedig Bibliopoliumokban szerezttem.” *Kézírási útínapló* I. 99.

²⁰ Színes karton füzet. Mérete: 21 X 16,5 cm. A fedőlap verzőjén ez olvasható: „Omnoje] tempus perire puto quod Studiis non impenditur.” (Mv. Teleki kt. Teleki lt. II/c. 786.)

²¹ A Bázelen vásárolt 410 könyvből mintegy 50-et jelölt meg Teleki tiltott könyvként. Érdekes, hogy csak egy könyvcím mellé jegyzi be: „elvétték Bécsben”.

²² Teleki Sámuel Christoph Becknek. Sárd, 1764. április. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.) Közli Teleki Sámuel 1976. 69-71. (Részleges közlés magyarul.) Kivonatos közlését I. még: E. Staehelin 1968. 328-329. Itt kell megemlítenünk, hogy a Debreceni Egyetemi Könyvtár Kézirattári Különgyűjteményében kilenc Beckhez írott Teleki-levél fotókópiáját őrzik. Ezeket közölte Lengyel Imre: *Adalék a Teleki Téka keletkezéséhez Teleki J. Chr. Beckhez írt leveleiből*. Könyv és Könyvtár XI. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyvei. Debrecen, 1977. 95-118.

Gazdám, Fechter Ulrich ötves Mester ember ő kglme házánál 's gondviselése alatt; meg jegyezvén mindeniket ezen nevetem jelentő jedgyel: GTS; és mindeniket numerizálva, No. I, No. II, No. III, No. IV.”

Ezután következnek a Hollandiában vásárolt könyvek. 50 ívrét alakú, 94 negyedes, 170 nyolcad alakú és 51 forma minori, azaz tizenkettedes formátumú könyvet sorol fel. „Mind ezen Hollandiában vett könyveimet - jegyzi a lista végére - bé raktam egy nagy Ládában Utrechtben, és jól bevárva Gyékényben szalma közé, el küldöttfem] Rotterdamban Schlemm és Weymer nevű kereskedőkhöz, kikis le fogják vizen szállítani Ulmában Lochbiller nevű Correspondensekhez. Sig. Utrecht 1762. 6-a Aug. G. T. S. Ki vévén egy néhányat mellyeket magammal Parisban vittem, NB: Saundersont a Leidai Könyves Ládámban hagytam.” Ezután következik a Leidenben vásárolt 203 könyv címe (Libri quos Leidé comparavi). Itt már vegyesen írja le a különböző formátumú köteteket, a végén ezzel a megjegyzéssel: „Ezen Leidában vett Könyveimet egy ládában jól bé rakattam 's bé varratam Vásonban Szalma közé és az Alumnusok Collegyioma Bibliothecájában hagytam.

Mellyet Bibliopola Luchtmans Uram el küld Rotterdamban Schlemm és Weymer nevű kereskedőkhöz, kikis onnét Ulmában le szállíttatyák Lochbiller nevű Correspondensekhez. NB. Egy néhány Könyvet ezek közül magammal Parisban vittem GTS. NB. Luchtmans Uram még ezen Ládán kívül más egy láda könyvetis küldött el Rotterdamban Lochbiller Uramhoz az el küldés végett; mellyeket Utrechtbe Bibliop. Paddenbourg Uram eljövetelem után vett számomra az Bodevin könyvei auctioján, és mellyek árrokat Parisból Vechsel által küldöttem meg Luchtmans Uramhoz Leidában.” A lista ezután a Párizsban vásárolt könyveket írja le (Libri quos Parisiis emi). A 133 címet felsoroló jegyzék végén ezt olvassuk: „Mind ezen Parisban vett Könyveimet eljövetelemkor bé raktam két Könyves ládámban, edgyik nagy, a' másik kisdéd, és Bibliopola Briasson Ur által el indítottam Strasbourghban Franck nevű kereskedőkhöz, kikis onnét Ulmában vagy Regenspourgumban el külgyk. A ládák be voltának jól várva vásonban Szalma közé, és megjegyezve M. G. T. No. 1. et No. 2. NB. Egy néhány Könyvetek ezek közül mellyek a' ládámban bé nem fértenek magammal Baselben vittem. G. T. S.” A könyvlista ezután azokat a köteteket tartalmazza, melyeket Teleki a tanulmányútról hazatérőben vásárolt. Az előzőekben láttuk, hogy búcsúképpen még egyszer ellátogat Bázalbe, ekkor mintegy 49 könyvet szerez (Libri quos Basileae emi in reditu). Következik az a 18 könyv, melyeket az utrechti bibliopola, Ábrahám Paddenburg vásárolt számára a Bodevin-aukción (Libri quos in Hollandia D. Abrah. Paddenburg Bibliopola Trajectensis pro me comparavit, in auctione Bodeviniana). Tíz munkát Szathmári Pap Mihály vett a leideni Albertina aukción (Libri quos Leidae per Cl. D. Szathmári emi curavi in auctione Albertina). Új szerzeményei felsorolását a következő bejegyzéssel zárja: „Ezen Baselben ujjonnan vett Könyveimet egy néhány Parisból hozott Könyveimmel edgyütt, egy Ládában jól bé rakva el küldöttem Ulmában, megjegyezve Libri GTS No. VII más négy Láda eleinte Baselben vett Könyveimmel edgyütt; mellyekis vadnak megjegyezve: Libri GTS No. I, No. II, No. III, No. IV. addressirozva An den Herrn Zeitz Gastgeber zum Goldenen Lamme in Ulm. NB. Az No. V. és VI. alatt T. Kováts Ur Könyvei vadnak.” A füzet Appendix fejezete mintegy 28 munkát ír le, közülük néhány strasbourgi szerzemény (Sequentes Tiguri et in itinere emi). A füzet utolsó lapjain a bécsi tartózkodás idején vásárolt 49 könyvet (Libri quos Viennae emi 1763) és a Pesten beszerezett 13 munka címét (Libri quos Pestini emi) találjuk.

Mint látjuk, beszédes adatok, nevek húzódnak meg a 18. század hatvanas éveiben történt európai könyvvásárlásokat rögzítő könyvjegyzékben, a könyvszállítás módjáról, a közreműködőkről és az aukciók nyújtotta vásárlási lehetőségekről is nyerünk információkat.

Minden bizonnyal Beck irányításának köszönhető az is, hogy a huszonegy esztendő fiatalember már értő bibliofilként jegyzeteli a megszerzett könyveket. Feltünteti a könyv szerzőjét, címét, kiadási helyét és évét, a kötetek számát. A legtöbb esetben a könyv formátumá-na is utal, sőt az első lapokon a kor szokásának megfelelően nagyságrendben írja le a munkákat. Sok helyen a kiadvány bibliofil jellegére, könyvészeti értékére vonatkozó beírásokat találunk, tehát már ez a kis állomány is magán viseli a későbbi Téka egyik jellegzetességét: tulajdonosának a szép és ritka, válogatott editiók megszerzésére való törekvését. Néhány bejegyzés arról tanúskodik, hogy az ifjú könyvgyűjtő alapos kutatást végez egy-egy kiadvány ritkaságának, könyvészeti értékének megállapításakor.²³

E könyvjegyzék kiegészítéseként készülhetett az a másik lajstrom, amely a külföldi út idején vásárolt könyvek árát tartalmazza: *Pretium Librorum, Samuelis Teleki de Szék. S. R. I. Comititis, quos in Peregrinatione sua Litteraria sibi Comparavit*.²⁴ Ez az előző jegyzék sorrendjében tünteti fel az egyes művek árát. Nyomon lehet követni, hogy a Svájcban, Hollandiában, Párizsban beszerezett könyvekért vásárlójuk mit fizetett. Rendszerető pontosságával a különböző országok pénzürtékéből az árak átszámítását is megadja. Például a 14. lap verzójára ezt írja: „NB. Hollandiában 1 *for.* teszen 20 *Stübert.* egy *Stüber,* pedig circiter 5 Magyar pénzt. Egy *Stüberben* vagyon nyoltz *Döjt* réz pénz. Egy *Schillingben* vagyon hat *Stüber.* Egy *Sechsthalban* vagyon öt *Stüber* és fél. Egy *Düppelchenben* vagyon két *Stüber.* Egy Hollandus egész *arany jár* Hfl. 5 és 5 *Stüber.* Egy *Louis d'or* tsak tizenegy Holl. forintban.” A 31. lap rektóján ez áll: „Hf. signific. Hungar flor. 10 Sols = *Stüv.* = 25 Denar.” A Bécsben és Pesten vásárolt könyvek árjegyzéke hiányzik. Ezeket leszámítva tehát Teleki az 1759-1763 közötti tanulmányút idején hozzávetőlegesen 2644 forint értékben vásárolt könyvet. Ez az összeg nem fedi a magával hozott összes kötet árát, hiszen az árjegyzéket közlő füzetben sokszor találkozunk olyan megjegyzéssel, hogy valakitől ajándékba kapta az illető könyvet.²⁵

Mindezek figyelembevételével joggal állíthatjuk, hogy a külföldi könyvvásárlásokat őrző füzetek a marosvásárhelyi könyvtár állománytörténetének becses bizonyosságai. Tájékoztatnak Teleki korai könyvészkedéséről, amikor a könyvtáralapításhoz hozzákezdő ifjú abban a többet vissza nem térő szerencsés helyzetben volt, hogy személyesen válogathatott a svájci, holland vagy francia könyvkinálattól. S a jegyzékek bizonyítják, hogy ért is a lehetőséggel.

A külföldi tanulmányút idején elkezdett könyvészkedésre a leghitelesebb forráscsoportot Teleki *diáklevelei* alkotják. Ezekből tájékozódhatunk arról, miképpen mélyül el a könyvek iránti érdeklődése s mindenekelőtt itt bukkanunk rá a becsvágyó ifjú könyvtáralapítási tervének egyik legkorábbi megfogalmazására.

²³ „Stultitiae Laus Des. Erasmi Rotter. cum Commentariis Ger. Listrii et Figur. Jo. Holbenii, e Codice Academ. Basiliensis. Basileae 1676 (*liber rarissimus*); Auü Gellii Noctes Atticae, ex edit. Johannis Friderici et Jacobi Gronovii, c. not. var. Lung. Bat. 1706 (*lib. rar.*)) Du Pin, Disserta[t]iones Historicae de antiqua Ecclesiae Disciplina. in 4°. Parisiis 1686 (*haec editio magni aestimat. et é insequens*); Xenophontis opera o[mn]ia Editio Jo. Leonclavii, in Fol. 2 Tom. 1 Vol. Parisiis 1625 (*editio e optima et raro occurrit*); Ger. de Roo Annales Rer. Austriacar. Folio. Oeniponti 1592 (*liber valde ránts. 100 tantum exemplaria huius editionis extant*).”

²⁴ Színes karton füzet. Mérete: 21 X 17 cm. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. II/c. 785.)

²⁵ „Vindiciae Actorum Murensium, pro et contra Marquardum Hergott; per Fridol Kopp. Typis ejusd. Monast. 1750.” Az árjegyzék megfelelő helyén ez áll: „J mf. 4 Xr. exemplar donavit Cel. D. Isellius et compactio tanti constat; Collectio Act. Public. Jubilaei, quod Tertium celebravit Universitas Basileensis Ao. 1760 die 15-a Április. / mf. 4 Xr. exemplaria donavit Magnificus D. Rector. Compactio tanti constat; G. A. Decoré Arithmetica Universalis Newtoni contracta. Lug. Bat. 1761. ár nélküli *ex dono auctoris*; Journal du Voyage fait à l'Equateur par Mr. de la Condamine. in 4°. Paris 1751 és Mesure des trois premiers degrés du Meridien dans l'hémisphère Australe par Mr. de la Condamine. 4°. Paris 1751.” Mindkét könyv ár nélküli *dona Auctoris* megjegyzéssel.

A tanulmányút idején kelt levelek egy részét Teleki peregrináló honfitársainak írja. Alig pár hónapi külföldi tartózkodás után már afelől érdeklődik & Hollandiában tartózkodó Teleki Ádámtól: „lehet-e sok jó könyvet Hollandiában kapni oltsón, és vagyon-e sok auctio?”²⁶ A könyvekkel való foglalkozásról tanúskodik egy másik levél is, melyben felajánlja, hogy Thordai nevű honfitársának szívesen segít Bázelen egy olcsó Bibliothékát szerezni. Több helyen szól arról, hogy a vásárhelyi kollégium számára „jó és oltsó” könyveket keres. Az akkor Leidenben tanuló Kovásznai Tóth Sándornak 1761. szeptember 2-án Otrechtből írja: „Nekem egyéb bajom vagyon, a legény tanulna és nincsen könyve.” Kéri Kovásznak, hogy az előadásokhoz szükséges Wolf-féle matematikát legalább kölcsön szerezze meg. Ugyanakkor megköszöni a Vanderpiana-könyvtár katalógusát, melyből néhány könyvet szándékszik megvenni.²⁷

Bod Péterhez, Szászki Jánoshoz írott levelei azt bizonyítják, hogy már ekkor megszületett a hazai történelemre vonatkozó munkák összegyűjtésének terve. Tomka Szászki János pozsonyijtanárnak 1761-ben Bázeltől ír arról, hogy meg akarja szerezni a Magyarország és Erdély politikájára, statisztikájára vonatkozó legfontosabb művek jegyzékét. Szászkit kéri, küldjön neki erre vonatkozó bibliográfiát, mert ez segítené a tájékozódásban.²⁸ Ugyanezzel a kéréssel fordulhatott magyarigeni tudós honfitársához is, mert Bod Péter válaszában 1762 decemberében így ír: „Jelenti Ngod, hogy valami Magyar Históriara való könyveket jegyezzen fel, a melyeket Hollandiában kellene meg szerezni. Én ugyan tudva mik vágnak sok időt töltvén el az egybe keresgélésekkel s vizsgálások[ka]l s szerzettem volt is Hollandiában, nevezetesen a Burmán könyvei közül felesen magamnak, de nem régen Schwandner kinyomtatván Bétsben 3 Tomusban sok Magyar írókat ott együtt találja az ember őket.”²⁹

A könyvekkel ismerkedő erdélyi diák, miután elhagyta Bázelt, rendszeres levelezést folytatott az ott megismert professzorokkal. Ezekben a levelekben a hollandiai könyvészkedésről is beszámol, sok esetben pedig segítségüket kéri a megvásárlandó könyvek megítélésében. Válaszleveleikben tanárai megjelent könyvekről tájékoztatják. 1761 decemberében Cristoph Beck felhívja figyelmét a bizánci írók frissen megjelent munkáira, melyek a magyarok s a szomszédos népek történetére vonatkozó gazdag információs anyagot tartalmaznak.³⁰ Teleki hálás a kapott segítségért. Beszámol tanárának arról, hogy hazája történetére vonatkozó anyagokat szeretne gyűjteni, ezért hasznosak számára a kapott címek. Neki még nemigen sikerült középkori „kronológiákat” megszerezni, minthogy ezek ritkán fordulnak elő, de azokat, amiket Beck ajánlott, igyekszik felkutatni. Ebben a levélben veti papírra könyvvásárlásának határozott célját: „nem fogom kímélni a költséget más jó könyvek megvásárlásánál sem[...] míg valamely reménye lesz annak, hogy ezzel valamikor hazám ügyének és történelmének javára lehetek.”³¹

A hazája ügyéért aggódó s az akkori állapotokon sokszor kesergő ifjú gyakran ír kétségei felől: „Félek, nehogy kárt valijak legjobb könyveimben. Még azt sem tudni, mi lesz életem értelme - vallja meg Becknek.” De ezek az aggodalmak nem kerítik hatalmukba és kitart eredeti célja mellett.

²⁶ Teleki Sámuel Teleki Ádámnak. Bazel, 1760. július 21. (Teleki cs. kendilőnai lvt.) Közli *Teleki Sámuel* 1976. 59-61.

²⁷ Teleki Sámuel Kovásznai Tóth Sándornak. Utrecht 1761. szeptember 2. (Mv. Teleki kt. To-3587 f/2. Ms. 326.) Közli Kovásznai Sándor 1970. 167-168; *Teleki Sámuel* 1976. 64-66.

²⁸ Teleki Sámuel Tomka Szászki Jánosnak. Bazel, 1761. április. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

²⁹ Bod Péter Teleki Sámuelnek. Magyarigen, 1762. november 16. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 39. cs. 325.) Közli Kelemen Lajos: *Bod Péter levelei* 1907. 384-392.; *Teleki Sámuel* 1976. 159-162.

³⁰ Christoph Beck Teleki Sámuelnek. Bazel, 1761. december. (Mv. Teleki kt. Tq-1580. Ms. 21.)

³¹ „...nec in aliis bonis libris coemendis parcerem sumptibus (:licet hoc magnó meo incommodo nunc fiam:) dummodo spes aliqua assulgeret fóre, ut istis tandem Patriae rebus et História consulere possem...” Teleki Sámuel Christoph Becknek. Utrecht, 1761. december. Levélfoglalmaz vány. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

Tsétsi János sárospataki tanár híres magántékáját már ekkor, a külföldi út idején szeretné megszerezni s ezért levélben fordul hozzá: „Ugy hallottam, a haza történelmére vonatkozó könyvekből jeles gyűjteményed van [...] ha valamikor azok eladására gondolnál, ne másnak, hanem nekem add el őket megfelelő áron.”³² Szászki Jánostól 1761-ben ugyancsak azt kéri, hogy ha esetleg könyveit áruba bocsátana, gondoljon rá, mert terve, hogy a haza történetére vonatkozó könyveket könyvtára számára megszerezze.

Az 1759-1763 közötti tanulmányút idején kezdi el tehát Teleki Sámuel a szakszerű könyvgyűjtést. Az ekkor vásárolt könyvek változatos tematikájú összetétele a legfőbb bizonyítéka annak, hogy a köznek szánja gyűjteményét. Külföldi tanulmányai idején időt, energiát bőven áldoz a bibliofília mesterségének elsajátítására, külföldi köz- és magánkönyvtárak összetételét, elrendezését tanulmányozza, útinaplója és levelei vallanak arról, hogy céltudatosan végzi mindezt.

A könyvtárlátogatások alkalmával szerzett élményeit útinaplójába rögzíti. A legelső feljegyzés még lakonikus. Az 1759 októberében Bécsbe érkező fiatalember a császári könyvtárba is ellátogat: „Bétsben voltam a' Császári Bibliothecabanis, de erős hideg lévén egy óránál tovább nem mulathattam benne, az épületis igen drága és nagy, a' Könyvekre nézve pedig igen gazdag, az Budai Bibliotheca[na]k némely reliquiai és az Eugenius Hertzeg Bibliothecaja is itten vadnak.”³³ A bázeli könyvtárelmények már valamivel mélyebbek: „Az ide való Publica Bibliotheca igen szép, sok szép manuscriptumok 's nyomtatott könyvek vágnak benne [...] A' Bibliothecarius lévén Tiszt. Prof. Beckius Ur igen gyakran el vitt az Bibliothecában, és sokszor tsak az én barátságomért el ment és ottan órákat töltött én velem; ennek az Beckius Ur[na]k az maga Házánális igen szép és nagy Bibliotheca vagyon a' magáén kívül, tudniillik az néhai Prof. Frey Uramé[...] mert ez az Bibliotheca legaltatott Frey Uramtól az Professor Philologiae Sacrae hasznára, 's könnyebbségire.”³⁴ Néhol kritikus szemmel nézi az igényeinek nem megfelelő gyűjteményeket. A baden-durlachi őrgórf bázeli magánkönyvtáráról így ír: „Az Bibliotheca nem igen derék.”³⁵ Annál nagyobb lelkesedéssel említi a neves strasbourgi történész, Dániel Schöpflin könyvtárát: „A bibliotheca igen nagy és válogatott szép Könyvekből áll, öt ház egy más mellett rakva vagyon mindenütt Szép Könyvekkel, az Könyvek többire mind Frantziai Kötésben vágnak, 's igen gyönyörűségek. Itt a' mi Antiquitásokra 's országokra, nemzetiségek Históriajára tartozik majd minden meg vagyon a' leg szebb és jobb editiokból; a' mi nevezetesen az Franziai Históriat illeti arról annyi vagyon, hogy a' Párisi Bibliothecábannis annyi nintsen, azt mondgyák[...] Itt láttam Mátyás Királynak egy igen szépen festett Képit, az Magyar Historiárais szép Könyveket és rész szerint ritkákat láttam. Láttam egy Sinai betűkkel Sinában nyomtatott 's kötött Könyörgékes Könyvet in Folio négy darabban; a' pappirosa olyan szép és fein hogy ahoz hasonlót Európában nem tsinálnak, a betűk vagyis nyomtatás nintsen mindenik felin a' Pappirosnak, hanem két levél mindenütt ki vágatlan vagyon, és minden Levélnek tsak edgyik faciesse van meg nyomtatva, itt attam egy Tallért ajándékban az Bibliothecarius-nak.”³⁶

A Hollandiába érkező Teleki már hozzáértőként látogatja meg az ottani könyvtárakat. A svájci élmények úgy látszik, igényes könyvtárlátogatót neveltek belőle, aki az örökkel, magántékák tulajdonosaival elmagaráztatja a gyűjtemények történetét, egy-egy ritka kiadványnál hosszasan is elidőz. Felháborodással ír például az utrechti könyvtár hozzá nem értő őréről: „20-a 8-bris [1761] voltam leg elsőben az Ultrajectumi Bibliothecában mely nem nagy, a' Baselihez nemis hasonlítható; másképpen jó rendben vagyon.

³² Teleki Sámuel Tsétsi Jánosnak. Utrecht, 1762. május. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

³³ *Kézírástos útinapló* I. 10.

³⁴ *Kézírástos útinapló* I. 83-84.

³⁵ *Kézírástos útinapló* I. 71.

³⁶ *Kézírástos útinapló* II. 4-5.

De bezzeg nemis a Baseli Bibliothecariust Prof. Beck Ur[ama]t találtam benne! hanem egy tudatlan vén Hollandust a' ki már 40 esztendőől fogva Custos bibliothecae, mégis soha olyan ökröt nem láttam. A többi között kértem tőle Fabricii Bibliographiam hogy recensionem Scriptor. Bizantinor. keressem meg benne; el megyén az ostoba és a Bibliák között keresi, 's végtére azt mondgya Deákul, non est inter Codices Bibliorum; én is mondám reá: hogy nemis oda való. Kérem ismét Acta Eruditor. Lipsiensium hogy de Curvis Isocronis; de Determinatione Penduli etc. holmikét keressek fel; az Bernoulli Dániel Uramtól minap vett levelemnek meg értésire, 's azt kérdi az edgyügyű, hogy: Theologus Könyvé? mondám hogy nem, azután meg azt kérdi hogy ha in Folio vagyoné? erre a' sok edgyügyűségire meg unám velle tovább bajlódni 's egyben oda hagyám, hoc profeci.”³⁷

A könyvekhez vonzódo erdélyi ifjú kétévi külföldi tartózkodás alatt láthatóan már oda érett, hogy a nyugati könyvtárakat nemcsak csodálattal, de ha kellett, bírálattal is illette.³⁸

Párizsban már-már hivatásos bibliofilként látogatja a könyvgyűjteményeket. Naplójában a korábbiaknál bővebb beszámolót olvashatunk: „A' *Király Bibliothécájában*, a *Sancta Geneva Bibliothécájában*, az *Benedictinusokéban* kivált gyakran voltam. Nagyobbat, szebbet, 's válogatottabbat ezeknél soha se láttam. Ugyan vadnak Manuscriptumok kivált a' királyéban! A' St. Geneveva Bibliothécájában sok könyv 's nagy Collectio vagyon a' Német Országi Históriára, Theologiára, 's Ecclesiastica Históriára, sok ritka könyvek is vadnak benne.

A' Bibliothecarius midőn a' Sixtina Bibliának első editióját in Folio (mellyis igen ritka) meg mutatta volna, 's azután a' Clementinátis; kérdem tőle tréfálkozva: hát már a' kettő közül mellyik az Authenticum? (mert a' kettő különböző, és az edgyik egy, a' másik más Pápától vagyon authenticálva). Azt felelé hogy edgyik sem; mert ők nem hiszik a' Pápák infallibilitásokat. E' sok Szerzetestől. De ennél jobb felelet nintsen arra a' kérdésref...] A' királyi Bibliothécában sok Magyar Históriára való Könyvet találtam, és igen ritkákat mellyeket felis jegyeztem. A' Páter Benedictinusokéban nagy Collectio vagyon a' régi Pátérekéből, és a Frantzia Históriára. Itt feles jó Könyveket vettem, mellyek kétszer voltak meg nállok. Az Bibliothecarius Dom Páter igen jó emberem, derék, tudós és emberséges ember.”³⁹ Teleki tehát azt tapasztalja ezekben a külföldi könyvtárakban, hogy a nemzeti múlt emlékeinek összegyűjtése divatossá vált a felvilágosodás kori Európában. Talán ennek köszönhető, hogy a magyar históriára vonatkozó ritkaságokat már fel is jegyzi magának.

A francia könyvtárakról odaérkezése előtt már hallhatott, hiszen 1762 januárjában az akkor Párizsban tartózkodó Kendeffi Eleknek ajánlja az ottani könyv- és könyvtár-érdekességeket: „Ajánlom önnek, Uram, hogy ismerkedjen Párizsban a könyvtárakkal, melyek ott nagyszerűek és csodálatosak. Ki kell használni minden Párizsban töltött pillanatot, méghozzá hasznosan, mert nem térnek vissza többé. Egy kis gyűjteményt is csinálhat azokból a munkákból, melyek másutt könnyűszerrel nem találhatók meg.”⁴⁰

1759-ben megkezdett könyvbúvárlatainak jellemző vonása a folytonosság és a rendszeresség. A könyvvállomány gyarapodási folyamatát vizsgálva joggal állíthatjuk, hogy a nyomtatott betű szerelmesét sem a földrajzi elszigeteltség, sem a hivatali beosztásával járó egyre sokasodó feladatok, sem magánéletének gondjai nem akadályozzák élete végéig a könyvek rendszeres szerzésében és általában a könyvtárral való foglalkozásban.

³⁷ *Kézírástós útinapló* II. 55.

³⁸ Kókay György: *Külföldet járó magyarok könyvtári élményei a XVIII. század végén*. MKSz LXXVIII/1962. 2-3. 197-203.

³⁹ *Kézírástós útinapló* II. 88-89.

⁴⁰ „Je Vous consielerois Monsieur, de Vous procurer á Paris la connaissance des Bibliothèques qui y sont superbes et magnifiques. Il faut profiter de tous les moments que Vous avez á passer á Paris, en les employant utilement, parcequ'ils ne seront pas toujours á retrouver. Vous y pourriez faire aussi une petite collection des ouvrages, qui ne se trouvent pas facilement ailleurs.” Teleki Sámuel Kendeffy Eleknek. Utrecht, 1762. január 20. (Jósika család fenesi levéltára. ENMLvt, a KvÁLvt őrzetében.)

A tanulmányút bevégeztével Teleki Sámuel, mint láttuk, Sárdon, majd Sáromerkén telepszik le. A hazai elmaradott viszonyok, az európai kultúrától való elzártság az első időben megrettentik. Miután négy éven keresztül közvetlenül tájékozódhatott az európai könyvkiadás, könyvtárúsítás számottevő eseményeiről, megdöbbenve tapasztalja, hogy Erdély ugyancsak kiesik az egyetemes kultúra áramköréből. „Olyan kevés nálunk a jó könyv - panaszkodik 1764 áprilisában Iselin professzornak-, hogy egyet sem tudtam még megszerezni.”⁴¹ Csakhamar rádöbben, valahogyan meg kell teremteni annak a lehetőségét, hogy értesüljön a külföldön megjelent könyvekről, könyvbeszerzési módokról. Megpróbál lépést tartani az európai tudományos világ eseményeivel. Folyóiratokat járát, és rendszeresen tanulmányozza azokat. 1769 januárjában például ő ajánlja Beck figyelmébe a *Museum Helveticum*-ban recenzált munkákat.

A könyvgyűjtés megszervezése

Telekit elsősorban a külföldön tanuló erdélyi ifjak informálják a könyvújdonságokról, ők segítik a könyvek megvásárlásában és hazaszállításában. Szathmári Pap Mihály például 1764-ben Leidenből értesíti, hogy megszerezte számára Nadányi *Florus Hungaricus*-át, ugyanakkor azt is említi, hogy „egy szép Politica Bibliothecat adának Hágában el az múlt Hetekben, az a Justice a' ki a' Virgiliust oly szép formában kezdte ki adni, megholt s övé volt ez a nagy theca, a' Catalogussát magammal viszem”.⁴² Fogarasi Pap József 1770 decemberében Frankfurtból ír Telekinek. Tanulmányairól, könyvújdonságokról számol be, Klotziusról pedig megírja, hogy igen jó *Acta Litterariát* ad ki esztendőnként, „melyekbe az új könyvekről mind igen szépen mind szabadon íté. Ha ezen Actak iránt méltóztatik Nagyságod parantsolni vagy küldök vagy annak idejében magammal viszek.”⁴³ 1779 decemberében Szerentsi István Bécsből jelzi, hogy a Kis Miklós által vásárolt könyveket magával hozza, egy másik erdélyi származású orvostanhallgató pedig azokat a köteteket szállítja haza, melyeket Schoonhoven bibliopola szerzett.

Zilahi Sámuel egyike azoknak, akik külföldi tartózkodásuk idején a legtöbbet fáradoztak Teleki gyűjteményének gyarapításán. Úgy látszik, szívesen végzi ezt a feladatot. „A Ngod parantsolattára meg-szerzett könyvek körül tett kevés foglalatosságom kedves időtöltésem, az olyan könyveket csak vásárolni is gyönyörűség” - írja 1782 szeptemberében.⁴⁴ Elsősorban a klasszikus edíciók után kutat Utrechtben, de Teleki költségén Hollandia más városai ban is vásárol. 1782 májusában például arról számol be, hogy miután Leidenben hiába ke reste a kért kiadványokat, Amszterdamban néz utánuk. Egy-egy könyv megvásárlását több levél is megelőzi. Zilahi fáradhatatlan könyvfelhajtó. Du Mont *Corps Universel Diplomatique* című munkáját például Wild holland könyvtárustól nehezen szerzi meg. Több levélben is tájékoztatja patrónusát az ügy állásáról. Minthogy időközben Rádai Gedeon 300 forintnál is többet ígért, csak jó három hónap múlva jelentheti: végre sikerült megszerezni a 16 kötetes művet. Valóban szívvel-lélekkel igyekszik a megbízásokat teljesíteni. Heidelbergből 1784 júniusában tudósít: „Ruhnkenius Uram által kiadott IC. Fragm. nem vettem meg Mlgos Gróf Consiliarius Ur, mert épen az a Könyv melly már meg vagyon Ngodnak a' Meermann Thesaurusában.

⁴¹ „Tanta est certe bonor[um] apud nos Libror. penuria, ut ne unicum quidem hactenus in Patria mihi comparare potuerim.” Teleki Sámuel Rudolph Iselinnek. Sárd, 1764. április. (Mv. Teleki kt. Tf-kk 69. Ms. 285.) Közlő *Teleki Sámuel* 1976. 71-73. (részleges közlés.

⁴² Szathmári Pap Mihály Teleki Sámuelnek. Leiden, 1764. május 22. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 42. cs. 1346.)

⁴³ Fogarasi Pap József Teleki Sámuelnek. Frankfurt, 1770. december 4. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 39. cs. 615.)

⁴⁴ Zilahi Sámuel Teleki Sámuelnek. Utrecht, 1782. szeptember 6. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 44. cs. 2166.)

Demosthenest találtam volt, de nem adhaték érte 36 forintot, úgy Apollonius Rhodiust sem vehettem volna 7 forint alatt. Itt a városn is vagy on egy Könyvel kereskedő Sidó, ma, minthogy vasárnap van, nem lehet, de holnap meg keresem nálla ha mit kaphatnék. Ugy Betuliusnál-is megfogok fordulni Stutgardba, és ha nálla vagy másutt Ngod parantsolattya 's tettzése szerint való vagy egy Könyvet szerezhetek különös szerentsémnek tartom.⁴⁵

Zilahi levelei az európai s mindenekelőtt a hollandiai könyvkiadás, könyvkereskedelem 18. századi történetéhez szolgáltatnak megbízható adatokat. 1782. szeptemberi leveléből kiderül, hogy „egy eritica Bibliothecát kezdettek Amsterdamban 1777-től fogva kibocsátani: nem egy az auctora. Senki neve nints fel-téve; úgy hallottam Ruhnkenius, Wyttebach, Schulten Uraimék készítik; recensáltatnak benne Napkeleti, Görög, Deák nyelvekre, tudományokra tartozó könyvek.”⁴⁶ Máskor egy-egy kiadás kulisszatitkairól számol be: „Egy könyv jött ki valahol, azt sem tudom mitsoda nyelveim, melylybe Amsterdamban minden titka, kereskedés módja ki van írva; Van Goens Úrra gyanakodnak, hogy írta volna. Nagy büntetés alatt nem szabad ezt a könyvet árulni. Wild Uram törvénybe idéztetett volt egyszer érte, valahogy 's valamint ki-mentette magát.”⁴⁷

Joggal sajnálhatjuk, hogy nem maradtak fenn Teleki Zilahihoz intézett levelei. Jó volna végigkövetni a könyvbeszerzésre vonatkozó kéréseket, tanácsokat, hiszen az alumnus leveleiből egyértelműen kitetszik, hogy mindig megbízza igényének megfelelően jár el. Zilahinak már volt némi bibliofil gyakorlata a hollandiai tanulmányút előtti időből is, hiszen 1776-tól mint tógátus diák segédkönyvtárori teendőket látott el a marosvásárhelyi kollégium bibliotékájában.⁴⁸ A Teleki irányítása alatt végzett könyvészkedés aztán korának egyik legjelesebb könyvszakértőjévé, könyvbarátjává formálja.

De ugyanebben az időben még más Hollandiában tanuló erdélyi diák is foglalkozik Teleki könyvvásárlásainak lebonyolításával. A Leidenben tartózkodó Bodola János, a későbbi református püspök hollandiai tanulmányútjának utolsó esztendejében segítkezik a könyvszerzésben. „Két rendbéli parantsolattyát Nagyságodnak némely Könyvek iránt - írja Telekinek - Tiszteletes Professor Kováts Uram által még az el múlt esztendőbe nagy alázattal vettem volt [...] Tavaly szerentsém lévén hármat közölök Luchtmans Uramnál meg találni, meg vettem és haza is küldöttem volt a' Testvérem által Tiszteletes Kováts Uram kézibe. Ezek voltak Grotius Collectaneai. A' háromnak árja volt 20 for. Ezeket is már által küldöttem Tiszteletes Zilahi Urammal Trajectumba, a' ki kétség kívül előttem érkezik haza és Nagyságodnak a' többekkel együtt haladék nélkül meg adja.”⁴⁹

A könyvgyűjtésbe bevont erdélyi diákok megteremtik a kapcsolatot a külföldi könyvkiadókkal, könyvtárakkal, mások pedig Teleki egykori tudós tanárait keresik fel a könyvbeszerzés különböző problémáival. Volt professzoraitól Teleki maga is gyakran érdeklődik a könyvek felől. Ők aztán felhívják figyelmét egy-egy megvásárolható ritka kiadványra, vagy azokat a könyveket, melyeket nem sikerül megszerezni, lemásoltatják egykori tanítványuk számára.

⁴⁵ Zilahi Sámuel Teleki Sámuelnek. Heidelberg, 1784. június 6. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 44. cs. 2174.)

⁴⁶ Zilahi Sámuel Teleki Sámuelnek. Utrecht, 1782. szeptember 6. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 44. cs. 2166.)

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Vö. Sebestyén Mihály: *Zilahi Sámuel és a Marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtára* EM. LVII/1995. 1-2. 1-16.

⁴⁹ Bodola János Teleki Sámuelnek. Leiden, 1783. április 18. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 39. cs. 333.)

Rudolph Iselintől például Aeneas Sylviusnak a *Fasciculus Rerum ex petendorum et fugiendorum*át és Crusiusnak a *Turco-Graecia et Germana-Graeci*ájának másolatát igényli egyik levelében Teleki.⁵⁰ Christoph Beckettől 1764-ben azt kéri, hogy Hagenbuck akkoriban elhunyt svájci tudós könyvtárából szerezzen meg számára néhány könyvet.⁵¹

Bibliofil problémákkal a leggyakrabban Christophorus Saxe hollandiai professzort keresi fel. Saxe ajánlja figyelmébe a holland Schoonhowen könyvkereskedőt is, aki aztán haláláig küldi számára a kért könyveket. Bizonyára nem mindig volt megelégedve Teleki a bibliopólák becsületességével vagy hozzáértésével, mert 1779-ben arról panaszkodik Saxénak, hogy szinte fel kellett hagynia könyvtáralapítási tervét, amit „Schoonhowen oltott belé”, ugyanis Wild utrechti könyvárus, visszaélve nagyvonalúságával, olyan árakat szabott a nemrég Bécsbe küldött könyveknek, hogy a jövőben nem tudja igénybe venni szolgálatait „Erasmus művei - nehezményezi - 110 forint, Seldenus munkái 38 forint, hogy a többről ne is beszéljek. Ha nyereségvágyát nem tudja mérsékelni, kérlek, ajánlj más könyvárust, aki mérsékeltebb árakat szab és megbízhatóbb.”⁵² Úgy látszik, nem olyan könnyű váltogatni a külföldi könyvárusokat, hiszen három esztendő múltával Zilahi Sámuel még mindig elégedetlenkedve, de vásárol tőle. „Wild Uramnak még a' múlt Esztendőbe, mihelyt vettem, mindjárt meg-mondottam a' Ngod parancsolattját, hogy előre való tudósítás nélkül egy Könyvet se küldjön le: de ő Kéme az idénn is akara egy sereget küldeni, nekem elé sem hozta, más Magyarokat próbálgatott véle, egynek a szállására is küldötte volt. E' nem vette kezéhez. Másoknak is meg-mondottam, ne vállalják. Tagadja Wild Uram Mlgos Consiliarius Ur hogy ezenn dolog iránt Ngod Levelét vette volna. Még azt is tagadta mások előtt, hogy én töllem hallott volna valamit rolla. Hlyen szentelen ember ez a Tiszt. Profesz-szor Saxe Uram leg emberségesebb Bibliopólája.”⁵³ Zsörtölődik Zilahi, de a következő mondatban már beszámol, hogy „November eleinn a' Wild Uram keze alatt lészen egy auctio, ebben Frantz Historicus elég van, de a' Commissioba lévők közül igen keveset talállok benne”. Mi azonban már azt is tudjuk, hogy 1784-ben mégiscsak Wildhez fordulnak a Janus-kötetek kinyomtatása ügyében, s Teleki még a kilencvenes években is levelezik könyvbeszerzési ügyekben a holland könyvkereskedővel.

Saxe professzor segítségét Zilahi Sámuel is gyakran emlegeti patrónusához írott leveleiben. Ő az, aki majd minden esetben átnézi Teleki rendeléseit, segít a könyvek kiválogatásában, tanácsot ad az editiókra vonatkozóan s a könyvkereskedők árkinálatát illetően. Külföldön megjelent szakkönyveket ajánl, melyek segítségével ritka, értékes kiadások után kutathat. „A Grevenna catalógussának egyik Tomussát Prof Saxius Uram dicséri - írja Zilahi egyik levelében - nevezetesen arról, hogy az Elzeviriana Editiok igen jól recensáltak benne.”⁵⁴

A kortársak legtöbbjétől eltérően Teleki Sámuel sohasem alkalmaz hivatásos könyvbeszerzőt, aki az egész gyűjtemény ismeretében egyedül döntene egy-egy kiadvány megvételéről, vagy maga szabná meg a könyvek árát. Közismert, hogy a 18. századi főúri könyvgyűjtők vagy ágenseket bíztak meg a könyvbeszerzés lebonyolításával, vagy a

⁵⁰ Teleki Sámuel Rudolph Iselinnek. Sárd, 1764. április. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.) Közli *Teleki Sámuel* 1976. 71-73. (részleges közlés)

⁵¹ „Rogavi Itaque Bibliopilam Heideggerum, ut ex tantae Bibliothecae reliquis Commentarios Saltem Tristiani Historicos de Imp. et Caesar. Romanorum, Gallice Scriptos[...] mihi compararet.” Teleki Sámuel Cristoph Becknek. Sárd, 1764. április. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.) L. a fejezet 22. számú jegyzetét!

⁵² Teleki Sámuel Christophorus Saxénak. Szeben, 1779. július. 7. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

⁵³ Zilahi Sámuel Teleki Sámuelnek. Utrecht, 1782. május 28. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 44. cs. 2167.) Közli *Teleki Sámuel* 1976. 163-166.

⁵⁴ Zilahi Sámuel Teleki Sámuelnek. Utrecht, 1783. január 28. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 44. cs. 2168.)

könyvtáraikba alkalmazott bibliotekáriusok hatáskörébe utalták ezt a feladatot is.⁵⁵

A hazai és külföldi közreműködők általában csak informálják a könyvbeszerzési lehetőségekről könyvtáralapítónkat, többnyire ő maga levelezik könyvtárakkal, kiadókkal. A levelek egyértelműen azt bizonyítják, hogy minden esetben ő dönt a vásárlásról. Egyedül irányít egy kiépített apparátust, melynek segítségével 25 európai város könyvkiínalatából válogat. A megvétel körültekintő tájékozódás előzi meg, azután rendszerint elküldi a kívánt művek listáját egyik megbízottjának, s ha az rátalál valamelyik könyvre, megírja a kiadására, állapotára, árára vonatkozó összes részletet.

A könyvbeszerzéssel és egyéb könyvtárügyekkel foglalkozó levélhagyaték az intézményről és megalkotója személyiségéről rendkívül színes képet fest. A százszámra megőrződött számlák, megrendelőlisták, ajánló könyvjegyzékek, aukciólajstromok segítségével pontosan rekonstruálható a Téka gyarapodása,⁵⁶ s egyben nyilvánvalóvá válik Teleki bibliofil rátermettsége is. A könyvgyűjtés alapos, tervszerű megszervezését bizonyítják a könyvtár levéltári anyagában őrzött füzetkötetek is, melyekbe a könyvtár megnyitása után könyvtárosaival íratta be a megszerzendő kötetek címét. Ezek a lajstromok⁵⁷ alfabetikus rendbe szedve tartalmazzák a könyvtárból még hiányzó műveket, s arra szolgáltak, hogy másolatban szétküldve őket, megkönnyítsék a könyvbeszerzésben segédkezők munkáját.

Meggondolkoztató, hogy két évszázaddal ezelőtt, a könyvgyűjtés klasszikus korszakában, a szállítás, a közlekedés, a hírszerzés kezdetleges eszközei mellett hogyan sikerült lebonyolítani sokszor nagyon is rövid idő alatt az egyes kiadványok felkutatásával kezdődő s a számla kiegyenlítésével végződő könyvvásárlásokat. Az internet korszakának emberét is meglepi a sokszor egészen gyorsan nyélbe ütött könyvügyletek. Például a marosvásárhelyi levéltári anyagban őrzött egyik megrendelési lista szerint a közvetítő egy 1800. március 3-án tartott aukció könyvei közül ajánl vásárolni valókat. Teleki négy nap múlva megrendeli a *Histoire de l'Academie Roayale des Sciences et des Arts* (Berlin, 1745-1769) 24 kötetét s a *Philosophical Transactions* (London, 1665-1705) 13 tomusát. Zilahi Sámuel 1782-ben egy Hollandiából hazatérő erdélyi diáktól küld Vásárhelyre Wild-féle aukciólistát, s kéri Telekit: „ha lesznek közöttük szükségesek, meg-vételek iránt parantsolni. Azt gondolom vehetem addig a parantsolatot, mig az Auctio elkezdődik.”⁵⁸

Ugyancsak érdekes Telekinek egy 1800 februárjában keltezett levele, melyet Ábrahám Christoph Thiele lipcei könyvkereskedőhöz küld azzal a kéréssel, hogy különböző ajánló katalógusokból kiírt műveket szerezzen meg számára. A levélre - a könyvcímek mellé - március 14-én Thiele felvezeti az egyes művek árát és a szállítási költséget. Március 26-án pedig ugyanerre a visszaküldött levélre jegyzi fel Teleki, hogy a megrendelést átvette és kifizette.⁵⁹ Néhány hét alatt tehát megtörtént a könyv megrendelése és elszállítása is.

Természetesen nem minden esetben bonyolódott le a könyvvásárlás ilyen rövid idő alatt és zökkenőmentesen. A könyvtáralapító leveleiben többször említi egy-egy könyvküldemény elakadását, vagy panaszkodik a könyvtárak, könyvszállítók hanyagsága, megbízhatatlansága miatt.

⁵⁵ Ráday Gedeon bécsi könyvbeszerzését 1760-tól Nagy Sámuel, a református egyház kancelláriai ágense bonyolítja le. Vö. Segesváry Viktor 1992. 112-113.; Somkuti Gabriella: *Ráday Gedeon bécsi könyvbeszerzője, (Nagy Sámuel. 1730-1802. MKSz 1968/2. különlenyomat.)* — Széchényi Ferenc MKSz. 1968/2. különlenyomat) Széchényi Ferenc bécsi könyvbeszerzőjével, Conrad Dominik Bartschsal mindvégig Hajnóczy József levelez, aki 1778 nyarától Széchényi könyvtárosaként dolgozik a horpácsi gyűjtemény rendezésén, gyarapításán. (L. Kókay György: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában.* Budapest, 1983.179-190.)

⁵⁶ A marosvásárhelyi könyvtárban őrzött anyagon kívül a Budapesti Országos Levéltár és a Kolozsvári Állami Levéltár őrizetében található még a Teleki Téka összegyűjtésére vonatkozó levéltári anyag.

⁵⁷ „Megszerzendő Könyvek” (kilenc példány) (Mv. Teleki kt. Teleki lt. II/a. 651/1-9.)

⁵⁸ Zilahi Sámuel Teleki Sámuelnek. Utrecht, 1782. május 28. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 44. cs. 2167.) Közli *Teleki Sámuel* 1976. 163-166.

⁵⁹ Teleki Sámuel A. Chr. Thielének. Bécs, 1800. február 7. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. II/a. 585.)

Sokszor a szállítmány 5-6 hónapig is késik, miközben Teleki kénytelen többször sürgetni. Hamburgból például a Blumenthals Söhne cég 1798 májusában magyarázkodik, hogy az előző év júliusában Christian Zimmermann fuvarossal útnak indították a megvásárolt könyveket, és érthetetlen, hogy még mindig nem érkeztek meg.⁶⁰ Sokszor a külföldön tanuló diákok vállalkoznak a könyvek hazaszállítására, de még így is megtörténik, hogy a közlekedési nehézségek miatt késik a szállítmány. Zilahi Sámuel például 1784-ben arról értesíti patrónusát, hogy Utrechtből való távozásakor nem tudta a megvett könyveket magával hozni, a „Hosszas tél 's ár-víz a vizen való hordozkodást ebben az esztendőben igen nehézzé 's késővé tévén. Azt írta vala ugyan Grommee nevezetű Amsterdami kereskedő, a' ki kérésünkre igazította a' Könyveket egyeneseim Bétsbe Johan Georg von Scheidlin nevű kereskedőhöz hogy Májusnak közepe tájatt el indította: de Colóniába lett megfordulásomkor semmi hírért nem halhatám. Más Levelébe írta volt azt is Grommee hogy el-telik addig 3 hónap míg a' Könyvek Bétsig érkezhetnek.”⁶¹

A század végi Európa háborús zavargásai aztán még inkább megnehezítik a több országon keresztül való szállítást. Az egyik londoni bibliopola, Edward 1799. január 21-én írott levelében aggodalmaskodik, hogy megrendelője késve kapta meg az időben útra tett könyveket. „Nagyon bánt, hogy a március 10-én elküldött könyvek csak a múlt hónapban érkeztek meg Bécsbe. Az átutazások rendszertelensége Európának ebből a szerencsétlen helyzetéből adódik, ami bezárja a közlekedést.”⁶² Ugyanebben az évben Teleki panaszkodik Johannes von Müllernek, hogy a Bolognában francia kézre került könyveit csak két év múlva sikerült visszaszereznie Jacopo Morelli, a velencei Bibliotheca Marciana könyvtárosa segítségével.⁶³

A legtöbb kellemetlenség a Baruch Sievers Sohn berlini céggel van. Egy 1800 márciusában keltezett levél szerint az Allgemeine Deutsche Bibliothek megrendelt számai kétévi késéssel érkeznek meg. Felháborodott hangon nehezményezi Teleki azt is, hogy a cég több pénzt követel, mint amennyivel a megrendelt könyvekért tartozik: „Bevallom őszintén - írja -, hogy negyven év óta különböző megbízottakon keresztül Angliából, Hollandiából, Lipszéből, Nürnbergből és máshonnan több ezer dukátra szereztem könyvet anélkül, hogy valakinek is sikerült volna érdekből felszámítani valamit is; amit Önök semmiképpen sem jogosultak megtenni, annál is inkább, hogy a könyvek elküldésének késését nem én okoztam, hanem inkább az Önök spekulációi.”⁶⁴

Az 1787-től Bécsben lakó kancellár az európai könyvpiac közvetlen közelébe kerül. A császárváros jelentette az összeköttetést Nyugat-Európa felé, s ekkor már számos könyvkereskedés, könyveladással is foglalkozó nyomda működik itt.

⁶⁰ A Blumenthals Söhne Teleki Sámuelnek. Hamburg. 1798. május 2. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. II/a. 547.)

⁶¹ Zilahi Sámuel Teleki Sámuelnek. Heidelberg, 1784. június 6. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 44. cs. 2174.)

⁶² „Je suis très fâché que les livres envoyés depuis 10 Mars ne sont arrivés à Vienne que dans le mois dernier, l'irrégularité des transits est une des désagréments de cette situation malheureuse de l'Europe qui détruit le palisier de toute communication.” J. M. Edward Teleki Sámuelnek. London, 1799. január 21. (Mv. Teleki kt. Teleki Sámuel lt. II/a. 555.)

⁶³ Teleki Sámuel Johannes von Müllernek. Bécs. 1799. október 26. Közli Crou -Chanel Katalin 1941. 19-20.

⁶⁴ „Ich gestehe es aufrichtig, dass ich seit 40 Jahren durch verschiedene Kommissionare in England, Holland, Leipzig, Nürnberg usw. für mehrere Tausend Ducaten Bücher habé erstehen lassen, ohne dass Jemanden von denselben beigefallen ware: nur Interessen anzurechnene; welches Sie nun so weniger zu thun berechtigt sind, als die spätere Absendung der verstandenen Bücher nicht auf meine Veranlassung, sondern auf Ihre Speculation[...] geschehen ist.” Teleki Sámuel Baruch Sievernek. Bécs, 1800. december 17. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. II/a. 587.)

Az Ausztrián kívül megjelent művek többféle úton jutottak el a bécsi könyvpiacra. Vagy a helybeli kereskedők jártak a külföldi könyvvásárait, vagy a lipcei, frankfurti eladók keresték fel a bécsi vásárokat. Ilyenformán tehát Telekinek alkalma nyílt megismerni a külföldi könyvpiac kínálatát, következésképpen kapcsolatait még inkább kiterjesztheti. Könyveszerzési hálózatába viszont ezután is bekapcsolja tudós honfitásait. Kovásznai Tóth Sándor például, aki már a 70-es években sokat fáradozott a Téka „őregbítésén”, a 80-as években tovább munkálkodik a könyvtáralapítót érdeklő kiadványok felkutatásában. Ráday Gedeon Pécelről értesíti 1801-ben Telekit, hogy megszerezte számára Marsilius munkáját. Igaz ugyan, hogy közben Teleki levelet kapott, melyből megtudta, Hollandiában már megvették számára a könyvet. Ugyanakkor Ráday azt tanácsolja, csak akkor tartsa meg, ha az első és eredeti kiadás.⁶⁵ Kovács József, a hajdani útítárs, enyedi professzorsága idején segédkezik patrónusának a könyvgyűjtés lebonyolításában. 1785 októberében kelt leveléből kiderül, hogy Hollandiában vásárolt könyvek továbbküldését rendezi: „Mind együtt azon Könyveknek neveket és árakat, a' mellyeket Excellentziád számára Tiszt. Bodola János Uram vásárolt Lejdába, ezen ide zárt papirosra feljegyzetté [...] azon Könyveknek az árok mégyen 94 forintra és 30 pénzre. Én ezt magam Tiszt. Bodola Uramnak megfizettem. Ezen Könyvek közül az 1782-ben vásároltattakat, úgy mint a' Grotius Excerptáit hozzám le küldötte volt, és én is Excellentziádnak Szebenbe béküldöttem volt. Az 1783-ban vásároltattakat által adtam volt Tiszt. Zilahy Uramnak a le hozás véget. Az 1784-ben vásároltattakat maga hozta le, és most azokat küldöttem le.”⁶⁶

Az otthonról kapott segítség nem mindig felelt meg Teleki kívánalmainak. Vannak időszakok, amikor arról panaszkodik, hogy Erdélyből nem támogatják eléggé könyvtáralapítását. „Nékem Erdélyben senki sem szerez most csak egy könyvet is - írja 1795-ben Aranka Györgynek - pedig én Hatvan ezer forint érnél többet gyűjtöttem Erdélynek.”⁶⁷

A Bécsben élő főhivatalnoknak alkalma nyílik megismerkedni a kor egyik legnevesebb könyvszakértőjével, Johannes von Müllerrel, aki sokat segít a könyvtárgyarapításban. A svájci születésű történetírót 1800-tól a Császári Könyvtár első őrének nevezték ki. Ismeretségük kezdete 1795-re vezethető vissza, ugyanis ekkor írja Telekinek könyveket ajánló első levelét. A kancellár csakhamar felismeri von Müller kiváló szaktudását, és gyakran fordul hozzá segítségért a könyvek azonosításában, ritka kiadványok megszerzésében. A Codex Cantabrigiensis Theodori Bezae Graeco-Latinus (Cantabrigiae, 1792) és a Codex Alexandrinus Növi Testamenti Graecus (Londini; 1786) megvétele példálul hosszas kutatás előzi meg. Von Müller összeszedte a Codexekre vonatkozó irodalmat, s Teleki csak ennek alapos áttanulmányozása után rendeli meg ezeket. Segítsége olykor egészen gyakorlatias formában nyilvánul meg. Így 1801-ben, amikor hosszabb nyugat-európai körútra indul, magával viszi Teleki könyvlistáit, hogy felkutatassa a keresett kiadványokat. Tizenhárom évig tartó barátságukról fennmaradt levelezésük tanúskodik. Ez a 38 1797-1808 között írott levél az európai könyvkultúra 18. század végi, 19. század eleji állapotáról nyújt érdekes képet.⁶⁸

Archeológiai, művészettörténeti, egyháztörténeti munkák megjelenéséről, akkori terjedéséről tájékoztatják a mai kutatót. Könyvtörténeti, könyvészeti forrásértékűek azok a levelek, melyekben a nagy műveltségű bibliofil tudós a felkutatott könyvekről informál. Az ő ajánlására vásárolja meg Erdély kancellárja könyvtárának néhány páratlan értékű metszetgyűjteményét és enciklopédia-sorozatát.

⁶⁵ Ráday Gedeon Teleki Sámuelnek. Pécel, 1801. május 23. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 42. cs. 1463.)

⁶⁶ Kovács József Teleki Sámuelnek. Nagyenyed, 1785. október 5. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 41. cs. 1098.)

⁶⁷ Teleki Sámuel Aranka Györgynek. Bécs, 1795. október 22. Közli Csúry Bálint 1935. 47-18.

⁶⁸ Vö. Crou-Chanel Katalin 1941.

1803 októberében kelt levelében William Hamilton angol archeológus vázaképkollekciójára hívja fel Teleki figyelmét.⁶⁹ Elmondja, hogy a gyűjteménynek két kiadása is van, egyik Hancarville-, a másik Fischbein-féle. Pontossága miatt az utóbbi a jobb. Ugyanakkor a Giambattista és Francesco Piranesi metszetgyűjteményéről is fr. Ennek is két kiadása van, egy római és egy párizsi, de nincs közöttük különbség.⁷⁰ Elsősorban a bibliofil érdeklődés köti össze a két jeles tudóst, bár kapcsolatuknak - mint már előbb láttuk - más vonatkozásai is voltak.

Mint szenvedélyes könyvbarát, Teleki Sámuel egy-egy kötet vásárlásakor tüzetesen érdeklődik a példány állapota, kötése felől is. Könyvárusok, közvetítők listáin minden esetben megtaláljuk az erre vonatkozó megjegyzéseket. Weigel lipcsei könyvárus például 1800 márciusában értesíti, hogy megszerezte Besler botanikai és Aldrovanus állattani munkáit, melyek különben még a Berliini Királyi Könyvtár példányainál is, „mindkét munka szép külső formájával is kitűnik”.⁷¹ Csak teljes és ép példányokat vásárol. Thiele lipcsei könyvárusnak egyik megrendelését ezzel a megjegyzéssel küldi el: „Mellékeltem az árakat is, csak akkor lehet növelni rajtuk, ha a munkák teljesek, szépen kötöttek és nagyon tiszták.”⁷² 1797. március 17-én egy listát, mely 249 forint és 10 krajcár értékű könyvet tüntet fel, azzal küld vissza a könyvárusnak, hogy az összes címre igényt tart, mert a kötetek teljesek és jó állapotban vannak.⁷³

Különös gonddal, nagy utánajárással válogatja össze kedvenc gyűjteményét, a görög-latin klasszikusok kiadványait. Fáradtságot nem kímélve kutat a reprezentatív szöveghűség és nyomdai kivitelezés tekintetében legjobbnak tartott és legszebb kiadványok után. Sok esetben ugyanazt a művet ismételtelen megrendeli egy szebb, pontosabb kiadás kedvéért.

Sáróy Szabó Sámuel 1793-ban kéri, hogy Statiust és Prudentiust szerezzé meg „in usum Delphini lett editioban, ha talám meg-volnának Horváth Úr Bibliothecájában, vagy más Könyvszerető Úrnál és el-adóvá tennék; mert nekem csak az editora nézve lévén szükségem rájuk, jól meg-adnám az árakat és azon Könyveket-is más jobb editioban megszerezném érettek. Szeretném még egy olyan Nagy Szombathi Horatiust-is cum Interpretatione venni a' millyent az Úr itt létében meg-ditsért.”⁷⁴

A következő év elején Sáróy még mindig keresi a kért könyveket: „Horatiusnak Venetiai Editiojat Rátzkevi Nótárius Uram által fel küldöttem, Statiust és Prudentiust in usum Delphini lett Editioból vigyázok most is, és ha talállok azokkal Excellentiadnak alázatosan udvarlok.”⁷⁵ S hogy némely esetben milyen nehéz dolga volt a könyvgyűjtőnek, azt egy 1810 decemberében kelt levél bizonyítja, amelyben arról panaszkodik, hogy még mindig „hibázik Statius in us. Delph. in 4°” több más könyvvel együtt, „mert ezekkel is

⁶⁹ „Des vases Etrusques d'Hamilton il y a deux editions: celle d'Hancarville et celle de Fischbein. A son proprejusement il préfère le dernière, pour son exactitude.” Crouy-Chanel Katalin 1941. 33.

⁷⁰ „Entre les impressions de Romé et de Paris des oeuvres des Piranesi il n'y aura pas de différence: Ils se sont transporté a Paris avec leurs planches et tout l'attirail.” = Crouy-Chanel Katalin 1941.32.

⁷¹ „...beidé Werke empfehlen sich durch ihr schönes Aussere sehr...” Gottlob Weigel Teleki Sámuelnek. Leipzig, 1800. március 31. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. II/a. 570.)

⁷² „... die Preise davon habé ich zwar beigesetzt; alléin dieselben können noch erhöht werden, wenn die Werke vollständig, schön eingebunden und sehr sauber und rein sind...” Teleki Sámuel A. Ch. Thielének. Bécs, 1800. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. II/a. 585.)

⁷³ „Le Comte Teleki accepte [...] pourqu 'ils soyent complets et bien conditionnés...” Teleki Sámuel saját kezű impuruma egy meg nem nevezett céghez. Bécs. 1797. március 17. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. II/a. 578.)

⁷⁴ Teleki Sámuel Sáróy Szabó Sámuelnek. Bécs, 1793. október 9. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. III/I. 1494/a.)

⁷⁵ Sáróy Szabó Sámuel Teleki Sámuelnek. Pest, 1794. január 5. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. I/a. 1628.)

szintén úgy megcsalattattam, és a háborús idők bekövetkeztén, eddig meg nem szereztethettem”.⁷⁶

A klasszikus kiadványok mesterével, Giambattista Bodonival Telekinek személyes kapcsolata volt. A híres olasz nyomdász kiadványait nagy hozzáértéssel, műgonddal, kis példányszámban s mint hirdette, elsősorban a műveit bibliofilek számára készítette. Telekit sem távolság, sem háborús nehézségek nem akadályozták meg abban, hogy minden elérhető Bodoni-féle klasszikus kiadványt megvásároljon. A tudósszámba menő tipográfus sokra tarthatta Teleki könyvészkedését, hiszen ő maga tájékoztatta a könyvek felől érdeklődő kancellárt. A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár ma is őrzi Bodoni egy 1797 januárjában kelt levelét, melyből kiderül, hogy a könyvtáralapító sokszor a még csak készülő munkákat rendeli meg a híres pármai műhelyből.⁷⁷

A több évtizedes könyvgyűjtés megszervezése, lebonyolítása Telekit kora egyik legképzettebb könyvszakértőjévé formálja. Sokat segítettek ebben a könyvészeti szakmunkák is. A marosvásárhelyi könyvtárban megtalálható az alapító által összegyűjtött könyvtári szakkönyvek, könyvkatalógusok gazdag választéka,⁷⁸ melyben külön csoportot alkotnak a neves európai magán- és közkönyvtárak nyomtatott katalógusai. Ez a 95 különböző privát tékát bemutató 157 kötetes gyűjtemény tájékoztatta Telekit a 18. századi bibliofília számos kérdésében. Nagyobb közkönyvtárak hasonló kiadványai, különféle szakkatalógusok neveltek hozzáértő könyvtárossá, aki maga is elkészíti saját könyvtárának diszciplinák szerint szakosított katalógusát. A tiltott könyveket tartalmazó katalógusokból⁷⁹ értesült arról, hogy egy magas állami hivatal, fontos tisztségeket betöltő főúr nyilvánosságnak szánt könyvtárában mi lehet közhasználatú és mit illik „külön Kastenbe” zárni. Híres európai könyvkiadók nyomtatott könyvlajstromai segítettek, hogy kedve szerint válogasson a kiadványok között. Lipcsei, bécsi, utrechti, berlini, frankfurti, hamburgi, londoni cégek nyomtatott katalógusai vagy kézzel írott listái tájékoztatták a vásárlási lehetőségekről.⁸⁰ Bizonyos időszakokban meglepő a könyvaukciók gyors egymásutánja és változatos jellege. Különösen gazdag a 90-es évek hollandiai, németországi könyvkiálata. Van rá eset, hogy havonta ugyanabból a városból több aukciólistát is küldenek.

A vásárlás mellett a könyvtárgyarapodás sajátos formája az ajándékozás. Ha az ajándékba kapott könyvek száma nem is túl nagy, jelentőségük mindenképpen számottevő, hiszen a korszak néhány kiemelkedő tudósa juttatta el művét a könyvtáralapítónak, vagy egyik-másik könyvgyűjtő saját könyvtára értékes darabjával tisztelte meg, gyarapítva szépen alakuló és úgy látszik, egyre ismertebb könyvtára állományát.

⁷⁶ Teleki Sámuel Szász Józsefnek. Bécs, 1810. december 18. (Mv. Teleki kt. Teleki lt.. II/d. 904.) Közli *Teleki Sámuel* 1976. 132-134.

⁷⁷ Giambattista Bodoni Teleki Sámuelnek. Párma, 1797. január 25. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. II/a. 533.) Közli Somkuti Gabriella: *Giambattista Bodoni levele Teleki Sámuelhez*. MKSz. 1959. 2. 200-202.

⁷⁸ Teleki Sámuel nyomtatott könyvtárkatalógusa második-negyedik kötetében felsorolja a folyamatosan beszerzett könyveket. A második kötet: *De Bibliothecis antiqu. et instntenda bibliotheca* a könyvtáralapításhoz felhasználható szakmunkákat tartalmazza. A *Catalogi Bibliothecarum publicarum* és *Catalog Bibliothecarum privatarum* fejezetek a köz- és magánkönyvtárak katalógusait közlik. Ezeket a fejezeteket a harmadik és negyedik kötet hasonló című kiegészítései követik 1811-ben és 1819-ben. *Bibliothecae Samuelis S. R. I. Com. Teleki de Szék. Pars Secunda...* Viennae, 1800. 420-425. *Pars Tertia...* Viennae, 1811. 661-664. *Pars Quarta...* Viennae, 1819. 115-116.

⁷⁹ *De libris rarioribus et prohibitis* cím alatt a könyvtárkatalógus második és harmadik kötete mintegy 75 címet sorol fel. Néhányat mint egészen ritka kiadványt külön megjelöl: *Catalogus librorum rarissimor. ab artis typograph.* 8° s. 1. et a. (*rariss*); F. Jo. Mária Brasichel: *Index librorum expurgandorum.* 8°. Bergomi, 1608. (*rariss*); Ant. Sotomajor á: *Index Libror. prohibitorum et expurgandorum Hispanicis et Romanus.* fol. Madridi, 1667. (*rar*); *Index librorum prohibitorum Alexandri VII. Pontifi-Maximi.* Cura Vincentii Fani. fol. Rom, 1667. (*rar*). *Pars Secunda...* 415-416. *Pars Tertia...* 656-657.

⁸⁰ A marosvásárhelyi könyvtárban őrzött ajánlólisták gyűjteménye a levéltári anyag II/a. 621-651. jelzete alatt található.

Egyébként a korszak többi jelentős főúri könyvgyűjtőjének tékájában is sok ajándék könyv jelzi a kortársak tiszteletét, háláját.⁸¹

Teleki Sámuel és felesége, Bethlen Zsuzsanna mecénáskodásának legbeszédesebb bizonyítékai azok a részben nyomtatott, részben kéziratos dedikációval ellátott, néha meghálalkodó levél kíséretében küldött kötetek, melyeknek megjelenését ők támogatták. Időben és térben hosszú az ajándékozók sora, hiszen Bod Pétertől Csokonain keresztül Bolyai Farkasig rengeteg hazai és külföldi névvel találkozunk. Ha néhányat felsorolunk, nem fontossági sorrendet állítunk fel, csupán a névsor sokszínűségét jelezzük. Budai Ézsaiás például *Magyarország Históriája...* (Debrecen, 1812) című művét, Benkő Ferenc *Magyar Minerológiját*, Boér György József a *Gondviselés az egészséges és gyenge szemekre* című munka fordítását ajánlja a könyvtáralapítónak, Székely Mihály a Pesten 1818-ban megjelent *Székely Nemzetnek constitutióját* dedikálja, Lukács Joseph Marienburg *Versuch eines diplomatisch genauere Urkundenbuches für Burzenland in Siebenbürgen* című kéziratos forrásközlő munkájára hívja fel a figyelmet. Kisfaludy Sándor 1807-ben kiadott *Regéit* levél kíséretében küldi: „A Magyar Haza nagylelkű, nagyszívű, tudós Fijának - a' Tudományok és Szép Mesterségek bölcs kedvelőjének, - Nagyméltóságodnak, ezen csekély elmejátékkal kedveskedni, és a' magyar nyelvet 's Literatúrai hathatós Kegyelmébe alázatosan ajánlom...”⁸² „...esedezem alázatosaim, méltóztasson Excellenciád kegyelmesen meg engedni, hogy azon Könyvgyűjteményihez, mellyet az Erdélyi Olvasó Közönség hasznára fel nyitni méltóztatott, egy fővény szemetskényt e' jelen való jeles kis munkában én is adhassak” - küldi ajánló soraival Papp József akkor megjelent fordítását.⁸³ Sombori József *Tizenkét egyházi beszédek* című, Csiksomlyón 1810-ben kiadott könyvét Marosvásárhelyen dedikálja Teleki Sámuelnek a következő év novemberében. Méhes Sámuel *Közönséges aritmetikáját* (Kolozsvár, 1817), Kovachich Márton György *Institutio grammato-phylacii publicii* (Pestini, 1792), Rácz Sámuel *A phisiologiának rövid summája* (Pest, 1789), Eder Joseph Josephus *Observationes Criticae et pragmaticae ad historiám Transilvaniae* (Cibinii, 1803), Schwartner Martinus *De gente Croviaca Hungariáé Regum...* (Pestini, 1791) című munkáját ajánlja. Jacopo Morelli (1745-1819) neves olasz bibliofil tudós két munkáját (*Littera rarissima di Christophoro Colombo*. Bassano, 1810 és *Bibliotheca Venetiarum manuscripta graeca et latina*. Bassani, 1802), Jacob Ferdinánd Miller *Versuch patriotischer Vorschläge* című, Pesten 1806-ban megjelent írását dedikálja, de az is előfordul, hogy a kiadó küldi ajánló soraival az ajándékpéldányt. Tertina Mihály például Bajtay Antal *Oratio habita Budae* című, Pesten 1787-ben megjelent írásával kedveskedik. A külföldi tanulmányút idején Teleki professzorai megjelent munkáiból több ajándék példányt kap, de később is előfordul, hogy a szerzők tiszteletpéldányt küldenek az egykori tanítványnak, így például Christophorus Saxe *Onomasticum literarium* & nak kötetait a megjelenés sorrendjében rendszeresen küldi.

A marosvásárhelyi könyvtár hivatalos megnyitása (1802) után több hazai tudós, író és könyvbarát járul hozzá kisebb-nagyobb könyvadománnyal a nyilvános téka gyarapításához.

Csokonai Vitéz Mihály a következő dedikációval ajánlja a *Diétái Magyar Múzsza* egyik példányát a könyvtáralapítónak: „Méltóságos Gróf és Cancellarius Széki Teleky Sámuel Ur

⁸¹ Segesváry Viktor 1992. 219-222. - F. Csanak Dóra 1983. 365.

⁸² Kisfaludy Sándor Teleki Sámuelnek. Sümeg, 1807. április 20. (Lelőhelye ismeretlen.) Közli Biás István 1907. 109.

⁸³ Az ajándékozott könyv címe: *A világ alkotmányának öszveséges vizsgálása, szerzetté német nyelven Bode János*. Posony, 1816. (A könyvet kísérő levél lelőhelye: Mv. Teleki kt. Teleki lt. III/I. 1420.)

Ő Excellentiájának alázatosan ajánlja az író m. k.”⁸⁴

Kazinczy Ferenc egyike azoknak, akik leginkább szívükön viselik a könyvtár sorsát. Így több esetben is küld a kancellárnak saját könyvtárából „fölső” könyveket. 1802 augusztusában írja: „Az én könyveim között kettő van, a miről azt merem hinni, hogy az Excellentiád hazafiúi lélekkel állított Bibliothékájának öregbítésére lehetne. Esedezem Excdnál, méltóztassék ajándékomat elfogadni.”⁸⁵ A *Marmontel, szívképző regéi* (Széphalom, Abaúj) 1808-as kiadását saját kezű dedikációjával küldi el. 1816-ban erdélyi útja alkalmával személyesen látogatja meg a marosvásárhelyi könyvesházat, s úgy látszik, ezután még többször gondol Teleki könyvtárának gyarapítására. 1817 februárjában írja Széphalomról: „A jezsuita s metricus versíró, székely születésű Szabó Dávid képén kívül én a Bibliotheca számára azon IX kötet dolgozásaimnak, melyeket az elmúlt esztendőben ada ki Trattner, egy exemplárját küldöm egy más csomó nyomtatványokkal, melyek ott nem lesznek meg, s bár többekkel szaporíthatnám.”⁸⁶ Kazinczy legszámottevőbb adománya az a 38 kötet, melyet a Teleki-könyvtár katalógusának ötödik, kézírásban maradt kötetében található jegyzék rögzít: *Consignatio Librorum, quos spectabilis ac Perillustris Dominus Franciscus Kazinczy Bibliothecae donavit*. Az adakozás pontos időpontja nem ismert, de a lajstromban egy 1817-ben kiadott mű is szerepel (*Zrínyinek minden Munkái*, kiadta Kazinczy Ferentz. Pesten, 1817), ilyenformán csak az ezt követő időben postázhatták a könyveket. A Kazinczy könyvlistáját tartalmazó katalógus még felsorol néhány ajándék könyvet anélkül, hogy az adakozó nevét feltüntetné.⁸⁷

Ugyancsak a Teleki Téka állományát gyarapító ajándékozásról tanúskodik Kelemen Mártonnak, a könyvtár egykori örének egyik levélfogalmazványa⁸⁸, melyben értesíti a kancellárt, hogy a bibliotéka ajándék példányokat kapott Szász Pétertől, Köteles Sámuelről, Döbrentei Gábortól. 1818 januárjában pedig a könyvtáralapító arra kéri bibliotekáriusát, köszönje meg prokurátor Tétsi Sámuelnek és Szász Péternek „azokat a könyveket, melyeket beadatnak Bthecamban és nagyra becsülöm jó indulattyokat, hogy köz-használatra szerzett Gyűjteményemet szaporították”.⁸⁹

Folytathatnók az ajándékozők és ajándék könyvek felsorolását még hosszasan, de talán az említettek is elegendő bizonyosságai annak, hogy a korszak jeles gondolkodói, a szellem neves vagy sokszor ismeretlen munkásai a maguk módján valamennyien támogatni kívánták a közművelődés előmozdítását célzó nagy tervet, a könyvtár létrehozását. Zárjuk az ajándék könyvek sorát egy rendkívül szép utat bejárt kötet említésével. A matematikusok fejedelmének tartott Friedrich Gauss Lipcsében megjelent aritmetikakönyvét Vadas Pállal küldi Erdélybe hajdani tanuló társának, a Göttingában barátjául fogadott Bolyai Farkasnak. A marosvásárhelyi professzor feltéve őrizhette könyvei között a becses ajándékot, s úgy látszik, az is foglalkoztatta, mi legyen halála után a könyv sorsa. Úgy véli, Gauss ajándékának legmegfelelőbb őrzőhelye a Teleki Téka lehet. Kívánságát be is írja a kötetbe: „Halálom után sem kell eladni: ha fiam nem marad, legyen akkor a Vásárhelyi Thécáé.” Ezt a beírást később áthúzza és végleges döntését így összegezi: „A' Teleki Thecának adom, néhány egyébbel

⁸⁴ A beírás a könyv eredeti borítójának belső oldalán található. (Mv. Teleki kt. To-1548/h.) Vö. Szilágyi Ferenc: *Csokonai ismeretlen könyvajánlása Teleki Sámuelhoz*. MKSz. 1982/2. 158—160.

⁸⁵ Kazinczy Ferenc Teleki Sámuelnek. Érsemjén, 1802. augusztus 6. Közli Biás István 1907. 102-104.; KFL. II. 483-487.

⁸⁶ Kazinczy Ferenc Teleki Sámuelnek. Széphalom, 1817. február 8. Közli Gulyás Károly: *Kazinczy Ferenc két ismeretlen levele*. ItK. XX/1910. 99-101.; *Teleki Sámuel* 1976. 189-195.

⁸⁷ „Libri Ao. 1818. Bibliothecae donati”; „Libri Ao. 1821. Bibliothecae donati”.

⁸⁸ Kelemen Márton Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1819. február 21. és március (Mv. Kelemen Márton irathagyatéka. Magántulajdonban.)

⁸⁹ Teleki Sámuel Kelemen Mártonnak. Bécs, 1818. január 27. (Mv. Kelemen Márton irathagyatéka. Magántulajdonban.) Közli *Teleki Sámuel* 1976. 145-146.

együtt. Bolyai Farkas m. k.”⁹⁰

A könyvtár néhány értékes kézírata ugyancsak ajándékozás révén került az alapító tulajdonába. 1813-ban Jósika Jánosnak Teleki levélben köszöni meg a küldött könyveket, mindenekelőtt Teleki Mihály, Kővár kapitánya kézírásos diáriumát.⁹¹ A sokáig corvinának tartott kódexet (Cicero, Vegetius, Frontius *De re militari* Libri IV.) Teleki Sámuel Aranka Györgytől kapta, mint ezt az első oldalra írott bejegyzés is tanúsítja: „M. Gr. Teleki Sámuel Ur Exljának Erdélyi Könyvesgyűjteménye közé ajánllya Tisztelettel Aranka György.” Örvendhetett az értékes ajándéknak, s mert ő maga kezd foglalkozni elemzésével. Egyoldalas saját kezű beírása jelzi, hogy az érdekelte, ki és milyen kéziratokból állította össze a kódex anyagát. Titkárát, Szentgyörgyi Imrét bízta meg azzal, hogy a kötet elejére írja be egy 1670-ben nyomtatásban megjelent *Re Militari* szövegével való összevetés eredményeit. Akármennyit is foglalkozott Teleki az Arankától kapott kézírásos könyvvel, lehet, hogy azt maga sem tudta, hogyan került a kódex a nagylelkű ajándékozóhoz. E sorok írója szinte véletlenül bukkant egy olyan adatra, melynek segítségével teljes bizonyossággal meghatározható az előző tulajdonos, illetve őrzőhely. Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratait 1955-ben közzétevő Jancsó Elemér közli a Társaság 1797. évi XXVII. gyűlésének jegyzőkönyvét. Ezen a gyűlésen számolt be a titoknok Aranka György székelyföldi útjáról, s többek között arról, hogy meglátogatta a csiksomlyói franciskánus barátok bibliotékáját is. Megjegyzi, hogy a könyvtárban sok jeles „régiség” is van, „Ezekből maga kötelezése mellett elhozott a titoknok Egy kézírást *De re militari*, melyben vágnak Cicero, Vegetius és Frontinus [!] *De re militari*, és Cicero *De legibus*, régi szép írás 4r., nincs esztendeje.”⁹² A szépséghiba csak az, hogy „maga kötelezése” ellenére Aranka nem szolgáltatta vissza a kézírást,⁹³ hanem elajándékozta. A marosvásárhelyi könyvtár alapítója, aki a könyvek eltulajdonítását általában „széptolvajlásnak” nevezte, úgy tűnik, ez esetben nem tudott az ajándékozás háttéréről.

A Teleki Téka állománygyarapításának felvázolása után még valamire ki kell térnünk. A marosvásárhelyi könyvtárra vonatkozó irodalom gyakran említi, hogy a felosztatott szerzetesrendek állományából számottevő anyag került a gyűjteménybe. Az kétségtelen, hogy a Habsburg-monarchia területén a 18. század utolsó harmadában lejátszódó nagyszabású szekularizáció nagymértékben kedvezett a könyvgyűjtés általános divatjának, a könyvtár-alapítási törekvéseknek. A szerzetesrendek 1773-as, illetve 1781-es felszámolása után a tulajdonukban lévő gazdag és értékes könyvtárak egy része bekerült a nyilvánosság számára is hozzáférhető közgyűjteményekbe, más részük pedig a könyvárusi forgalomba.⁹⁴ Könnyen elfogadható feltevésnek bizonyult az, hogy Teleki Sámuel is hozzájuthatott az ily módon árverésre került könyvekhez, s a megfelelő anyagi feltételekkel rendelkezve nagy tételben vásárolt a szerzetesrendek gyűjteményeinek aukcióiról. A Teleki Téka állománygyarapodásának rekonstruálásához átvizsgált könyvjegyzékek, számlák, listák, levelek azonban nem őrzik nyomát ennek a beszerzési lehetőségnek. Természetesen nem állítható, hogy a könyvárusok ajánlatai között nem szerepeltek szerzetesi gyűjteményekből származó kötetek, de a nyolcvanas évek végéig Belső-Erdélyben, majd Kelet-Magyarországon lakó Teleki nem juthatott könnyen hozzá az így forgalmazott könyvekhez.

⁹⁰ Gauss: *Disquisitiones arithmeticae*. Lipsiae, 1801. (Jelzete: To-2086. o/2.)

⁹¹ Teleki Sámuel Jósika Jánosnak. Bécs, 1813. október 5. (Gyulafehérvári Állami Levéltár) *Teleki Mihály Eletéről való maga írásai ab anno 1703-1720*. (Jelzete: Tf-1074. Ms. 42.)

⁹² Jancsó Elemér: *Az erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*. Bukarest, 1955. 245-246.

⁹³ A csiksomlyói ferences barátok konventjének egykori könyvtára ma is őriz egy 1753-ban készített lajstromot, melyben hiányos adatokkal, de szerepel a 15. századi kódex. „Flavii Vegetii Renati Epithomia rei Militaris antiquus” - liber scriptus 4-to. = *Album Bibliothecae Venerabilis Conventus Csik Somlyoviensis*. (Jelzete: A VI. 5/5272. A kódex címe a lajstrom 197. számozatlan lapjának rektóján található)

⁹⁴ Gulyás Pál: A könyv sorsa Magyarországon a legrégebbi időkől napjainkig. MKSz. 1924. 1—4. 13

Összegezőképpen megállapíthatjuk, hogy Teleki hatvan éven keresztül gyűjti közel negyvenezer kötetet számláló tékáját. A könyvbeszerzés számos módjával élve messzemenő körültekintéssel munkálkodik terve valóra váltásán. Állandó kapcsolatteremtéssel, levelezéssel, nagy utánajárással biztosítja a korabeli tudományos könyvtermés jelentős műveinek megszerzését, percig sem tévesztve szem elől a másik célt: az előző korok válogatott könyvkuriózumainak, értékes klasszikus kiadványoknak, bibliofil ritkaságoknak a megvétele. S hogy valóban a hazai tudományos és művelődési élet aktív tényezőjévé kívánta tenni könyvtárát, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy már a Téka megnyitása előtt, a gyűjtés különböző szakaszaiban mindig a köz szükségleteihez szabja vásárlásait. 1798-ban írja például Aranka Györgynek: „Most a Naturális Históriára, Oeconomiára, Chymiára szerzek jó könyveket, melyekre feljövetelemtől fogva nagy költségetis tettem, hogy ezekre nézve ne legyen közhaszonra szentelt gyűjteményemben fogyatkozás, mert úgy tudom, hogy az efféle könyvek Erdélyben leg ritkábbak, drágaságokra nézve nemis vevődhetnek meg, és talám hogy részben nemis ösméretesek.”⁹⁵ Egy hónap múlva már az eredményről is beszámol levelezőpartnerének: „Eddig nagy híjjánossága volt Gyűjteményemnek a Naturális Históriában, Mineralogiában, Chemiában és Oeconomicában, de már aztis Isten segedelmével ki-potoltam, és a leg nevezetesebb, szükségesebb és jobb könyveket majd mind megszerzettem. Talán ezeketis le-küldöm.”⁹⁶

Könyvek a köz szolgálatában

Egyre gyarapodó könyvtárát az alapító életének különböző állomáshelyeire magával vitte és mindig az olvasók szolgálatába állította. Az 1760-as évek végén, a 70-es évek elején Sáromberkéről kölcsönzi könyveit Bod Péternek, Benkő Józsefnek, Kovásznai Tóth Sándornak, Cornides Dánielnek, Benczúr Józsefnek. Bod Péter önéletírásában említi, hogy 1766-ban Pray *Annales Regni Hungariæ* című művének 4. kötetét kérte kölcsön az ifjú könyvgyűjtőtől.⁹⁷ 1768-ban Benczúr József, akit később II. József a budai könyvtár vezetésével bízott meg, Hahner *Históriáját* kéri levélben,⁹⁸ Cornides pedig 1772 augusztusában kölcsönzött könyveket küld vissza.

Ha az érdeklődő a kortárs erdélyi tudósok levelezését faggatja, nemegyszer találkozik olyan adattal, amely Teleki könyveinek korai használatát jelzi. Körösi György írja például Nagyenyedről 1777-ben Benkő Józsefnek: „Ki lett légyen Szalárdi János, gondosan jártam utánna, nevezetesen az el múlt Nyáron R. Sz. B. Groff Teleki Sámuel Ur ő Nga Bibliothekájában a miből gondoltam valamit tanulni rolla [...] A Szamosközi Pentándeisseit akármikor le lehet iratai a Groff Teleki Sámuel Ur ő Nga Bibliothekajabol[...] *Oltardini, Lupinus et Fuchsius* együtt nállam vágynak [...] hoztam el a Gróff Teleki Sámuel Úr ő Nga Könyvei közzül, 's le iratom magam is.”⁹⁹ Néhány mondatot azért idéztünk ebből a levélből, mert a könyvgyűjtő kölcsönző hajlandósága mellett azt is tanúsítja, hogy a szakmai közvélemény negyedszázaddal a marosvásárhelyi könyvesház megnyitása előtt már könyvtárnak tartotta az alakuló intézményt. Az már bizonyára az alapító kellemetlen tapasztalatainak a következménye, hogy a kölcsönzés tekintetében megszigorodik az álláspontja. A gyűjtemény egyik legaktívabb használója kétségtelenül Benkő József. A könyvtáralapítóhoz írott levelei tele vannak a könyvigénylés, könyvvisszaküldés állandó emlegetésével. 1778-ban, főkérmányszéki kinevezésekor Teleki Szebenbe költözik, s a

⁹⁵ Teleki Sámuel Aranka Györgynek. Bécs, 1798. március 12. Közli Csűry Bálint 1935. 48.; *Teleki Sámuel* 1976.32-33.

⁹⁶ Teleki Sámuel Aranka Györgynek. Bécs, 1798. április 9. Uo. 46. Uo. 113

⁹⁷ *Felsőcsernátoni Bod Péter önéletírása*. Bevezetéssel ellátta Dr. Jancsó Elemér. Kolozsvár, 1940. 141.

⁹⁸ Benczúr József Teleki Sámuelnek. Pozsony, 1768. szeptember 8. (Mv. Teleki kt. Tf-1157. Ms. 160.)

⁹⁹ Körösi György Benkő Józsefnek. Nagyenyed, 1777. december 14. Közli *Benkő József* 1988. 54-56.

könyveket is magával viszi, ezt Benkő József hírértékű cselekedetnek találja és szól a Magyar Hírmondó hasábjain, hogy soha nem volt Erdélyben olyan könyvesház, mint amilyen van. „Szebenben (oda vitetvén Sáromberkéről) a Méltóságos R. Sz. B. gróf Széki Teleki Sámuel Gubernális Tanács úr ő Nagysága könyvbéli vagyona, a melyre sok ezer költség ment fel, és mégyen is minden esztendőnként: ennek is ottan minden jó emberek hasznát vehetik ő Nagysága kegyességéből.”¹⁰⁰ A levelek aztán tanúsítják is, hogy valóban használják a gyűjteményt. Kovásznai Sándor például 1779 februárjában Szebenbe küldött levelében a nála lévő könyvek visszajuttatásáról értesíti Telekit: „Ezeket a' drágábbakat akartam mennél hamarébb visszaküldeni, ne hogy hirtelen valami háborúság indulván veszedelembbe forogjanak és én is búsuljak miattok.”¹⁰¹ Az 1780-tól Kolozsváron tanító Koppi Károly történetíró, leveleiben is sok szó esik a könyvkölcsönzésről. A könyvtáralapító 1781 májusában arról értesíti Koppit, hogy küldi a *Rescripta Regior de iuris maiestatis circa sacrái*. Azt is megígéri, ha megkapja az Erdélyről szóló olasz könyveket és Muratorinak az olasz régiségekről írt disszertációját, elkészíti másolatukat Koppi számára.¹⁰² 1782 áprilisában már arról számol be a piarista tanárnak, hogy megkapta Muratori művét és egyúttal küldi VI. Kelemen bullájának másolatát is.¹⁰³ 1783-ban megint Benkő József kér kölcsön könyveket: „Most van a' leg szükségesebb idő reá - írja -, hogy az a' nemcsak Nagyságodnak és Nagyságos maradékainak [...] hanem a közjónak számára szerzett drága bibliotheca számomra megnyíljk. Bizony megbecsültöm a könyveket úgy, hogy soha ember inkább nem: nemis sínltödtetem magamnál, és kész leszek arra fogadandó emberem által küldeni, ha ily bizonyos és jó alkalmatosság nem lenne.”¹⁰⁴

Amikor 1785-ben a bihari főispáni funkció betöltésére Váradra költözik, Teleki csak a legszükségesebb könyveket viszi magával. Könyveinek nagy részét Szebenben raktározatja. Feleségét levélben kéri, hogy Lénait Sámuellel, gazdasági ügyeinek intézőjével béreltesse száraz, tágas helyiséget a könyvek számára. Majd Bécsből küldi további utasításait: „...azért Édes Szivem azonn légy hogy Lénait Uram jó Tagos és Száraz boltokat fogadgyon vagy Szobákot; mellyek közül bár csak egyik léssen boltos; ha a felső Városon nem kap, kaphat az alsó Városon; mert akár hogy légyen, de azt előre írhatom: hogy Bruckenthal Károly Urnai lévő nedves boltokban Könyveimet, és egyetmásaimat nem teszem.”¹⁰⁵ Természetesen az időközben vásárolt könyveket már Váradra viteti, és a kortárs Keresztési József naplójából azt is tudjuk, hogy „dolgozó kabinetje” itt is tele van könyvekkel. A kétévi váradi tartózkodás levelezése igazolja, hogy ebben az időben is szívesen kölcsönzi a nála lévő könyveket. 1786 szeptemberében írja Benkő, hogy a kapott könyveket még nem tudja visszaküldeni, mert a benne lévő *Figurákat* szeretné készülő könyve számára lemásoltatni.¹⁰⁶ S hogy ekkor valóban már nemcsak *könyvei*, hanem *könyvtára* van, azt legszebben Miller Jakab Ferdinánd nagyváradi tanár fogalmazza meg a Teleki tulajdonában lévő könyvritkaságról készített recenziójában: „Csakugyan méltó emlékeztetni arra, hogy a ritka könyvek eme főnixmadarát, mit ez eddig a minden tekintetben a legjobban fölszerelt tudományos könyvtár őrzött, mely a publikum előtt nyitva állott [...]

Igen nagy tisztelettel említi e könyvtárat Benkő Transilvaniája II. köt. 618. lapján és Kovásznai Poémáinak előszavában. Ám egyikük sem sorolja fel kielégítően azokat a

¹⁰⁰ Mikó Imre 1867 283.

¹⁰¹ Kovásznai Sándor Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1779. február 9. (Mv. Teleki kt. Tq-1580. Ms. 21.) Közli Kovásznai Sándor 1970. 180-182.

¹⁰² Teleki Sámuel Koppi Károlynak. Szeben, 1781. május (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

¹⁰³ Teleki Sámuel Koppi Károlynak. Sáromberke, 1782. április. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

¹⁰⁴ Benkő József Teleki Sámuelnek. Középajta, 1783. január 14. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. II/1. 1166.) Közli Benkő József 1988. 177-179.

¹⁰⁵ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Bécs, 1785. március 21. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2418.)

¹⁰⁶ Benkő József Lénait Sámuelnek. Középajta, 1786. szeptember 17. (MOL. P. Teleki Sámuel oszt. 38. cs.) Közli Benkő Jd.zs/1988. 269.

legválogatottabb könyveket, melyek méltóak a tudományos világ megsegítésére. Valóban egy tudományos forrásnak a hiányát sem tapasztaltuk, mi ne állt volna nagy számban rendelkezésünkre. De ha majd különösen kiadatik a Teleki-könyvtár Katalógusa, akkor a könyvszeretők előtt megvilágosodik mindaz az irodalom, amit tartalmaz, nekik örömet szerezve. Legelőször is azoknak, akiket a magyar és erdélyi dolgok érdekelnek, számtalan nyomtatott és kézíratos régi kódexe van, mely a legnevesebb hazai szerzők előtt is ismeretlen. Nőveli a könyvtár értékét nem annyira lenyűgöző látványa, mint inkább az, hogy naponta a publikum úgy használhatja mint sajátját, (írtam Nagyváradon iskolámban 1785. december 31-én.)”¹⁰⁷

Amikor 1787-ben Telekit hivatali beosztása állandó bécsi tartózkodásra kényszeríti, Koppi Károly amiatt sajnálkozik, hogy a ragyogó könyvek elkerülnek Váradról, ugyanakkor kéri mecénását, hogy néhány történeti munkát hagyjon ott számára.¹⁰⁸

Mivel egy évvel később, 1788-ban Erdély területén folynak azok a hadműveletek, melyek során II. József expedíciós seregét a török csapatok szétverik, Teleki méltán aggodalmaskodik könyvei miatt. „Bárcsak a Szebenben maradt sok és drága könyveimet tudnám securitásban! Ha éjszaka eszembe jutnak, nem álhatóm - írja Bécsből sógorának, bizalmasának, Jósika Antalnak. - Ha Szeben körül félelmes aspectusok lennének, nem kell késni, előre kell provideálni drága Bibliothecammal. Harmincz ezer forintom áll benne!”¹⁰⁹

Jósikát kéri meg, fogadjon szekereket és szállíttassa a könyveket Vásárhelyre. „Egyebem ha el vész, nem hasonlítható a kár a Bibliothecához” - írja. A legnagyobb körültekintéssel ad tanácsokat a szállításra és az elhelyezésre vonatkozóan. 1788. szeptember 16-án megnyugvással nyugtázza, hogy Vásárhelyre vitték összes „szebeni portékáit”. Ezúttal arra kéri sógorát, hogy a vásárhelyi házban megfelelő „száraz, deszkás pádimentumos szobákba” helyezték el a könyveket. Egyébként Teleki itt már könyvtára végső elhelyezésére is utal. Szeretné gyűjteményét, kiegészítve az időközben szerzett könyvekkel, véglegesen Vásárhelyen hagyni, „mert ha az Istennek tetszik még Erdélybeis akarok egy kevés ideig élni, magam leszek a Bibliothecarius”.¹¹⁰ Egyelőre azonban aggodalmaskodó levelekben érdeklődik a könyvek „securitása” felől, nyirkosságtól, penésztől félti őket s persze a bizonytalan háborús idők viszontagságaitól. Arra gondol, hogy a még ládákban lévő könyveket jó volna „megabroncsozott Verschlagokban” Bécsbe szállítani. 1788 októberében Jósika Antal még nem látja alkalmasnak az időt a nagy útra. „Mivel látom, hogy Excellenciád igen nyughatatlan a Bibliothecája iránt, nékem küldött három leveleire erről írok legelőbben. Látván kétséges voltát Szebennek, nem vártam Excellenciád parancsolatját, hanem tustént kiküldöttem vagy inkább kihoztam a Bibliothecát, most már semmi veszedelmet nem látok, azért nincsen is miért mozdítsam, de lehetetlen is volna most innét megmozdítani a marhadög mián, mert fogadott szekerekkel legalább 500 forintot kellene

¹⁰⁷ „Dignum quippe rebar, Phoenicem hunc Librorum rariorum, quem hactenus in instructissima omnigenae eruditionis Bibliotheca sua diligenter conservavit, publicum in conspectum dare[...] Meminit huius perquam honorifice Cl. Benkő in *Transilvaniae* suae Tomo. II. pag. 618. et Cl. Kovásznai *Poematum* suorum *Prefatione*. Ast neuter selectissimam hanc librorum supellectilam pro dignitate orbi erudito notam satis reddidit. Profecto nullius scientiae fontes desideraveris, qui se tibi in ea largiter non adperiant. Si vei solum Catalogi bibliothecae *Telekianae* publica donarentur luce, offensuri essent Bibliophili ad omnem litteraturam adminicula, quibus tuto adquirescere possent.

Cumprimis verő ii, qui res Hungaricas, et Transsylvanicas illustrare conantur, innumera tum impressorum, cum manu Scriptorum Codicum monumenta habituri essent, quae celeberrimis etiam rerum patriarum Scriptoribus adhuc incognita sūnt. Augetur hoc dignum, spectatu librorum theatrum in dies non ad Splendorem, sed ad publicum, propriumque usum,” (Scribebam Magnó-Varadini in Musaeo meo. Die XXXI. Mens. Decembr. A. O. R. M. D. CC. L. XXX. V.) Jacob. Ferdinánd de Miller: *Recensio operis rarissimi, quod inscribitur: Christianismi Restitutio a Michaelae Serveto...* (Mv. Teleki kt. Tq-1108. Ms. 29.)

¹⁰⁸ Koppi Károly Teleki Sámuelnek. Buda, 1787. január 19. (Mv. Teleki kt. Tq-1580. Ms. 21.)

¹⁰⁹ Teleki Sámuel Jósika Antalnak. Bécs, 1788. szeptember 2. (Jósika cs. fenesi lvt.)

¹¹⁰ Teleki Sámuel Jósika Antalnak. Bécs, 1788. szeptember 16. (Jósika cs. fenesi lvt.)

fizetni Kolozsvárig, és most Bécsig bizonyosan a Bibliotheca felvitele belekerül 5000 forintba. Ne búsuljon semmit Excellentiád, vagyon nékem gondom reá; ha tavaszig békességem nem lesz, én azt mondom, csak vitessük fel. A télen a béres szekerekkel átvittem Kolosvárra, és a magam házamnál letétem, és még a télen fogadok szekereket, amelyek felviszik Debrecenig.”¹¹¹

Nincs pontos adatunk a könyvek Bécsbe érkezéséről, azt viszont a Telekihez írott levelekből tudjuk, hogy a 90-es évek elején már újra kölcsönöz a kancelláriai lakosztály mellett elhelyezett könyvtárból. Sőt ezekben az években fáradozik a legtöbbet azon, hogy minél hozzáférhetőbb tegye az állományt. 1792-ben Mihelyes János személyében állandó könyvtárost alkalmaz. De a gyűjtemény nem sokáig marad a császárvárosban. 1797 tavaszán a francia köztársasággal folytatott hadviselés veszedelmei miatt megint Marosvásárhelyre szállíttatja könyveit. Április 14-én írja Erdélyben tartózkodó feleségének: „Holnap Isten segedelmével indítottam 12 Erdélyi Szekerekenn, az egész Bthecámat a Te Könyveiddel és hat Köntösös, két Leveles egy Vas Ládával, Bronz Órával együtt. Az Isteni gondviselés, minden reménységem felett rendelt alkalmatosságot, hogy mind fel-férhetnek Könyveink, és itten egy sem marad [...] Mihelyt elkészülnek a 12 Szekerekenn küldendő Ládának numerussai meg írom neked, hogy melyikben mi vagy? hogy az szerint el-helyeztessed őket Vásárhelyen.[...] A' több Könyves Verschlagokat pedig az alsó boltozott Szobákban kell száraz helyre ászkokra rakatni, ha szinte öt hat szobát el-foglálnak is, mert ez nagy kincs. Ha különben nem lehet nekik jó helyet találni, mindjárt fel kell mondani a szállást B. Alvinczinénak is, mert az ilyen állapotban azt senki sem controversialhatja; a felső Stokba pedig nem lehet tenni, bajos is felvitetni, de ott nekünk is hely kell. Azért ehhez képest előre tégyjódídispositiót.”¹¹²

Ezúttal már végleg Vásárhelyen maradnak a könyvek, pedig Teleki tudja: Bécsben nagyon fognak hiányozni és nehéz lesz nélkülük élni. Mégis most már hozzákezd régi tervének valóra váltásához, a könyvtár hajlékának megépítéséhez.

A marosvásárhelyi könyvesház

„Meg kell építtetnem haladék nélkül, Vásárhelyen a Bthecat is - írja Nagyváradról, 1797-ben feleségének - mert a Könyveim sokáig bé rakva kár nélkül nem állhatnak, azt sem tudom, ha az úton nem-érte-é valami víz őket? azt a nagy költséget pedig nem tehetem, hogy ismét vissza vitessem őket Bécsben, mert a hányodással, rázkodással is nagyon romlanak; már igen sok esztendőket nem is Ígérhetek magamnak és holtom után negyedikszere kellene Gyermekeimnek a Vekturára azt a nagy költséget tenni. Bizony nehéz nekem a könyveim s írásaim nélkül Bécsben lakni és mikor eszembe jut, hogy azoktól megfosztatom, egészen el-szorodom, mert azokban volt ifjúságomtól fogva gyönyörűségem, időtöltésem és már életemnek estvéjén azzal sem enyhíthetem unalmait.

De meg nyugszom az Istennek útjaiban és már abban találnám örömet, ha egyszer láthatnám őket elrendelve a magok destinátiojuknak helyén a hol holtom után is a köz-jóra meg maradhatnak.”¹¹³

¹¹¹ Jósika Antal Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1788. október 19. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. ül/1. 1279.) Közli *Teleki Sámuel* 1976. 174-175.

¹¹² Teleki Sámuel Bethlen Szusannának. Bécs, 1797. április 14. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2665.) Közli *Teleki Sámuel* 1976. 101-103.

¹¹³ Teleki Sámuel Bethlen Szusannának. Nagyvárad, 1797. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2671.) Az itt közölt részletet l. Somkuti Gabriella: *Egy XVIII. századi főúri könyvtár olvasóforgalma a múlt század első felében*. OSzK Évk 1961-1962. Budapest, 1963. 292. és *Teleki Sámuel* 1976. 110-111.

Egyre többet hangoztatja az építkezés megkezdésének szükségességét. 1798. április 26-án írja Aranka Györgynek: „Ugyancsak reménlem, ha Isten segített, a jövő Hónapnak véginn le-indulhatok; addig, talán hozzáis készülnek embereim a Vásárhelyi építemhez, hogy ez időn a fundamentumot a földből kihozassam. Most ugyan az idők nem ahoz valók, hogy ilyen pénz-szükiben, olyan költséges Épülethez fogjunk; de minthogy az idő utánam nem várakozik, és már életemnek estvéjére jutottam, minekutánna Köz-haszonvételre rendelt Könyves-Gyűjteményemre sok Ezreket költöttem, már azoknak állandó Hajlékotis, ha Istennek tetszik kívánok építeni Ki-mulásom előtt, mert nem tudjuk a jövő idő mit hoz magával.”¹¹⁴

De hát hova épüljön a könyvesház? A terv későre körvonalazódik, egyelőre a Vásárhelyre szállított könyveket Teleki a felesége nagynénje, a nemrégiben elhunyt Rhédei Zsigmondné Zsigmondné Wesselényi Kata házában raktározatja. Egy 1788. június 10-én kelt levélben említi először, hogy ez a ház talán megfelelő lesz a könyvek elhelyezésére, de még nem szól arról, hogy esetleg ez legyen a könyvtár végső hajléka is. „A' Ház ha nekünk jó, Mlgs Sógor Uramnak Javallását ki-kérem hogy használhassuk 's conserválhassuk leg jobban? Egy Háza vigyázó hiteles Embert csak kell fogadni belé. A' Delineatiojatis a Szobák-nak alsó felső Tractusban való comunicatiojokra 's elosztásokra nézve ki-kérem. Szeretném egy részét adaptáltatni Bibliothecamnak, és Könyveimet Szebenből oda ki-vitetni 's kirakatni, hogy sokáig egymásra ládákba rakva alván el-ne romolhassanak.”¹¹⁵ 1788. szeptember 16-án Jósika Antalnak már jelzi, talán ez lesz a Bibliotheca épülete: „Ha az Isten meg őrzi könyveimet veszedelemtől, már három esztendő alatt ittenis Magyar Országónis szerzettem hozzá, és reménlem, hogy még valaha egyhüvé tehetem őket a Vásárhelyi Házamban az elintézett jó végre [...] Ha a Vásárhelyi Ház Delineatioja fel-jó, valamely részét adoptáltataniis kívánom Bibliothecának.”¹¹⁶

A Wesselényi házról nem sok adat áll rendelkezésünkre, stílusjegyei arra engednek következtetni, hogy a 17. században épült. De hogy az egyemeletes barokk épület mai képét mikor nyerte, azt nehéz megállapítani. A ház 18. századi átépítésére, kibővítésére vonatkozó utalásokra nemrég talált rá e sorok írója Wesselényi Kata kézirásos verseskönyvében. Két kötetbe íratta le a gyermekét, férjét elvesztett megkeseredett szívű asszony azokat a rímbe szedett imákat, melyekkel éveken keresztül az őszentdőt búcsúztatta, illetőleg az újévet köszöntötte. A házra az első utalás 1778-ból származik, ekkortájt költözött oda tulajdonosa: „Ujj esztendői Ének mellyet készítettem Én B. Wesselényi Kata, G. Rhédei Sigmond Ur özvegye az MVásárhellyi Szent Miklós uttzaban épített ujj lakó mostani házamban 1778-dik Esztendőre viradolog...”¹¹⁷

Az őszentdőt így búcsúztatja: „1781-dik Esztendőnek utolsó estvéjén Ugy mint 31-dik Decembris, MVásárhellyen a' Szent Miklós Uttzaban épült Házaimnak második Tractusában lévő, lakó Hajlékomban Készítettem ezen Hálaadásomnak Énekét az Én Istenem eleiben, mert jól tett ő Én velem egész életemnek Napjaiban, 's legközelebb ez mostan le fojt Ó Esztendőnek minden részeiben...” A következő évre írott versek már egy másik kis kötetben vannak.¹¹⁸ Az első beírás így szól: „1782-be 1-ső Januarij MVásárhelyt Szent Miklós Uttzában épült Ujj Házaimnak második Tractusában Lakásomnak leg első Ujj Esztendeit kezdeném, az Én Istenem volt nekem, valamint mindenekben, ugy szintén ezen ujj hajlékomnak építésének segedelme, és az Én abban való Lakásomnak meg engedője.” Ezekből a feljegyzésekből arra következtetünk, hogy Wesselényi Kata 1778-tól lakott a

¹¹⁴ Teleki Sámuel Aranka Györgynek. Bécs, 1798. április 26. Közli Csúry Bálint 1935. 49.

¹¹⁵ Teleki Sámuel ismeretlenhez (a címzett talán Jósika Antal). Bécs, 1788. június 10. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. III/1.)

¹¹⁶ Teleki Sámuel Jósika Antalnak. Bécs, 1788. szeptember 16. (Jósika cs. fenesi lvt.)

¹¹⁷ Jelzete: Thd-99. Ms. 268.

¹¹⁸ Jelzete: Thd-100. Ms. 268.

Szent Miklós utcai házban, melyhez aztán 1781-ben egy új részt építtetett, ahová a következő esztendő elején költözött be. Sajnos ezek az információk nem segítenek annak megállapításában, hogy melyik volt az újonnan épült rész. 1788-tól aztán sok szó esik a *Házról*, mert sokáig folyt a vita, hogy Wesselényi Kata fiútestvérének leszármazottai kapják vagy pedig leánytestvérének gyermeke, iktári Bethlen Zsuzsanna legyen az örökös. Ilyen körülmények között Teleki nem engedi a Wesselényi házban ideiglenesen elraktározott könyvesládák kibontását, s egyre türelmetlenebbül sürgeti az osztozkodás befejezését.

Az 1797 májusában-júniusában kelt levelekben a házastársak már egészen határozottan emlegetik a ház kibővítésének tervét. Május 21-én Nagyváradról írja feleségének a könyvgyűjtő gróf, hogy majd könyvespolcokat kell csináltatniuk a Bécsből Marosvásárhelyre érkezett asztalossal, „de az csak akkor lehet, mikor leszsz miből dolgozzék, és az Épületis el-készül; mert nem gondolom, hogy a mostani Épületben helyet találjunk azoknak a Thecáknak-és a Könyveinknek”.¹¹⁹ Egy hónap múlva már bővebben ír az építkezéssel kapcsolatos elképzeléseiről: „A' Btheca két Contignatoria vagyon delinealva, de az alsó Része, Conservatoriumnak, Gabonásnak szolgál. Egy formának kell pedig lenni, alól, felyül, az oszlopokra nézve. Köszönöm Édes Szivem, az építéshez kellő Materialek iránt való Szorgalmatosságodat. De a Cserefa Thecak igen sokba kerülnek; jó fenyő Deszkaibólis lehet csináltatni, meg festve fejéren mint Bécsben voltának. Lehetetlen pedig tisztességesen és Szükséges Commodityással építtetni, és használhatóvá tenni azt az épületet, ha a mostani garadics, és Buda el-nem rontatik. Eleget törtem Bécsbenis a Pallérral együtt a fejemet rajta. A' garadicsra vivő Gangon pedig nem leszen alkalmatlan a járás, mert Zug nem leszen benne. Másképpen nem lehet. Csak az Isten segillyen! Szükséges volna az idén Téglákatis vetetni, ha jövődöben építtetni akarunk. A' Kő-hányás nagy segedelem leszen a fundamentumban.”¹²⁰ Az örökösödési ügyön mindketten szeretnének túllenni. Bethlen Zsuzsanna férjének írja: „De nékem egy gondolatom vagyon édes lelkem, ha meg nem bántalak véle, t. i. elsőben az, hogy még nem vagyok még Veselényi Farkassal Erdélyben osztozva és nem is tudom, hogyha megosztozunk, enyim marad-é ez a ház vagy nem, mert az az egyezés is, hogy most enyim a vásárhelyi ház és az helyett Veselényié az malomfalvi, nincsen Írásban, csak szóval megtéve. Másodszor, most felette szűk az pénz és én nem tudom mivel szerzünk materiálét. Kölcsön pénzzel pedig nem örömet szeretném építeni, hanem inkább én készíttetek ennél a háznál néked bibliothecát addig, míg megosztozhatom, kevés költséggel, mert itt vagyon elég szoba, csak rendben kell venni és reparáltatni, de hiszem erről ha Isten lehoz tégedet édes szivem megegyezünk.”¹²¹

A férj válaszlevelében már teljesen reményvesztetten szól az építkezésről: „B. Wesselényinek pedig ujj Tractust magam Kölcséggemmel nem építhetek; hanem azonn légy, hogy B. Jósika segedelme által, végeztessed-el, a B. Wesselényivel való osztálytis; mert meg-kell tudnunk mi a miénk, mi az övé; külömben sem Vásárhelyen sem másutt melioratiot, industriát nem tehetünk.

Illyen bizonytalanságban, jobb lett volna Meszet sem vétetni, és a Szomszéd Teleketis meg nem venni; mert én addig, a míg nem tudom, hogy tiéd a Vásárhelyi Ház, ki sem rakatom a Könyveimet, ha helyek leszenis, hanem inkább máshova vitetem őket. Most el-vagynak rakva, úgy el-állhatnak addig. Hajó helyet nem találok nekik Erdélyben, talám csak vissza vitetem Bécsben; mert meg vallom, hogy a Vásárhelyi lakáshoz nincsen már

¹¹⁹ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Nagyvárad, 1797. május 21. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2675.)

¹²⁰ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Nagyvárad, 1797. június 9. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2681.)

¹²¹ Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1797. június 3. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2939.)

kedvem, a míg nem tudom hogy miénk a Ház, és holtunk utánrais mi disponálhatunk felőle.”¹²²

Az ilyenfajta aggodalmaskodások azonban nem jelentik az építkezési terv feladását. Hiszen Bethlen Zsuzsanna ugyanabban a levélben, amelyben megpróbálja férjét az építkezés elhalasztására rávenni, jelenti, hogy a tervet már át is adta a kőművesmesternek, „hogy az hozzá való materiákat vesse fel, hogy mik kívántainak hozzá, hogy maga idejiben beszerezhessem. Ez az a pallér, aki az kolozsvári unitáriusok templomát építette és itt is az legjobb; ezt Tirknek hívják.”¹²³ S hogy Bethlen Zsuzsanna milyen cselekvő segítőtárs, azt egy keltezés nélküli, de minden bizonnyal 1797-ben írott levele tanúsítja: „Az bibliotheca delineatioja nekem tetszik. Csak azt nem tudom, hogy belőlről egy contignatio legyen-e vagy nem, minthogy az delineatioba mind az alsó, mind felső Stock egyformán vagyon. Még ez is egy kevés baj lesz és talám káros is lenne az épületnek, ha az grádicsot elrontanák és messzebb is tennék, mert felette messze esnék az kapu alatt hidegben azon az hosszú gangon járni. Már meszet vettem ezer vékát, vékáját hat garason. Holnap, ha Isten segít, az béoltáshoz hozzá is fognak. Most többet nem vehetek, mert igen szűken van a pénzem. Még a kőművest kezemre nem keríthettem, mert Kolosvárt megbetegedett és nem jöhetett ide, hanem az ünnepekre várja az felesége és mihejt eljön, mindjárt beszélek véle. Tutajfákat is szerzek, de most az Maros kicsiny lévén, az isszdneyu száraz idő miatt nem jöhetnek az tutajok, thecanak való cserefa deszkákról is teszek rendelést, csak Izikuczot várom, hogy ide bėjőjjen és velle akarok alkudni, mert onnét a görgényi havasról közelebb esik az elhozatása, mint Szovátról. Köveket is hányatni fogok, Várhegyen. Ebben tanáltam jó módot, mert b. Bálintith ígerte, hogy magára vállalja, csak tudhassa meg, hogy mennyire való kívántatik, minthogy ő maga is ott lakik és sokat is építtetett. Ez a Bálintith Ferencz igen emberseges jó ember. Már régtől fogva itt supernumerarius adsector.”¹²⁴ Gyakorlott építész-mesternek is becsületére válna egy ilyen beszámoló. Tragikus azonban, hogy Bethlen Zsuzsanna nem érthette meg még az építkezés elkezdését sem, hiszen ugyanazon év októberében meghalt. Valójában az annyira várt osztozkodás is csak halála után történik meg. Gyűjtő Sándor, Teleki gazdasági ügyeinek egyik intézője 1798. december 17-én jelenti: végre eldőlt a Wesselényi családdal való „osztály”.¹²⁵ Most már valóban el lehet kezdeni az építkezést. Teleki levelezésének tetemes része tükrözi a munkálatok lefolyását.

A marosvásárhelyi levéltári anyagban több épületterv is fennmaradt.¹²⁶ Úgy látszik, Teleki különböző elképzelések, megoldások mérlegelése után kívánt dönteni. Van a tervek között nyolcszögű épületrajz, melyet a centrális elgondolás akkori híres mestere, Ugrai László készített. Telekinek mégis egy L alakú megoldás tetszett a leginkább, mert

¹²² Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Nagyvárad, 1797. június 12. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2683.) Közli *Teleki Sámuel* 1976. 108-110.

¹²³ Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1797. június 3. (MOL. P. 661. Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1797. június 3. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2939.)

¹²⁴ Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek, Marosvásárhely, 1797. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2954.)

¹²⁵ Gyűjtő Sándor Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1798. december 17. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. III/I. 1248.)

¹²⁶ A Téka épületére vonatkozó tervek a levéltári anyag II/b. 69-700. jelzete alatt találhatók.

harmonikusan illeszkedett a meglévő, árkados Wesselényi, illetve Rhédei házhoz,¹²⁷ ezzel együtt képezve az összefüggő U alakú rendszert.

De végül is ki volt az épület tervezője? A Téka építésére vonatkozó szegényes irodalom egy része Türk Antont, a másik Schlaf Ignácot emlegeti. A kérdés végleges megválaszolásában a két kőművespallérall kötött szerződés szövege segít. Türk Antonnal, a Bethlen Zsuzsanna által ajánlott mesterrel maga Teleki köt egyezséget Marosvásárhelyen 1797. július 16-án.¹²⁸ Valószínűleg Türk betegsége és 1799-ben bekövetkezett halála¹²⁹ után került sor a Károly főherzárról jött Schlaf Ignáccal való szerződéskötésre. Ezt már Teleki távollétében megbízottja, Kadácsi István írja alá 1799. március 27-én.¹³⁰ A két szerződés szövege teljesen egyforma. Számunkra a megegyezésnek az a kitétele érdekes, amelyben a szerződő pallérok vállalták, hogy az „által adott Delinaetio” szerint építik fel a könyvtárárpületet. Ez azt jelenti, hogy Teleki a korábban elkészített tervek közül egyet kiválasztott és aszerint kellett végezni a kőművesmunkát. Fennmaradt egy Schlaf Ignác által készített tervrajz is.¹³¹ Erre az egészen pontosan megrajzolt, földszintet, emeletet külön feltüntető tervre maga a könyvtáralapító írta be az egyes helyiségek rendeltetését. Minthogy a rajzoló neve: Ignatz Schlaff Burg. Maurer Maister is fel van tüntetve, mindeddig sokan őt tartották az épületterv megalkotójának. Csakhogy ez a tervrajz majdnem teljes egészében megegyezik Franz Rock bécsi építőmester 1797-ben készített épülettervével.¹³² Ez felelt meg leginkább a könyvtáralapító elképzeléseinek, a felfogadott palléroknak ehhez kellett tartaniuk magukat.

A Schlaf Ignác tervrajza tehát a bécsi mester tervének átrajzolását jelenti. Becsét az növeli, hogy Herbert Mihály számtartó a hátlapjára feljegyzí a könyvesház építésének megkezdését: „Anno 1799-be Die 24-a Ap. Fektetett le a' fundamentum köve reggel 9 kor. Es fel épült Számtartó Herbert Mihály nyughatatlansága alatt.” Ugyanerről az eseményről Kadácsi István prefectus is beszámol Telekinek: „Április 24-dikén Jo Istenünk Segedelmének szíves óhajása közben reggeli 9 órakor Plenipotentiarius Urnakis jelen létében a Fundamentum Követ magom le tettem. Kévánom Kegjelmes Uram buzgó Szível, hogj ezen Épületnek Exiad nem csak örömét érhesse hanem abban számos Esztendőig gyönyörködhesseis [...] A Bibliotéka fundamentumá[na]k ki mérésit bíztam Számtartó Herbert Mihaj uramra Tiszteletes Antal uram jelenlétével és segedelmével meg tétetni.”¹³³ A levélre Teleki ceruzával a következőket jegyzí fel: „NB. Ezen Nyáron Téglákat vettetni, és Meszet hozatni, a mennyi kell, hogy a jövő Esztendőben az egész Épület tökéletesen a boltozatokkal Stakaturával el-készülyön.” A fennmaradt levelekben jól nyomon követhető az építkezés menete, a szükséges téglá, faanyag és egyebek gondos, időre való előkészítése. 1799 augusztusában Kadácsi István jelenti Bécsbe: „A Falok[na]k rakatása leg nagyobb vigjázot alatt mégyen, maga a Meisteris a munkánál szakadatlanul jelen lévén ez íránt Exiad' nyugottan lenni méltotasson és abbanis hogj az első Stok[na]k az idén hijja nem marad, inkább meg haladgja valamivel [...] magam mentem a mész kementzéket fel keresni, I[stenne]k hála jo végitis értem futásomnak. A téglát 13 Asztalakon vetik. Az Acs 7br lső napján itt lészen és hozzá fog a fák[na]k faragásához.

¹²⁷ A levelekben hol Wesselényi, hol Rhédei házként emlegetik a Rhédei Zsigmondné Wesselényi Katától örökölt épületet.

¹²⁸ L. B. Nagy Margit: *Egy régi építőmester nyomában*. Utunk XXV/1970. 3. 6-7.

¹²⁹ Teleki kt. Teleki lt. II/b. 701.

¹³⁰ Teleki kt. Teleki lt. II/b. 702.

¹³¹ Teleki kt. Teleki lt. II/b. 690.

¹³² Teleki kt. Teleki lt. II/b. 695

¹³³ Kadácsi István Teleki Sámuelnek. Kolozsvár, 1799. május 2. (Teleki kt. Teleki lt. II/b. 706.) Közli *Teleki Sámuel* 1976. 178-182.

Az építés az Exiad embereinek olj meg kiméllésekkel mégyen, hogy soha csak egynekis oka panaszkodni nem lészen.”¹³⁴

1799. szeptember 11-én Gyújtó Sándor értesíti a könyvtáralapítót¹³⁵, hogy az asztalos nemsokára hozzáfog a parketták elkészítéséhez, a deszkákat már jó előre felszabták. Sikerkült megalkudni a köhalmi ács-pallérrel, Schén Kristiannal is, aki elvállalta, hogy 950 rénes forint fizetség ellenében a következő év júliusáig befejezi a fedelet, ajtófélfákat s a famunkákat a felső szobák stakaturájához. Megtudjuk, hogy a rostélyokhoz és kulcsokhoz szükséges vasakat Komentzi úrtól vásárolta meg Gyújtó Sándor. Ezeket helyben fogják elkészíteni. Kadácsi István közben Sáromberkéről tesz jelentést: „Ma reggel meg néztem itten a cserép csináló műhelyit, mint egj 20 000 tavalji és idei vágjon vetve, ezek[ne]k égetésire nagj részben a fais meg vágjon hordva. Már készen égetett, s az udvarban bé adott, a mint a cserép csinálónak libellussában látom 17 000, igj ebbfen] sem lészen fogjatkozás.”¹³⁶ Egri István arról számol be a kancellárnak, hogy a székek megérkeztek a tutajos fákkal, egy részük ugyan megakadt a szárazság miatt, de „mihelyt esső által kevés árja lészen a' Marosnak a' mértékes fában tsonkulás nem lészen, az bakoknak meg kívántató fában és deszkákban sem az idénre”.¹³⁷ Bár a szárazság nem kedvez a vízen való anyagszállításnak, az esőzés a téglavetésnek, cserépetetésnek, a téli hónapok a falak rakásának, az épület emelkedik, s 1800 áprilisában hozzákezdenek a fedélrakáshoz.¹³⁸

Nehézségeket okozott a megrendelő és a kivitelezők közötti nagy távolság. Az utóbbiak gyakran azért bizonytalankodnak, mert nem világos számukra, mi a kancellár elképzelése egyik-másik részletkérdésben. „A Bibliotheca Stakaturája ki maradott az alkalomból - írja Gyújtó Sándor - mert Exlád azt irta vala, hogy a' Bibliotékának két felöl galériája lesz, a' közepe pedig Templom formára fel megyén; és ebből bizontalanok voltunk hogy valyon nem boltozva akarjae Exlád azt tsináltatni.”¹³⁹

Nincs pontos adatunk az építkezés befejezéséről, de az 1800 után rendszertelenebbül küldött levelek jelzik, hogy a belső munkálatok nagyon elhúzódnak. A könyvtárterem elrendezésére 1802 nyarán kerülhetett sor. Természetesen a polcok nagy részét már előbb megrendelték. Kadácsi Istvánnak egy 1801 szeptemberében kelt levelére a kancellár a következőket jegyzi fel: „Hány darab Theca allol, felyül? Mindenik Külön-külön hány Schuh széles? hány Schuh magoss hány polczú?”¹⁴⁰ De a polcok sem egyszerre készültek. 1803 nyarán is érdeklődik Teleki, hogy megvannak-e az új tékák.¹⁴¹ Egyébként ez a kérdés még gyakran visszatér, hiszen a könyvek egyre szaporodnak. A megnyitás után kerültek helyükre a galériára helyezett mineralógiai gyűjtemény szekrényei, 1810-ben pedig ugyancsak a - galériára szánt térképek, tekercsek tárolására szolgáló nagy fiókos kasztent rendelik meg, de még 1811 júniusában sem tudja Teleki, hogy helyén van-e már.¹⁴²

¹³⁴ Kadácsi István Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1799. augusztus 17. (Teleki kt. Teleki lt. II/b. 713.)

¹³⁵ Gyújtó Sándor Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1799. szeptember 11. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. H/b. 714.)

¹³⁶ Kadácsi István Teleki Sámuelnek. Sáromberke, 1799. július 16. (Teleki kt. Teleki lt. H/b. 711.)

¹³⁷ Egri István Teleki Sámuelnek. Sáromberke, 1799. július 1. (Teleki kt. Teleki lt. II/b. 707.)

¹³⁸ Gyújtó Sándor Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1800. április 29. (Teleki kt. Teleki lt. II/b. 722.)

¹³⁹ Gyújtó Sándor Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1799. július 22. (Teleki kt. Teleki lt. II/b. 712.)

¹⁴⁰ Kadácsi István Teleki Sámuelnek. Sáromberke, 1801. szeptember 21. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 41. cs.)

¹⁴¹ Teleki Sámuel Szász Józsefnek. Bécs, 1803. július 26. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. II/d. 890.) Közli *Teleki Sámuel* 1976. 120-121.

¹⁴² Teleki Sámuel Szász Józsefnek. Bécs, 1811. június 18. (Teleki kt. Teleki lt. II/d. 907.) Közli *Teleki Sámuel* 1976. 137-139.

Ugyancsak a könyvtár megnyitása után kerülhetett sor többféle lakatosmunka elvégzésére, hiszen 1804. július 1-én kelt a lakatos Nagy Ignác munkájának szerződés szerinti átvételi jegyzőkönyve.¹⁴³

A könyvtár már rendesen üzemel, amikor az építkezés befejező munkálatai még tartanak. A könyvtárterem előtti lakószobában, olvasószobában és az emeleten folyó munkáról számol be Herbert Mihály 1805 márciusában. Ekkor rakják a „Győri Kementzéket”, „Vas kementzéket”, kifestenek néhány szobát, sor kerül az aranyozásra, a spaletták, rámak feltevésére, sőt három lakószoba parkettázására is.¹⁴⁴

1806 áprilisában Antal János még mindig erről szól: „Az Alcovens Szobának parkettirozása és Spallerozása iránt való parantsolatját is Excellentziádnak közlöttem Kadátsi Úrral, ugy szintén az Aranyozó felől valót is 's azt mondotta, hogy gondja léssen teljesíteni.”¹⁴⁵ De szólnak a beszámolók a kert és az épület körüli járdák kiképzéséről is.

Herbert Mihály jelenti, hogy az udvart a kerekas kútig, azaz az épület „két szárnyai hosszáig” leszállította, „és annak az utzára való ki folyamattját bé boltozva a' régi kapu közt van ki csinálva, a' ki még edig látta jóvá találta, az nagy udvar frontján igen szépen rakodtattam ki, a Fazakas uttzán a' B. Weselényi Farkas Ur ő Nsga Udvarájig hét Schuh szélességű van ki rakva”.¹⁴⁶

1802. augusztus elején a kancellár személyesen ügyel fel a könyvek polcra rakására, és ekkor alkalmazza az első könyvtárost, Szász Józsefet, akit a Református Kollégium tanárai ajánlottak erre a szolgálatra. A szorgalmas és tehetséges fiatalember korai halála miatt csak 10 évig szolgálta a könyvtárt.¹⁴⁷

A szakirodalom egyik hibás állítását átvéve gyakran emlegették a kancellárt „tragikus sorsú” könyvtáralapítóként, aki életében nem is látta nagy munkája eredményét, a marosvásárhelyi könyvesházat. A Tékában őrzött levéltári anyagban ma is megvan egy 1805 augusztusában papírra tett intézkedése, mellyel a személyesen tapasztalt nyirkosság, penészedés veszélyeit akarja megelőzni: „A Bibliothecámban tapasztalván a Könyveknek kivált az északi falak felől nyirkosságokat és penészedéseket, hogy drága Könyveimben károm ne legyen, Bibliothecariusom, Szász Úr azokat ottan-ottan megvizsgálja, törölgesse és a falaktól távol tartsa, nevezetesen télen által egymás után, Szakasonként az Olvasó Szobában és a maga szobáiban szárazgassa, köteleességibe teszem.

¹⁴³ „Lakatos Nagy Ignácz Uram Lakatos munkájáról való Specificatioja... Vasból készült ablak czifra rostély, 8 mása 75 font; A bibliothecai Vas Galéria és fel menő nagy gráditson lévő vas Galléria rostély, 23 mása 34 font; Rézzárak; A Contractus szerint vagyon 25 ablakok a felső tractuson, onos Lakatos munkából; A Contractus szerint az alsó tractuson vagyon 25 onos ablak; A Contractus szerint a Bibliothecába levő Könyves thékában alól-fellyül vagyon 220 zárok á 50 Xr. 220; A Contractus szerint a Bibliothecában alól-fellyül vagyon rigli 176 pár; A Contractus szerint a könyves Thécában vagyon 445 pár sarok, párja á Xr. 45. MVásárhely. Die 1-a Julii 1804.” (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 25. cs. 1804!)

¹⁴⁴ Herbert Mihály Teleki Sámuelnek, Marosvásárhely, 1805. március 8. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 40. cs. 767.)

¹⁴⁵ Antal János Teleki Sámuelnek, Marosvásárhely, 1806. április 15. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 38. cs. 16.)

¹⁴⁶ Herbert Mihály Teleki Sámuelnek: Marosvásárhely, 1807. november 10. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 40. cs. 769.)

¹⁴⁷ Ilencfalvi Szász József (1782-1812) Dedrádszéplakon született, apja református pap volt. A marosvásárhelyi Református Kollégiumban tanult, később pedig ugyanitt logikát tanított. Huszonkét esztendősen korábban került Teleki szolgálatába. Segítségével 1807-ben külföldi tanulmányútra megy, hogy könyvtárosi teendőkhöz szükséges ismereteket szerezzon. 1810 végén tér vissza Jénából. Nem sokára betegeskedni kezd és 1812 májusában meghal. Verseit Döbrentei Gábor adta ki az Erdélyi Múzeum 1814-es évfolyamában.

Ezen Szobáknak befűtésekre pedig Praefectusom, Kadácsi Uram rendeljen tűzifát is, hogy abba ne légyen fogyatkozás. Sign. MVásárhely, 28 aug. 1805. G. Teleki Sámuel.”¹⁴⁸

Önkéntelenül feltevődik a kérdés, *hogyan fogadta az akkori kis mezőváros lakossága*, továbbmenve: *az erdélyi tudományos világ* ezt az igazán nem mindennapi eseményt, a közkönyvtár megnyitását. Természetesen az informálódás mai lehetőségei mellett szinte hihetetlennek tűnik, hogy milyen későn figyeltek fel rá. A város lakosságának bizonyos rétegén s a gyűjteményt már régebben ismerő néhány hazai tudóson kívül nem sokan értesülhettek a könyvtárvatásról.¹⁴⁹ Az első nyilvános hír sem hazai földön kel szárnyra. A könyvtár állományát s az alapító szándékát ismertető első nagyobb lélegzetű beszámoló az *Allgemeine Literatur-Zeitung*ban 1801-ben jelenik meg,¹⁵⁰ majd a könyvtár hivatalos megnyitásáról a bécsi *Annalen der Literatur und Kunst* ad hírt 1804-ben.¹⁵¹ Pedig a közművelődést s a tudományos kutatást szolgáló könyvtárak már régen megvolt az igény, hiszen éppen Telekinek panaszkodott 1799-ben Aranka György: „Legnagyobb fogyatkozásunk a könyv, a Bibliotheca szűki Vásárhelyt!”¹⁵²

Az alapító - aki a könyvtár megnyitása után Bécsben türelmetlenül várja a tudósításokat - meglepéssel értesülhet könyvtárosai beszámolóiból, hogy tékájának van „becse”, s az olvasók is egyre szaporodnak. Ennek ellenére a kortárs Kazinczy még 1808-ban is méltatlankodik: „... gyalázat, hogy ezt a Magyar a' Maga periodicus írásaiból nem ismerheti, s én magam is a' Bécsi Annálisokból ismerem.”¹⁵³

Igaz ugyan, hogy a Téka nem nagyon sínyli meg a publicitás hiányát. Szász József 1803 júliusától rendszeres feljegyzést készít az olvasókról: *Holdnaponként és naponként való féléj egyeztetések azoknak a' kik ezen Btheca könyveit használták, miolta a' Közönségnek a' szabad Használás végett meg nyitattott, kinek, kinek Neve után feltétetvén a' Könyveknek neve is, melyből olvasott már akár Dél előtti, akár Dél utáni Órákon...*¹⁵⁴ Az olvasónapló tanúsága szerint naponta 3-5 személy fordul meg a téka olvasószobájában.

¹⁴⁸ Teleki Sámuel Szász Józsefnek. Marosvásárhely. 1805. augusztus 28. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. II/d. 892/a.) Közli *Teleki Sámuel* 1976. 124.

¹⁴⁹ Minden valószínűség szerint nem volt hivatalos megnyitó. Annyit tudunk, hogy 1802 őszére befejeződött a könyvtár berendezése, hiszen maga Teleki írja egy szeptember 25-én Marosvásárhelyen kelt levelében: „Már a Bthecamát Istennek hála kiraktam 's rendbe szedtem” (Teleki Sámuel Teleki Lászlónak. Marosvásárhely, 1802. szeptember 25. MTAKKt. Lev. 4° 11/4.), 1802 decemberében pedig Bécsből érdeklődik könyvtárosától: „Kegyelmed miben foglalatoskodik a thecám körül? Mit dolgozik? mit tanul? etc. hát vagyon-e valami becse a Bthecának? Kik járnak oda vagy curiositásból, vagy olvasni?” Teleki Sámuel Szász Józsefnek. Bécs, 1802. december 3. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. II/d. 887.) Közli *Teleki Sámuel* 1976. 117-118.

¹⁵⁰ *Allgemeine Literatur-Zeitung*. Jena und Leipzig, 1801. VI. 5. Nr. 164.

¹⁵¹ *Annalen der Literatur und Kunst in der österreichischen Staaten*. Wien, 1804. III. Jahrgang. Intelligenzblatt Nr. 17.

¹⁵² Aranka György Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1795. április 14. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 38. cs. 31.) Közli *Aranka György erdélyi társaságai*. Válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Enyedi Sándor. Budapest, 1988. 230-233.

¹⁵³ Kazinczy levele Cserey Farkashoz. = KFL. V. Budapest, 1894. 302. Kazinczy itt nem veszi fi gyelembe a korábban megjelent rövidebb lélegzetű tudósításokat (Magyar Hirmondó első esztendeje. Pozsony, 1780; Siebenbürgische Quartalschrift. 6. Jahrgang. Hermannstadt, 1798. 180.). Leveleiben • egyre gyakrabban érdeklődik a könyvtárat már ismerő barátaitól a marosvásárhelyi téka felől. Döbrentei Gábor, Cserey Farkas számol be neki a látottakról, míg aztán 1816-ban erdélyi útja során maga is meglátogatja a vásárhelyi könyvesházat.

¹⁵⁴ Ez ajegyzék az 1803. július—1806. április közötti olvasókat tartalmazza (Mv. Teleki kt. Teleki lt. II/d. 865.); az 1812. november-1814. május közötti olvasók nyilvántartását Kelemen Márton könyvtáros készítette el (Uo. 866.); az 1814. május-1826. decemberben használt könyvek listáját és az olvasók nevét Kelemen Márton, majd Szabó András vezeti be a nyilvántartásba (Uo. 868.); 1827. január-1833. októberi olvasónyilvántartás (Uo. 869.); 1833 októbere és 1840 januárja közötti olvasónapló (Uo. 870.); 1840. áprilisa és 1857 februárja között készült olvasónyilvántartás (Uo. 871.).

Ez a szám nem kicsi, ha figyelembe vesszük, hogy az akkori Vásárhely lakosainak száma alig haladja meg a 6000-t.¹⁵⁵ Az első évben ismétlődő 30 név jelzi, hogy a lakosság fél százaléka látogatta az újonnan megnyílt könyvesházat, pedig az olvasóközönség tetemes részét kitevő tanár- és diáktársadalomnak akkoriban rendelkezésére állt a kollégium Nagykönyvtára is.¹⁵⁶

Teleki gyakran érdeklődik, hogy könyvtárának vannak-e olvasói, hogy „curiozitásból” járnak-e oda, vagy valóban tanulmányozzák is a látogatók a könyveket. Állandóan foglalkoztatja a kérdés, hogy a „tudományok előmozdítására” szánt gyűjtemény betölti-e rendeltetését.

Az olvasók számának gyarapodását az is biztosíthatta, hogy az 1802 őszén megnyílt könyvtárba Bécsből megszakítás nélkül érkeznek a frissen vásárolt könyvek, s az olvasókat vonzzák az új szerzemények. A könyvtárosokhoz 1802-1822 között írott levelek tele vannak utalásokkal arra vonatkozóan, hogy a könyvtáralapító megbízható kereskedőktől, Bécsben járó honfitársaktól hogyan küldi Vásárhelyre a könyveket. Egy 1804 májusában kelt levelében olvashatjuk: „Ezeket által vévén, rakja ki Kglmed egy üress helyre; a mig én is le-érkezem, hogy ne kellessék az Könyv Sorokat érettek az egész Bthecában meg bontani. Még többis gyűl hozzájuk; mert Istennek hála, itt sok szép Könyvekkel szaporodott a Bthecam; de most le nem küldhettem többet.”¹⁵⁷ Közben annyira szaporodott az állomány, hogy elrendeli a könyvsorok megkettőzését. 1819-ig pedig már olyan kevésnek bizonyul a hely, hogy a könyvtárépület megnagyobbítására is gondolni kell: „Az innét nem sokára le-küldendő Könyveknek helyek nem lévén a Bthecában, megírtam a' Fiamnak, hogy azoknak ki-rakásokra egy különös Szobát rendeljen, míg a Bthecát meg-nagyobbíthattya még egy Szárnyyal.”¹⁵⁸ A marosvásárhelyi könyvesház megnagyobbítására a könyvtáralapító három év múlva bekövetkezett halála után már nem került sor.

A philobiblon

A könyvek féltése

Az alapító hatvan évig tartó könyveszkedése telis-tele van aggodalmakkal. Aggódott a megvásárolt könyvek szállítása miatt, a reájuk leselkedő sokféle veszély okán. Kevés gyűjtemény van, amelyet annyszor kellett utaztatni, ki- és becsomagolni, hajón és szekerén szállíttatni. Már a tanulmányút idején szerzett másfél ezer könyv Erdélybe küldése is sok gondot okozott. Aztán a könyvek Sároberkéről Szebenbe, onnan Váradra, Bécsbe, majd újra Erdélybe vándoroltak, vagy a szerencsésebbek - mint láttuk - valahol beraktározva várták jobb sorsukat. A kilencvenes években Teleki megkísérli szeretett könyveit Bécsbe vitetni, hogy tanulmányozhassa őket, de az újabb háborús veszély miatt megint meg kell válnia tőlük. Ekkor kerülnek végső rendeltetési helyükre, Marosvásárhelyre. De a könyvszállítás gondja ezután sem szünetel, az alapító élete végéig küldözgeti haza az újabb szerzeményeket. Elképzelhető, hogy mindez mennyi gonddal, féltéssel járt. Talán nincs még egy olyan mostoha sorsú könyvgyűjtő, akinek annyit kellett aggodalmaskodnia könyvei sorsáért, mint Telekinek. És talán éppen ezzel magyarázható rendkívüli ragaszkodása is minden egyes kötethez. Láttuk, hogy feleségéhez írott levelei is tele vannak a könyvtárához való ragaszkodás számtalan megnyilvánulásával. Különösen a kilencvenes

¹⁵⁵ Vö. Dankanits Ádám: *Inceputurile urbanizării Tlrgu Muresului*. Studii și matériaié II. Tirgu Mures. 1976. 4.

¹⁵⁶ Tönk Sándor: *Könyvtárak, olvasók és olvasmányok a reformkori Marosvásárhelyen*. I. =Könyvtári Szemle, Bukarest, XVI/1972. 3.118.

¹⁵⁷ Teleki Sámuel Szász Józsefnek. Bécs, 1804. május 15. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. II/d. 891.) Közli *Teleki Sámuel* 1976. 121-122.

¹⁵⁸ Teleki Sámuel Kelemen Mártonnak. Bécs, 1819. július 10. (Mv. Kelemen Márton irathagyatá ka. Magántulajdonban.) Közli *Teleki Sámuel* 1976. 151-152.

évek végén szól gyakran arról, milyen nehéz Bécsben a tékája nélkül élnie. 1797 májusában Váradról írja: „En már Bécsben sem kívánczom, minthogy a Bibliothecam Erdélyben vagyon. De Erdélyben sem vehetem hasznát, ha ott nem lakom; helyem sincs hogy kirakjam a Könyveimet; azok nélkül pedig csak félig élek.”¹⁵⁹ Pár nap múlva újra csak panaszkodik: „Az igaz, hogy nekem a Bécsi lakásom, nállad 's Gyermkeim nélkül igen szomorú; már a Bthecamis ott nem lévén, idő töltésem sincsen 's nem lehet unalmas óráimban.”¹⁶⁰

A kötetekben megmaradt számtalan bejegyzés igazolja, hogy a tulajdonos majdnem minden könyvével megismerkedik. A beírások jelzik, hogy legtöbb esetben utánaéz a szerzőnek, kiadási helynek-időnek, különösen a címlap nélküli munkák esetében igyekszik feltüntetni az impresszum adatait. Sokszor bibliográfiai utalásokat jegyez a könyv előzéklapjára, máskor lapszéli megjegyzésekkel egészíti ki vagy éppen javítja a könyv szövegét. A valójában keveset író Teleki Sámuel ilyenfajta bibliográfiai ténykedése akár kötetekre menő anyagot is szolgáltatathatna. Sajnos mindezek a beírások máig kifejtetlenül rejtőznek az egyes könyvekben.

Az alapító néha a könyviárrendezés manuális részét is vállalja. Teleki Domokos húgához írott egyik levelében említi, hogy Bécsben apja maga is bekapcsolódott a könyvek kirakásába, elrendezésébe: „Édes Atyám Uram már tegnap előtt kezdett a' Bibliothecának ki rakásához - a' Könyvek mind igen jó állapotban vágynak - már igen nagy része ki van rakva. Tegnap én is ott voltam 9 órától fogva kettőd-félig. Mely gyönyörű Bibliothecának való Szoba az, melyben a' könyvek vágynak.”¹⁶¹

A levelekből tudjuk, hogy a könyvek költöztetésekor is legtöbbször személyesen Teleki Sámuel ügyeli a csomagolást, szekerre rakást. Miután pedig Marosvásárhelyen megnyílik a könyvesház, tevékenysége különösképpen két területre összpontosul. Egyrészt folytatja a gyűjtemény gazdagítását, tovább vásárol, másrészt mint szenvedélyes könyvbarát, féltő gonddal irányítja vagyont érő gyűjteményének rendezését, figyelemmel követi használatát.

A Tékában alkalmazott könyvtárosokkal folytatott levelezés ennek a tevékenységnek a legbeszédesebb bizonyítéka. A Szász Józsefhez és Kelemen Mártonhoz 1802-1822 között írott levelek tanúskodnak arról, hogy figyelme kiterjed a könyvtárostmunka legapróbb részleteire is. A könyvek elrendezésétől a nyilvántartásba vételig minden érdekli. 1803 tavaszán arról kér tudósítást, hogy a „téli nyirkosság, vagy egerek által” nem esett-e kár a könyvekben. Intézkedéseket tesz a megőrzésre, gondozásra vonatkozóan: „Most Martiusban volna ideje a portol meg tisztítani és nyitott ablakokkal (mikor száraz idő vagyon) meg szellőztetni a Könyveket; és egyenként, a Tábláit a Könyvek[ne]k kívül bellől, flannellel meg dörgölni [...] vigyázván hogy a törléssel kár ne essék a Könyveknek leveleiben, vagy Tábláiban, hanem ügyesen bánjanak vélek.”¹⁶² Azt is megindokolja, miért félti annyira a könyveit: „...nekem igen sok pénzemben áll, és nem csak a jelenvaló, hanem a következő Generationakis hasznára való.”¹⁶³ Nagy hangsúlyt fektet a könyvtár használatát szabályozó belső törvények betartására. Jóval a megnyitás előtt, még 1798-ban elkészíti a 9 pontba összefoglalt meghagyásait, a könyvek használatát, őrzését szabályozó törvényeket.

¹⁵⁹ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Nagyvárad, 1797. május 19. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2674.)

¹⁶⁰ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Nagyvárad, 1797. május 30. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2678.)

¹⁶¹ Teleki Domokos Teleki Máriának. Bécs, é. n. június 7. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 43. cs. 1884.)

¹⁶² Teleki Sámuel Szász Józsefnek. Bécs, 1803. március 17. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. II/d. 888.) Közli *Teleki Sámuel* 1976. 118-119.

¹⁶³ Teleki Sámuel Szász Józsefnek. Bécs, 1804. december 4. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. II/d. 892.) Közli *Teleki Sámuel* 1916. 122-123.

Ezt a *Tabula legum bibliothecariorum* 1800-ban, könyvtárkatalógusának második kötetében meg is jelenti.¹⁶⁴ A szabályzat a könyvszeretet, könyvfeltés lírai hangvételű megnyilatkozása, de egyben gyakorlatias is, hiszen a könyvesház megnyitása előtt már leszögezi a könyvek használatának szabályait s a könyvtár épségét, egységét biztosító intézkedéseket. Könyvtárosaihoz írott leveleiben sokszor figyelmeztet az Ordo betartására: „Observálja Kglmed, és observaltassa az Olvasokkalis, a Bthecanak Törvényeit, és tárcsa magát az Instructiojához, a Thecakat pedig mindenkor zár alatt.”¹⁶⁵ Ugyanakkor rendszeresen ellenőrzi a könyvtárban folyó feldolgozó, nyilvántartó munkákat is. Szász Józsefet például megbízza, hogy a disszertációk gyűjteményét, jó renddel és bibliographice” lajstromozza. Úgy látszik, Szász a könyvtáralapító teljes megelégedésére végezte könyvtárosi teendőit, mert így értékeli: „A Kgylmed gondosságát és munkásságát Bibliothecamnak conservatiojában és kártol megőrzésében, nagyra becsülöm, és köszönöm. Továbbra is ki-kérem, mert a Bthecam nekem kiváltképpen Szívemen vagyon.”¹⁶⁶ Amikor 1812 tavaszán értesül tékáriusa megromlott egészségéről, aggodalmaskodva írja: „Igen sajnálva értem egészségének gyengeségét, és annak helyre állását kívánom. Éljen Curaval, kimélje-meg magát a' dologgalis, hogy tovább használhasson a' Publicumnak.”¹⁶⁷

Szász József halála után a Téka új könyvtárosa Moós István lesz.¹⁶⁸ Neve az 1813-1815 között készült könyvjegyzékeken, katalógusokon tűnik fel. 1816-ban Szabó András veszi át a vásárhelyi könyvesház könyvtárosi munkakörét. Előzőleg Wesselényi Miklós nevelője volt Zsibón.¹⁶⁹ Talán egy évet maradt Teleki szolgálatában. Tevékenységére az akkori jószágigazgató, Kadácsi István egyik beszámolólevelében találunk utalást: „Februarius 19-dikén indított alázatós Relatiomban, azt jelentetem Exiadnak alázatósan Tiszteletes Szabó András Thecarius uramról, hogy Thecariusi Statiojával meg vagjok elégedve és a Theca körül nagjon szorgalmatos: ezt mostis irhatom Exiadnak, nekem tett ujjabb declaratioja utanis, szorgalmatoságának tapasztalásábulis.

¹⁶⁴ *Bibliothecae Samuelis S. R. I. Com. Teleki de Szék. Pars Secunda...* Viennae, 1800. VII-XII. A latin nyelvű szöveg magyar fordítását I. az *Iratok* között. Az európai könyvtártörténet számos példát szolgáltat arra, hogy a közhasználatra bocsátott könyvtárak minden típusánál - kolostori, egyetemi, iskolai, városi bibliotékák esetében - a könyvek használatát belső törvények szabályozták. Pontokban foglalt könyvtári Ordoja elkészítése előtt néhány könyvtári rendelkezést Teleki Sámuel is áttanulmányozott. Ennek nyomát őrzi a Téka levéltári anyaga: „Auszug der von königlicher Geheimen Raths-Stübe dd-o Hannover den 28-ten Október 1782” (Teleki írásával: a göttingai Egye temi Könyvtár 15 pontba foglalt törvénye); „Tabula Legum Tribaldiana” (15 pontos törvénye); „Tabula Legum Martiniana Leges” (Emmanuel Martinus gyűjteményének használatát szabályozó törvények). (*Fasciculus Miscellaneorum*. Jelzete: Tq-507. d/7. 45.)

¹⁶⁵ Teleki Sámuel Szász Józsefnek. Bécs, 1803. május 30. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. II/d. 889.) Közli *Teleki Sámuel* 1976. 119-120.

¹⁶⁶ Teleki Sámuel Szász Józsefnek. Bécs, 1806. május 20. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. II/d. 894.) Közli *Teleki Sámuel* 1976. 126.

¹⁶⁷ Teleki Sámuel Szász Józsefnek. Bécs, 1812. március 20. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. II/d. 909.) Közli *Teleki Sámuel* 1976. 140-141.

¹⁶⁸ Róla annyit tudunk, hogy 1804-ben a marosvásárhelyi Református Kollégium diákja, később ügyvéd lesz. (Vö. Tönk Sándor 1994.) Fennmaradt 1814-ből egy feljegyzése, melyet itt teljes egészé ben közlünk: „Hársfa héjjá, melyei táplálta magát a' Kövárvidéki 's több Szomszéd helyiségekben lakó föld népének nagyobb része 1814-be a' Tavaszi nagy Kenyér szükség idején, meg törve, résnyitzőn meg^örölve, meg szitaívá, 's tejbe meg örölve. Adta a' Bibliotheca számára Praefectus T. Kadácsy István Ur. MVásárhelyen Augustus 10-kén 1814. Móós István Bibliothecariuságában.” (Mv. Teleki kt. Teleki lt. II/d. 911.)

¹⁶⁹ Szabó András előbb Teleki László gyermekeinek, majd 1810-1816 között Wesselényi Miklósnak a nevelője. Filozófiai tanulmánya jelent meg az Erdélyi Múzeum hasábjain. L. Trócsányi Zsolt: *Wesselényi Miklós és világa*. Budapest, 1970. 21.)

Meg határozott Professori fizetésével Thecariusi szolgálatjéért (mely ál 500 Rforintból, 110 véka Búzabul, 40 veder Borbul, és 3 kő sobul) meg vágjon elégedve, tsupán Tüzi fáért és gyertyáért esedezik Exiad előtt alázatosan.”¹⁷⁰ Szabó András kalauzolja 1816-ban a Teleki Tékába látogató Kazinczy Ferencet, aki egy hónap múlva levélben számol be a látottakról: „Az Excellenzriad Szabó Andrása nagy nyájassággal láttata velem mindent a' minek megnézéséhez időm volt; a' Classicuso-kon kívül nagy gyönyörűséggel forgattam végig Piranesinek Köteteit 's a Musseum Pio-Clamentinumot. Most várom bővebb tudósításait, hogy arról a' kincsről, mellynek gondviselését Excellenzriad reá-bízta, méltóképen szólhassak.”¹⁷¹

Hogy miért vált meg Szabó András ettől a nemes feladattól, nem tudjuk, de a következő évben már Kelemen Márton vigyázza a Téka könyveit.¹⁷² Egy dátum nélküli, de a tartalomból következtetve a kinevezés idején kelt levélből arról értesülünk, hogy már négy évvel korábban alkalmazást nyert a Tékában mint a könyvtáros mellett működő scriba,¹⁷³ 1817-től pedig Teleki haláláig az ő közvetlen irányítása mellett végzi a könyvtárosi teendőket. A kancellár hozzá intézett levelei ugyanazt a féltő, mindenre figyelmező gondoskodást tükrözik, mint a Szász Józsefhez írottak. Az állomány rendszeres revíziója mellett a könyvek gyakori tisztogatását kéri Teleki: „... csak a' Könyveimnek használatokban observáltassa Kglmed, és observálja magais a' Btheca Törvényeit, hogy a' Könyvek el-ne hurboltassanak, meg-ne csonkittassanak, annyivalis inkább el-ne veszzenek. Az Olvasósobán kívül nem kell őket ki-adni. Aztis ajánlom Kglmednek: hogy a' Könyvek szorgalmatossan tisztogatassanak, és a' molytól, nyirkosodástól, penésztől őriztessenek.”¹⁷⁴ A levelekben felbukkan a könyvtár akkori és későbbi nagy gondja: a falak nedvesedése. Utasítja könyvtárosát, hogy az épületet körül kell ásatni „két schuh mélységre, és a fekete [...] föld helyit jóféle sárga agyaggal betölteni és keményen bédöngöltetni, mert a jó agyag eltávoztatja a kőfaltól a nedvességet”.¹⁷⁵

Kelemen Márton valószínűleg a könyvtáralapító rendelkezéseinek megfelelően végezte munkáját, kenyéradó gazdája ugyanis többször dicséri lelkiismeretességéért. „Örömmre 's meg-nyugtatásomra vagyon, hogy Bibliothecámban semmi kár nincsen, és telyes bizodalmom vagyon, a' Kglmed tapasztalt gondosságában és szorgalmatosságában, hogy

¹⁷⁰ Kadácsi István Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1816. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. III/I. 1352/a.)

¹⁷¹ Kazinczy Ferenc Teleki Sámuelnek. Széphalom, 1816. október 11. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. III/I. 1354.) Közli Gulyás Károly: *Kazinczy Ferenc két ismeretlen levele*. ItK. XX/1910. 97-99.; KFL. XXII. Budapest, 1927. 326-328.; *Teleki Sámuel* 1976. 186-189.

¹⁷² Kelemen Márton, Nagyernyei (1796-1851) - iskoláit a marosvásárhelyi kollégiumban végezte, 1805-ben Málnási József tanítványaként fejezte be a syntaxis osztályt. (Vö. Tönk Sándor 1994. 239.) 1814-ben kerülhetett a Tékába. 36 évig tartó könyvtárasságának egyik maradandó emléke a könyvtárról szóló rövid leírás. Érdekes számunkra a kortárs Kazinczy szépirói tollal megírt ismerteté se mellett az a pár oldalas korabeli beszámoló, melyet Kelemen minden bizonnyal a Téka megtekintésére készülő Dessewffy grófok számára készített, s mely hitelesen örökíti meg a marosvásárhelyi könyvesház 1826. évi képét. (Clauser Mihály: *Nagy-Ernyei Kelemen Márton leírása a Teleki-tékaról*. = Gróf Teleki Domokos Domokos-Clauser Mihály dr.-Varjas Béla dr.: *Gróf Teleki Sámuel emlékünnepe*. Budapest, 1940. 9-14.

¹⁷³ Kelemen Márton Teleki Sámuelnek. H. n., é. n. (Mv. Kelemen Márton irathagyatéka. Magántulajdonban.) A könyvtáralapító már ekkor elégedett lehetett Kelemen munkájával, és 1816. október 15-én 200 Rf jutalmat küld neki Bécsből. Az 1816-os költségnaplóban jegyzi fel: „Professor Dósa Ur által küldöttem Vásárhelyre Kelemen Mártonnak ajándékba.” (Jelzete: Tq-1149. b/5.)

¹⁷⁴ Teleki Sámuel Kelemen Mártonnak. Bécs, 1817. december 3. (Kelemen Márton irathagyatéka. Magántulajdonban.) Közli *Teleki Sámuel* 1976. 144-145.

¹⁷⁵ Teleki Sámuel Kelemen Mártonnak. Bécs, 1818. augusztus 12. (A levél, másokkal együtt, 1975-ben még a Kelemen Márton Marosvásárhelyen élő leszármazottai birtokában volt.) Közli *Teleki Sámuel* 1976. 147-148.

továbbra is épségben, bátorságban conserváltatik és Rendelésem szerint használtatik.”¹⁷⁶ Szerencsénkre Kelemen Márton irathagyatékában megmaradtak a könyvtáralapítóhoz Bécsbe küldött válaszlevelek fogalmazványai. Ezek jelzik, hogy elsőrendű gondja mindvégig a könyvek tisztán tartása, portalanítása volt. Szinte valamennyi beszámolójában utal arra, hogy takarítja a bibliotékát, amikor csak engedi az időjárás, reggel 8 és este 6 óra között nyitott ablakokkal szellőzteti a könyvtártermet. De természetesen könyvtárosi ténykedéséről is számot ad. Az érkező könyveket a könyvtáralapító kívánságának megfelelően rendezi, a Revisorius katalógusba bejegyzi. Mindenben várja gazdája utasítását, például a colligatumok esetében is tanácsstalan, nem tudja, hogy az egyébként diszciplínák szerint polcra rakott könyvek közé hogyan helyezze be a többféle tárgykörbe tartozó munkákat. Leveleiben arról is beszámol, hogy az olvasók miképpen használják a könyveket. Kazinczy Ferenc mellett ő említi először a később meghonosodó és máig szokásban lévő Tékalátogatásokat: „Az Olvasok, nevezetesen p[edig] a' Nézők most ezekb[en] a' szép Napokb[an] olyan számosak, h[ogy] némelykor egész. Napokat töltök vélek a' Bthecábfan]. Sok idegen Utazok, ak[ikne]k Erdélyben vagyon keresztül Utyak, csupán csak azért veszik MVásárhelly felé Uttyakat, h[ogy] az Exd megbetsülhetetlen könyves Tárházát meg nézhessék.”¹⁷⁷

Könyvjegyzékektől a nyomtatott katalógusig

A több évtizedes könyvgyűjtés bibliofil szakemberré, a könyvtárszervezés szakavatott ismerőjévé formálta az alapítót. A 40000 kötetes állomány nyilvántartási igénye eredményezte a *katalógusrendszer* létrejöttét

A különböző időszakokban és különböző céllal készült katalógusok gyűjteménye több szempontból is figyelmet érdemel. A *kézírtas lajstromok* intézménytörténeti jelentősége kétségszövegbevonhatatlan, a Téka kialakulásának kezdetét a legelső jegyzékek alapján lehet rekonstruálni. Mint szóltunk róla, hazatérte után Teleki nemcsak tovább folytatja a könyvszerzést, hanem hozzákezd az állomány rendszerezéséhez, pontos nyilvántartásához, így készíti el Sárosterkén 1775-ben könyveinek első szakszerű katalógusát.¹⁷⁸ Ebből kiderül, hogy az első időben távolról sem gyarapszik a könyvtár abban az ütemben, ahogyan külföldön gazdagodott, hiszen a nyilvántartás csak 3300 kötetet tartalmaz, s ha ebből kiemeljük a külföldről hozott 1500 kötetet, nyilvánvalóvá válik, hogy az első tizenkét esztendőben mindössze 1800 a vásárolt könyvek száma.

Ami az állomány tematikai megoszlását illeti, ekkor még első helyen a teológiai munkák állnak (780 cím), ezután következik a földrajz-történelem (600 cím). A klasszikusok viszonylagos gazdagsága (600 cím) annak tulajdonítható, hogy az ókoriakat nem különíti el az újabb kori latin-görög szerzőktől. Az egzakt tudományok - a 18. században még honos rendszerezési elvnek megfelelően - együtt szerepelnek a filozófiával; a társadalomtudományokat, benne a jogot, mintegy 500 kötet képviseli. Ez a katalógus nagyságrendbe szedi és ezen belül diszciplínák szerint 10 osztályba szakozza a könyveket. A kéziratok önálló csoportot alkotnak. A könyvtáralapító meghagyásainak megfelelően az állomány revíziói

¹⁷⁶ Teleki Sámuel Kelemen Mártonnak. Bécs, 1821. január 9. (Mv. Kelemen Márton irathagyatéka. Magántulajdonban.) Közli *Teleki Sámuel* 1976. 154-155.

¹⁷⁷ Kelemen Márton Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1818. május 8. (Mv. Kelemen Márton irathagyatéka. Magántulajdonban.)

¹⁷⁸ *Bibliotheca Samuelis S. R. I. Comitiss Teleki de Szék.. Indem ab iuvene aetate, maximé verő in Peregrinatione sua per Germaniam, Helvetiam, Hollandiam, et Galliam literaria multorum annorum cura magnoque sumtum et studio collecta et adornata Ao. 1775.* (Jelzete: Tf-738e/I. Ms. 359.) Az ívrét alakú füzet 256 számozott oldal és 6 oldalnyi Appendix. Néhány későbbi betoldástól eltekintve mindvégig Teleki írása.

alkalmával több jegyzékkatalógus készült.¹⁷⁹ Ezek a könyvtárosok felkészültségének a bizonyítékai.

Intézménytörténeti jelentőségén túlmenően filológiai és bibliofil értéket képvisel a könyvtár 1796-1819 között Bécsben *kinyomtatott négykötetes katalógusa*. A 18. század folyamán Európa-szerte hatalmas mennyiségben látnak napvilágot a különböző köz- és magánkönyvtárak legváltozatosabb célokat szolgáló könyvjegyzékai. A Teleki-könyvtár katalógusának megjelenése az erdélyi könyv- és könyvtártörténet számottevő eseménye, minthogy ez az első nyomtatásban megjelent közkönyvtár-katalógus. Logikus felépítésével, az anyag tudományágak szerinti szakozásával, pontos mutatóival máig nélkülözhetetlen az állomány kutatóinak. Összeállításánál Teleki felhasználta a korábbi, maga készítette könyvlajstromokat, és azt a 7 füzetből álló katalógust, melyet az ő útmutatásai alapján Bécsben készített első fizetett könyvtárosa, Mihelyes János, aki mint kancelláriai titkár és könyvtárnok két évet töltött Teleki mellett. Erre az időszakra vonatkozó naplófeljegyzéseiből¹⁸⁰ értesülünk a könyvtár akkori rendezéséről, katalogizálásáról. „Már 2 esztendőktől fogva - írja 1794 januárjában - méltóságos udvari cancellarius gróf Teleki Sámuel principális uram ő excellentiája azon nagy számos könyvekből álló bibliothecájának, melyet a könyvek szerzéséhez vonzó, valójában dicséretes és nemes passiójától vezetettvén, ifjúságától fogva nagy költséggel és szorgalmatossággal Európának majd minden szögleteiből egybegyűjtött és még most is mind egyre, systematico ordine leendő rendbe szedéséhez fogván és azt én velem véghezvitetvén, ezen folyó hónapban ezt el is végeztem.” Mihelyes szerint az ésszerűen kigondolt „systematico ordine” rendezés azért történik, hogy a könyveket „ha egybe hányják ismét most, mégis szépen Erdélyben ki lehessen őket választani és egymásba rakni”. Méltán sajnálhatjuk a könyvtárral foglalkozó naplórész rövidségét, hiszen a Teleki felügyelete mellett folyó munka során Mihelyesnek alkalma volt megismerni a bibliofil főurat: „Ez a bibliothecája ő excellentiájának fel került eddig is 60 ezer forintjánál többbe, a fáradságán kívül, melyet ő excellentiája éjjel-nappal nagy hivatalja mellett tett. A catalogussát, mely ment VII tomusokra, in 4°, kék papiros táblába bekötve, elvégezvén tavaly 1-a Junij 1793. Ezek szerint a könyveknek rendbe szedéséhez fogtam csupán csak egyedül, mert másra ő excellentiája senkire sem bízta, nálam állott és áll még most is a bibliotheca ajtajának egyik kulcsa, a gondviselése egészen reám lévén bízva ezen szókkal: *Fogja Mihelyes uram ez a kulcs, már a catalogusokat elvégezvén, a könyveimnek rendbe szedését is bízom a kegyelmed sinceritására, és ahol megakad, szólítson meg bátran engem; ajánlom pedig a kegyelmed szorgalmatosságába azon kincsemet, melynél drágább 'az életem, feleségem és gyermekeimen kívül nincsen*. 1-a júniustól fogva azért majd minden nap dolgoztam a bibliothecába reggeltől fogva késő estig, úgy hogy sokszor még a lábomra is alig állhattam, úgy elfáradtam [...] Ez a bibliotheca vagyon az Erdélyi Udvari Cancellárián az 1-ső stocban, a consilium szobája alatt napnyugat felé és csak egy közfal ragasztja [!] el a magyarországi udvari cancellarius hálózszobájától. Hossza 48, a széle 26 lépés, magossága a polczoknak 16 arasz. Körös-körül, és a közepében levő két oszlopok között is négy szegletre a polczok vágnak kilencz stock vagy contignatiokra osztva; alatt két sor polcz a foliánsoké, feljebb ismét két sor a 4-oké, azon felül 4 az octávoké, legfeljebb pedig a duodecimoké. Azon kívül a classicus deák és görög auctorok, a régi görög és deák collectiokkal együtt a nagy thecákba vágnak az ő excellentiája dolgozó cabinetjába.” Ezután leírja, hogyan történt

¹⁷⁹ A marosvásárhelyi könyvtárban őrzött régi nyilvántartások, katalógusok gyűjteménye a levéltári anyag II/c. 785-847. jelzete alatt található.

¹⁸⁰ Abrudbányai Mihelyes János II. József uralkodása idején Erdélyben élt. 1784-1794 között készült naplójegyzetei az újonnan kialakított közigazgatási szervezet és a török háború részletes leírását tartalmazzák. (Szilágyi Sándor részleteket közölt az Új Magyar Múzeum VII/1857. I. 260-273. lapján.) A Naplónak Teleki-könyvtárra vonatkozó részeit Biás István tette közzé (*Adatok a Teleki Könyvtár történetéhez*. Marosvásárhely, 1901). Az eredeti naplónak nyoma veszett. Utolsó nyilvántartott lelőhelye: Szászrégen, Mihelyes Zsigmond birtokában.

a könyvek elrendezése, helyrajzi számmal való megjelölése.

A nyomtatott katalógus első kötete 1796-ban jelent meg.¹⁸¹ Élén a 37 lap terjedelmű latin nyelvű előszó áll. Ez nem csak gondosan kidolgozott könyvtörténeti értekezés, hanem az alapító személyére vonatkozó megbízható adatbázis is.

A Teleki-könyvtár katalógusáról írók általában kiemelik a *Praefatio'* könyv- és könyvtártörténeti jelentőségét, anélkül azonban, hogy foglalkoznának létrejöttének körülményeivel. Nem említik, hogy az első kötet megjelenése előtt Teleki kérésére Kovásznai Tóth Sándor is elkészít egy előszó-fogalmazványt. Bizonyára megbeszéltek a bevezető szerkezeti felépítését, mondandóját, s ennek alapján veti papírra Kovásznai 1784. szeptember 16-án az előszó első fogalmazványát. Ez nem mindenben felelt meg a Teleki elképzelésének, mert a katalógus kinyomtatása előtt három évvel, 1793. december 22-én újraírja az egészet. Kocziány László ismerte fel, hogy az előszó nem egyedül Teleki érdeme.¹⁸² A marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban őrzött Kovásznai-hagyaték feldolgozása közben talált rá az említett impurumra. Megállapította, hogy a Kovásznai-féle előszó logikai struktúrája nagyjából átkerült a nyomtatott szövegbe. (Ő csak ezzel vetette össze, a Kovásznai-kéziratot.) A könyvtáralapító kéziratai között újabban rábukkantunk a 22 lap terjedelmű előszó nyomdakész fogalmazványára.¹⁸³

Ezt összevetettük Kovásznai szövegével. Ily módon felmértük a változtatásokat, melyeket most már minden kétséget kizáróan Telekinek tulajdoníthatunk. Elsősorban is - ezt egyébként már Kocziány is megállapítja - szembeütő az általános könyvtörténeti rész lényeges átdolgozása, kibővítése, mely Teleki alapos bibliofil műveltségének a hozadéka. A klasszikus irodalom ismerőjeként idézetekkel fűszerezi mondandóját.

A közművelődés, a tudományok művelésének következetes szószólójaként történelemből vett példákkal támasztja alá azt az állítását, hogy a legjobb tanácsadók a könyvek, melyek nem fejbőlöntők és nem hazudnak, azért fontos, hogy „az államok kormányzói műveljék a tudományokat, forgassák a könyveket, melyek az egyén és az állam számára hasznos tanácsokat és jó példákat szolgáltatnak”.¹⁸⁴ Filozófiai és valláserkölcsei nézeteinek leszögezéseként írja azoknak a „rágalmazóknak”, akik többre becsülik az áhítatosságot (pietas) és hadat üzennek a könyveknek: „Az igazság nem fél a világosságtól, sőt inkább világosságra törekszik, mint sötétségre. Nekem mindig úgy tűnt, hogy saját magukkal kerülnek ellentmondásba azok, akik minden igyekezetüket arra fordítják, hogy a szellemet béklyóba verjék és a jó könyveket elhallgattassák.”¹⁸⁵ A katalógus előszava szerint a könyvek csupán a pogány vallásnak és a babonának árthatnak. A keresztény vallás terjesztését ezzel szemben meggyújtott fáklyaként segítik a jó könyvek és a tudományok. Kitér az előszó a tudományok terjesztésének, az oktatás módszereinek kérdéseire is. Elitéli a „kicsinyes és akadékoskodó magyarázatát a dolgoknak”, hiszen ez az ember értelem eltompulásához vezethet. Bírálja a skolasztikus tudományok „lehangoló modorosságát” elsősorban azért, mert nem az iskolának kell tanulni, hanem az életre felkészülni. „Meg akarjuk értetni - szögezi le -, hogy csak a szellemi, a szabad emberhez méltó foglalkozások azok, melyek, lévén az észnek legjobb diákjai, az elmét táplálják és gyarapítják [...]

¹⁸¹ *Bibliothecae Samuelis S. R. I. Com. Teleki de Szék. Pars Prima. Auctores Classicos Graecos et Latinos ex optimis editionibus ordine chronologico dispositos eorumque Opera et Fragmenta coniunctim edita; Patres denique et Scriptores Ecclesiastici Veteres complexa. Cum brevi vitarum descriptione, et notatione temporis, quo quisque circiter vixerit, adiectis passim Eruditorum iudiciis.* Viennae. Excud. Fr. Markid. Pulio. Typis per Sam. Falka Bkfalvenssem Transilvanum Sculptis, in Typographeo Baumeister, 1796.

¹⁸² Kovásznai Sándor 1971. 28. (Kovásznai előszó-fogalmazványa a Téka *Miscellanea* kötetében, melynek jelzete: To-3587. f/2. Ms. 326.)

¹⁸³ *Catalogi Bibliothecae Telekianae. Pars I. Praefatio.* (Jelzete: Tq-1582. Ms. 226.)

¹⁸⁴ *Catalogus I. Praefatio VIII.*

¹⁸⁵ *Catalogus I. Praefatio XII.*

A tudomány és a felvilágosult műveltség az emberi nemnek nemcsak díszére, hanem mindig a legnagyobb előmenetelére szolgált [...] Ezért nem lehet csodálkozni azon, hogy minden igazán művelt nemzet a könyvtárakat minden időben a legnagyobb megbecsülésben részesítette mint a művelődésnek eszközeit.”¹⁸⁶

Régiekre hivatkozva hangoztatja Teleki saját korának feladataként a tudományok ápolásának és közkinccsá tételének szükségességét: „akár az elmúlt időköt tekintjük, akár azt a kort, amelyben élünk, azt tapasztaljuk, hogy az állam sorsa az írott tudományok sorsával függ össze, és minden nép és nemzet, jó törvények és erkölcsök birtokában, minél műveltebb volt, annál inkább pártolta a könyveket és a könyvtárakat.”

Elítéli azokat, akik tagadják a könyveknek és a felvilágosult tudományoknak az emberiség történetében játszott pozitív szerepét: „Ezekkel és csaknem ezekhez hasonló érvekkel állnak elő azok, akik - szokásuk szerint - az emberi vétkeket magukra a művészekre és a tudományokra vonatkoztatva szándékoznak dorgálni és szidalmazni, hogy dicsérjék azoknak a törekvéseit, akik komoly igyekezetet és nagy szorgalmat fordítottak a műveltség megszerzésére és könyvtárak alapítására.”¹⁸⁷ Példaként említi *RoussaviusX*, aki elméjével kérkedve komoly dolgokból űz csúfot. Teleki itt Jean-Jacques Rousseau nagy polémiát kavarázó *Discours-jára*. utal, melyet 1750-ben a dijoni akadémia pályázatára írt, s melyben hadat üzenve a tudományoknak, könyveknek a kor bűneiért egyértelműen a tudást teszi felelőssé.¹⁸⁸

Lehet, hogy Teleki nem ismerte azokat a műveket, melyek a francia filozófus megdöbbentő tételével vitáznak, de az előszó utalása egyértelműen jelzi, hogy ő is a tudomány és kultúra védelmében forgatja pennáját. Ugyancsak itt említi egy akkoriban megjelent francia könyv szerzőjét, „aki - mint írja - nem áttolja kijelenteni, hogy az ész világossága megzavarja a lelkeket, elveszi a bátorságot, lazítja az öntudatot, megrontja az erkölcsöket, a bölcs embereket eltéríti a közügyektől; egyszóval, az összes népeknek kárára van aszerint, hogy melyiket milyen mértékben érte ez a sugár; végül a könyvnyomtatás és a temérdek könyv minden bajnak a forrása és söpredéke”.¹⁸⁹ Az egyetemes művelődéstörténeti, könyvtörténeti áttekintés és rövid hazai könyvtártörténeti visszapillantás után az előszó a könyvtáralapítás eszméjének felbukkanásáról tájékoztat, írójá elmondja, hogy miként ösztönözték őt a külföldi tanulmányút idején megismert tudományok a könyvek gyűjtésére. Említést tesz ezután életének számottevőbb eseményeiről, és felsorolja közhivatali pályájának egyes állomásait is.

Végül megindokolja könyvtára katalogizálásának szükségességét: „Tekintetbe véve minden körülményt és számadást csinálva, úgy véltem, hogy annak a költséges könyvgyűjteménynek, mely sok munkát és nehézséget okozott, de a neki juttatott megbecsülés kevés, valami jó rendben szerkesztett katalógusa kell hogy készüljön, hogy annak nemcsak a pihenésben, hanem a munkában is értelme legyen.”¹⁹⁰

A katalógus 1796-ban megjelent első kötete Teleki kedvenc könyveit: *a görög-római klasszikusokat* tartalmazza, „melyek minden műveltségnek a forrásai és amelyeket a legjobb és legkifinomultabb ízlésűek közül válogattam ki” - olvassuk az előszóban. Hogy az érdeklődők nagyobb haszonnal forgathassák a kötetet, mintegy 1400 szerző rövid életrajzát is közli. Megjelöli, ki mikor élt, s neves tudósok értékelésével segíti a könyvtárban kutató, esetleg még tájékozatlan olvasót. A katalógusnak ez a kötete lényegében a klasszikus iroda-

¹⁸⁶ *Catalogus I. Praefatio XIX.*

¹⁸⁷ *Catalogus I. Praefatio V.*

¹⁸⁸ Teleki lapalji jegyzetben közli a vitatott munka címét: *Discours sur la question: si le rétablissement des sciences et des arts a contribué à épurer les mœurs.* A Rousseau-val vitázó irodalomra I. F. Csanak Dóra 1983. 232-245.

¹⁸⁹ *Catalogus I. Praefatio V-VI.*

¹⁹⁰ *Catalogus I. Praefatio XXXII.*

lom egyfajta lexikális feldolgozása. A könyvtárban található művek ily módon bemutatott rendszere - tekintve ennek a könyvtárrészlegnek a teljességét - megbízható bibliográfiaként is használható. Alapos irodalomtörténeti munkát végzett a szerző, amikor összegyűjtötte a Kr.e. 2300-Kr.u.1320 között élt, görög és latin nyelven író szerzőkre vonatkozó adatokat.¹⁹¹ Az első kötet az ókori klasszikusok munkáin kívül a középkor görög-latin egyházi irodalmát is tartalmazza.¹⁹²

A könyvtárkatalógus második kötete négy év múlva, 1800-ban lát napvilágot.¹⁹³ Az első kötet supplementumával kezdődik, azaz az 1796 után vásárolt klasszikus munkák felsorolásával. Ezután a teológiai, egyháztörténeti, jogi, filozófiai, nyelvészeti, régészeti, történelmi és irodalomtörténeti munkák osztályai képezik a 436 lapos könyv anyagát. Rövid latin nyelvű előszó vezeti be ezt a kötetet is. Itt mondja el Teleki, mik voltak a munka megjelentetését késleltető nehézségek. A családi bajokon, felesége, Domokos fia, leányunokája elvesztésén kívül a legnagyobb nehézséget a könyvek távolléte jelentette. Mint láttuk, 1797 tavaszán könyvtárát Marosvásárhelyre menekítette, s így a címeteket többnyire cédulákról kellett leírnia. „Miután már hatvanadik életévembe jutottam, amihez még az öregség növekvő terhe is járul, inkább akartam könyvtáramnak Katalógusát bár tökéletlenül, de mégis átadni a nyilvánosságnak, ugyanis azt akarom, hogy annak ismerete minél inkább szolgálja a hasznosságot és a kényelmet, mintsem hogy minden apró-cseprő részletet feldolgozva évekig várjak a közzétételével.”¹⁹⁴ De hát a dolgot csak nem siette el, hiszen már e katalóguskötet rendszere igazolja, hogy a tudományok osztályozását illetően a témát jól ismerő szakemberként járt el. Minden bizonnyal forgatta a gyűjteményében ma is megtalálható régebbi szakirodalmat. Megvan itt Hottinger *Bibliothecarius quadripartitus* (Tiguri, 1664) című, a tudományok osztályozásával foglalkozó elméleti munkája, Dávid Haller: *Sylloge aliquot Scriptorum de bene ordinanda et ornanda bibliotheca* (Francofurti, 1728) és Olivér Legiopontius *Dissertationes de Adornanda Bibliotheca in usum Bibliothecariorum et Philobibliorum* (Norimbergae, 1747) című műve. Ez utóbbi például a tudományok főbb osztályainak további rendszerezése szempontjából érdekes. De megvan a könyvtárban Leibniz *Opera omniajének* az a kötete, mely a tudományok felosztását tartalmazza (Tomus quintus continens opera philologica. Genevae, 1768). Denis *Einleitung in die Bücherkunde* (Wien, 1777) című műve is megtalálható a vásárhelyi gyűjteményben, és tudjuk, hogy a bécsi császári könyvtár igazgatójának tudományrendszerezése milyen nagy hatással volt a magyar szakrendszerek kialakulására.¹⁹⁵ De hatással lehettek Teleki tudományrendszerezésére a 18. században egyre inkább elterjedő „könyvkereskedői” katalógusok is. Prosper Marchand és Gábiel Martin francia könyvkereskedők 1711-1761 között mintegy másfélszáz eladásra kerülő magánkönyvtár katalógusát tették közzé, természetesen saját elképzeléseik szerint rendszerezve a könyveket. E katalógusok közül jó néhány ma is megtalálható Teleki gyűjteményében. Megszerzi a korszak egyik legismertebb szakrendszerét: Duclos és Cailleau névtelenül megjelent munkáját: *Dictionnaire bibliographique, historique et critique des livres rares* (Paris, 1790), mely később a párizsi Bibliothèque Nationale és a londoni British Museum szakrendszerét kialakító Brunet-féle rendszer alapjául szolgált.¹⁹⁶

¹⁹¹ Teleki erre vonatkozó eredeti jegyzetei a marosvásárhelyi könyvtárban vannak. (Jelzete: To-2620. c/3,4. Ms. 59.)

¹⁹² A katalógus első kötete öt osztályra tagolódik: Classis I. *Auctores Graeci*; Classis II. *Auctoreslatini*; Classis III. *Collectiones auctor. Gr. et Lat.*; Classis IV. *Patres et Scriptores Ecclesiastici Gr. Et Lat.*; Classis V. *Collectiones et Apparatus ad Bibliothecam Scriptorum Ecclesiasticorum Veterum*.

¹⁹³ *Bibliothecae Samuelis S. R. I. Com. Teleki de Szék. Pars Secunda. Classes Theologicam, Historico-Ecclesiasticam, Juridico-Politicam, Philosophicam, Philologicam, Antiquariam, Historicam et Litterariam complexa. Praemittuntur Leges Bibliothecariae cum Supplementis et Emendationibus Partis Primae.* Viennae, typis Mathiae Andreae Schmidt, 1800.

¹⁹⁴ *Catalogus II. Monitum ad lectorem.* V—VI.

¹⁹⁵ Segesváry Viktor 1992. 226.

¹⁹⁶ Vö. Babiczky Béla: *Bevezetés a könyvtári osztályozás elméletébe és gyakorlatába.* Budapest, 1978.97-99.

Teleki Sámuel tehát ezeknek a szakkönyveknek a tanulmányozása során megismerkedik a tudományosátalányozás, rendszerezés legfontosabb tudnivalóival.¹⁹⁷ Kétségtelenül hatottak rá a korábbi rendszerezési elvek, de a katalógusa készítésekor csak válogatva vesz át ezekből. Szakrendszerét egyértelműen maga az állomány összetétele, sajátosságai határozták meg.

A katalógus második kötete nyolc osztályba sorolja a tudományokat: *Bibliotheca theologica* 13 alosztállyal, *Bibliotheca Históriáé Eccles.* 11 alosztállyal, *Bibliotheca Juridico-politica* 18 alosztállyal (de még ezeket is tovább lebontva finomítja a rendszert), *Bibliotheca Philosophica* 18 alosztállyal, *Bibliotheca Philologica* 14 alosztállyal, *Bibliotheca Antiquaria* 9 alosztállyal, *Bibliotheca Historica* 29 alosztállyal - itt a történelem - és földrajztudomány nem különült még el -, *Bibliotheca Históriáé literariae* 14 alosztállyal. A könyvtáralapító célja láthatóan az volt, hogy a szakrendszer lebontásával - 165 alosztályba sorolva a műveket - megkönnyítse a katalógus használatát, illetőleg a gyűjteményben való tájékozódást.

A Magyarország és Erdély történetére vonatkozó munkákat tartalmazó harmadik katalóguskötet 1811-ben jelenik meg.¹⁹⁸ Bevezetőjében elmondja Teleki, hogy ezúttal is szerette volna a szerzők életrajzával kiegészíteni az anyagot, de előrehaladott kora siettetten a munka befejezését, s így meg kellett elégednie a pusztán címleírással. Ezúttal hat főosztályba sorolja az anyagot. I. A történelmi könyvtár 10 alosztállyal. Érdekes, hogy a tizedik alosztályt a történelem segédtudományai alkotják, azaz érem-, oklevél- és címtani tárgyú munkák. A II. osztályt a földrajzi és statisztikai könyvtár anyaga képezi. A III. osztályba a jogi, a IV-be az egyházi könyvtár, az V-be az irodalmi, a VI-ba az időszaki kiadványok tartoznak. Természetesen a főosztályokat itt is tovább bontja. A kötet végén találjuk az előző kettő pótlásait, valamint a betűrendes név - és tárgymutatót.

A harmadik kötetben közli a könyvtáralapító feleségének könyvhagyatékát is. A latin nyelvű előszóban így ír erről a gyűjteményről: „A magyarországi és erdélyi írók munkáihoz, toldalékként, ábécé sorrendben hozzácsatoltam a különböző tartalmú magyar nyelvű nyomtatott és kézírásos könyvek címeit, melyeket nagyon szeretett feleségem, iktári Bethlen Zsuzsanna grófnő életében fáradhatatlan buzgalommal összeszerzett, és az én könyvtáram anyagához csatolandó, ugyancsak közhasználatra szánt. Ezek közül többeknek az értéke inkább ritkaságukban van. Innen-onnan szerezte és forgatta is őket; annyira szokott volt gyönyörködni azokban, s gyöngé testében - még a gyakori betegségek bántalmai között is - annyira erős lelket őrzött, hogy azoknak a könyveknek a katalógusát is saját kezűleg elkészítette.”¹⁹⁹ A katalógus többi részétől eltérően itt semmiféle tematikus elrendezést nem találunk, a munkák a szerzők alfabetikus sorrendjében vannak felsorolva.

1819-ben jelent meg a katalógus negyedik kötete.²⁰⁰ „Elkészítettem - írja a már nyolcvanvesztendő Teleki az előszóban - az élet terheitől és gondjaitól kifáradva, s közzéadom 1811-től szerzett könyveim katalógusát, nem úgy, mint kellett volna, hanem ahogyan fogyó erőm és életem napjai engedték.”²⁰¹ Ez a kötet az első három osztályainak

¹⁹⁷ *Catalogus Bibliothecae Baudouvianae*. Traiecti ad Rhenum, 1762; *Catalogus Bibliothecae Menckianae*. Lipsiae, 1727.

¹⁹⁸ *Bibliothecae Samuelis Com. Teleki de Szék. Pars Tertia. Scriptores Rerum Hungaricarum et Transilvanicarum complexa, cum Catalogo Librorum Hungaric. conjugis desidesatissimae Susannae Com. Bethlen de Iktár. Accedunt: Supplementa Catálogo Partis Primae et Secundae*. Viennae, Typis Antonii Pichler, 1811.

¹⁹⁹ *Catalogus III. Lector Benevole! III.*

²⁰⁰ *Bibliothecae Samuelis Com. Teleki de Szék. Pars Quarta. Novas Accessiones ad três priores partes complexa*. Viennae, Typis Antonii Pichler, 1819.

²⁰¹ *Senio et assiduorum laborum mole confectus, jam octogesimum aetatis Annum ágens et in portu navigans, antequam rebus humanitas interessé desinerem, Indicem quoque novarum Accessionum, quibus Bibliothecam meam, Patriae usibus publicatam, inde ab Anno MDCCCXI. per septennium auxi, hoc Tomulo complecti et in gratiam Bibliophilorum typis vulgari jussi*. Viennae Austriae 1819. d. 1. Mart.” A negyedik kötetet mindössze ez az előszó vezeti be.

kiegészítését tartalmazza.

A nyomtatott katalóguskötetek megjelenése után sem áll le a könyvtár gyarapítása, sőt Teleki tovább folytatja az újabb szerzemények lajstromozását is. Élete utolsó három esztendejében szerzett könyveit a katalógus V. (kézírásos) kötetében jegyezteti fel. Ez az eredeti lajstrom azonban nem található a marosvásárhelyi könyvtár katalógusgyűjteményében.²⁰² E sorok írja Teleki leveleiben talált utalások nyomán indult el felkutatására. 1820. november 23-án kelt levelében ugyanis a könyvtáralapító azt írja a Téka akkori öröknek, Kelemen Mártonnak, hogy a Kazinczy Ferencről kapott ajándék könyveket a nála lévő katalógusba „inferáltatta”,²⁰³ 1821 decemberében pedig közli, hogy Kolozsvárra küldte, leányához katalógusának V. kötetét, melybe az „új szerzeményeket consignálták”.²⁰⁴ Az elveszettnek hitt katalóguskötet a családi levéltár töredékeivel együtt került a második világháború után az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárába, mely jelenleg a Kolozsvári Állami Levéltár őrzetében van. A negyedréti alakú füzet címlapján ez olvasható: *Catalogi Bibliothecae Com. Teleki de Szék. Pars Quinta. Librorum inde ab anno MDCCCXIX post typis vulgatam catalogi partem quartam comparatos, complexa.* A könyveket abban a sorrendben tartalmazza, ahogyan a gyűjteménybe kerültek, mindenféle rendszer nélkül. A címleírás után utalást találunk az előző kötetek megfelelő osztályaira, ezért nincs szükség a tematikus felosztásra. Az első 40 lapon a Teleki Sámuel haláláig szerzett könyveket találjuk. A kancellár saját kezű bejegyzései igazolják, hogy ő maga is dolgozott, javított a jegyzéken. Ezekből a bejegyzésekből derül ki, hogy a könyveket 1819-1821 között Kelemen Márton is katalogizálta Bécsben. A 41. laptól kezdve más kéz vezette be az alapító halála után 1829-ig szerzett könyveket. Méltán sajnálhatjuk, hogy nem került soha kiadásra a Teleki Téka szinte nyomdakész kézírásos katalóguskötete, hiszen a még Teleki életében szerzett könyvek szerves részei a nyomtatott kötetekben közzétett törzsanyagának. A Teleki Téka négykötetes nyomtatott katalógusáról joggal állítható, hogy nem csupán technikai segédlet, hanem a kor tudományos színvonalán álló, szakszerű bibliográfiai követelmények szerint készült jegyzék.

A levelezés kiegészíti mindazt, amit Teleki a kötetek bevezetőiben elmondott a katalógus létrejöttéről. Külföldi könyvgyűjtőktől is kér felvilágosítást a katalógusszerkesztés problémáiban. Zilahy Sámuelről tudakolta meg például Saxe véleményét, aki - mint Zilahy írja - „nem szereti a mostani módi katalogussokat, inkább tetszenék ha Chronologia szerint volnának készítve, mert p. o. úgy mond Cicero Orator, Historicus, Philosophus is egyszersmind, mellyik közzé teszi az ember”.²⁰⁵

A könyvtár Vásárhelyre költöztetése után olykor könyvtárosaitól kér felvilágosítást egy-egy mű könyvészeti adatairól, máskor még körülményesebb úton tisztázza a kétes problémákat. 1808. november 5-én például Sárvári Pál debreceni professzortól érdeklődik Sinai Miklós *Históriája*, felől, mert „ki akarván nyomtatni a Catalogusomnak hátra levő

²⁰² Megvan a Teleki Tékában az a kézírásos katalógus, melyet Kelemen Márton minden bizony nyal a bécsi, V. kézírásos kötetéről másolt le. Az ívrét alakú füzet gerincén ez áll: *Catalogus Bibliothecae Telekianae. Pars V.* Címlapján: „Consignatioja azon Könyveknek, mellyek idvezült Cancellarius Groff Széki Teleki Sámuel Ur eő Excellentiája halála után jöttek és szerettek a Bibliotheca számára.” Kelemen halála után az őt követő könyvtárosok ugyancsak ebbe a katalógusba vezették be az új könyveket. (Mv. Teleki kt. Teleki lt II/c. 796.)

²⁰³ Teleki Sámuel Kelemen Mártonnak. Bécs, 1820. november 23. (Mv. Kelemen Márton irathagyatéka. Magántulajdonban.) Közli *Teleki Sámuel* 1976. 152-153.

²⁰⁴ Teleki Sámuel Kelemen Mártonnak, Bécs, 1821. december 18. (Mv. Kelemen Márton irathagyatéka. Magántulajdonban.) Közli *Teleki Sámuel* 1976. 156-157. Megjelentette Fodor István is. (*Teleki-téka.* Krónikás füzetek. Targu-Mures., 1938. 13.) Hibás olvasatban közli az akkor már rossz állapotban lévő levél szövegét. V. Tomus helyett „Tournous”-t ír, s valószínűleg ezért kerülhetett el a figyelmet az a tény, hogy létezik a könyvtárnak egy ötödik kézírásos katalóguskötete is.

²⁰⁵ Zilahy Sámuel Teleki Sámuelnek. Utrecht, 1783. január 28. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 44. cs. 2168.)

részeit, akarnám látni, miből áll ez a Munka?”²⁰⁶ Ugyancsak a levelekben találunk magyarázatot arra, hogy a katalógusban szereplő művek közül néhány miért nem található meg ma a gyűjteményben. Teleki néha lajstromozta a már megrendelt, de még meg nem érkezett példányokat, vagy egy-egy több kötetes mű remélt folytatásait, így például 1810. december 18-án Szász Józsefnek elküldi azoknak a könyveknek a címét, amelyekkel - mint írja - „megcsalattam, és a háborús idők bekövetkeztével, eddig meg nem szereztethettem”.²⁰⁷ Mindenesetre elenyészően kevés az ilyen szerű pontatlanság, s a mai kutató számára is megbízható tájékozódást nyújt a két évszázaddal ezelőtt szerkesztett könyvtárkatalógus.

A katalógusoknak megjelenésük idején volt egy másik rendeltetésük is. A köteteket Teleki latin nyelven tette közzé, tehát gyűjteményét meg akarta ismertetni a külföldi szakemberekkel is, igényelve, hogy tékája bekerüljön az európai könyvtárélet vérkeringésébe. Így a megjelenés bizonyos mértékig könyvtárpropaganda célt is szolgált. Nyilvánvalóvá válik ez akkor, ha nyomon követjük a mintegy 6000-es példányszámban megjelent katalógusok további sorsát. Ma már nehéz rekonstruálni azoknak az intézményeknek, magánszemélyeknek hiánytalan sorát, akikhez eljuttatta az egyes köteteket. A köszönőlevelek segítségével talán mégiscsak fogalmat alkothatunk magunknak.

Még 1796 júliusában, mindjárt az első kötet nyomdából való kijövele után meg akarja ismertetni közvetlen környezetével, Bécsben élő tudós barátaival könyvtára katalógusát. Johannes Müller a legelsőek közé tartozik, akinek közös könyvészkedésükre hivatkozva küld egy ajándék példányt: „Uram! Az első példányt, amit kis könyvtáram katalógusának ki-nyomatatójától megkaptam, sietek Önnek ajánlani barátságunk és az Ön iránti tiszteletem zálogaként.”²⁰⁸ Jó néhány cím nélküli levélfogalmazvány „Altesse Roayale” megszólítása arra utal, hogy a császári ház tagjait is meg akarta ismertetni könyvtárával. A címzés nélküli levélfogalmazványok között sok a német, francia, latin nyelvű, ezek kíséretében küldte a szerző a külföldi tudósoknak, személyiségeknek szánt ajándék példányokat. Mivel nyilvános könyvtárnak szánja a marosvásárhelyi tékát, érthető, hogy elsősorban a közvetlen hasznélvezőnek, az erdélyi társadalomnak akarja bemutatni. Számos levél tanúsítja, hogy tudóskörben már jóval a kötetek megjelenése előtt beszélnek a készülő könyvtárkatalógusról. Maga Teleki is többször szól róla. Aranka Györgynek például már egy évvel a megjelenés előtt jelzi: „A' Classicus Auctoraimnak ki-nyomatando Catalogussát fogom az Úrral közölni, mihelyt el-végződik a sajtó alatt.”²⁰⁹ Tudománypártoló egyháziaknak, közéleti előkelőségeknek juttat egy-egy példányt, minden bizonnyal azzal a céllal, hogy felkeltse érdeklődésüket a közművelődés előmozdítását szolgáló munkálkodásra. Magyarországra egy egész szállítmányt küld eladás végett: „...mái napon indult Hajónn, Winkelmann Josef Hajos-Mesternek gondviselése alatt (G. T. S. betűk alatt) utasítottam az Úrhoz tutto franco, az ide zárt Recepisse szerint, egy négy szegű Ládában bé rakva 200 Exemplarokat, a Bibliothecamnak Catalogussából. Kérem az Urat ne sajnállya magához vitetni, és mindjárt a mostani Vásár alkalmatosságával bizonyos ember által Debreczenben

²⁰⁶ Vö. Borzsák István: *Sárvári Pál levelezéséből*. ItK. LXXIII/1969. 2-3. 368-373.

²⁰⁷ Teleki Sámuel Szász Józsefnek. Bécs, 1810. december 18. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. II/d. 904.) Közli *Teleki Sámuel* 1976. 132-134.

²⁰⁸ „Monsieur! Le premier exemplaire que je viens de recevoir de l'Imprimeur du Catalogue de ma petite Bibliothèque, je m'empresse de Vous l'offrir en gage de l'amitié et du respect que je Vous porte.” Teleki Sámuel Johannes Müllernek. Bécs, 1796. július 23. Közli Crou'-Chanel Katalin 1941. 14-15.

²⁰⁹ Teleki Sámuel Aranka Györgynek. Bécs, 1795. október 22. Közli *Teleki Sámuel* 1976. 98-99.

Domokos Lajos Uramhoz leszállítani.”²¹⁰ Úgy látszik, egy hónap múlva még 200 példányt küld Sáróy Szabó Sámuelnek eladás végett, kérve: „valamelly becsületes Könyvárossal, a' kivel baj nem lenne, 10 pctum Remuneratioért áruittassa el. Egy Exemplárnak, képpel edgyütt az ára 2 Rfit.”²¹¹

Néhány köszönőlevél tanúskodik a hazai fogadtatásról. Kovachich Márton György az első kötet előszavát dicséri, Keszthelyi László, Koller József, Hannulik János szintén gratulál.²¹²

Teleki a többi három kötet szétküldéséről is azonnal gondoskodik. A második kötet megjelenését például Weigel lipcsei bibliopola így nyugtázza: „Az Ön valóban kitűnő katalógusának folytatása rendkívüli örömmel tölt el, sok szempontból tanulságos, és az irodalomnak igazi nyeresége.”²¹³

A katalógus iránti érdeklődést jelzi Telekinek egy 1818 januárjában kelt levele, melyben arra kéri marosvásárhelyi könyvtárosát, hogy a Református Kollégiumba elhelyezett példányok közül küldjön fel néhányat Bécsbe: „Jövő tavasszal feljövő M. Vásárhelyi biztos kereskedő által, küldj ön-fel Kgd nekem hat képes Exemplárt a Catalogusomnak 1-ső Tomussából, azok közül, melyeket a Collegium Bthecájában deponaltattam, mert itt sokan keresik.”²¹⁴ Válaszlevelében Kelemen Márton értesíti a kancellárt, hogy a kollégium könyvtárából már az elmúlt ősszel áthozott 37 példányt és 134 képet.²¹⁵ Az ott maradt 9 katalógust már azóta bizonyára el is adták, s az ára az iskola könyvtárnokánál lehet. Magánszemélyek valószínűleg az ilyen iskolai könyvtáraknál elhelyezett példányokból vették meg a szükséges köteteket. Szászvárosról Baló Sámuel kéri a harmadik katalógust: „Extzelenciád azon méltoztatott Kegyes kérdésére, hogyha vertemé az Extzelenciád Bthecájának 3-ik Darab Catalogussát? bátor vagyok alázatosan jelenteni, hogy még eddig nem volt szerencsém azon becses Munkát meg kapni. Mihelyt legelőször a' Tiszt. Thot Ferencz Uram Leveléből olvastam hogy ki jött már a sajtó alól, eleget igyekeztem meg szerezni, de még tsak azt se tudhattam meg vagynaké belölle valahol Exemplárok Erdélyben Depositumban? Ha Extzellenciád kegyességéből a' más két darab mellé, ebből is szerencsés lehetek egy Nyomtatványt nyerni, nagy tisztelettel fogom venni, 's örökös emlékezetül fogom kitsid Bthecámban conserválni.”²¹⁶ De a külföldi és hazai érdeklődés ellenére sem fogytak a várakozásnak megfelelően az eladásra szánt katalógusok. Talán ennek tulajdonítható, hogy az iskoláknak nyújtott adományok között két esetben is találkozzunk katalóguskötetekkel.

A debreceni Református Kollégiumnak a második kötetből küld 200 példányt, a körösi református iskolának az első kötet 180 példányát ajándékozza azzal az elgondolással,

²¹⁰ Teleki Sámuel Sáróy Szabó Sámuelnek. Bécs, 1796. augusztus 27. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. III/2. 1635.) Közli *Teleki Sámuel* 1976. 99-100.

²¹¹ Teleki Sámuel Sáróy Szabó Sámuelnek. Bécs, 1796. szeptember 26. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. III/2. 1636.) Közli *Teleki Sámuel* 1976. 100.

²¹² Kovachich Márton György Teleki Sámuelnek. Buda, 1796. szeptember 1. (Mv. Teleki kt. Tq-1580. Ms. 21.); Keszthelyi László Teleki Sámuelnek. Kolozsvár, 1796. augusztus 29. (Uo.); Hannulik János Teleki Sámuelnek. Nagykároly, 1796. július 17. (Uo.); Koller József Teleki Sámuelnek. Pécs, 1796. augusztus 27. (Uo.)

²¹³ „Auf die Fortsetzung von Euer Excell. so ganz vortrefflichen Catalog freue ich mich ungemein, da es in so vielen Betracht lehrreich, nur ein Wahrer Gewinn für Literatur ist.” Weigel Teleki Sámuelnek. Lipcse, 1801. június 6. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. H/a. 572.)

²¹⁴ Teleki Sámuel Kelemen Mártonnak. Bécs, 1818. január 27. (Mv. Kelemen Márton irathagyatéka. Magántulajdonban.) Közli *Teleki Sámuel* 1976. 145-146.

²¹⁵ Kelemen Márton Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1818. február 16. (Mv. Kelemen Márton irathagyatéka. Magántulajdonban.) A levélben említett kép a katalógus első kötetében közzétett metszet, melyet 1796-ban Czetter Sámuel készített a könyvtáralapítóról.

²¹⁶ Baló Sámuel Teleki Sámuelnek. Szászváros, 1813. augusztus 15. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. III/I. 1024/a.)

hogyan az eladottak árát majd használják az iskola szükségére.²¹⁷ Néhány adatot találtunk a nyomdai költségekre és a példányok eladási árára vonatkozóan. A már korábban szóba hozott háztartási kiadásokat őrző házi kalendáriumok rejtene ide kapcsolódó információt. 1812. január 22-iki kiadásként Teleki feljegyezte: „Pickler Typograph[usnak] Catalogus nyomtatásért W. W. 440, -2200 Rf. A Typographiabeli cselédek[ne]k 30 Rf.”²¹⁸ Tehát összesen 2230 rajnai forintba került a harmadik kötet kinyomtatása. Az 1819. márciusi költségnaplóból kiderül, hogy a sokkal kisebb terjedelmű negyedik kötetért 405 rajnai forintot fizetett.²¹⁹ A Sáróy Szabó Sámuelhez intézett, már idézett levélből megtudhatjuk, hogy az első kötet ára 2 forint volt,²²⁰ az 1815-ben összeírt adománylistán pedig az áll, hogy a körösi református iskolának küldött első kötet ára 3 forint. A debreceni kollégiumnak ajándékozott második kötet árát darabonként 2 forint 30 krajcárban határozta meg. A marosvásárhelyi Református Kollégium levéltári anyagában is találtunk az 1807. júliusi számadások között egy adatot: „Groff Teleki Sámuel Ur ö Excellja Biblioth. 1-ső Darab ára 2 forint 40 dénár.”²²¹ Ezek szerint tehát az első kötet ára az 1796-1815 közötti években 2 rénes forintról 3 rénes forintra emelkedett, a második kötet ára a megjelenés után 15 évvel „2 Fl. és 30 Xr.”. A másik két kötet árára vonatkozóan nem találtunk adatot.

Végül szólni kívánunk arról is, hogy miképpen reagált a hazai és külföldi tudományos világ erre a maga nemében nem mindennapi könyvészeti eseményre: Erdély első nyilvános közkönyvtára katalógusának közzétételére. Az első híradás a szebeni *Siebenbürgische Quartalschrift* hasábjain, az első kötet megjelenése után két évvel jelent meg.²²² Jól tájékozódott szerző tollából származik a négy lapnyi tudósítás. Röviden ismerteti a katalógus előkészítésének körülményeit, az előszót, a kötet szerkezeti felépítését, rendszerezését. Sőt még az alapítónak az állomány végső elhelyezésére vonatkozó elképzelését is említi: „A gyűjtemény hazánkban - Marosvásárhelyen -, az alapítónak e célra rendelt házában bizonyos feltételek mellett a tudomány összes kedvelői számára hozzáférhető lesz.” Külön kiemeli a címlap, a rajta lévő metszet s a betűk szépségét, melyek Falka Sámuel, a tehetséges erdélyi származású rézmetsző munkái.

A következő tudósítás évek múlva s nem is hazai földön jelenik meg 1801. június 5-én az *Allgemeine Literatur-Zeitung* egyik száma²²³ részletesen foglalkozik a Teleki-katalógus első két kötetével. A névtelenül megjelent írás először is felhívja a figyelmet az első kötet klasszikus anyagának gazdagságára, s a katalógust mint a görög-római irodalom figyelemre méltó bibliográfiáját ajánlja az érdeklődőknek. A második kötet ismertetése után kimerítően foglalkozik az alapító személyével és a könyvtáralapítás történetével.

Három évvel később, 1804. májusában Bécsben jelenik meg tudósítás az *Annalen der Literatur und Kunst in der österreichischen Staaten*²²⁴ hasábjain, mely a könyvvállomány ismertetésén és az alapító bibliofil tevékenységének méltatásán túl foglalkozik a két első katalóguskötettel is. Ugyanakkor az az idő tájt készülő harmadik kötetéről is szól: „A katalógus harmadik kötete, mely két részből fog állni, befejezéséhez közeledik. A scriptores rerum hungaricarum omnis generis Gottfried Kaler, az erdélyi Udvari Kancellária levéltárosa

²¹⁷ „Pia fundatiokra Isten áldásából adtam.” Bécs, 1815. március 8. (Mv. Teleki kt. Teleki It. I/b. 527.)

²¹⁸ *Wirtschafts-Kalender 1812*. Jelzete: Tq-1449. b/1. (Ugyanez év november 7-én Teleki feljegyezi, hogy menyee számára egy fortepianót 300 rénes forintért vásárolt.)

²¹⁹ *Wirtschafts-Kalender 1819*. Jelzete: Tq-1449. B/8. (Ugyanakkor három veder egri borért Kovách úrnak 500 rénes forintot fizetett.)

²²⁰ L. a 210-es jegyzetet.

²²¹ Mv. Teleki-Bolyai Kt. Bolyai Kt. CB III. 153.

²²² *Siebenbürgische Quartalschrift*. VI. Jhrg. 1798. 130-134.

²²³ *Allgemeine Literatur-Zeitung*. Jena und Leipzig. 1801. 5. Jun. Nr. 164.

²²⁴ *Annalen... Intelligenzblatt*. Wien, 1804. Nr. 17.

bibliográfiai jegyzetekkel fogja ellátni.”²²⁵ A harmadik kötet előszavában Teleki valóban említi, hogy az életrajzi és egyéb bibliográfiai kiegészítéseket Gottfried Kaler vállalta, de szándékát nem valósíthatta meg, mert meghalt. A cikkíró ugyanakkor ismerteti a kötethez csatolt magyar tékát, Teleki feleségének gyűjteményét is.

A magánleveleket is számítva, bizony kevés nyomát találjuk annak, hogy a hazai folyóiratok vagy más kiadványok foglalkoztak volna a katalógussal. A könyvtár megnyitására való szórványos és halk hangú reagáláshoz hasonlóan ebben az esetben sem méri fel a korabeli hazai literátus világ Teleki Sámuel európai színvonalú bibliofil és bibliográfiai tevékenységének jelentőségét.

A könyvgyűjtő társ

Kérdezhetnők, hogy a könyvtáralapító a fiatalon vállalt hatalmas munkához tudatosan nevelte-e feleségét segítőtárrá, vagy pedig a philobiblon férj szenvedélyes könyvszeretete az évek során Bethlen Zsuzsannát is hatalmába kerítette? Bármiképpen történt is, az biztos, hogy az együtt töltött évek alatt ebben a szép munkában társa volt a férjének, és lassan-lassan maga is tiszteletet érdemlő bibliofil ismeretekre tett szert. Mindennek eredménye az 1200 kötetet számláló magyar téka: a maga teljességében máig megmaradt legnagyobb 18. századi erdélyi női könyvtár.²²⁶

Erdélyben az asszonyok körében meghonosodó bibliofiljának szép hagyományai vannak, amint azt a közgyűjteményekbe beolvadt személyi könyvtárak hagyatékai is tanúsítják.²²⁷ A régi könyvekben gyakran találkozunk női tulajdonosbejegyzésekkel. Ezek egyértelműen jelzik, hogy az erdélyi kastélyok házi tékáinak egy részét a család asszonyai tulajdonában lévő könyvek alkották. Művelődéstörténetünk a 18. század legjelentősebb könyvgyűjtő asszonyának Bethlen Katát tartja. Bod Péternek köszönhetően a kortársak és az utókor elég jól tájékozódhatott bibliofilájáról. Bethlen Kata könyveit az enyedi kollégiumnak adományozta, s az iskolai könyvtár 1849-es megsemmisülésekor az ő tékája is elpusztult. Bod Péter feljegyzései, könyvlistái őrizték meg a becses gyűjtemény képét.²²⁸ Jóval kevesebbet tudunk azokról a hajdani könyvgyűjtő asszonyokról, akik mellett nem tevékenykedtek Bod Péterhez hasonló tudósok. Családi levelezésekben meghúzódo adatok, közgyűjteményekben fennmaradt könyvlajstromok után kell kutatnunk, ha hiteles képet akarunk formálni két évszázaddal ezelőtt élt asszonyok könyvkultúrájáról. A legszámottevőbb 18. századi erdélyi női könyvtár létrehozójáról, Bethlen Zsuzsannáról talán azért nem szólt többször az utókor, mert férje grandiózus könyvtárteremtése mellett elhalványult az ő könyvészkedése. Pedig könyvgyűjteményének összetétele, kialakulásának története, az állomány kéziratos anyagában található feljegyzések az erdélyi női bibliofília számára haszonnal értékesíthető adatokat szolgáltatnak.

²²⁵ „Der dritte Theil des Katalogs, der in 2 Abtheilungen zerfällt, ist seiner Vollendung nahe, und enthält die Scriptores rerum hungaricarum omnis generis mit bibliografischen Anmerkungen des Herrn Gottfried Kaler, Viceregestores bey den Archive der k. siebenbürgischen Hofkanzley.”

²²⁶ Deé Nagy Anikó: *Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században.* = Jakó Emlékkönyv 1996. 135 -147.

²²⁷ Jakó Zsigmond 1976. 219-251.v

²²⁸ Bod Péter Halmágyi István kérésére állította össze 1752 júliusában Bethlen Kata könyveinek jegyzékét: *Magyar Bibliotheka, avagy Mindenféle, kiváltképen pedig Teológiára tartozó Magyar Könyveknek Listájok; mellyeket Maga számára gyűjtögetett a Méltóságos Gróf Asszony Bethleni Bethlen Kata.* A könyvlista a Teleki Tékában iktári Bethlen Zsuzsanna könyvei között van. (Jelzete: Thq-12. Ms. 8.)

Mint láttuk, Bethlen Zsuzsanna alig tizenhat esztendő, amikor Teleki Sámuel felesége lesz. Hogy férjhezmenetelekor hány könyvet vitt magával, azt ma már nem tudjuk megállapítani. Négy-öt könyvben találkozunk a nevével és a tulajdonbejegyzés dátumával abból az időből, amikor még apja házában élt. De Teleki Sámuel csakhamar bevonja a könyvtügyek intézésébe. A hetvenes, nyolcvanas években váltott levelekben gyakran esik szó könyvvásárlásról, könyvek rendezéséről. 1776 januárjában az úton lévő férjtől bizonyára a megvásárlandó könyvek ára felől érdeklődik az ilyen ügyekben akkor még gyakorlatlan asszony, mert Teleki válaszlevelében így ír: „A Válság Titkának 3. tomussa mit érjen, nem tudom, míg a könyveket és köteteket nem látom. Ha meg kaphatod, csak tartsd meg, akkor árrát szabom mikor haza megyek; talám addig el várnak.”²²⁹ 1777 áprilisában arról számol be, hogy Sáromberkéről beküldte a kótyavetyére szánt könyveket vásárhelyi megbízottjukhoz, „aki telyes igyekezettel azon lesz hogy el adhassa”.²³⁰ Egy másik levélből már kitűnik, hogy férjéhez hasonlóan ő is igényes a könyvek állapotát illetően: megérkezett a megrendelt két könyv Sáromberkére, „de semmi köszönet nincs benne mert az Táblája a' két végén egészen ki koszolodot és el romlott”.²³¹ Máskor Teleki kéri feleségét, hogy vásároljon számára: „Egy könyvet láttam Újvári - írja 1782-ben Szebenből - a Hadnagy Verebelyiét, in folio: *Scriptores Historice Ecclesiasticae Eusebius, Socrates*. s. a. t. ugy emlékezem 6 magy. forinton. Kérem Újvári első alkalmatossággal küldje bé-ide, hogy kár ne essék benne, és az árrát írja meg, mert meg veszem, más régi könyvet akarván velle cserélni magamnak.”²³² Természetesen a költözködések idején hárult Bethlen Zsuzsannára a legtöbb feladat. Ládákat rendel a könyvek becsomagolására, ügyelnie kell, hogy épségben és hiánytalanul kerüljenek rendeltetési helyükre. „A könyveidben még eddig nem tapasztaltunk semmi kárt - írja Marosvásárhelyről 1797 júniusában. - Az alsó házakban rakattam akkor őket, de most az innepek után újra megvizsgáltatom, elhivatván az ifjú Borosnyait, minthogy ő is rakta volt el. Azután egy más szobában kell hordatnom, de az is jó száraz.”²³³ Másfajta megbízatásokat is teljesít. Teleki könyvcímeket küld, hogy kerestesse ki és majd vigye fel a köteteket Bécsbe, „mert nagy szükség van reá”. „A' minap irtad; hogy P. Koppitol valami Könyveket küldöttéi nékem; de se P. Koppi ide nem jött; és minthogy a Könyvek neveit meg nem irtad, nem tudhatom micsoda könyvek voltának; azért ird meg, Édes Szivem, a Könyvek neveit, és tudassad meg aztis: hová lett P. Koppi?”²³⁴ Azt már láttuk, milyen intenzíven kapcsolódott be Bethlen Zsuzsanna a marosvásárhelyi könyvesház megépítését előkészítő munkálatokba, s hogy élete utolsó hónapjaiban nagy körültekintéssel tájékoztatta férjét a könyvtár körüli dolgokról.

Könyvtárának mintegy félezer kötete őrzi saját kezű bejegyzését. Neve mellé sokszor évszámot és helységnevet is beír. Ezek az adatok azonban nem minden esetben utalnak a kötet megszerzésének idejére, helyére, hiszen gyakran előfordul az is, hogy egy kötetbe többször beírja a nevét. Ez minden bizonnyal a könyvek újabb számbavétele, lajstromozása alkalmával történik. Ha ezek a beírások a könyvgyűjtés folyamatának rekonstruálásánál nem is minden esetben hasznosíthatók, azt mindenképpen jelzik, hogy Teleki felesége élete

²²⁹ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Gálfalva, 1776. január 24. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2221.)

²³⁰ Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. Sáromberke, 1777. április 24. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2858.)

²³¹ Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. Sáromberke, 1777. április 20. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2857.)

²³² Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Szeben, 1782. július 2. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2373.) Közli *Teleki Sámuel* 1976. 83-85.

²³³ Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1797. június 3. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2939.)

²³⁴ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Bécs, 1791. október 1. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2553.)

folyamán bárhol is tartózkodott, szívügyének tekintette a könyvekkel való foglalatosságot. Tulajdonosi bejegyzéseit sok kötetben bibliai idézet vagy jelmondatként (symbolum) használt szoltárrészlet egészíti ki. Nemegyszer egészen személyes hangú a beírás. A sokat betegeskedő asszony 1795-ben Bécsben ezt írja be egyik könyvébe²³⁵: „G. Iktári Bethlen Susanna mp. Várom az Urat az én Szabadításomnak Istenem [sic!] és hiszem hogy meg szabadít az én Nyavalyáimból, melyet bölcs tetzéséből én rám vetet.”

Bethlen Zsuzsanna könyvei között sok olyan van, amelyben az ő neve mellett még más női névvel is találkozunk. Ezek a beírások a családjában meghonosodott női bibliofilja beccses emlékei. Kronológiailag egymást követő három posszessor bejegyzéséről van szó: a Rhédei Zsuzsannáról, Wesselényi Kataéről és Bethlen Zsuzsannáról. Ezeket a könyveket a család nőtagjai egymástól örökölték. Rhédei Zsuzsanna (1716-1771) Bethlen Zsuzsanna nagyanyja volt. A korabeli krónikák gyakran szólnak róla, emlegetik szépségét, s azt, hogy férjének negyven esztendeig rendkívül jó társa volt, de senki nem szól arról, hogy könyveket is gyűjtött. Pedig unokája tékájában ma is mintegy félszáz kötet őrzi tulajdonosjegyét. A könyvek egy részét 1751-ben szignálta, de vannak olyanok is, melyekbe 1760-1762 között írta be nevét. Ezek vallásos tárgyú munkák, bibliák, imádságoskönyvek, a kálvinista hitvédelem termékei, melyek tulajdonosuk lelki épülésére szolgáltak. A 17. századból származó kiadványok jelenléte sem azzal magyarázható, hogy Rhédei Zsuzsanna régi ritkaságokként gyűjtötte volna ezeket, inkább egyháza története érdekelhette, amikor olyan műveket szerzett, mint Czeglédi István *Már minden épületivel s fegyveres Házaival edgyütt, elkészült Sión Vára* (Sárospatak-Colosvár, 1675). Ebben a kötetben több beírás is van. A legrégebbi ismeretlen kéztől származik: „1675 Die 11 hozták Czeglédi I[stvánn]a[k] könyvét ki. Bujdosos Rabságban halván meg, az igaz vallásért Boldogul attá Istennek lelkét.” Ezt követi az 1760-as beírás: „G. Rhédei Susanna”. Unokája majd háromszor is bejegyzi nevét: „Ezen könyv szálott rám kedves nagy Anyámról B. Wesselényi Ferencné G. Rhédei Susannáról.” 1772-ben Sáromberkén ezt írja be a könyvbe: „G. iktári Bethlen Susanna mp. Tégy jot én Istenem a te jo akaratodból az Sionnal és építsd fel annak romladozott kő falait.” 1774-ben még egyszer beírja a nevét. Egy beírás arra utal, hogy az *Ó és Új Testamentum Canonicus könyveinek rövid Summáját*, mely Löcsén 1692-ben látott napvilágot, Rhédei Susanna 1751-ben elolvasta. 24 esztendő elteltével unokája is szignálja a kötetet: „1774. G. Iktári Bethlen Susanna. Simb[olum], Az Úr gondot visel mert akik ötét félük soha nem lészen azoknak szükségek.” *A Lelki fegyver* című imádságoskönyvbe (Debrecen, 1751) mindhárman beírják nevüket: Rhédei Zsuzsanna 1760-ban, Wesselényi Kata év nélkül, iktári Bethlen Zsuzsanna 1792-ben jegyzi a kötetet.

Bethlen Zsuzsanna tékájának talán legszebb darabja az a két biblia, melyet Rhédei Zsuzsanna ajándékozott leányainak, Máriának és Katának. Mindkét példány ugyanaz az utrechti kiadású magyar szentírás,²³⁶ csak a kötésük különbözik. A díszesebb, gazdagon aranyozott erdélyi barokk kötésű, fémcsapokkal és kapcsokkal ellátott könyv kötéstábláján ez áll: „B. Wesselényi Susaná Kiss Asszony Anno 1745.” Rhédei Zsuzsanna tehát ezt a bibliát korán elhunyt leányának köttette, majd ennek halála után kisebbik lánya, Mária, Bethlen Zsuzsanna édesanyja kapta meg testvére bibliáját. Az ő nevét a könyv fémkapcsára vésetik. Tőle lánya, Bethlen Zsuzsanna öröklí, és lesz később férjének, Teleki Sámuelnek is kedvenc bibliája, hiszen már szoltunk róla, hogy felesége halála után ide jegyzi be életének fontos eseményeit. A másik Szentírás²³⁷ Wesselényi Kata hagyatékából került Bethlen Zsuzsanna tékájába. A kevésbé díszes barna bőrkötésű biblia kötéstábláján Wesselényi Kata neve és az 1751-es évszám olvasható.

²³⁵ *Hív lelki-pásztor, avagy annak rövid le-rajzolása*. Posonyban és Kassán, 1788. (Jelzete: Tho-298.)

²³⁶ *Szent Biblia. Az-az Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltott egész szent írás*. Ultrajectomban, 1737. (Jelzete: Tho-43/b.)

²³⁷ Jelzete: Tho-43/a.

Mára már a kötés aranyozott motívumai, fémdíszei megkoptak. Előzéklapján egy egész oldalas beírás olvasható. Rhédei Zsuzsanna 1751 júniusában Kolozsváron jegyzi a könyvet egy verses jókívánsággal Kata lánya esküvője napján.

Bethlen Zsuzsanna könyvtárának mintegy kétszáz kötete őrzi Wesselényi Kata possesszorjegyét. A nevével jelzett könyvek s a fennmaradt kézírásos lajstromok számottevő női könyvgyűjteményt sejtetnek. Wesselényi Kata bibliofilijáról az erdélyi könyvtörténet mindaddig nem sokat szólt. E sorok írója évekkel ezelőtt Bethlen Zsuzsanna könyvtárának ismertetése kapcsán említette könyveit.²³⁸ Természetesen a Wesselényi Kata könyveiről készült jegyzékek²³⁹ vizsgálata, a nevével jelzett kötetek számbavétele ma már teljesebb képet nyújt az egykori könyvanyagról. A több mint kétszáz művet számláló rekonstruált állományban harminc 17. századi könyv van, ezek egy-két világi tárgyú munkán kívül mind vallásos művek. Százharminc kézírásos és nyomtatott könyv ugyanebbe a tárgykörbe tartozik, de a következő század termékei. Mellettük mintegy félszáz világi tárgyú: orvosi, történelmi, gazdasági, irodalmi munka képezi az állományt.

Wesselényi Kata könyvhagyatéka lett az alapja Bethlen Zsuzsanna későbbi könyvtárának. Mint már láttuk, a férjét és fiát elvesztő Wesselényi Kata Bethlen Zsuzsannára hagyta marosvásárhelyi házáat, s úgy látszik, az akkor már javában könyvészkedő Teleki házastársakat könyvei megfelelő gondviselőinek is tartotta, ezért adományozta azokat unokahúgának. Egy részüket már jóval halála előtt átadta, hiszen az 1770-es években készített lajstromokba Teleki Sámuelné már besorolja a Wesselényi Katától kapott könyveket.

Bethlen Zsuzsanna bibliofilijának legbeszédesebb bizonyítékai a könyvjegyzékek. Könyvgyűjtésének különböző periódusaiban valamennyit Ő maga készítette. Az első egy kis formátumú füzet, 38 írásos lapot számlál.²⁴⁰ A kezdetleges címleírás arra enged következtetni, hogy Bethlen Zsuzsannának ez az első könyvlajstroma; az utolsó könyv, amit bevezet, 1782-ből való. A következő jegyzék (1779 *Gróf Iktári Bethlen Susanna Szebeni Magyar Könyvei*²⁴¹) akkor készülhetett, amikor a család Szebenben élt, de nemcsak az ott szerzett könyveket tartalmazza, hanem az örökölteket és a régebben vásároltakat is. A harmadik lajstrom így kezdődik: *Könyveim Nevei melyeket én G. Iktári Bethlen Susanna Istenem segedelmével kezdettem szerezni még 1770-től fogva.*²⁴² A 203 lap terjedelmű, nyolcadrétű füzetbe 1780-tól kezdi bevezetni a tulajdonában lévő könyvek címét. A könyvgyűjtő aszszonryról ez a lajstrom mond a legtöbbet. A különböző színű tintával, a gyűjtés más-más időszakában beírt címek arról tanúskodnak, hogy írójuk egyre igényesebben végezte munkáját s egyre jártasabb lett a bibliofilijában. A címleírások fokról fokra pontosabbak, sok bennük a javítás, a betoldás. A legtöbb kiegészítés a szerzőkre vonatkozik. Bethlen Zsuzsannát érdeklí, hol élnek, mivel foglalkoznak, máskor pedig a kiadás körülményeinek érdekesebb adatait jegyzi fel. Ezek a pótlások, kiegészítések nem kerültek be a könyvtár nyomtatott katalógusába. Ebben Teleki mellőzi a nagyságrendi csoportosítást, s a könyveket betűrendben közli. A nyomtatott katalógusban megrövidített címleírások miatt a kézírásos lista mind az egyes könyveket, mind pedig Bethlen Zsuzsanna bibliofiliját illetően ma is nélkülözhetetlen forrása az erdélyi magyar könyvtörténeti kutatásnak.

Bethlen Zsuzsanna gyűjteményének tematikai szempontú vizsgálata vezetett annak a megállapítására, hogy az évtizedek során ő sem alakít ki más jellegű könyvtárat, mint ami-

²³⁸ Deé Nagy Anikó: *Bethlen Zsuzsanna tékája*. = Könyvtári Szemle XV/1971. 4. 164-167.

²³⁹ *Néhai Mlgs. Gróff Rhédei Sigmondné Aszony halála után maradtott Könyvei Catalogussa* (Mv. Teleki kt. Th-13. Ms. 356.); *Néhai Gróf Rhédei Sigmondné, B. Wesselényi Kata Könyveinek listája* (Mv. Teleki kt. Teleki It. II/c. 837.)

²⁴⁰ Mv. Teleki kt. Teleki It. II/c. 836.

²⁴¹ Mv. Teleki kt. Teleki It. II/c. 833.

²⁴² Mv. Teleki kt. Teleki It. II/c. 835.

lyet Wesselényi Katától örökölt. A könyvek kétharmadát nála is a mindennapi olvasmányként használt vallásos művek, bibliák, katekizmusok, imádságos- és énekeskönyvek, a kortárs protestáns irodalom termékei alkotják. Ezenkívül megszerzi a kor történeti tárgyú és szépirodalmi jellegű munkáiból a közismertebbeket, a jeles magyar fordításokkal együtt. A világi tárgyú könyvek bizonyára a mindennapi asszonyi teendőkben segíthették. Az állomány gazdag kéziratos gyűjteményt is magában foglal, ennek egy része még Wesselényi Kata hagyatékából való. Néhány tudománytörténeti kuriózumnak számító kéziratos másolat is van Bethlen Zsuzsanna örökölt és maga buzgalmából szerzett gyűjteményében. Például az az orvosi tárgyú kézirat, melyet Mathiolus munkájából Zay Anna ültetett át magyarra,²⁴³ vagy az *Ars Medica* néven ismeretes 16. századi orvosi könyv másolata, mely az emberi test betegségeit és azok gyógyítását tárgyalja magyar nyelven mintegy ezer oldalnyi terjedelemben.²⁴⁴ A feltevések szerint Lencsés György által összeállított munka Bethlen Zsuzsanna könyvtárában található 18. századi másolatát Rhédei Zsigmondné készítette magának Erdőszyentgyörgyön.²⁴⁵ A marosvásárhelyi könyvtárban őrzött kéziratos Bod Péter-munkák nagy része is eredetileg Wesselényi Kata tulajdonában volt, ezek ma a *Kösziklán épült ház ostroma* címűn kívül mind Teleki Sámuelkönyvei között találhatók. Valószínűleg ő döntött úgy, hogy felesége tékájaiban csak magyar nyelvű könyvek maradjanak. Egyetért vásárlásaival, és távollétében maga is könyvekkel kedveskedik neki. 1792 júniusában írja Bécsből: „Nekedis annyira szaporodott Könyved, hogy nem tudom hová teszed.”²⁴⁶ Bethlen Zsuzsanna halála után, a katalógus készítésekor valószínűleg a nyelvi szempontra való tekintettel jó néhány nem magyar nyelvű könyvet átemel a maga gyűjteményébe, illetőleg a tulajdonában lévő magyar könyvekből néhányat áthelyez felesége tékájaiba. így találjuk az asz-szony könyvei között Bod Péter *Szent írás értelmére vezérlő magyar leksikonándk* 1743-as kiadását, noha azt szerzője Sárdon maga ajándékozta Teleki Sámuelnek, ahogy ezt a könyv beírása is mutatja: „Ex oblatione gratuita Viri Clarissimi Petri Bod suis admunerat Libris C. Sámuel Teleki Junior de Szék Ao. 1758 Apr. Saárdi. Sub Symbolo Deus Providebit.”

A kortársak is tudtak arról, hogy Bethlen Zsuzsanna elsősorban magyar könyveket (nyomtatottakat és kézzel írottakat) gyűjt. Bizonyosság rá Kovásznai Tóth Sándor egyik levele: „Marcus Tullius Cicerónak régi nagy böltsességű Római Urnak, nagyobbik Cátóját és Leliussát, az az a' Vénségről és Barátságáról írt két darabotskából álló munkáit, régi Rómái nyelvből Magyarra fordítottam, és imé Ngdnak azokat alázatosan ajánlani kívántam.

²⁴³ Orvosi könyv, melyet néhai tudós és igen hires Doctor Mathiolus tseh nyelvre fordítottatott, 's bővítettett Herbáriumból a' Nyavallyáknak rendé szerint Dantzkai keserves bujdosásában maga és gyermekei számokra öszve szedegetett és Magyar nyelvre fordított Néhai T. N. Vay Ádám Uram árva özvegve Tsömeri Zay Anna... Mostan pedig maga számára le-iratott Mélt. L. B. Wesselényi Kata 1766-dikEszteendőben. (Jelzete: Thq-78/a. Ms. 243.)

²⁴⁴ A címlap nélküli, *Ars Medica* néven ismertté vált kéziratos orvosi könyv eddig ismert legkorábbi példánya 1577 körül készült. Lelőhelye a marosvásárhelyi Teleki Téka. Jelzete szerint (Thf-19.Ms. 5.) ez a könyv is Bethlen Zsuzsanna gyűjteményéből való. A kéziratot 1943-ban közzétévő Varjas Béla egy ceruzával később beírt possesszornév alapján a Teleki Sándor tulajdonának tekinti. (XVI. századi magyar orvosi könyv. Kolozsvár, 1943). Megfelelő bizonyítékok hiányában máig nem sikerült megnyugtató módon tisztázni a kötet eredetét. Az orvostörténeti és nyelvtörténeti szempontból rendkívül fontos kézirat irodalmát 1. Spielmann József: *A közjó szolgálatában*. Bukarest, 1976. 310-313.

²⁴⁵ „Ars Medica, az az olly Könyv, melljben mindenféle nyavallyák ellen (mellyek szoktanak történni az emberi testben) sok hasznos és gyakorta meg próbált orvosságok találatnak. Mellyet először öszve szedegetet, Tudós embereknek Observaiiojokból Lentsés György Waradon 1610 Esztend. 26. Maii, Most pediglen ujjolag, szent és Istenes szándékából, hogj mind maga Uri Házában eshető (mellytől Isten örözze) mind pedig más ügyefogjottakon történhető mérges és meg emésztő nyavallyák ellen tudjon használni. Mlgs. és Gróff Rhedei, Rhedei Sigmond Ur, Kedves élete Párjával B. Weselény Kata Aszszonnyal le irattatott Erdő Sz. Györgjön 1757 Januario Z. J. S. által.” (Jelzete: Thf-14. Ms. 2.)

²⁴⁶ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Bécs, 1792. június 9. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2558.) Közli Teleki Sámuel 1976. 95-96.

Már meg van tíz esztendeje, h[ogy] másokkal együtt, sokszor jártam Sáromberkén, és ha valami Magyar könyveket szerezhettem, a' Ngod Magyar könyvekből álló szép Bibliothekájába valót, magammal együtt ki-vittem. Kezdettem azért azonn gondolkozni h[ogy] egy olyan könyvet-is vigyek Ngod eleibe, a' mely sehol egyebütt még-eddig nem volt meg, és a hol ez utánn meg-leszen-is, Ngd[na]k lehesen tulajdonítani h[ogy] megtaláltattott.²⁴⁷ Természetesen Kovásznain kívül tudhattak erről mindazok, akik kapcsolatban álltak a Teleki házaspárral, pártfogásukat élvezték és használták az évről évre gazdagodó gyűjteményt. Aranka György például 1795-ben a könyvek lajstromát is elkérte, amint ez a nagyobbik Teleki fiúnak a Nyelvmívelő Társaság alapítójához írott leveléből kitetszik: „... az Anyám bibliothecájában lévő M[anu] S[crip]tumok regestrumát és az Anyám Bibliothecája Catalogussát is a' Méltóságos Urnak ha lehet mentői elébb el-küldöm. Az Atyámnak írtam iránta.”²⁴⁸

Bethlen Zsuzsanna nem érte meg a vásárhelyi Téka megnyitását, hogy könyveit végső elrendezésben láthassa. A könyvtáralapító azonban mindvégig kegyelettel kezelte felesége könyvhagyatékát. A marosvásárhelyi könyvesházban külön helyet kapott, s mint láttuk, nyomtatott katalógusának harmadik kötetében önálló fejezetet szánt a gyűjteménynek *Catalogus Librorum Hungaricorum Susannae Com. Bethlen de Iktár* címmel. Alkalmasint az ő kegyeletes intézkedése nyomán van a gyűjtemény valamennyi kötetébe beragasztva a reá emlékeztető ex libris.²⁴⁹

Ritka könyvek - korszerű irodalom

A Teleki Téka állományának részletes tematikai vizsgálatára ez alkalommal már terjedelmi okokból sem vállalkozhatunk, arról azonban mindenképpen szólni tartozunk itt, hogy a *közkönyvtáralapító* mit tartott fontosnak megszerezni, s a *philobiblon* minek nem tudott ellenállni.

A gyűjtemény a nyilvános könyvtár követelményeinek megfelelően elsősorban a klasz-szikusnak minősülő szépirodalom, valamint az egyes szaktudományok történetét és korabeli eredményeit tárgyaló műveket tartalmazza. A félév századnál is tovább tartó gyűjtés során az egyre kifinomultabb ízlésű bibliofil gyűjteményébe természetesen bőven kerültek könyvészeti értékek, ritkaságok.

A már említett „Bibliotheca classica” - tematikailag változatos, nyomdatechnikai és könyvészeti szempontból egyaránt értékes köteteivel - ebben a nemben az erdélyi könyvtárak egyik legszínvonalasabb gyűjteménye. Hogy az alapító mennyire büszke volt rájuk, az is jelzi, hogy már a megnyitáskor a Téka egyik impozáns helyén fogadták a belépőt.

Az egyetemes nyomdászat értékei közül mindenekelőtt a könyvtár nem túl nagy, de ősz-szetételét tekintve változatos ősnymomatvány-gyűjteménye érdemel említést. Az 52 incunabulum nemcsak vallásos tárgyú, hanem hírmondója a születő világi tudományoknak is. A legrégibb a humanista Galeotto Marzio *Liber de Homine* című munkája (Bononiae, c. 1475). A klasszikus szerzők 1500 előtti kiadásai között találjuk többek között Cicero, Persius, Propertius, Plinius, Terentius, Ovidius, Horatius munkáit.

²⁴⁷ Kovásznai Sándor Bethlen Zsuzsannának. Marosvásárhely, 1781. július 12. Közli *Marcus Tullius Cicerónak nagyobbik Cátoja, Laeliussa, paradoxumai, és a' Scipio álma. Magyarra fordítottak Kovásznai Sándor által, 1781-dik Esztendőben. Kolosvárott, 1782.*

²⁴⁸ Teleki Domokos Domokos Aranka Györgynek. Nagyvárad, 1795. január 9. Közli *Enyedi Sándor. Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság levelesládájából.* itK. XCIII/1989. 1-2. 148-149.

²⁴⁹ Bethlen Zsuzsanna ex librisének két változata is van, mindkettő a Teleki és a Bethlen család címerét ábrázolja. Jelmondata: „Az Úr gondot visel.” Az ex libris felirata: „G. Iktári Bethlen Susanna. G. Teleki Sámuelné.” Méretük: 9X7 cm. A szebb kivitelezésű, finomabb metszésű darab készítője a nevét is feltüntette a könyvjegy alján: „Czetter Samué! Orosházi fi metztette.”

Az itáliai reneszánsz képviselői közül Maphaeus Vegius, Demetrius Chalcondylas, Philolpus Franciscus, Aeneas Sylvius Piccolomini nevével találkozunk. Ugyancsak becses a Velencében 1499-ben nyomtatott görög etimológia (*Etymologicum Magnum graecum*) és egy jogi szótár: *Vocabularius iuris utriusque*, melyet a neves nürnbergi nyomdász, Anton Koberger adott ki 1481-ben.²⁵⁰

Különleges könyvtártörténeti értékűek a humanista tudósok, filozófusok gondozásában megjelent első kiadások (editio princeps) és a neves 16-17. századi nyomdák termékei. A velencei Aldina-nyomtatványok, a firenzei és velencei Giunta (Junta) nyomdászcsalád termékei, a párizsi Etienne- (Stephanus)kiadványok, az antwerpeni Plantin-könyvek, a bázeli Oporinus és Frobeniuskönyvnyomtató műhely termékei vagy a neves holland Elzevir nyomdászdynasztia nyomtatványai a marosvásárhelyi könyvtár mindmegannyi büszkesége. A 16. századi külföldi nyomtatványok gyűjteménye mintegy 2000 kötetből áll, köztük van a humanizmus és reformáció korának számos alapműve.

Az európai könyvészeti ritkaságok mellett a könyvtár polcain sorakoznak a magyarországi, erdélyi nyomdászat bölcsőkorának termékei is, köztük Honterus és Wagner brassói, Heltai Gáspár és Misztótfalusi Kis Miklós kolozsvári kiadványai. Példaként álljon itt a besztercei származású orvos, Kyr Paulus *Sanitatis stúdiuma* (Brassó 1551). Ez az ifjúság számára összeállított, orvosi tanácsokat tartalmazó mű a legrégebbi fennmaradt, Erdélyben nyomtatott orvosi munka. Értékét az is növeli, hogy kevés példányt ismer belőle az irodalom. Ugyancsak ritka Johann Honterus Brassóban 1543-ban megjelent *Reformatio ecclesiae Coronensis* című munkája. Székely István *Chronica ez vilagnac yeles dolgairól* (Krakkó, 1559) a könyvtár legrégebb magyar nyelvű könyve. Megvan Melius Juhász Pétertől *A keresztiemé nyomorusagokban való vigasztalásoknak...*(Debrecen, 1562) című, református tanításokat, imádságokat és egy vitairatot tartalmazó mű, melyből mindössze kettőt ismer a bibliográfiai irodalom. Heltai Gáspár *Chronica az magyaroknak dolgairól* című, Heltai Gáspárné műhelyében 1575-ben nyomtatott műve egyike a legszebb kolozsvári könyveknek. Egyetlen példányát ismeri a szakirodalom Enyedi György verses szerelmi történetének, *Gismunda és Gisquardus históriájának*, mely Debrecenben Hoffhalter nyomdájában 1577-ben készült. Bogáti Fazekas Miklós *Szép história az tökéletes aszszonyállatokról* (Kolozsvár, 1577) című verses moralizáló történetéből mindössze három maradt fenn. A Tékában meglévő csonkasága ellenére is értékes darabja az állomány régi magyar gyűjteményének. Teleki Sámuel könyvtárában mintegy 306 kötet 1711 előtt megjelent magyar nyelvű nyomtatvány van,²⁵¹ melyek egy része ritkasága miatt képvisel külön értéket. A 17. századiak közül említésre méltó Balassi Bálint és Rimay János *Istenes énekeinek* Bécsben 1632-1638 között megjelent kiadása. Ezt sokáig unikumnak tartotta a szakirodalom, míg a közelmúltban a firenzei Nemzeti Könyvtárban előkerült a kiadás egy másik példánya is.²⁵² A Biblia 16-19. századi kiadásaiból is szép gyűjteményt találunk a könyvtárban. Megvannak a régi héber, görög, latin bibliák mellett a különböző európai nyelvekre átültetett részleges vagy teljes fordítások - német, francia, román, angol bibliák - éppúgy, mint a Szentírásnak szinte valamenyi régi magyar kiadása. A magyar bibliák nagyrészt Bethlen Zsuzsanna gyűjteményében találhatók, de maga Teleki is sok magyar fordítást szerez. Ugyanakkor előszeretettel válogatja össze a neves európai nyomdákban napvilágot látott bibliakiadásokat is. A *Biblia Hebraica* Párizsban, Robertus Stephanus nyomdájában 1539-1541 között megjelent ötkötetes kiadását maga a könyvtáralapító is mint nagyon ritka könyvet jelöli meg nyomtatott katalógusában.

²⁵⁰ Vö. *Catalogus Incunabulorum Bibliothecae Teleki-Bolyai*. Târgu-Mureș, 1971.

²⁵¹ Analitikus leírásukat 1977-ben államvizsga dolgozatában elvégezte Ambrus Hedvig Mária (*Régi magyar nyelvű könyvek a Teleki Tékában. 1559-1710. Kézirat*).

²⁵² Vö. Armando Nuzzo: *Balassi népszerűsítésének kezdetei: a bécsi kiadás*. ItK. XCVI/1992. 5-6. 639-645.

Bázelben, Oporinus nyomdájában jelent meg 1551-ben Sebastian Castalion latin bibliája, ezt „editio princeps”-ként tünteti fel Teleki, a Robertus Stephanus párizsi nyomdájában 1557-ben készült képes bibliát pedig mint ritka kiadást jelzi. Megtaláljuk a Londonban 1657-1669 között megjelent nyolckötetes *Biblia Polyglottá* is. A bibliagyűjtemény értékét külön növeli a kötetekben található sok tulajdonos-bejegyzés.

A Téka magyar bibliái közül egy kiadástörténeti kuriózumot említünk. Amszterdamban 1645-ben Janson nyomdájában jelent meg Károlyi Gáspár bibliafordításának negyedik kiadása. Minthogy a holland tipográfus nem tudott magyarul, a szövegbe számos hiba csúszott be. Komáromi Csipkés György vállalkozott a kijavításukra. Az 1645-ös kiadás egy példányába írta be a kiegészítéseit, javításait. Ez a példány került Teleki gyűjteményébe²⁵³, mely joggal tekinthető a Leidenben 1718-ban megjelent új kiadás munkapéldányának. A kiadástörténet Komáromi Csipkés György bibliáját „gályarab” sorsúnak tartja, mert bár a javítási munkákat Komáromi 1685-ben befejezi, csak 1718-ban kerül sor a kinyomtatásra. A példányok aztán igen hosszadalmas és viszontagságos úton jutnak a nyomás költségeit viselő Debrecen város birtokába. Mindezek ellenére a Teleki-könyvtár négy példányát is őrzi ennek a bibliának, közülük három Bethlen Zsuzsanna gyűjteményéből való. Az egyikbe ő maga írta be 1794-ben, hogy mikor és milyen körülmények között szerezte. A beírás utal a könyvgyűjtő asszony tájékozottságára: „Ezen Bibliát szerzettem Debreczenbe azon nyomtatványok között melyek arestaltatnak volt Lengyel országba Krakkóban, míg ez előtt közel Száz Esztendővel, és mostan ez előtt két vagy három Esztendővel az Ur Istennek akaratyából csudálatosan ki szabadulván, már most vágnak az Debreczeni Eklklésia kezében minthogy azon Eklklésia költségével nyomtattanak is ki.”

Végül egy 18. századi magyar nyelvű Szentírást azért emlitenünk, mert kiadásánál Teleki Sámuel maga is segédkezett. A Károlyi Biblia újrakiadásai közül hét Utrechtben látott napvilágot a 18. század folyamán, legjelentősebb közülük az utolsó, a Johann Altheer betűivel 1794-ben megjelent. E kiadásról a szakirodalom annyit jegyzett fel, hogy a neves mezőgazdasági szakíró, lapszerkesztő Pethe Ferenc nyomatta ki hollandiai tanulmányútja idején. Újabban előkerült levelek bizonyossága szerint Teleki 2000 forinttal támogatta a megjelenését. Feltehetően ennek fejében kapott a kiadótól példányokat, melyeket feleségével együtt Erdélyben igyekezett eladni. A Teleki és az utrechti Wild et Altheer cég között váltott levelek utalnak a példányszámra és arra, hogy Pethe még négy esztendő múlva sem rendezte tartozását a holland kiadónál.²⁵⁴

A marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban gazdag metszetanyagban gyönyörködhetik a látogatók. A már említett Piranesi-kollekció egyik érdekes darabja például a Traianus oszlopát ábrázoló háromméteres eredeti metszet. Gazdag gyűjtemény állt össze a különböző külföldi múzeumok kincseit bemutató kiadványsorozatokból (*Museum Florentinum*. Firenze, 1731-1762; *Il Museo Capitolino*. Roma, 1741; // *Museo Pio Clementino*. Roma, 1780; *Les monuments antiques du Musée Napoléon*. Paris, 1806), az anatómiai, botanikai, állattani és

²⁵³ *Szent Biblia...* kibotsátott a Belgiomi Akadémiákban tanuló Magyaroknak forgolódások által Amstelodamban. Jansonius János költségével 1645 esztendőben. (Jelzete: To—7. a/2.) Az előzéklapra írott bejegyzés tájékoztat arról, hogyan került a Biblia Teleki könyvtárába: „Ezen Szent Biblia Néhai Boldog emlékeztető Csipkés Comaromi Györgyé lévén az midőn az Új és O Testamentum könyveit újra ki adatni szándékozott volna, azoknak Czikkelyeit az belől foglalt és maga kezével írott változá sokkal igyekezett az eredeti Nyelv valóságos értelméhez alkalmaztatni. Ezen Bibliát azért méltán lehet a Comaromi ama eredeti Fordításának nevezni, mely is Néhai Koji Comaromi Sára által az Losontzi Gyürky Familiára által jöven Nagy Méltóságú Gróf Széki Teleky Sámuel Ur ó Excellenziaja Közhaszonra szánt Könyv Tárában bényujtatott Gyürky István által.”

²⁵⁴ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Pest, 1797. április 21. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2668.); Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1797. május 6. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 46. cs. 2934.); Wild et Altheer Teleki Sámuelnek. Utrecht, 1797. május 1. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. II/a. 546.); Wild et Altheer Teleki Sámuelnek. Utrecht, 1798. január 26. (Mv. Teleki kt. Teleki lt. II/a. 541.)

földrajzi atlaszok sok esetben kézzel metszett és színezett példányai ugyancsak növelik a könyvtár bibliofil becsét. Az egyleveles nyomtatványok közül családi összefüggések miatt emeljük ki a Bornemisza Anna halálára kiadott kártát. A nyolc darabból összeragasztott, egyetlen példányban fennmaradt egyoldalas nyomtatott lap díszes kiállítású. A szépen metszett keretdíszben felül olvasható az *Emlékezetnek romolhatatlan szegelet köve* kezdetű szöveg, melyből megtudjuk, hogy Apafi Mihály fejedelem hitvese, Bornemisza Anna halálának alkalmából „állította és emelte” a kártát „A¹ Teleki Ház Udvari Scholaja Gernyeszege”. Halotti versekkel búcsúztatják az elhunyt fejedelemasszonyt Teleki Mihály fiai: László, József, Pál és Sándor meg egy Majtini Ferenc nevű tanítómester, az első verset pedig Köleséri Sámuel, a későbbi neves erdélyi orvosdoktor írta.²⁵⁵

Minthogy Teleki Sámuel a tudományok műhelyének szánta tékáját, érthető módon a gyűjtemény nagy része a *korabeli könyvtermés* eredménye. Innen származik a felvilágosodás eszmekörében fogant munkák viszonylagos gazdagsága. Természetesen a könyvtár „korszerűségének” megvannak az idő- és térbeli korlátai. Egy-egy tudományos munka megírása, megjelenése és az erdélyi gyűjteménybe való bekerülése között bizony olykor sok idő telt el. A kortárs irodalom jelenlétének vizsgálatánál ezúttal nem is arra figyelmeztünk, hogy a könyvanyag milyen szerepet játszhatott a korabeli tudomány népszerűsítésében vagy eredményei öregbítésében, hanem elsősorban arra, hogy Telekinek mit sikerült összegyűjtenie, mit tudott megszerezni a felvilágosodás korának divatos szakkönyveiből, a francia forradalmat előkészítő, majd annak eseményeit tárgyaló művekből, köztük a jakobinus mozgalom termékeiből. Mivel igyekszik megszerezni az egyes tudományok történetére vonatkozó legfontosabb munkákat is, a különböző tudományágak vizsgálatánál esetenként ezeket is figyelembe kell vennünk.

A felvilágosodás korának vezértudománya a *matematika*. A megismerés kulcsának tekintik. Talán a korszellemmel függ össze Teleki ifjúkori matematikai érdeklődése és természetesen könyvtára matematikai részlegének gazdagsága is. A kísérleti természettudomány nagy képviselőinek - Galilei, Bacon-munkái mellett a könyvtáralapító igyekszik megszerezni a történeti és kortárs matematika alapműveit. Leibniz 11, Newton 8 munkával szerepel a nyomtatott katalógusban. De jelen vannak a korszak nagy matematikusai, a Bernoulliak, Euler, Maupertius, d'Alembert, Lagrange, Clairaut. Megvan a tudós francia mérnök, Bélidoré matematikai munkája, Bionnak, a matematikai eszközök mérnökének gyakorlati könyve, L'Hospital márki, a francia akadémia tiszteleti tagja differenciálszámítással foglalkozó művének első, 1696-os kiadása. Christian Wolff, a leibnizi tanok népszerűsítője több művel is szerepel.

Gazdag az állomány *asztronómiai* részlege is. Christian Wolff *Cosmologia Generálisának* 1737-es kiadása mellett a francia La Lande három munkája is megvan. Clairot klasszikus műve a Föld alakjának elméletéről, La Caille alapvető munkája, a *Lecons elementaires de la Terre* (Paris, 1743), a francia csillagász, Bailly asztronómatörténete képviselik e tárgykört. Megtalálható Kantnak az a munkája, melyben a kozmosz evolúciós szemléletét fektette le (*Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels*). Laplace híres égi mechanikája, a *Traité de Mécanique celeste* mellett az olvasó *Darstellung des Weltsystems* című összefoglaló művét is forgathatta.

A *fizikai* munkák viszonylagos gazdagsága ugyancsak azzal magyarázható, hogy a könyvtáralapító ifjúkori peregrinációja alatt érdeklődéssel tanulmányozta ezt a tudományt is. Bizonyíték az a vaskos kéziratköteg, mely Teleki korabeli szakkönyvekből készített

²⁵⁵ Jelzete: Tq-455. c/1. (45). A nyomtatvány alján az impresszum áll: „Kolosvaratt Némethi Mihály által MDCLXXXVIII.”

jegyzeteit tartalmazza.²⁵⁶ Később megvásárolja a 17-19. századi fizika eredményeit tárgyaló összefoglaló szakmunkák legjobbjait. Ebben az időben a fizikának különösen két területe: a mechanika és a fénytán indult látványos fejlődésnek. A kor nagy fizikusai hozzáláttak a mechanika matematikai apparátusának a kidolgozásához. A gyűjteményben bőven találunk e tudományágak eredményeit tárgyaló munkákat. Megvan Newton *Opticájának* 1740-es, híres *Principiájának* 1789-es genfi kiadása, Benjámín Franklin elektromossági műve (*Experients et observations sur l'Electricité*. Paris, 1756), ezenkívül összes műveinek 1780-as drezdai kiadása. Muschenbroek holland newtoniánus fizikus két könyvét, Nollet-nek, a kísérleti fizika egyik úttörőjének ugyancsak két munkáját őrzi a könyvtár. Sámuel Halle berlini tanár fizikai kísérleteket tartalmazó műve, a *Magie, oder die Zauberkrafte der Natur* (Berlin, 1784-1786) mellett kézbe vehető a neves oxfordi tudós, Desaguliers kísérleti fizikája és La Caille mechanikájának 1757-es kiadása. Megvan Gehler német fizikusnak hatkötetes fizikai lexikona: *Physikalische Wörterbuch der Naturlehre* (Leipzig, 1798 - 1801). A Beraoulli család fizikusainak több munkája is megtalálható. Galvani elektromossággal foglalkozó könyve (*Abhandlung über die Krafte der thierische Elektrizität*), mely 1793-ban látott napvilágot, nem sokkal megjelenése után már bekerült a gyűjteménybe. Nem hiányzanak a korszak népszerű műfaját, a kísérleteket, játékokat leíró fizikakönyvek sem. Ezek közül Ozonam *Récréation mathématique etphysique-jának* 18. századi kiadását említjük.

A középkori alkimiából kinövő s önálló tudományággá izmosodó *vegyészeinek* Teleki könyvtárában nem túl nagy, de igényesen válogatott gyűjteményét találjuk. Nagy része 18. századi, de van néhány korábban megjelent munka is. Ilyen Lémery 17. századi francia vegyész *Cours de chemie* című munkája, mely még a következő században is fontos szakkönyv. A legelterjedtebb korabeli összefoglaló vegytankönyvek között megvan Boerhaave leideni tudós *Elementa chemiae* című, 1732-ben megjelent munkája. A francia Macquer *Elements de Chemie theoretique etpractique* című műve mellől az általa összeállított első vegytani lexikon német nyelvű kiadását (*Chemisches Wörterbuch*) emelhetjük le a polcra. Lavoisier *Traité élémentaire de Chemie-jének* 1794-es párizsi kiadása mellett találkozzunk Berthollet-nek a vegyrokonság kérdését tárgyaló művével is. Említésre méltó a neves göttingai professzor, R. A. Vogel *Institutiones chemiae* című könyve, a svéd T. Bergman kémiatörténettel foglalkozó műve. Olyan szerzők nevével is találkozunk a Vásárhelyre szállított könyvek címlapján, akik a kémia ipari alkalmazása terén értek el eredményeket, mint például A. F. Fourcroy és I. Chaptal francia vegyészek.

A 18. század derekán jelennek meg azok a *historia-naturalisok*, melyek a természet világának három fő területét - az ásványok, növények és állatok világát - külön tárgyalják. Ennek a szemléletnek megfelelően Teleki könyvtárkatalogusában a *scriptores generales* után sorra következnek a *scriptores speciales zoologi, scriptores botanici, scriptores mineralogi*. Megvan Buffonnak, a francia *Enciklopédia* munkatársának 36 kötetes munkája (*Histoire naturelle*. Paris, 1749-1788), mely a természet világára vonatkozó akkori ismeretek nagy tárháza. Egyébként a gyűjteményben Buffon mintegy 108 kötettel van jelen. A korszak nagy rendszerezőjének, Linnének a műveit is megszerzi Teleki; az ő *Genera plantaruma, Species plantaruma* és 15 kötetes *Pflanzensystemje* mellett Bonnet svájci tudós, Jaquin bécsi orvosprofesszor könyveivel is találkozunk. Különös kedvvel gyűjtötte az illusztrált növénytani munkákat, mivel pontosan ez az időszak a fénykora e kiadványoknak. Ilyen például Jaquin növénytani munkája, melyet maga a szerző illusztrált, Plen *Icones plantarum medicinaimma* vagy a hétkötetes *Neue Bildergalerie für junge Söhne und Töchter* (Berlin, 1794-1800).

²⁵⁶ Hahn *Praelectiones ad Elementa Physicae* Petr. van Musschenbroek descript par S. C. T[eleki]. Utrecht, 1761. (Jelzete: Tq-879. Ms. 316.)

A természettudomány 18. századi eredményeit ismertető, népszerűsítő munkák s az ifjúság oktatására szánt művek is szép számmal szerepelnek, például: Raff: *Naturgeschichte für Kinder* (Göttingen, 1781); Bertuch: *Bilderbuch für Kinder* (Weimar, 1781); Erxleben: *Anfangsgründe der Naturgeschichte* (Göttingen, 1791).

Az állattani munkák nagy része ugyancsak korabeli kiadvány. A korábbiak közül említésre méltó Harvey *Exercitationes de generatione Animalium* című könyve (Amsterdam, 1651). A rendszerezők közül megvan Theodor Klein *Históriáé avium Prodomusának* 1750-es kiadása. A kortárs ornitológiát Brisson *Ornitologie* című hétkötetes könyve képviseli mintegy 500 madárfajta leírásával. Buffon madártana (*Naturgeschichte der Vögel*, Berlin, 1772) és Schreber *Die Säugethiere* (Erlangen, 1774-1797) című 57 kötetes munkája mellett a tudós erdélyi kortársak haszonnal forgatták Linné állattanának, a *Systema naturae*-nak 1788-as kiadását. Ebben a részlegben sok a gazdagon illusztrált könyv. Block *Naturgeschichte der ausländischen Fische* című kilenc kötetes munkája 432 különböző halfajtát bemutató színes mellékleteivel rendkívül szép kiadvány. Egy másik szemet gyönyörködtető szerzemény Esper 50 füzetből álló sorozata, az *Europäische Schmetterlinge in Abbildungen*.

Az ásványtani munkák csoportos jelenléte is egyik sajátossága a marosvásárhelyi Tékának. Magyarázható ez az akkoriban divatosá váló rendszeres közetgyűjtéssel is, mely megkövetelte az ásványok szakszerű tanulmányozását. A könyvtár mellett ma is megtalálható az a gazdag közetgyűjtemény, melyet a könyvtáralapító fia, Domokos gyűjtött 1798-ban bekövetkezett haláláig. Ezt aztán apja tovább gyarapította, s végül intézkedett megőrzéséről és feldolgozásáról is. A közettani munkák közül említést érdemel a svéd mineralógus, Cronstedt *Versuch einer Mineralogie* (Leipzig, 1780) című munkája, Linné *Mineral-Systemjének* 1777-es kiadása. Szép számmal szerepelnek a közetek meghatározásában segítő katalógusok, szakkönyvek és Erdély és a Bánság közetvizsgálatának eredményeit tárgyaló szakmunkák (Born: *Briefe über mineralogischen Gegenstände auf einer Reise durch das Banat, Siebenbürgen*, Frankfurt und Leipzig, 1722; Fichtel: *Mineralogische Bemerkungen von den Karpaten*, Wien, 1791; Hacquet: *Neueste Reisen in den Jahren 1788-89 durch die Dacischen und Sarmatischen, oder nördlichen Karpaten*, Nürnberg, 1790—1796).

Az orvostudományi munkák élén az antik szerzőt találjuk. Hippokratész és Galenus ősz-szes műveinek kétnyelvű közös kilenc kötetét Paracelsus több írása, a középkor neves orvosának, Abanus Petrusnak Velencében 1548-ban megjelent munkája (*Conciliator controversiarum inter philosophos et medicos*) követi. Orvostörténeti vonatkozásban a reneszánsz egyik legnagyobb eredménye Vesalius anatómiája; ennek az első tudományos bonctannak 1543-as bázeli kiadása díszre a Tékának. A 18. századi medicina eredményeit tárgyaló könyvek ugyancsak figyelmet érdemelnek. Ezeket katalógusában Teleki együtt sorolja fel a gyógyszerészeti munkákkal. A korabeli orvospépzés leghasználatosabb munkái Boerhaave könyvei, ezért megszerzi az elméleti orvostudomány alapjaként számon tartott művét, az *Institutiones medicae* 1734-es kiadását. A század egyik legnagyobb leíró anatómusa Albinus; a Téka őrzi a kiváló olasz anatómus, Eustachi munkájának egyik általa sajtó alá rendezett kiadását, az *Explicatio tabularum anatomicarum* címűt. Megvan a kor neves rendszerezőjének, A. Hallernek főműve, a kísérleti élettan alapvető könyve, az *Elementa physiologiae corporis humani* (Lausannae, 1757). Boerhaave tanítványa Gerhard von Swieten, tőle a mester egyik könyvét kommentáló kiadványt (*Commentarii in H. Boerhaavi Aphorismos*) szerzi meg Teleki, az úgynevezett „bécsi iskola” más jelesein (Stoll, Plenck stb.) a műveivel együtt. Ebben a korszakban kezdenek megjelenni a közegészségügy, az államilag szervezett orvoslás problémáit tárgyaló alkotások. Ezek megvásárlása egyértelműen jelzi, hogy Teleki könyvtárával valóban a köznek kívánt szolgálni. Ugyanezt bizonyítja az állományban lévő gyógyszerészkönyvek, a betegségek elkerülését, megelőzését ismertető, házi kezelést elősegítő gyakorlati munkák. Ilyenek: *Land-Apotheke* (Koppenhága,

1770); Rosenstein: *Haus- und Reiseapotheke* (Leipzig, 1769); ez utóbbinak Domby Sámuelről származó magyar fordítása is megvan (Pest, 1794).

Gazdag orvosi disszertáció-gyűjtemény is található a Tékában. Közülük csak egyet említünk: Pápai Páriz Ferenc *De tribus consiliis medicis* címmel Bázelen 1674-ben nyomtatott munkáját, amelynek orvostörténeti értéke mellett az az érdekessége, hogy a szerzőt üdvözlő versek között olvasható Michael Halicius karánsebesi román nemesifjú *Carmen primo et uni-gentium Linguae Romano-Rumanae* című köszöntője, melyet az első román nyelvű disztichonnak tartanak.²⁵⁷

A 17. század második felétől a 19. század elejéig megjelent *tudományos periodikumok gyűjteménye* mintegy negyven címet tartalmaz több mint 2000 kötetben; ezek jórészt akadémiák, tudós társaságok kiadványai. A pétervári, párizsi, berlini, uppsalai akadémia, a londoni, göttingai vagy az olasz tudós társaságok közleményeinek gazdag gyűjteménye azért fontos, mert a természet- és társadalomtudományok korabeli eredményeit tükrözik, ismert tudósok felfedezéseiről szóló beszámolók, tudományos értekezések láttak bennük napvilágot. Jelentősek a könyvtárban található könyvészeti folyóiratok is. A *Journal des Savants* az egyik legrégebbi ebben a műfajban. Az *Allgemeine Deutsche Bibliothek* 288, a jénai *Allgemeine Literatur-Zeitung* 153, az olasz *Giornale de Letterati d'Italia* 42 és a francia *Gazette Littéraire* 233 kötete évi rendszerességgel tájékoztat az európai könyvpiacra megjelent tudományos művekről. Információs anyaguk mellett a korszak kimerítő bibliográfiái is ezek a kiadványok.

A tudományos jellegű időszak kiadványok mellett Teleki könyvtárában szép számmal szerepelnek sajtótermékek, melyek a kor politikai eseményeiről tájékoztatnak. Ez a kollekció jól tükrözi a korabeli európai sajtóélet nagymérvű fellendülését. A külföldön megjelenő sajtóorgánumok közül elsősorban a *Moniteur* teljes sorozatát kell megemlítenünk. Nem az 1789-ben indított első sorozatot szerzi meg Teleki, hanem egy 1802-1804 között Milánóban készült utánnomást.²⁵⁸ Minthogy az 1811-ben megjelent katalógusban már szerepel, valószínűleg nem sokkal a megjelenést követően sikerült megvenni a teljes sorozatot.

A Habsburg Birodalomban élő népek, izmosodó nemzetek sajtója főleg a jozefinista korszaknak köszönheti fejlődését. A bécsi központosító törekvések nyomán - az egyes népek függetlenségi törekvéseit kísérő megnyilvánulásként - született meg a nemzeti nyelvű hirlap- és folyóiratirodalom. Az a rövid idő, amely a 18. század végén kedvező lehetőséget teremtett Kelet-Közép-Európa időszaki sajtója fejlődéséhez, elegendő volt, hogy létrehozza a felvilágosodás ígézetében fogant nemzeti nyelvű hirlapirodalmat.²⁵⁹ Teleki tájékozottságát és gyakorlatias gondolkodását jelzi, hogy az osztrák fővárosban megjelenő rengeteg időszaki kiadvány közül jó érzékkel válogatja ki a magyar közönséget leginkább érdeklőket. A német nyelvű lapok közül elsőként C. G. Windisch *Ungarisches Magazin* című lapját említjük, melyben a szerkesztő a német államismereti iskola nyomán történelmi, földrajzi és természettudományi kérdésekkel is foglalkozik. 1771-1776 között Tersztyánszky Dániel szerkeszti Bécsben az *Allergnädigst privilegierte Anzeigent*, melynek valamennyi száma megtalálható Teleki gyűjteményében Kovachich Márton György *Merkúr von Ungarn* című kiadványával együtt. Rát Mátyás szerkesztésében 1780-ban Pozsonyban jelenik meg az első magyar újság, a *Magyar Hirmondó*. Jelentősége abban áll, hogy a politikai, gazdasági élet hazai és külföldi eseményeiről magyarul tájékoztatja az olvasót. A könyvtárunkban megvan az első három évfolyam, hiányoznak az 1783 Mátyus Péter, Révai Miklós, valamint az 1784-

²⁵⁷ N, Drăganu: *Mihail Halici*. Contribuție la istoria culturală românească din secolul al XVII. Dacoromania. Anul IV. Cluj, 1927. 77-168.

²⁵⁸ *Collection complete du Moniteur universel de Paris*. A Milán, 1802 (an X. de la République Française). Tom. I-XXI.; Deuxième Periode 1804. Tom. I-XXI.; Troisième Periode 1804. Tom. I-VIII. (Jelzete: To-3276/a-f.)

²⁵⁹ Kókay György: *A magyar hirlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780-1795)*. Budapest, 1970. 26.

es évtől Szacs vay Sándor szerkesztésében megjelenő évfolyamok. Megtalálható viszont az ugyancsak Szacs vaytól szerkesztett bécsi *Magyar Kurir*, melyet 1793-98 között Décsi Sámuel jelentet meg; ez utóbbi 1798-ban magába olvasztja az 1793-ban induló harmadik bécsi lapot, a Pánczél Dániel szerkesztette *Bétsi Magyar Merkuriust*. Vásárhelyen megvannak a Décsi, majd a Décsi és Pánczél közös szerkesztésében megjelenő évfolyamok 1818-ig és a *Bétsi Magyar Merkúrius* teljes sorozata. A francia forradalom évében indult Bécsben a *Hadi és más nevezetes történetek* című újság, mely folyamatosan közölte a franciaországi eseményeket is. Gyűjteményünk az 1789-1791 között megjelent számokat őrzi. 1792-ben indul Görög Demeter és Kerekes Sámuel szerkesztésében a *Magyar Hirmondó*; 1803-ig megjelent „szakaszai” találhatók meg a Tékában. A német nyelvű erdélyi lapok közül a *Siebenbürgische Quartalschrift* 1790-1801 közötti és a *Siebenbürgische Provinzialblätter* 1804-1810 közötti füzetait szerzi meg a könyvtáralapító.

A korszak magyar nyelvű folyóiratai közül megvan a *Kassai Magyar Múzeum*, az első magyar nyelvű folyóirat, melyet Kazinczy, majd az ő kiválása után Batsányi jegyzett, valamint a Péczeli József szerkesztésében induló komáromi *Mindenes Gyűjtemény* és Kármán József *Urániéja is*. Megjegyezzük, hogy az időszaki kiadványok nagy részét Teleki Bécsben tartotta, elsősorban ő maga és a szolgálatában álló titkárok, írnokok, kancellisták olvasták azokat. A könyvtár megnyitása után azonban a Bécsből küldött könyvesládák kísérelőlistáin gyakran találkozunk a fenti kiadványcímekkel. 1815-ben küldi például a *Magyar Kurir* 1810-1813-as számait, 1819-ben a *Tudományos Gyűjtemény* 1818-as évfolyamát, 1820-ban a *Magyar Kurir* 1816-1819 között megjelent példányait. A megrendelt folyóiratok, lapok tehát nem érkeznek egyenesen a marosvásárhelyi könyvesházba, hanem a könyvtáralapító Bécsben gyűjti össze a különböző évfolyamokat s csak később postázza őket. Ilyen körülmények között a vásárhelyi olvasóközönség legfeljebb csak utólagosan tájékozódhatott, később pedig, a harmincas évektől megélenkülő politikai élettel összefüggésben, a reformkori olvasótábor politikumra neveléséhez szolgáltatott történelmi háttéranyagot.

A marosvásárhelyi Téka egyik sajátossága, hogy alapítója megszerezte a francia és német felvilágosodás ideológiáját tükröző művek mellett a francia forradalom egykorú emlékeinek gazdag gyűjteményét is.

Az 1789-1848-as forradalmi átalakulás vizsgálata kapcsán E. J. Hobsbawm angol történész a korszak kettős forradalmáról beszél: az angol ipari és a francia politikai forradalomról. Szerinte az új ideológia két fő központja is azonos a kettős forradalom központjával, Angliával és Franciaországgal, ezek az eszmék viszont elsősorban francia megfogalmazásban terjedtek el. Hobsbawm szerint Európa talán sohasem volt annyira francia, mint a 18. században, amikor a francia gondolkodás általában áthatotta az európai népek gondolkodásmódját.²⁶⁰ Nagy számban születtek ekkor a francia polgári forradalom ideológiáját közvetlenül előkészítő művek. Teleki Sámuel könyvtárában is szép számmal szerepelnek ezek a kiadványok. Sokatmondó, hogy Voltaire műveiből mintegy 77 kötetet találunk a Teleki Tékában, köztük az *Oeuvres completes* 1784-es, a *Traité sur la tolerance* 1763-as, a *Théâtre* (Genéve, 1756), a *Histoire de l'Empire de Russe sous Pierre le Grand* (h. n., 1765) és a *Candide* első (Londres, 1759) kiadását is. Montesquieu főművének (*L'Esprit des Loix*) egyik legkorábbi kiadása (Amsterdam 1749) és ugyanennek a munkának egy 1782-es altenburgi német nyelvű fordítása mellett megvan a *Considération sur les causes de la Grandeur des Romains et de leur décadences* (Paris, 1795). Gyűjteményes műveinek (*Oeuvres*) két kiadását is megszerezte Teleki, az amszterdami 1761-es és a párizsi 1798-as újrakiadást. A francia felvilágosodás egyik lelkes népszerűsítője, F. Raynal hat munkájával is találkozunk. A 18. századi francia materializmus divatos képviselője, La Mettrie főműve, a *L'homme machine* 1748-as leideni példányával, Helvétius pedig *De l'esprit* (Paris, 1758) című művének első kiadásával van jelen a Tékában. Holbach *Système de la nature*-jának

²⁶⁰ Hobsbawm: *A forradalmak kora (1789-1848)*. Budapest, 1964. 27.

londoni 1770-es kiadása eredetileg Mirabeau álnéven jelent meg, így a kortársak sokáig a francia forradalom vezéralakjának tulajdonították. Teleki tudta, ki a mű valódi szerzője, mert nyomtatott katalógusában feltünteti Holbach nevét is.

Természetesen Jean-Jacques Rousseau is több művével szerepel a könyvtárban. A *Társadalmi szerződés* 1795-ös francia díszkiadása és egy Marburgban 1763-ban megjelent német nyelvű fordítása van meg. Közismert tény, hogy a rousseau-i társadalmi szerződés gondolata termékeny talajra talált a Habsburg-monarchia területén. A bécsi hivatalos udvari politika szerette volna ezt a racionalista elméletet összeegyeztetni az abszolutizmussal. Teleki megszerezte e törekvés teoretikusának, Anton Martininak *De Lege Naturali Positiones* (Viennae, 1772), *De Lege Naturali Exercitationes* (Vindobonae, 1780) című műveit és ez utóbbinak magyar fordítását: *Martini a Természet törvényéről való állításainak magyarázatja* (Bécs, 1792). Martini tanítványa volt a terézianus államtudomány nagy hatású propagátora, Joseph Sonnenfels. Műveit mint az új uralmi szisztéma, a felvilágosodott abszolutizmus mindmegannyi katekizmusát tisztelték és kézikönyvként használták. Egészen természetes, hogy több munkát találunk tőle Teleki gyűjteményében.

A felvilágosodás eszméinek széles körű európai elterjedésében és közvetlenül a francia forradalom előkészítésében nagy jelentősége volt az *Enciklopédiának*. Lényegében az új történelmi szerepre készülő polgárság vállalkozása volt ez a hatalmas munka, mely nem csupán a haladó társadalmi és politikai gondolat rendszerezése, hanem a technikai és tudományos haladás eredményeinek összefoglalása is. Könyvtárunkban nem a le Breton nyomdájában készült első kiadás található meg, hanem kettő azok közül az utánnymások közül, melyek nem sokkal az első kiadás után külföldön Jártak napvilágot.²⁶¹ Ugyanakkor az *Enciklopédia* több munkatársának természettudományi, filozófiai, történelmi munkáit is sorolhatnók. Az előzőekben már említettekén kívül találkozunk a gazdaságtudomány jeleseiével: Francois Quesney és A. R. Turgot munkáinak jelenléte annak a bizonyossága, hogy Telekit érdekelte a monarchiára adaptált fiziokrata gazdaságpolitika. A berlini akadémia tudós főtitkára, Formey, aki egész ismerettárát az *Enciklopédia* szerkesztőinek rendelkezésére bocsátotta, szintén több művel szerepel.

Az *Enciklopédia* hatása közvetlenül lemérhető az évtizedes polémiákon, melyek az első kötetek megjelenésétől végigkísérték, s ugyanakkor eszméit is terjesztették.²⁶² Ezek közül is találtunk néhányat gyűjteményünkben, Ilyenek: *L'Esprit de l'Encyclopédie* (Genève, 1768); *Questions sur l'encyclopédie par des Amateurs* (Londres, 1779).

A könyvtáralapító a francia forradalom éveinek könyvterméséből is megszerez jó néhány jelentős munkát. Meg kell említenünk Franciaország új alkotmányát (*La Constitution Francaise*, Paris, 1791) és a jakobinusok alkotmánytervezetét 1793-ból. A francia alkotmánnyal kapcsolatos munkáknak is gazdag választékát találjuk.

Azon pedig már meg sem lepődünk, hogy sok a francia forradalom eseményeit tárgyaló könyv. Ezek között haladó szellemű, de ellenforradalmi jellegű munka is akad. Nagy részük a szomszédos monarchiák nyomdáiból került ki; bennük az eseményektől megrettent politikusok latolgatták a forradalom eshetőségeit, kirobbanásának okait vagy az elkerülés lehetőségeit. Egy részüket kimondottan ellenséges szándékkal írták, de még így is - akarva-akaratlanul - a franciaországi forradalom propagálóivá váltak. Ilyen művek a könyvtárban: A. J. Pfoeter: *Betrachtungen über die Qellen und Folgen der Revolutionen und über die Aufklärung* (Wien, 1794); *Genealogie ou les causes de la Revolution* (Mannheim, é. n.); Mounier: *Über den vorgeblichen Einfluss der Philosophen, Freymaurer und*

²⁶¹ *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des Sciences, des Arts et des Metiers* par une Societé de Gens de Lettres, mis en ordre et publié par Mr. Diderot et D'Alembert. Livorno, 1770-1779 (33 kötet) és az Yverdon-ban megjelenő: *Encyclopédie, ou Dictionnaire universal raisonné des connaissances humaines*, mis en ordre par Mr. de Felice, 1770-1780 (58 kötet).

²⁶² Vö. Gyergyai Albert: *A francia felvilágosodás. = Klasszikusok. Esszék.* Budapest, 1962. 129.

Illuminanten auf die französische Revolution (Tübingen, 1801). Természetesen nagyobb számban vannak jelen azok a művek, melyek francia földön születtek és hitelesen tükrözik a forradalom, majd pedig a napóleoni korszak eseményeit. Például Moleville: *Histoire de la Revolution Francaise* (Paris, 1801); Mackintosch: *Apologie de la Revolution Francaise* (Paris, 1792); Desodoars: *Histoire philosophique de la Revolution de Francé* (Paris, 1797). Számos franciából fordított munkát is említhetünk (Malet de Pan: *Über die französische Revolution*. Berlin, 1794; *Staatspapiere in königl. Pallast der Thuilleries gefunden*. Hamburg, 1793). A. Danicannak, a forradalom tábornokának a könyve Párizsban a Babeuf-társaság támogatásával név nélkül jelent meg. 1799-ben Bécsben kiadott német fordításának hamis impresz-szuma Kairót tüntette fel a megjelenés helyéül²⁶³ (*Cassandra oder einige Betrachtungen über die französische Revolution*).

A Napóleonra vonatkozó anyag is gazdag a Téka gyűjteményében. Az un. Napóleon-kultusz eredményeként a 19. század első felében egymásután látnak napvilágot a francia első konzul, majd császár haditetteit, később pedig a bukását tárgyaló művek. Teleki felsorolásában szerepel²⁶⁴ az első császárság idején megjelent Polgári Törvénykönyv is (*Code Civil*. Paris, 1804). A nyomtatott katalógusban megjegyzi: *edit. Örig*. De a törvénykönyv német nyelvű fordítása is több példányban megtalálható.

Természetesen nem hiányzik a korszak magyar vagy magyar vonatkozású politikai irodalma sem. Ebben a mozgalmas, változásokat szülő és változások reményét keltő időszakban az irodalmi élet szemléletmódját megélnünk. A II. József reformjaiért lelkesedő, a felvilágosodás célkitűzéseit harcoló gondolkodók művei mellett napvilágot látnak a nemesi kiváltságokat védeni igyekvő, a nemzeti önállóságért küzdő hazafiak írásai, majd pedig a Ferenc uralmával elégedetlenkedő patrióta nemesség és demokratikus értelmiség tiltakozásából születő irodalom alkotásai. Tekintve a Habsburg-monarchia tartományainak sajátos függőségét, ezek a munkák szigorú bécsi ellenőrzés mellett jelennek meg. Jó néhányat a cenzúra betilt, elkoboz, egyik-másik csupán kéziratban terjedhet.

A korabeli gazdag röpiratgyűjtemény nem véletlenül, hanem a könyvtáralapító tudatos gyűjtőmunkája eredményeként jött létre. Hogy a nyomtatott katalógust vizsgáló nem találkozik Martinovics, Hajnóczy, Szentjóni Szabó László nevével, azt egészen természetesnek találjuk. Az osztrák birodalom egyik bizalmi állását betöltő magyar főúrnak kellemetlen lett volna, ha illetékes körök tudomást szereznek arról, hogy erdélyi könyvtárába tiltott könyveket küldözget.

Az előzőekben szoltunk róla, hogy Teleki nyomtatott katalógusát milyen nagy gonddal készítette, sokat kutatott egy-egy névtelen mű szerzője után, fedőneveket oldott fel. Elképzelhetetlennek tartjuk, hogy éppen ezeknek a politikai iratoknak ne ismerte volna a szerzőit, annál is inkább, mert a szakozás során - tematikai és kronológiai szempontból - mindig a megfelelő helyre teszi a többnyire név, kiadási hely és év nélkül megjelent munkákat. Sőt az is előfordul, hogy könyvekbe jegyzi be észrevételeit. Berzeviczy Gergely *De conditione et indole rusticorum in Hungaria* (h. n., é. n.) című műve három példányban is megvan a könyvtárban. Egyikbe Teleki beírta, hogy a cenzúra üldözése miatt milyen nehezen került sor a munka kinyomtatására, és hogy a nyomdából kikerülő példányokat hogyan kobozták el.²⁶⁵

²⁶³ Vö. Somkuti Gabriella: *Egy XVIII. századi főúri könyvtár olvasóforgalma a múlt század első felében*. OSZKÉvk. 1961/1962. Budapest, 1963. 298.

²⁶⁴ *Catalogus* III. 503-504, 632-633; *Catalogus* IV. 105-107.

²⁶⁵ A szerző neve, a mű címe után a következő megjegyzést fűzi: „Opusculum hoc perrarum est, neque in tabernis librorum unquam venale fuit; postquam enim hujus impressio ex sententia Censurae prohibita fuisset. Auctor MS-tum Bibliothecae Regnicolaris Szechenianae donavit, cujus detecta furtiva impresione, exempla Typis excusa diligenter perquisita, et non nisi paucis admodum subductis, confiscata sunt.” (Jelzete: Tg—1506. a/2.)

Különösen gazdag az 1780-90-es évek röpirattermése. Az ekkor írott munkák jelzik a Bécs különböző intézkedéseire való azonnali reagálást. Sok egyházellenes, a katolikus klérust támadó pamflettel találkozunk. Ilyen például Benczúr József *Was hat der Regent für ein Recht über papstliche Bullen?* (Wien, 1782) című írása, melyet a szerző, szembeszállva a klérus politikájával, a jozefinizmus védelmében írt. Közvetlen okot a pápa 1782-es bécsi látogatása szolgáltatott. Ez az esemény egyébként sok gúnyirat szülője. Különösen elterjedtek Eybel József Bálint és Rautenstrauch János munkái. Teleki könyvtárában megvan a *Was ist der Pabst?* (h. n., 1782) és magyar fordítása: *Mi a pápa?* (Pozsony, 1782). Ez a röpirat osztrák egyházi körökben nagy visszatetszést szült, a római indexBizottság el is égettette.²⁶⁶ A klérus politikai szerepléséről ír maró gúnyval a *Minek a pap az országgyűlésben!* (h. n., 1791) című röpirat ismeretlen szerzője. Baththyány Alajos a szerzetesrendek feloszlatásáért emel szót. *Intoleranz des katholischen Klérus* (1792) című munkájában történelmi alapon támadja a főpapságot, az arisztokráciát, a protestantizmus és a felvilágosodás ellenségeit. Olyan munkák is születnek, melyek már nem az egyházat, hanem magát a vallást támadják mint a felvilágosodás terjedésének akadályát.²⁶⁷ Ezek közül Teleki megszerzi az *Izé purgatoriumba való utazása* (h. n., 1786) című írást. A szerző nevének csak kezdőbetűi olvashatók a címlapon. Egyes vélemények szerint Szacsuvay Sándor nevét fedik az Sz. S. betűk. Neki tulajdonították a könyvtárban lévő másik röpiratot is: *Zakariásnak, a' Pápa titkos író deákjának...levelei* (h. n., 1786). Teleki gyűjti azoknak a szerzőknek a polemikus írásait is, akik a szabadgondolkodás és vallási türelem híveit támadják. Szaitz Leó például a francia forradalom eseményeire hivatkozva hangoztatja a felvilágosodás eszméiben rejlő veszélyt. *Magyar és Erdélyország rövid esmérete* (Pest, 1791) című könyvében a katolikus érdekeket védi a szabadkőművesekkel, „új módi filozófusokkal”, protestánsokkal, „Aufklärung-fantasztákkal” szemben. Kevésbé éles hangú munkák is vannak, melyeknek türelmesebb szerzői igazságot próbálnak szolgáltatni a protestáns felekezeteknek is. Ilyen Bartholottus műve, a *Világi és ekleziiai vizsgálódás...* (Kolozsvár, 1784).

A vallási kérdések mellett a politikai irodalom azonnal reagált a nemzet többi problémájára is. Gazdag röpiratirodalom bontakozik ki az országgyűlésen zajló események körül. Napvilágot látnak olyan munkák, melyek az államszervezetet, az ország alkotmányát vitatják. Teleki könyvtárában ezek mellett gazdag gyűjteményét találjuk az országgyűlési jegyzőkönyveknek, határozatoknak.

A demokratikus eszmékért folytatott küzdelemben fontos szerepet játszott a magyarországi jakobinus mozgalom körül keletkezett irodalom. A perben halálra ítélt Martinovics Ignác és társai műveit a jakobinus termékek leg többjével együtt a mozgalom elfojtása után elkobozták, a marosvásárhelyi könyvtárban mégis Martinovicsnak négy munkája van meg. Az *Oratio ad procures et nobiles Regni Hungariae 1790-ben* fejti ki demokratikus nézeteit. Nyíltan vallja, hogy el kell törölni a szabadságot és egyenlőséget veszélyeztető államformát. Ismeretes, hogy a ferenci reakció idején a kormány milyen hajszát indít a „veszedelmes elveket és lazító felhívásokat” tartalmazó *Oratio* ellen.²⁶⁸ A gyűjteményben megvan egy kézírásos másolata is, melyet Mihelyes János készített Teleki számára.²⁶⁹ A másik Martinovics-munka, az *Oratio pro Leopoldo* (1792) az előbbinek mintegy kiegészítője. Megvan a *Status regni Hungariae* című röpirat is, és a *Testament politique de V Empereur Joseph II.* (Viennae, 1791) című kétkötetes munka szerzőjének szintén Martinovicsot tartja az irodalom.

²⁶⁶ Marczali Henrik II. 1885. 94.

²⁶⁷ Ballagi Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig.* Budapest, 1888. 169.

²⁶⁸ Vö Franói Vilmos: *Martinovics és társainak összeesküvése.* Budapest, 1880. 153.

²⁶⁹ Jelzete: Tq-1576/b. Ms. 223.

A magyar jakobinus mozgalom fő ideológusának tartott Hajnóczy Józseftől ugyancsak megszerezte Teleki néhány munkát; ezek a következők: *De diversia subsidiis publicis dissertatio* (h. n., 1792); *de Comitibus Regni Hungariae* (h. n., 1791); *Dissertatio politica publica* (h.n., 1791).

A korszak hangos a nemzeti nyelv létjogosultságát hirdető művektől. Ezek közül is meglepően sokat őriz Teleki könyvtára. Például: J. F. Miller: *Versuch patriotischer Vorschläge zur Aufnahme der ungarischen Sprache* (Pest, 1806); Décsi Sámuel: *Pannóniai Fenix, vagy a' hamvából fel-támadott magyar Nyelv* (Béts, 1790). Külön megemlítjük Gáti István és Vedres István művét, *A' magyar nyelvnek a' magyar hazában való szükséges voltát tárgyzó hazafiúi elmékedéseket* (Bécs, 1790), mely a Görög Demeter és Kerekes Sámuel által meghirdetett pályázatot nyerte el. A pályázati felhívásra egyébként beérkezett egy latin nyelvet védelmező munka is. Teleki könyvtárában természetesen megvan Báróczi Sándornak az az írása, mely pontról pontra cáfolja a deák nyelv védelmében írott munkát (*A védelmezett magyar nyelv*. Bécs, 1790).

Másik sokat vitatott kérdése a kornak a magyar tudós társaság felállítására. Az e tárgykörbe tartozó munkáknak szinte hiánytalan gyűjteményét megtaláljuk könyvtárunkban. Az akadémiai törekvések lelkes magyarországi képviselőinek munkái: Bessenyei György: *Magyar Tudós Társaság eránt való Jámbor Szándék* (Bécs, 1790); Révai Miklós: *Planum erigendae Societatis eruditae Hungaricae* (Viennae, 1790); Fejér György: *Egy magyar tudós társaság 'legkönnyebb 's leghelyesebb fel állításáról jutalomra érdemesített Értekezés* (Pest, 1809). Megemlítjük még Aranka Györgynek az erdélyi tudós társaságot sürgető munkáit: *Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság* (h. n., 1791); *Rajzolat, egy erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság* (Kolozsvár, 1791); *Az Erdélyi Kézírásban levő Történetírók 'kiadására fel-állítandó Társaság rajzolatja* (Kolozsvár, 1791); *Erdélyi Magyar nyelvmívelő Társaságról újabb elmékedés* (Kolozsvár, 1792).

A 90-es években felvetett divatos problémák között volt a nőemancipáció kérdése. Természetesen ezzel kapcsolatban is születnek röpiratok, melyek közül megtalálható Bárány Péter *A magyar anyáknak... alázatos kérések* (h. n., 1790) című írása.

Az 1790-91-es országgyűlés reformmunkálataihoz fűzött remények Lipót halála után szertefoszlottak. A ferenci korszak idején egymást érik a sajtót, könyvnyomtatást, könyvterjesztést gátló rendeletek. A politikai irodalom 1793 után nagyon szűk korlátok közé szorul. A szigorú cenzúra-rendeletek következtében inkább csak olyan művek látnak napvilágot, melyek a magyar alkotmányt vagy magát a nemzetet gúnyolják és teszik felelőssé. Ezek közül Teleki 'gyűjteményében megvan a *Versuch einer Darstellung der ungarischen Constitution* (Leipzig, 1812).

Teleki Sámuel enciklopédikus teljességre való törekvését a könyvtárkatalógus kötetei jelzik. Ezúttal azért szöveltünk nagyobb nyomatékkal a kortárs természettudományos irodalomról és a felvilágosodás korának friss szellemi termékeiről, hogy ezzel is érzékeltesük a könyvtáralapító nyitottságát, elfogulatlanságát, tág szellemi horizontját.

Régi kéziratok, másolatok őrzési helye

A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár kéziratállománya távolról sem olyan gazdag, mint például a kortárs Batthyány Ignác gyulafehérvári könyvtárában található felbecsülhetetlen értékű középkori kódexgyűjtemény.²⁷⁰ Teleki Sámuel valójában nem is tűzte ki célul a régi kódexek mindenáron való felkutatását, megszerzését. Levelezésében nem sok nyomát találunk annak, hogy ezekre külön figyelt volna, sokkal több energiát fordított könyvritkaságok felderítésére vagy könyvtárának valamelyik részlegéből még hiányzó, tudománytörténeti szempontból fontos kiadványok megszerzésére. Mi sarkallta kéziratok gyűjtésére? Minde-

²⁷⁰ Jakó Zsigmond: Batthyány Ignác, a tudós és a tudományszervező. EM. 53/1991. 76-99.

nekelőtt az, hogy fontosnak vélte a hazai történelem forrásanyagának összegyűjtését, Erdély múltját tárgyaló eredeti kéziratok, illetőleg másolatok megszerzését. Olykor — különösen ha erre alkalma kínálkozott — nem tudott ellenállni egy-egy ritka kézirat megszerzésének sem. Így aztán a közönyvtárteremtés hosszú évtizedei alatt lassan-lassan összegyűlt az eredeti és másolt kéziratok történeti forrásanyagok gyűjteménye.

A könyvtár egyik legértékesebb és a könyvtártörténeti irodalomban gyakran emlegetett — darabja kétségtelenül a Mátyás király könyvtárából származó Tacitus-kódex volt (Publius Cornelius Tacitus: *Annalium libri XI-XVI. Historiarum libri I-V.*), melyet valószínűleg Jákob Speigel hozott el Budáról és ajándékozott 1518-ban humanista barátjának, Beatus Rhenanusnak.²⁷¹ Háromszáz évi lappangás után Strasbourgban bukkant fel újra e kéziratok könyv, s onnan szerezte meg 1805 tavaszán Teleki Sámuel. A strasbourgi egyetem tanára, Jeremiás Jákob Oberlin 1801-ben sajtó alá rendezte Tacitus munkáit, s a kiadvány előszavában említi, hogy szerencsés véletlen folytán került tulajdonába a sokáig elveszettnek hitt Tacitus-corvina. Ennek hírére keresi fel levelével Teleki a strasbourgi tudóst, aki végül is tíz Louis d'orért eladja a kódexet. A vásárlás és a kézirat elküldésének részleteit nemrég megjelent tanulmányában F. Csanak Dóra tisztázta.²⁷²

Hogy mikor küldte le Bécsből a kódexet Teleki Marosvásárhelyre, nem tudjuk pontosan. 1805 januárjában büszkén újságolja Aranka Györgynek, hogy tulajdonába került a kézírásos könyv: „Találtam még ugyan ott [Strasbourgban] egy Ms Codex-it a Tacitus munkáinak igen szépen pergamenre írva, mely a Mátyás K. Budai híres Bthecájából idegenedett-el; ezt jure postliminii jó drágán vettem.”²⁷³ Az 1811-ben megjelent harmadik katalóguskötetbe került be a kódex leírása.²⁷⁴

Sajnos, csak százharminc évig mondhatta magáénak a marosvásárhelyi könyvtár a Tacitus-corvinát. 1935 körül a Teleki Téka akkori kurátora külföldre vitte és ott értékesítette a becses kéziratot a könyvtár egyéb ritkságaival együtt.²⁷⁵ Ma New Havenben a Yale Egyetem könyvtárának tulajdonában van.²⁷⁶

A könyvtár kéziratai között, illetőleg Teleki levelezésében tekintélyes helyet foglalnak el az *Erdély és Magyarország történetére vonatkozó munkák*. Ezek összegyűjtése és lemásol-tatása lényegében megegyezett az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság ilyen irányú törekvéseivel, sőt arról tájékoztatnak, hogy jóval ezen intézményesen megszervezett tevékenység előtt Teleki már hozzálátott a történeti munkák összegyűjtéséhez, bevonva az írók, tudósok egész sorát. Számos bizonyítéka van annak is, hogy nemcsak másokat

²⁷¹ *Bibliotheca Corviniana*. Budapest, 1967. 54.

²⁷² F. Csanak Dóra: *Hogyan vásárolta meg Teleki Sámuel a Tacitus-corvinát?* — Jakó Emlékkönyv 1996. 115-125.

²⁷³ Teleki Sámuel Aranka Györgynek. Bécs, 1805. január 25. Közli Csüry Bálint: *Aranka Györgyhöz írt ismeretlen levelek* (I). = ItK. 45/1935. 1. 50. 1935.

²⁷⁴ *Catalogus* III. 411. (Jelzete: Tf-140. a/2.)

²⁷⁵ Teleki gyűjteményének régebbi nyilvántartásai négy középkori kódexet tüntetnek fel, melyek ma már nincsenek meg az állományban. Bustya Endre tisztázta a kódexek, 14 ősnymotatvány és több mint félszáz 1711 előtti magyar nyelvű nyomtatvány eltűnésének körülményeit. Az alábbiakban is mertetése alapján felsoroljuk az eltűnt kódexeket: 1) *Biblia Sacra V. et N. Testamenti*. Codex MS. In membrana tenuissima eaque levigata literis minusculis Gothicis eleganter exaratus et picturis, auro coloribusque varietatis, nitide exornatus. Seculi ut videtur XI. (recte: XIV!) *Catalogus* II. 2. (Jelzete: To-1.); 2) *Corn. Tacitus*. Codex MS. in membrana tenui, caractere minuto, romano, eleganti; ex Bibliotheca Mathiae Corvini, Regis Hungariáé, fol. min. corio rubro tectus et desuratus, cum Insignibus Mathiae Regis. (Teleki könyvtárában csak ez az egyetlen corvina létezett); 3) *Szentek Életeiről Magyar Kézírások régi Orthographiával*. 1525. 1530. 1531 Esztendőbéli MS. in 8°. *Catalogus* IV. 28. (Jelzete: To-374/c); 4) *Aeneae Sylvi (PH II. PP.) epistolae*. fol. eh. pergam. MS. pereleg. Sec. XV. lit. initialib. deaur. *Catalogus* III. 582. (Jelzete: Tf-271. b/1.) Erről az ugyancsak Amerikában lévő kódexről a rajta lévő ismeretlen címer alapján többen feltételezték, hogy szintén Mátyás könyvtárából való. (Vö. Bustya Endre: *A marosvásárhelyi Teleki-téka eltűnt Piccolomini-kódexe s egy Amerikában felbukkant Piccolomini-korvina*. MKSz. 81/1965. 1. 329-332.)

²⁷⁶ *Bibliotheca Corviniana*. Budapest, 1967. 54. XLIX. tábla.

foglalkoztatott, hanem aktív résztvevőként szakkönyveket tanulmányozott az anyaggyűjtéshez ő maga is. Egy 1762-ben Bécsben kiadott, Erdély történelmével foglalkozó munka²⁷⁷ érdekes olvasási módszerét őrizte meg: a nyomtatott szöveget sorról sorra átjavitja, szinte teljesen átdolgozza a könyvet. Az 1760-70-es években írott levelek már tükrözik a tudatos gyűjtőmunka nyomát. 1761-ben, még a tanulmányút idején megfogalmazza, hogy valamikor szeretné összegyűjteni a hazája történetére vonatkozó adatokat. Szászki János segítségét kéri egy alapos történeti, politikai, statisztikai bibliográfia összeállításához.²⁷⁸ 1762. május 6-án Tsétsi Jánosnak arról ír, hogy meg akarja szerezni a hazája történetével foglalkozó régi, hiteles írásokat.²⁷⁹

Levelei tele vannak kérésekkel. Ismertetésünkben nem is tudjuk eltüntetni most következő mondataink stilisztikai egyhangúságát, mert folyvást kér és köszöni a szíves közreműködést. 1768 decemberében Benczúr Józsefnek köszöni Burius *História Ecclesiasticájának* másolatát és más kéziratokat kér.²⁸⁰ Dobai Székely Sámuelről 1772-ben Szigethi Tolna Imrének 1549-ben Melanchthonhoz írott levelét várja, valamint Kun Ferenc *Commendatoriáit* és egyben másolatokat sürget.²⁸¹ Ribini Jánostól 1776-ban Severinus *Conspectus historiáé hungaricae*ének másolatát kéri.²⁸² 1777 januárjában Pray György értesíti, hogy nem tudja a kért másolatot elküldeni, mert nincs nála.²⁸³ Pár évvel később Brutus *Commentari in rebus Hungariae* című munkájának másolatáért Teleki mond köszönetet Praynak. 1782 februárjában Sároemberkéről ír a gazdasági ügyeit intéző Lénárt Sámuelnek egy másolás végett kölcsönként munka visszaadásáról: „Ezen Dav. Hermann *Erdélyi Hist. Ecclesiastica*-t Rector Müller Uramtól kéretvén-el Liebttag által le Íratás végett. Talám a Hammelsdorffi Papé. Ne sajnállya Kglmed Köszöntésem mellett Rector Müller Uramnak vissza adni, hogy a kitől kérte, annak restitualhassa, mert én már le íratam magamnak.”²⁸⁴ 1786 szeptemberében Váradról ír Horváth Ignác István nagyszombati tanárnak, hogy a közelebbről megjelenő *Bibliotheca juris consultorum Hungariae* második kötetének másolatát küldje el a könyvtára számára.²⁸⁵

A történeti forrásanyagok összegyűjtésébe külföldi tudósokat is bekapcsol. 1764-ben Beckettől Bongarsius kéziratának magyar vonatkozásai felől érdeklődik,²⁸⁶ 1777-ben pedig Lentulust kéri, hogy a berni könyvtárban őrzött Bongarsius-manuscriptumok magyar vonatkozásait másoltassa le számára.²⁸⁷

Az eredeti és másolt források gyűjtésének tervét gondos előmunkálatok után kezdni valóra váltani. Tapasztalt, tudós történészekkel lép kapcsolatba, és módszeresen tanulmányozza a szakirodalmat. 1777-ből származik az a kézírásával készült könyvjegyzék, melyet valószínűleg a válogatáshoz szükséges bibliográfiaként használt: *Catalogus Scriptorum Rerum Hungaricarum Materialis Ao. 1777 per Sam. S. R. I. Com. Teleki concinn.*²⁸⁸ A jegyzék egyik fejezete, a *Scriptores Rerum Hungaricarum-ordine chronologico* a 12. századtól sorolja fel az Erdély és Magyarország történetével foglalkozó munkákat.

²⁷⁷ Toppeltinus: *Origines et occasus Transsylvanorum, seu erutae nationes transylvaniae...* Viennae, 1762.

²⁷⁸ Teleki Sámuel Szászki Jánosnak. Bázél, 1761. április. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

²⁷⁹ Teleki Sámuel Tsétsi Jánosnak. Utrecht, 1762. május. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

²⁸⁰ Teleki Sámuel Benczúr Józsefnek. Sárd, 1768. december. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

²⁸¹ Teleki Sámuel Dobai Székely Sámuelnek. Sároemberke, 1772. február. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

²⁸² Teleki Sámuel Ribini Jánosnak. Sároemberke, 1776. január 4. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

²⁸³ Pray György Teleki Sámuelnek. Pozsony, 1777. január. (Uo. Tq-1580. Ms. 21.)

²⁸⁴ Teleki Sámuel Lénárt Sámuelnek. Sároemberke, 1782. február 10. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 45. cs. 2347.)

²⁸⁵ Teleki Sámuel Horváth Ignác Istvánnak. Nagyvárad, 1786. szeptember 28. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

²⁸⁶ Teleki Sámuel Cristoph Becknek. Sárd, 1764. április. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.) Közli E. Staehelin 1968. 328-329.

²⁸⁷ Teleki Sámuel Lentulusnak. Sároemberke, 1777. január 10. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

²⁸⁸ *Chartophil. Miscellaneaorum.* (Jelzete: Tf-1157. Ms. 160.)

A levelek között található Batthyány Ignác püspök 1785. szeptember 17-én keltezett misszilisé,²⁸⁹ melyben arra kéri a tudományos érdeklődésű grófot, hogy az alakuló Societas Literaria számára gyűjtsön társakat. Mellékeli a német nyelvű hívólevelet is, mely világosan leszögezi az alakuló társaság célkitűzéseit: „...néhány felvilágosult elme, a tudományok barátai egyfajta irodalmi társaságba egyesülnek [...] A társaság fő célja a világosság terjesztése és mindenekelőtt: a magyar és erdélyi történelem és földrajz megvilágosítása.”²⁹⁰ Teleki válaszelevelében gratulál a szép tervhez és megígéri, hogy ő is keres résztvevőket.²⁹¹ Mint ismeretes, a terv, hogy .a kéziratban heverő történeti munkákat egy szervezett társaság gyűjtse össze és nyomtatásban adja ki, akkor nem valósult meg, csak később, 1792-ben a Societas Philohistoriarum Transsylvanica létrejöttével. Ekkorra már Teleki jókora anyagot összegyűjtött és megszervezte a gyűjtőmunka egész hálózatát. Ugyancsak említést érdemel, hogy közben sikerült megszereznie könyvtára számára a Kéziratkiadó Társaság néhány eredeti iratát is; példaként említjük *Az Erdélyi Történeteket illető Kéz írások újabb és bővebb lajstromát*²⁹² Ez a jegyzék megegyezik a *Magyar Nyelvmívelő Társaság Munkáinak Első Darabjában* 1796-ban kinyomtatott jegyzékkel, *Az Erdélyi Kéz írásban lévő Történet íróknak újabb és bővebb Lajstromára való Bé-vezetéssel*. Úgy tűnik, a Teleki-könyvtárban található jegyzék a nyomtatást megelőzően készült, és néhány Aranka kezétől származó bejegyzést is tartalmaz. A 869. lapon ezt olvashatjuk: „Még gondolom ezekhez lehetne venni, ámbár nem egyenesen Erdélyt illetik.” A kézírásos jegyzék a nyomtatott szöveggel szemben tartalmazza az egyes munkák lelőhelyét is. E jegyzéket őrző gyűjtélkes kötet még más, ugyancsak a kézírások gyűjtésével kapcsolatos adatot is tartalmaz. Az erdélyi kútfőnyomozás két jeles képviselőjének, Bod Péternek és Benkő Józsefnek kéziratgyűjteményét felsoroló lajstromok is itt vannak.²⁹³ A felsorolt munkákat egy másik, Aranka Györgytől összeállított jegyzék is feltünteti, minden bizonnyal hozzá kerültek azok a kéziratok, melyeket „Kézírások nálam” címmel sorol fel az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság titoknokai. Benkő Józseftől a *Jelentés az Erdély Históriája íróinak Magyar nyelven található Kéz-írásaikról* szintén tanulmányozható Teleki gyűjteményében. Ennek a felmérésnek a *Nyelvmívelő Társaság Munkáinak* második kötetében kellett volna megjelennie, de mint ismeretes, a cenzúra nem engedélyezte a kiadást. Benkő tudósítását csak 1853-ban közli Bruz Lajos az *Új Magyar Múzeum* 5. füzetében.²⁹⁴ A kézirat, melyből ezt kiadták, nem Benkő eredeti kézírása, de a valószínűleg 1788-1790 között készült másolatban vannak tőle származó javítások. A Benkő-tudósítás sem eredeti kézirat, de annak mégiscsak bizonyossága, hogy a megjelenés előtt létezett a marosvásárhelyi könyvtárban egy példánya. A Magyarországon és Erdély történetére vonatkozó kézírások összegyűjtésével Teleki azt is igyekezett elérni, hogy az érdeklődő megtaláljon olyan kéziratokat, melyeknek eredetijét nem sikerült megszereznie könyvtára számára. A meglévő (s legtöbbször tőle rendelt) másolatok között olyan is van, melynek eredetije időközben elpusztult, s a szöveg fennmaradása a Teleki-féle másolatnak köszönhető. Ilyen például egy 1431-ből származó latin nyelvű krónika. A nagyenyedi könyvtár ritkaságai között szerepelt egy *Bánffy-kódex* néven ismert kézirat, mely a könyvtár 1849-es megsemmisülésekor a többi értékkel együtt odaveszett. A Tékában található ún. *Csepregi-kódex* nem más, mint az enyedi kézirat másolata. Az elnevezés Teleki

²⁸⁹ Batthyány Ignác Teleki Sámuelnek. Kolozsvár, 1785. szeptember 17. (Mv. Teleki kt. Tq-1580. Ms. 21.)

²⁹⁰ „... einige aufgeklärte Manner und Freunde der Wissenschaften in einer Art von literarischer Gesellschaft zu vereinigen [...] Der Hauptzweck der Gesellschaft überhaupt ist Verbreitung der Aufklärung, insbesondere aber: die Beleuchtung der ungarischen und siebenbürgischen diplomatischen Geschichte und Geographie.”

²⁹¹ Teleki Sámuel Batthyány Ignácnak. Nagyvárad, 1785. szeptember 28. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

²⁹² *Nóvum Suppl. Chartophil. Miscell.* (Jelzete: Tf-1157. Ms. 161.)

²⁹³ *Index Mas. Ex Collectione Monumentor Mastor. Car. Petri. Bod; Quodam Masta ex collectione Benkőiana.*

²⁹⁴ Bruz Lajos: *Benkő József tudósítása az Erdély históriája íróinak ...kézírásaikról.* Új Magyar Múzeum 1853. III/5. 217-238.

Sámuelről származik,²⁹⁵ ő ugyanis 1777-ben Bánffy Farkastól lemásolás végett kölcsönvette az eredetit,²⁹⁶ és nyomtatott katalógusában a manuscriptumon szereplő régebbi tulajdonos (Csepregi Ferenc) nevét tüntette fel.²⁹⁷

A szakirodalom később aztán ezen a néven tartotta nyilván a marosvásárhelyi példányt. Az eredeti krónikaszöveg átmentésén kívül még azért is jelentős a Teleki-könyvtárban őrzött másolat, mert a Bánffy Farkastól kölcsönkért eredeti kódexet Teleki Sámuel hosszú ideig magánál tartotta, tüzetesen tanulmányozta, és tudós barátaihoz írott leveleiben gyakran említi, hogy miként vetette össze az eredeti szöveget későbbi variánsaival. A könyvtára számára készített, jegyzetekkel ellátott másolat ugyancsak arról tanúskodik, hogy Teleki a kiadására is gondolt.

A másolatban őrzött művek egyik értékes darabja Serveto Miquel *Christianismi restitutio*ja, mely 1553-ban jelent meg nyomtatásban, s minthogy a lélek halhatatlanságáról és a szentháromságról szóló tanítások cáfolatát tartalmazta, szerzője összeütközésbe került a hivatalos egyházzal, ez esetben a kálvinistával. Az eretnek szerzőt a genfi tanács 1553. október 27-én művének összes fellelhető példányával együtt máglyán égettette el. A spanyol tudós műve után később is kutattak, és az előkerült példányokat megsemmisítették, így az eredeti közel 1000 kötetből mindössze három menekült meg, melyeket ma Párizsban, Edinburghban és Bécsben őriznek. Servetus mártírhalála után művei másolatban terjedtek, illetve a *Christianismi restitutio* egyik megmenekedett példánya egy Angliában tanuló erdélyi peregrinus révén az erdélyi unitárius egyház birtokába jutott. Az igen nagy értéket képviselő könyv aztán testamentum szerint szállt a mindenkori püspökre.²⁹⁸ Teleki Sámuelnek sikerült rábukkannia a könyvnyomtatásnak erre a főnixmadarára. 1764-ben Rudolph Iselinnel közli, hogy a „socianus testvérek” a birtokukban lévő kiadványért 60 aranyat kérnek, de a lapjain levő foltok miatt remélhetőleg engednek a magas árból.²⁹⁹ Tizenhat évig kellett várakoznia a kitartó bibliofilnek, míg végül is a régen óhajtott könyv birtokába jutott. Valóban igaz, hogy a legritkább könyveknek leghányatottabb a sorsuk, hiszen Teleki gyűjteményében sem lelt végső hajlékra ez az évszázadokig vándorló könyv. Nagyváradon van Swietenhez 1786. január 27-én írt levelében közli Teleki, hogy a nagyon ritka könyvet felajánlja a császári könyvtárnak.³⁰⁰ Pár hónap múlva van Swieten egy gyémántgyűrű kíséretében tolmácsolja a császár köszönetét.³⁰¹ A kortársak figyelmét is felkeltette a Servetus-könyv sorsa. 1784-ben például Keresztesi József krónikájában részletesen leírja a történetét.

²⁹⁵ Jakó Zsigmond: *A Nagyenyedi Bethlen Kollégium könyvtárának kezdetei és első korszaka (1622-1658)*. = Jakó Zsigmond 1976. 212-215.

²⁹⁶ Bánffy Farkas 1793-ban végrendeletileg az enyedi kollégium tékájának adományozta az *1431 Esztendőben Pergamenre írott Magyar Crónikát*, melyet a Képes Krónika és a Budai Krónika család jához tartozó Változatok szövegéből szerkesztett össze az egykori kompilátor.

²⁹⁷ *Catalogus* III. 20. (Jelzete: Tf-1029. Ms. 20.)

²⁹⁸ A könyv címlapján található beírások: „Danielis Markos Szent-Ivani Transylvano-Hungari. Londini, 1665 die 13 Maij”; „Nunc Michaelis Almasj Futuro Episcopo d'andus”; „Uly vesztég itt, ha ollyan szép vagy.”

²⁹⁹ Teleki Sámuel Rudolph Iselinnnek. Sárd, 1764. április. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

³⁰⁰ Teleki Sámuel van Swietennek. Nagyvárad, 1786. január 27. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

³⁰¹ „L'Ingénieur a' qui vous avez confié l'exemplaire de la Restitution du Christianisme de Servet, me l'a remis en son temps et en bon état. J'ai rendu comte a' l'empereur du magnifique présent que vous avez fait par la, a' la bib. impériale. En agréant ce don de votre part S. M. a voulu faire parvenir une bague de diamans, qui est jointe ici, et dont je vous prie de m'accuser la reception.” Van Sweten Teleki Sámuelnek. Bécs, 1786. május 4. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 43. cs. 1757.)

Ugyancsak ő igyekszik megmagyarázni, hogy a ritka könyvek szenvedélyes gyűjtője miért vált meg ettől a különösen értékes példánytól: „...a felséges II. József császárnak *parancsoló kérésére* a bécsi bibliothecának ajándékozta.”³⁰²

Christoph Gottlieb de Murr nürnbergi tudós is felfigyelt a Teleki tulajdonában lévő *Christianismi restitutióra*, és elhatározta, hogy megszerzi a másolatát. Teleki nem egyezik bele, hogy a könyvet de Murrhoz küldje lemásolás végett, inkább megígéri, gondoskodik egy tökéletes másolat készítéséről. Máig rejtély, hogy de Murr kérésére intézkedik-e a másolat elkészítéséről, vagy pedig csupán azt akarja, hogy mielőtt elajándékozta a nyomtatott példányt, biztosítson magának legalább egy kézírásos másolatot. Mindenesetre Vitéz Jánossal, akit a debreceni tógátus diákok közül szép írásáért vett maga mellé, két példányban is lemásoltatta Servetus könyvét. A Bécsbe küldendő eredeti kötetet gondosan előkészíti. A vörös juhbőrbe kötött, ízléses, arany rokokó keretdíszítéssel és Teleki super ex librisével ellátott könyv díszére válhatott még a császári gyűjteménynek is.³⁰³ Ugyanilyen szép kiállítású a Marosvásárhelyen őrzött másolat is. Díszes címlapja eligazítja az olvasót az eredeti példány történetét és a másolat készítését illetően.³⁰⁴

A másolatkészítéssel egy időben Jákob Miller váradi jogakadémiai tanárral megírattja a tulajdonában lévő példány történetét.³⁰⁵ A de Murrnak küldött másolat aztán alapjául szolgált a *Christianismi restitutio* nürnbergi 1790-es újrakiadásának.³⁰⁶ A kortársak közül néhányan úgy tudták, hogy de Murr Teleki tudta nélkül nyomtatta ki a könyvet. Hogy valóban így volt vagy sem, a levelezésből nem derül ki egyértelműen. Könyvészeti szempontból ma már nincs is különösebb jelentősége, azt azonban érdemes hangsúlyoznunk, hogy Teleki szerteágazó bibliofil tevékenysége folytán egy ritka, nagy tudomány- és könyvtörténeti értékkel bíró könyv tudós könyvbarátok érdeklődési körébe került, a marosvásárhelyi könyvtár olvasói pedig a kézíratos másolatot vagy az újrakiadást forgatva megismerkedhettek a 16. századi Európa leghányatottabb sorsú könyvével.

Kevés példányát ismeri a könyvtörténet a Tékában található *Serpilius-másolatnak* is.³⁰⁷ Lexikonirodalmunk egyik kezdeti vállalkozását őrzi ez a kézirat, melynek szerzője, Serpilius Sámuel Vilmos (1707-1761) evangélikus lelkész lényegében az első magyar irodalmi lexikont, Czvittinger munkáját bővítette ki a későbbi írók műveivel. Amikor 1776-ban Teleki tudomására jut, hogy Serpilius kiadatlan kézírata a pozsonyi evangélikus konvent könyvtárába került, kéri Ribini Jánost, készítse el számára a másolatát.³⁰⁸ Levelében panaszkodik, hogy a magyar irodalom feldolgozása mennyire elmaradott, s hogy „az emberi tehetség annyi monumentuma, sok ragyogó író emléke hever sötétben”. Ribini elküldi a kért másolatot, de kiadására csak több mint száz év múlva kerül sor, amikor az *Új Magyar Athenásban* 1882-ben Fabó András közzéteszi a mintegy 600 címszót tartalmazó irodalomtörténeti adalékanyagot.³⁰⁹

³⁰² Keresztesi József 1868. 115-117.

³⁰³ Ma a könyv az Österreichische Nationalbibliothek tulajdonában van. (Jelzete: C.P.4.G.2.) Ismertetését 1. Herbert Hunger: *Michael Servet und das Exemplar seiner Restitutio Christianismi in der österreichischen Nationalbibliothek* Biblos. I. Jahrgang. 1952. 3-4. 61—78.

³⁰⁴ Jelzete: Tf-142. Ms. 332.

³⁰⁵ *Recensio operi rarissimi qui inscribitur: Christianismi Restitutio a Michaelae Serveto* (Jelzete: To-1108. Ms. 29.)

³⁰⁶ Jelzete: To-301.

³⁰⁷ Jelzete: Tq-1508. Ms. 200.

³⁰⁸ Teleki Sámuel Ribini Jánosnak. Sáromerke, 1788. március 4. (Mv. Teleki kt. Tf-1169. Ms. 285.)

³⁰⁹ *Új Magyar Athenás*. Újabbkori magyar protestáns egyházi írók életrajzgyűjteménye. Budapest, 1882. 527-611.

A könyvtáralapító saját kezű bejegyzéseit, pótlásait tartalmazó másolatok rávilágítanak a történelmi kútfőket gyűjtő, hozzáértéssel végzett munkára.

Martin Schmeizel 18. századi erdélyi szász történetíró több Erdélyre vonatkozó munkáját - ha csak másolatban is - megszerzi gyűjteménye számára. A *Notitia Regni Hungariae*³¹⁰ Huszár Pállal 1767-ben Sárdon másoltatja, *Bibliotheca Scriptorum Historicorum Hungariae, Transsilvaniae, Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae, Bosniae, Valachiae et Moldaviae*³¹¹ című kéziratát 1767-ben maga kezdi másolni. A 67. lapig az ő kezétől származik a szöveg, tovább pedig sok bejegyzése, pótlása olvasható. Ugyancsak figyelemre méltó kiegészítéseket tartalmaz Bod Péter kéziratosa munkája, a *Necesaria ac utilis Scriptorum Historiáé Hungaricae notitia*, melynek két példánya is rendelkezésünkre áll. Az egyik Bod Péter eredeti kézírata,³¹² a másik az erről készült másolat, mely 1768-ban Sárdon készült.³¹³ Úgy tűnik, Teleki a kiadására gondolhatott, ezt jelzik saját kezű bejegyzései, betoldásai. Az eredeti címlapot például kiegészíti a szerző nevével: „Opera et studio viri Clar. Petri Bod, in Ecclia Refor. M. Igensi V. D. M.”, máshol a Bod Péter által említett kéziratkollekciók esetleges lelőhelyváltozásait tünteti fel: „Hevesiana collectio in manus Jesuiticas devenit et Tynaviae adservatur”, a 120. lapon pedig Rotarides Mihály irodalomtörténész családnevét jegyzi be: „Rotarides fictum nomen, verò nomine Házi Mihály.”

Teleki Sámuel láthatóan a 18. század hatvanas éveitől élete végéig foglalkozik a nyomtatott munkák gyűjtése mellett kéziratok felkutatásával vagy másolatok készítésével.³¹⁴ A magyar kútfőnyomozás sokat köszönhet ilyen irányú törekvéseinek.

A teremkönyvtár

A tudományok minden ágát felölelő könyvállományt, a ritka nyomtatványok, kéziratok, másolatok gyűjteményét az alapító az 1802 őszére felépült könyvtár egyetlen erre a célra rendelt termében helyezteti el. De a terem képe ekkor nem volt azonos a ma is láthatóval. A könyvek elhelyezése, a csinosítás, az „öltöztetés” további tennivalókat jelöl ki.

A terem díszítésére Teleki szobrokat, portrékat rendel, a könyvespolcok tetejére római, görög klasszikusok, császárok, hadvezérek mellszobrai, mitológiai alakok gipszszobrai kerülnek, melyek Mathias Mayer bécsi szobrász alkotásai.³¹⁵ A könyvtárterem földszintjén márvány talpazatra állíttatja a maga és felesége mellszobrát, melyet Franz Thaller bécsi szobrásztól rendelt meg.³¹⁶ Teleki ifjúkori képe, melyet 1766-ban a bécsi Johann Michael Millitz készített, ugyancsak itt kap helyet.³¹⁷

³¹⁰ Jelzete: To-1472. Ms. 23.

³¹¹ Jelzete: Tf-1099. Ms. 97.

³¹² Jelzete: Tq-1510/a. Ms. 15/b.

³¹³ Jelzete: Tq-1510. Ms. 15.

³¹⁴ A Teleki Téka kéziratai közül 1975-ben néhány a Marosvásárhelyi Állami Levéltár tulajdonába került. Ekkor ugyanis egy meggondolatlan országos intézkedés nyomán 38 miscellaneás kötetet kiemelték az állományból azzal az indoklással, hogy kézírásos anyagot is tartalmaznak.

³¹⁵ Egy 1803 nyarán készült elszámolás szerint Teleki a 63 darab szoborért 535 forint 30 krajcárt fizetett. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 24. cs.)

³¹⁶ 1803 júliusában kelt elismervény szerint Franz Thaller vállalja, hogy a következő év közepére elkészíti a szobrokat, melyekért előlegként 500 forintot vett fel. A fennmaradt 400 forintot a munka bevégezésekor fogja megkapni. (MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 24. cs. 404.)

³¹⁷ Teleki titkára, Szentgyörgyi Imre 1813. november 23-án jegyzi fel erről a képről: „Ifjúkorában eleven, tsinos, világhoz alkalmazható [...] akkori magaviseletét és formáját legjobban kiadja a' MVásárhelyi ifjú képe melly úgy van találva hogy tsak nem szoll.” (Mv. Teleki kt. Teleki Sámuel lt, 1/2.)

Teleki Sámuel. Czetter Sámuel metszete. Készült 1796-ban a könyvtárkatalógus első kötetéhez

Bethlen Zsuzsanna. A. Ch. Kalliauer 1804-ben készült rajza után metszette Czetter Sámuel

Teleki Sámuel ex librise. Készítette Nagy Sámuel

Teleki Sámuel és felesége ex librisei. A negyedik változat Czetter Sámuel munkája

A Teleki Téka nagyterme

Teleki Sámuel és Bethlen Zsuzsanna mellszobra. Készítette Franz Thaller bécsi szobrász (1805).

A Teleki-könyvtár nagytermének emeleti része és az épület homlokzata.

Bécsben készült a könyvtáralapító egész alakos portréja: Johann Tusch munkája. Minthogy ezen a kancellár a Szent István-rend díszruháját viseli, a kép 1808 után készülhetett, miután megkapta a rend nagykeresztjét. Ferenc fiához 1815-ben írott leveleiben sok szó esik arról, hogy központi helyre szánt képét hova és hogyan akarja feltétni. Ekkor kerül sor a kerethez illő bronz girland elkészítésére és a háromszög alakú keretbe helyezett Isten szem-embléma megrendelésére. Ezt a kép fölé akarja függeszteni. 1815 júniusában így ír fiának: „...minden részben approbálom intézeteidet, csak már vitessed jó móddal tökéletességre; azt az egy változást teszem planumodban: hogy a Czimerem helyett a' Symbolumomnak emblémáját u. m.: Oculum Providentiae Divinae készítettetek itten meg-aranyozva a Képem-felibe, melyet a' kép felső Rámájának középibe lehessen srófolni; csak attól tartok, hogy ha a' girland miatt nem lehet egy Schuhnál szélesebb, nem lesznek proportionalva a' nagy képhez, és alollról igen kicsinek fog látszani; azért tudósíts, Édes Fiam, ha nem lehetne-e valamivel vastag? [...] P. S. Tudósíts, Édes Fiam, arrólis: hogy a nagy Képemnek Rámája milyen vastag? mert a Bronz-arbeiter a ki csinálja az Augen Gottes-t, akarja tudni, hogy ahozképest alkalmaztassa az aljában a' le-srófoló talpokat.”³¹⁸ Nem tudjuk pontosan, mikor sikerült a képet a tervek szerint elhelyezni, az viszont biztos, hogy a következő év nyarán a könyvtárba látogató Kazinczy Ferenc már végleges helyén látja a kancellár képmását. *Erdélyi leveleiben* így ír erről: „Általában a Bibliotheca ajtajával a nagylelkű Alkotó képe függ egész állásában, s a Sz. István Nagy Keresztéseinek innapi öltözetekben. Soha kép igazabban el nem találtatott, s nemcsak igen híven, hanem igen szépen is van festve.” E sorokat Kazinczy a kancellárhoz 1817. február 8-án intézett levelében írja le először.³¹⁹ A Tékát ugyanis az erdélyi útból szóló beszámolójában be akarja mutatni, s szeretné, ha Teleki véleményt mondana a szövegről. E leírásban tehát Kazinczy a könyvtárterem 1816-os képet örököltette meg. Említettük, hogy 1826-ban a Tékáról az akkori könyvtáros, Kelemen Márton is beszámolt.³²⁰ Fennmaradt még egy 1862-ből származó könyvtárleírás Kisbaconi Benkő Károly kézírásos városmonográfiájában.³²¹ A Teleki Téka vonatkozó rész nyomtatásban is megjelent.³²²

A könyvtár mai berendezését, a díszítésére szolgáló alkotásokat össze lehet vetni a jelzett évekből származó forrásokkal. Elsősorban a portrék közül hiányzik több is,³²³ egyébként a teremkönyvtár összképe ma szinte teljesen azonos azzal a belsővel, melyet Teleki Sámuel olyan nagy gonddal és körültekintéssel kialakított.³²⁴ Marosvásárhely egykori krónikásának, Fodor Istvánnak 1938-ban leírt mondata nagyjából ma is igaz: „Székely fővárosunknak régidők óta legfőbb nevezetessége a Teleki-könyvtár vagy amint az itteniek emlegetik: a Teleki Téka.”

³¹⁸ Teleki Sámuel Teleki Ferencnek. Bécs, 1815. június 30. (KvÁLvt. Teleki család sáromberki lvt.)

³¹⁹ Kazinczy Ferenc Teleki Sámuelnek. Széphalom, 1817. február 8. Közli *Teleki Sámuel* 1976. 189–195. A könyvtárról szóló tudósítást kevés változtatással kiadta Bajza József és (Toldi) Schedel Ferenc: *Kazinczy Ferenc eredeti munkái*. II. *Utazások*. Buda, 1839. 202–207.

³²⁰ Közli Clauser Mihály. = *Gróf Teleki Sámuel-émlékkönyv*. Budapest, 1940. 9–14.

³²¹ *Maros-Vásárhelyi szab. Kir Város leírása Kis Baconi Benkő Károly által 1862*. A Román Akadémia Marosvásárhelyi Kutatóintézetének Könyvtára. (Jelzete: II. 709/s. Ist.)

³²² Fodor István: *Teleki-téka*. Krónikás füzetek. Târgu Mures 1938. 22–26

³²³ A családi képek egy részét és az uralkodóház tagjairól készült portrékat az 1950-es években a Megyei Múzeum Képzőművészeti részlege vette át.

³²⁴ Teleki Domokos, a könyvtárért sokat áldozó utód az 1940-es években a könyvtárterem bútorzatához illő üveges vitrineket csináltatott, hogy a látogatók a kiállított könyveket közelről is megtekinthessék.

A Téka látogatói ma is megcsodálják az impozáns termet, de mindenekelőtt a dróthálával védett szekrényekben sorakozó köteteket. A külső szemlélőt a szépen kötött könyvek látványa önmagában is gyönyörködteti. A negyvenezer kötetes gyűjtemény nagy része fehér vagy színes bőrkötésben pompázik. Az alapító a gyűjtés egész ideje alatt különös gondot fordított a könyvek küllemére. Szóltunk róla, hogy vásárlásai során mindig érdekelte a könyvek állapota, és lehetőleg csak ép példányokat vett, ha pedig a könyv kötése nem volt megfelelő, újrakötötte. A kutató minden időszakból találhat a könyvek bekötésére utaló iratokat. 1777. január 5-én például Kovásznai Sándor beszámol Telekinek, hogy utasítására beszélt a compactorral, menne ki Sáromberkére dolgozni. A könyvkötő azonban előbb elment a makfalvi „sokadalomra” bőrt vásárolni, mielőtt kiment Telekiékhez.³²⁵ A család költséglistáin, a kiadási naplókban is rendszeresen előfordulnak könyvkötésre fordított összegek. 1778 októberében például feljegyzí az ismeretlen listakészítő: „A Compactornak Auszsieligre az ő Nga parantsolattyából 8 Rf. 28.Dr.”³²⁶ 1781 februárjától Simon Filtsch szebeni könyvkötőmester dolgozik Telekinek. Egy július 10-i elismervény szerint 17 bekötött könyvért 17 forint 57 krajcárt kapott.³²⁷ 1782-ben Lénait Sámuel az *Ecclesiastica Historia* két kötetéért 3 forint 40 krajcárt fizetett.³²⁸

Természetesen a legtöbb könyvet bécsi műhelyekben kötötték be. Az 1800-as évek elején Johann Andreas Voigt könyvkötő nevével találkozunk,³²⁹ később Joseph Zarttel tűnik fel. A leggyakrabban Johann Scheidel „bürgerliche Buchbinder” írja alá a számlákat. Előkerült néhány általa összeállított árjegyzék is, ahol a nagyon hiányosan leírt címek mellett bejegyzí a kötés fajtáját és a munkadíjat is („in röten Halbfranzband”, „Ganzfranzband”, „Kalbleder” stb. utalásokkal találkozunk).³³⁰ Az évi kalendáriumokba bevezetett kiadások között 1812-től rendszeresen szerepel a Scheidel compactornak fizetett összeg. 100-125 rénes forint évente a könyvek bekötésének munkadíja. A kiadási listák sajnos nem tartalmazták a bekötött könyvek címét, így csak Scheidel számlái alapján sikerült néhány Bécsben kötött könyvet azonosítani.³³¹ Ezek kötése általában klasszicista ízlésű, anyaguk sima vagy márványozott barna bőr, bordóra vagy zöldre festett finom maroquine. A könyvtáblát néha egyszerű keret övezi: sima vonal vagy fonadék antik díszítőmotívummal vagy növényi ornamentikával. A könyvtáblák legnagyobb része díszítés nélküli, csak a gerincet aranyozták gazdagon. Ezek a kötetek tulajdonképpen a 18. századi kötésdivat jegyeit hordozzák. Teleki Sámuel könyvtárosaihoz írott leveleiben többször szól arról, hogy a fűzött vagy rossz állapotban lévő könyveket a compactorral be kell kötetni. Méltán sajnálhatjuk, hogy a könyvtáralapító, illetőleg a könyvtárosok egyszer sem nevezik meg a vásárhelyi mestert.

Egyediségükben is figyelemfelkeltőek azok a kötések, melyeknek centrálisán elhelyezett díszítőmotívuma Teleki Sámuel super ex librise. A könyvek elő- és háttáblájára nyomott aranyozott super ex librisek négy típusával találkoztunk, ezek feliratuk, méretük és a Telekicímert körülvevő díszítőelemek elhelyezése szerint is különböznek egymástól.³³²

³²⁵ Kovásznai Sándor Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1777. január 5. (MOL. P. 661 3/b.)

³²⁶ MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 10. cs. 129.

³²⁷ MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 10. cs. 1178/17.

³²⁸ MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 13. cs. 1782/104.

³²⁹ MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 23. cs. 1801/87, 101.

³³⁰ MOL. P. 661. Teleki Sámuel oszt. 29. cs. 1807/310-319.

³³¹ Köszönetet mondok Zsigmond Irmának a bécsi kötések azonosításához nyújtott segítségért.

³³² *A típus* (9,5 X 6,5 cm): A felső szalagon levő jelmondat: „Deus providebit.” A címer alatt háromszögű indakeretben a név.

B típus (8,5 X 4,5 cm): A felső szalagon: „Ex Bibliotheca Sam. S. R. I. Com. Teleki de Szék.” Megegyezik Teleki C típusú ex librisével.

C típus (6X5 cm): Ovális keretben a címer, körülötte a név és jelmondat.

D típus (13X8 cm): A felső szalagon: „Ex Bibliotheca Sam. S. R. I. Com. Teleki de Szék.” A címerpajzs alakja eltér a B típusú super ex librisétől.

Teleki Sámuel könyvtárának legtöbb kötetében az első kötéstábla belsejére ragasztott könyvjegyet találunk, melynek négy típusa van.³³³ Valamennyi címeres ex libris és első sorban méretre különböznek, hiszen a nagyobb formátumú kötetek számára nagyobb méretű címke volt kívánatos. Metszjük az akkor Bécsben tartózkodó, kolozsvári származású Nagy Sámuel. Hogy pontosan mikor készültek az első ex librisek, nem tudjuk. 1820 novemberében említi Teleki Kelemen Mártonnak címzett levelében, hogy ifjú Csiki Márton kereskedővel leküldött 4000 „könyvbe való címet”, és hozzáteszi, hogy „nyomtatottak azokhoz többeket is, csak írja meg Kegyelmed: mennyire leszen még szüksége a kezénél levőkön kívül”.³³⁴ Következő év januárjában pedig ezt írja: „A szükséges címereket jövő tavaszra kinyomtatatom és leküldöm, hogy a könyvekbe felragasztassanak.”³³⁵ Halála előtt tíz nappal küldi utolsó levelét vásárhelyi könyvtárosának, ebben is szó van a könyvjegyekről: „A Kegyelmed Leveleiben kívánt 1490 darab Wappen helyett pedig a foliant könyvekre küldök ezen levelem mellett 2000 darabot.”³³⁶

A könyvtáralapító Teleki Sámuel nemcsak a könyvek összeválogatásakor tartotta szem előtt a Jelen való” és a „következő generációnak” épülését, hanem akkor is, amikor a kötetek időtálló, szép külsejéről gondoskodott. Így igazolódott be a kortárs jövendölése: „*Ennek az Urnak emlékezete keményebb oszlopra leszen metzve a Haza számára szentelt pompás Könyv-Tárba; mint a Herczeg Eszterházié, a hires Heydn ékesenn hangzó Nótájába.*”³³⁷

³³³ *A típus* (12 X 8,5 cm): A címer feletti szalag szövege: „Ex Bibliotheca Sam. S. R. I. Com. Teleki de Szék.” A készítő neve is fel van tüntetve: Nagy.

B típus (9,5 X 6 cm): Más metszés.

C típus (9X5 cm): Az A típus kicsinyített formája.

D típus (9X5 cm): A C típustól kevés eltérést mutat. A metsző neve itt is fel van tüntetve: Nagy.

³³⁴ Teleki Sámuel Kelemen Mártonnak. Bécs, 1820. november 23. (Mv. Kelemen Márton irathagyatéka. Magántulajdonban.) Közli *Teleki Sámuel* 1976. 152-153.

³³⁵ Teleki Sámuel Kelemen Mártonnak. Bécs, 1821. január 9. (Mv. Kelemen Márton irathagyatéka. Magántulajdonban.) Közli *Teleki Sámuel* 1976. 154-155. Ugyanebben az évben Teleki havi kiadásai között június hónapban szerepel „15 800 és még 200 darab könyvekbe való czimer” áráként: 164 Rf. (Tq-1449. b/10.)

³³⁶ Teleki Sámuel Kelemen Mártonnak. Bécs, 1822. július 18. (Mv. Kelemen Márton irathagyatéka. Magántulajdonban.) Közli *Teleki Sámuel* 1976. 158-159.

³³⁷ Aranka György Fekete Jánosnak. Marosvásárhely, 1800. október 10. Közli Enyedi Sándor: *Aranka György és galántai Fekete János levelezése 1800-ban.* MKSz. 111/1995. 4. 405.